

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İMPARATOR DIOCLETIANUS DÖNEMİ:
SİYASİ OLAYLAR VE REFORMLAR
(284-305)**

DOKTORA TEZİ

**Danışman Hazırlayan
Prof. Dr. Recep ÖZMAN Ezgigül DOĞAN**

Malatya-2023

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**İMPARATOR DIOCLETIANUS DÖNEMİ: SİYASİ OLAYLAR VE
REFORMLAR (284-305)**

DOKTORA TEZİ

Ezgiğül DOĞAN

**Danışman
Prof. Dr. Recep ÖZMAN**

MALATYA-2023

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Recep ÖZMAN danışmanlığında doktora tezi olarak sunduğum “İmparator Diocletianus Dönemi: Siyasi Olaylar ve Reformlar (284-305)” başlıklı bu çalışmamın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım tüm eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Ezgigül DOĞAN

MALATYA 2023

ÖNSÖZ

Roma Tarihi üzerine yapılan pek çok çalışma olmasına rağmen, yirmi bir yıl Roma iktidarında egemenliğini sürdüren imparator Diocletianus ile ilgili yeterince çalışma bulunmamaktadır. Diocletianus, akılcılığı ve öngörüsü sayesinde siyasi olayların üstesinden gelen, imparatorluğun yönetim modelini değiştiren ve pek çok alanda düzenlemeler yaparak Roma tarihine katkı sağlayan nadir imparatorlardan biridir. Bu tez çalışmasında Roma İmparatorluğu'nu uzun süren bir kriz döneminden kurtaran ve imparatorluğun geleceğe taşınmasında etkili olan imparator Diocletianus'un 284-305 yılları arasındaki siyasi faaliyetleri, idari, askeri, ekonomik, dini ve hukuki düzenlemeleri nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte ele alınacaktır.

Lisans eğitimimden bugüne kadar desteğini her zaman hissettiğim, daima bilgisi ve tecrübesiyle yanımda olan, tez konumun belirlenmesinde beni yönlendiren ve çalışmamın tüm aşamalarında fedakârca tez metnimi titizlikle okuyan, öğrencisi olmaktan onur duyduğum ve minnettarlığımın teşekkür kelimesiyle ifade edilemeyeceğini düşündüğüm kıymetli hocam Prof. Dr. Recep ÖZMAN'a saygı ve şükranlarımı sunarım. Ülke olarak son yıllarda geçirdiğimiz tüm zorlu süreçlerde motivasyonumu kaybettiğim ve umudumu yitirdiğim her an beni çalışmaya teşvik eden kıymetli hocama çok şey borçlu olduğumu belirtmek isterim. Aynı zamanda tez izleme komitesinde yer alan ve doktora eğitimim boyunca ne zaman rica etsem değerli görüşlerini, tecrübelerini ve tavsiyelerini esirgemeyen hocam sayın Prof. Dr. Orhan YAZICI'ya saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Yine tez izleme komitesi üyelerinden olan, her zaman anlayışla ve yapıcı bir şekilde yaklaşan hocam sayın Prof. Dr. Ünal ŞENTÜRK'e teşekkür ederim. Ayrıca değerli görüşleriyle tez çalışmama katkıda bulunan sayın Doç. Dr. Kevser TAŞDÖNER'e ve Dr. Öğretim Üyesi Okan AÇIL'a teşekkür ederim.

Doktora tez çalışmam boyunca sabırla ve anlayışla daima desteğini hissettiğim Ali ÖZTÜRK'e; akademik eserlerin temininde yardımcı olan ve görüşlerini paylaşan arkadaşım Eray KARAKETİR'e teşekkür ederim. Eğitim hayatım boyunca her koşulda bana destek veren kıymetli aile üyelerim babam Hüseyin DOĞAN'a, annem Oya DOĞAN'a ve tüm akademik çalışmalarımda fikir alışverişinde bulunduğum kardeşim

Ece DOĞAN CİNGÖZ'e minnettarım. Son olarak 2020 yılında Doktora Araştırma Bursu almaya hak kazandığım ve bu vesileyle çalışmama destek sağlayan Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederim.

ÖZET

Roma imparatoru Diocletianus'un 284-305 yılları arasındaki yirmi bir yıllık egemenliği Roma tarihindeki önemli dönüm noktalarından biridir. 235 yılında başlayan ve imparatorluğun bir zayıflama dönemine girmesine neden olan elli yıllık kriz dönemi 284 yılında iktidara gelen Diocletianus'un icraatlarıyla sona ermiştir.

Diocletianus'un iktidara geldiği dönemde Roma askerleri devlet yönetimi üzerinde benzersiz bir etkiye sahipti ve Diocletianus'un kendisi de Roma ordusunda yetişen bir askerdir. Diocletianus asker kökenli bir imparator olsa da iktidara geldiğinde geniş sınırları olan imparatorluğu tek başına yönetmenin zorluğunu görmüş olacak ki yönetim modelinde değişikliğe gitmiştir. 286-293 tarihleri arasında eş *augustus* ile ikili yönetim modelinde devleti idare etmişken 293 tarihinden 305 tarihine kadar Roma İmparatorluğu'nda daha önce görülmeyen bir sistem olan ve *Tetrarchia* olarak bilinen dörtlü yönetim modelini uygulamıştır. Bu yönetim modelinin başında Diocletianus'un kendisi yer almaktaydı, diğer *augustus* ile *caesarlar* bu modelin uygulayıcılarıydı. Uyumlu bir dörtlü yönetim biçiminin oluşturulmasıyla, yarım yüzyıl yaşanan siyasi ve askeri bir kaostan sonra imparatorluğa yeniden istikrar kazandırdılar. Diocletianus ve *caesarı* Galerius imparatorluğun Doğu bölümünü idare ederken, eş *Augustus* Maximianus ve *caesarı* Constantius Chlorus imparatorluğun Batı bölümünü kontrol etmekteydi. Yönetimin dört yönetici arasında paylaşılmasıyla Roma İmparatorluğu'nun resmi olarak 395 yılında bölünmesine kadar imparatorluk ilk kez bu dönemde coğrafi açıdan ikiye bölünmüştür. Diocletianus, meslektaşlarının sorumluluk bölgelerinden kaynaklı olarak ikiye bölünen imparatorluğu geçmişteki krizin etkilerinden kurtarmak ve yeniden istikrar kazandırmak amacıyla pek çok reform girişiminde bulunmuştur. Yaşanan siyasi olaylarda üstünlük elde etmesiyle, imparatorluğun sınırlarını güvenceye almasıyla ve pek çok alanda gerçekleştirdiği düzenlemelerle esasen Constantinus'un güçlü yönetimine temel hazırlamış görünmektedir.

Bu tez çalışmasında Diocletianus'un Roma İmparatorluğu'na siyasi, idari, askeri, iktisadi, dini ve hukuki alanda ne derece de katkı yaptığı ve ne kadar etkili olduğu ortaya koyulacaktır. Çalışma sırasında antik yazarların eserleri, imparatorlara sunulan

övgü metinleri gibi konuyla ilgili birincil kaynak niteliği taşıyan eserler temel alınmış olup tetkik eserlerden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Diocletianus, Maximianus Herculus, Diarchia, Tetrarchia, Dominatus.

ABSTRACT

The twenty-one-year rule of Roman emperor Diocletian between 284 and 305 is one of the important turning points in Roman history. The fifty-year crisis period, which started in 235 and caused the empire to enter a period of weakening, was stopped by the activities of Diocletian, who came to power in 284.

At the time when Diocletian came to power, Roman soldiers had a unique influence on state administration, and he himself was a soldier trained in the Roman army. Although Diocletian was an emperor of military origin, when he came to power, he must have seen the difficulty of managing the empire with its wide borders on his own, so he changed the management model of the state. While he governed the state in a dual government model with his co-emperor between 286 and 293, he implemented the management model of four emperors known as *Tetrarchy*, a system not seen before in the Roman Empire, from 293 to 305. Diocletian himself was at the head of this management model, and the other *augustus* and *caesars* were the implementers of this model. By establishing a harmonious tetrarchy, they restored stability to the empire after half a century of political and military chaos. While Diocletian and his *caesar* Galerius ruled the Eastern part of the empire, his co-emperor Maximianus and his *caesar* Constantius Chlorus controlled the Western part of the empire. The empire was divided geographically for the first time in this period until the official division of the Roman Empire in 395, when the administration was shared between the four rulers. Diocletian attempted many reforms in order to save the empire, which was divided into two due to the areas of responsibility of his colleagues, from the effects of the past crisis and to re-stabilize it. Diocletian seems to have laid the groundwork for Constantine's strong rule by gaining superiority in political events, securing the borders of the empire, and making arrangements in many areas.

In this thesis, it will be revealed to what extent Diocletian contributed to the Roman Empire in the political, administrative, military, economic, religious and law fields and how effective he was. During the thesis study, the works of ancient authors, texts of praise to the emperors, primary sources on the subject were taken as basis, and modern research works were also used.

Keywords: Diocletian, Maximian Herculius, Diarchy, Tetrarchy, Dominate.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
EKLER LİSTESİ.....	xiii
TABLolar LİSTESİ	xiv
KISALTMALAR	xv
KONU VE KAYNAKLAR.....	xviii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM SİYASİ OLAYLAR

1.1. <i>Diarchia</i> Dönemi Siyasi Olaylar.....	14
1.1.1. Sarmat İstilaları.....	14
1.1.2. Bicaudae İsyanı.....	16
1.1.3. Komutan Carausius'un İsyanı	20
1.1.4. Sasaniler ile Diplomatik İlişkiler.....	26
1.1.5. Saraceni İstilaları.....	29
1.2. <i>Tetrarchia</i> Dönemi Siyasi Olaylar	30
1.2.1. Carausius'un İsyanının Bastırılması	31
1.2.2. Yerli Kabile İsyanları.....	37
1.2.3. Kent İsyanlarıyla Mücadele.....	39
1.2.4. Lucius Domitius Domitianus ve Achilleus'un İsyanı	43
1.2.5. Sasanilerle Savaş: Nisibis Anlaşması	47
1.2.6. İmparatorların Son Seferleri.....	57
1.3. İkinci <i>Tetrarchia</i> Dönemi Siyasi Olayları.....	59
1.3.1. Diocletianus ve Maximianus'un Tahttan Feragat Süreci	59
1.3.2. <i>Augustus</i> ların ve <i>Caesar</i> ların Çekişmesi	64
1.3.3. Diocletianus'un Ölümü	72

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNETİM MODELİ VE İDARİ DÜZENLEMELER

2.1. Merkezi Yönetim Düzenlemeleri	75
2.1.1. <i>Diarchianın</i> Oluşumu	76
2.1.1.1. Diocletianus ve <i>Diarchia</i>	80
2.1.1.2. Maximianus Herculius	86
2.1.2. <i>Tetrarchianın</i> Oluşumu	88
2.1.2.1. Caesar Constantius Chlorus	98
2.1.2.2. Caesar Galerius.....	100
2.1.2.3. <i>Tetrarchia</i> Kapsamında Diocletianus'un Kişiliği ve Şahsi Gücü....	103
2.1.3. <i>Tetrarchia</i> Başkentleri	106
2.1.3.1. Nicomedia	111
2.1.3.2. Mediolanum.....	115
2.1.3.3. Sirmium	117
2.1.3.4. Treverorum	119
2.2. Eyalet Düzenlemeleri	120
2.2.1. Roma Eyalet Sistemi.....	120
2.2.2. Diocletianus Öncesi Eyaletlerin Durumu	122
2.2.3. Diocletianus Dönemi Eyalet Sistemi	123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASKERİ VE EKONOMİK DÜZENLEMELER

3.1. Askeri Düzenlemeler	131
3.1.1. Diocletianus Öncesi Roma Ordusu	131
3.1.2. Askeri Birliklerin Düzenlenmesi	134
3.1.2.1. Lejyonlar.....	135
3.1.2.2. Sahra Ordusu: Comitatus	137
3.1.2.3. Donanma.....	141
3.1.3. Askerlerle İlgili Düzenlemeler	143
3.1.3.1. Ordunun Toplam Kuvveti.....	144
3.1.3.2. Askere Alım	146

3.1.3.3. Asker Maaşları.....	148
3.1.3.4. Askeri Teçhizat	150
3.1.3.5. Askeri Üretim.....	152
3.1.4. Savunma Stratejisi.....	156
3.2. Ekonomik Düzenlemeler	159
3.2.1. Diocletianus Öncesi Roma'nın Ekonomik Durumu	160
3.2.2. Diocletianus'un Ekonomi Politikası.....	165
3.2.2.1. Vergiyle İlgili Düzenlemeler	166
3.2.2.1.1. Vergi Beyannamesi ve Nüfus Sayımı.....	166
3.2.2.1.2. Vergilendirme Sistemi	168
3.2.2.1.3. Vergi Sistemindeki Usulsüzlükler.....	173
3.2.2.1.4. Vergi Mükelleflerinin Refah Durumu.....	174
3.2.2.2. Para Birimi Düzenlemeleri	178
3.2.2.2.1. Diocletianus'un Para Birimi Düzenlemeleri.....	178
3.2.2.2.2. Para Birimi Kararnamesi.....	180
3.2.2.2.3. Mali Birimler ve Darphaneler.....	181
3.2.2.3. Tavan Fiyatlar Kararnamesi (Edictum de Pretiis Rerum Venalium)	183
3.2.2.3.1. Kararnamenin Amacı ve Kapsamı	187
3.2.2.3.2. Kararnamenin Uygulanması ve Yürürlükte Kalma Süresi	189
3.2.2.4. Devletin Meslekler Üzerindeki Kontrolü.....	191

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİNİ VE HUKUKİ DÜZENLEMELER

4.1. Dini Düzenlemeler	194
4.1.1. Diocletianus Öncesi Roma'da Din	194
4.1.2. Diocletianus Dönemi'nde Roma'da Din	197
4.1.2.1. Maniheizm Karşıtlığı.....	199
4.1.2.2. Hristiyanlık Karşıtı Fermanlar	202
4.2. Hukuki Düzenlemeler	210
4.2.1. Diocletianus Öncesi Roma Hukuku	210
4.2.2. Diocletianus Dönemi Hukuki Gelişmeler	213

4.2.2.1. Codex Gregorianus ve Codex Hermogenianus	214
4.2.2.2. Roma Aile Hukuku'na Dair Çıkarılan Fermanlar	216
4.2.2.3. Toplumsal Statü	218
4.2.2.4. Damascus Fermanı: Evlilik Yasası.....	219
SONUÇ	224
KAYNAKLAR	233
EKLER	269

EKLER LİSTESİ

Ek 1. Diocletianus'un Sikkeleri.....	269
Ek 2. İsyancı Carausius'a Ait Sikkeler.....	271
Ek 3. Constantius'un Londinium'a Girişini Kutlayan Arras Madalyonu	273
Ek 4. Diocletianus ve Maximianus'un Tanrısal Sıfatlarını Gösteren Sikkeler	274
Ek 5. <i>Tetrarchia</i> İmparatorlarına Ait Büstler	276
Ek 6. Diocletianus'un Firavun Olarak Temsil Edildiği Stel.	278
Ek 7. Askeri Teçhizatlara Dair Örnekler.....	279
Ek 8. Tavan Fiyatlar Kararnamesi (Edictum de Pretiis Rerum Venalium).....	280
Ek 9. Decennalia Anıtı	281
Ek 10. <i>Tetrarchia</i> İmparatorlarını Temsil Eden Heykeller	282
Ek 11. <i>Tetrarchia</i> İmparatorlarının Saraylarından Buluntular	284
Ek 12. Galerius Zafer Takı	286
Ek 13. <i>Tetrarchia</i> Dönemi Roma İmparatorluğu'nu Gösteren Haritalar	287
Ek 14. Tavan Fiyatlar Kararnamesi	289

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 3.1. <i>Tetrarchia</i> Döneminde Var Olan Cephane Atölyeleri.....	155
Tablo 3.2. İmparatorluğun İlk Üç Yüzyılının Tahmini Olarak Yıllık Enflasyon Oranı	162
Tablo 3.3. Diocletianus Dönemindeki Başlıca Mali Birimler ve Darphaneler	183

KISALTMALAR

Amm.	: Ammianus Marcellinus, Rerum Gestarum Libri
Aur. Vict.	: Sextus Aurelius Victor, Liber de Caesaribus
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Cass. Dio.	: Cassius Dio, Historiae Romana
Cedr. Comp. Hist.	: Georgius Cedrenus, Compendium Historiarum
Chr. Pasch.	: Chronicon Paschale 284-628 AD.
CIL	: Corpus Inscriptionum Latinarum
cm	: Santimetre
Cod. Iust.	: Codex Iustinianus
Cod. Theod.	: Codex Theodosianus
çev.	: Çeviren
Çoğ.	: Çoğul
Den.	: Denarius
dp.	: Dipnot
ed.	: Editör
Epit. De Caes.	: Epitome De Caesaribus
Eus.	: Eusebius, Historia Ekklesiastike
Eutr.	: Eutropius, Breviarium Historiae Romanae
Fest.	: Rufius Festus, Breviarium
Frag. Vat.	: Locorum ex iure romano anteiustiniano ab incerto scriptore collectorum fragmenta quae dicuntur Vaticana.
Hadr.	: Hadrianus

Herod.	: Herodianus, Ab Excessu Divi Marci
Hom. Il.	: Homeros, Iliad
Hom. Od.	: Homeros, Odysseia
ILS	: Inscriptiones Latinae Selectae
Iord.	: Iordanes, Getica
Lact.	: Lactantius, De Mortibus Persecutorum
Lat.	: Latince
Liv.	: Titus Livius, Historiae Ab Urbe Conditia
LRE	: The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey
Malal.	: Ioannes Malalas, Chronographia
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Not. Dig. Occ.	: Notitia Dignitatum, Occidentis
Not. Dig. Or.	: Notitia Dignitatum, Orientis
OGIS	: Orientis Graeci Inscriptiones Selectae
Oros.	: Paulus Orosius, Historiae Adversum Paganos
P. Beatty Panop.	: Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library Dublin
P. Cairo Isid.	: The Archive of Aurelius Isidorus in the Egyptian Museum, Cairo and the University Michigan
P. Oxy.	: The Oxyrhynchus Papyri.
Pan. Lat.	: XII Panegyrici Latini
Petr. Patric. Frag.	: Petrus Patricius, Fragmenta
PLRE	: The Prosopography of The Later Roman Empire
Pol.	: Polybius, Histories

RIB	: The Roman inscriptions of Britain
RIC	: Roman Imperial Coinage
s.	: Sayfa
SHA	: Scriptores Historiae Augustae
Car. Carin et Num.	: Carus Carinus et Numerianus
Comm.	: Commodus
Div. Aur.	: Divius Aurelianus
Max. Balb.	: Maximus et Balbinus
Prob.	: Probus
Sept. Sev.	: Septimius Severus
ss.	: Sayfadan sayfaya
Strab.	: Strabon, Geographika
Sync.	: Georgius Syncellus, Chronographiae
Tac. Ann.	: Tacitus, Annales
Tac. Germ.	: Tacitus, De Germania
Tek.	: Tekil
Theoph.	: Theophanes Confessor
vd.	: ve diğerleri
Yun.	: Yunanca
Zon.	: Ioannes Zonaras, Epitome Historiarum
Zos.	: Zosimus, Historia Nova

KONU VE KAYNAKLAR

Tezin Konusu ve Kapsamı

Bu tez çalışması, 284-305 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nda hüküm süren imparator Diocletianus'un faaliyetlerini konu almaktadır. Roma tarihinde 235 yılında Maximinus Thrax'ın iktidara geçmesiyle bir askeri anarşi dönemi başlamış ve etkisini imparatorluğun her alanında gösteren büyük bir kriz yaşanmıştır. İmparatorluğu çöküşe götüren bir süreç olarak ifade edilen söz konusu dönem 284 yılında Diocletianus'un iktidara gelmesiyle birlikte 305 yılına kadar bir iyileşme sürecine girmiştir. Ayrıca kendisine verilen tüm yetkilerin yanında *princeps* olarak kabul edilen Augustus (MÖ 27-MS 14) ile başlayan *Principatus* Dönemi, Diocletianus'un mutlak imparatorluğunu ifade eden *Dominatus* Dönemi'nin başlamasıyla son bulmuştur. Diocletianus, imparatorluğun yönetim modelinde değişikliğe gitmiştir. Bu yeni yönetim modeli önce iki *augustus*un yönetimi anlamına gelen *Diarchia* daha sonra iki *augustus* ve iki *caesar*ın yönetimi anlamına gelen *Tetrarchia* yönetim biçimi olarak şekillendirilmiştir. Diocletianus'un yönetim biçiminde değişikliğe gitmesindeki asıl amacın imparatorluk yönetimine yeniden istikrar kazandırmak olduğu bilinmektedir.

Batı'da Britannia'dan Doğu'da Mezopotamya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada ciddi bir kriz döneminin ardından başlayan yirmi bir yıllık Diocletianus saltanatı Roma tarihinde bir geçiş dönemi olarak görülmektedir.

İmparator Diocletianus Dönemi'ni siyasi yönleriyle ve gerçekleştirilen reformlarla ele alan bu çalışmada dönemin siyasi olayları, idari, ekonomik, askeri ve dini alanlarında sürdürülen düzenlemeler kapsamlı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Tezin Amacı ve Önemi

Tez çalışmasının başlıca amacı, imparatorluğu yaklaşık elli yıl süren III. yüzyıl kriz döneminden kurtaran ve geleceğe taşınmasına olanak sağlayan Diocletianus'un faaliyetlerinin bütünü tarihsele gelişim çerçevesinde yeniden ortaya koymaktır. Çünkü siyasi ve askeri alanlar başta olmak üzere imparatorluğun her alanında istikrarsızlık hakimken ve bir çöküş süreci başlamışken Diocletianus'un iktidara gelmesi, imparatorluğun geleceği için faydalı olmuş ve ömrünü uzatmıştır. Augustus Octavianus'tan sonra imparatorluğun yönetim modelinde değişiklik yapması ve bu

değişikliği siyasi, askeri, iktisadi, dini ve hukuki gibi tüm alanlara yansıtması Diocletianus'un faaliyetlerinin bir bütün olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Diocletianus önce bir eş *augustus* daha sonra da *caesarlar* seçerek imparatorlukta ilk kez iki *augustus* ve iki *caesarın* olduğu ortak bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Geniş sınırları olan imparatorluğun yönetilmesini kolaylaştırarak Roma'yı kriz durumundan kurtarmış ve çöküşünü geciktirmiştir. İmparatorluğun pek çok alanında reformlar gerçekleştirerek Constantinus'un başarılı iktidarının alt yapısını oluşturmuştur. Roma İmparatorluğu'nun III. yüzyıl krizi dönemi sonrasıyla ilgili yapılan çalışmalarda özellikle imparatorluğun Hristiyanlığa dönüşümüne öncülük eden Büyük Constantinus'a odaklanılması, Constantinus'un başarılarının temelini atan Diocletianus döneminin geri planda kalmasına yol açmıştır. Oysaki Constantinus ile ilgili çalışmalarda başarısı, çoğu zaman Diocletianus'un devlet yönetiminde yaptığı değişikliklere ve reformlarına bağlanmaktadır.

Türkiye'de Roma İmparatorluğuyla ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak Roma İmparatorluğu idaresinde yaklaşık yirmi bir yıl hüküm sürmüş olan Diocletianus ve dönemiyle ilgili müstakil çalışmalar yok denilebilecek kadar azdır. Diocletianus, Roma İmparatorluğu'nu uzun süren bir iç krizden kurtararak devletin devamlılığını sağlamış olması bakımından oldukça önemli bir şahsiyettir. Onun faaliyetleri ayrıca Roma İmparatorluğu'nun tarihsel sürecini de etkilemiştir. Bu sebeplerle tez çalışmasında aşağıda belirlenen sorulara yanıt aranmıştır:

- Diocletianus'un III. yüzyıl krizini sonlandırarak uzun süre iktidarda kalabilmesinin sebep veya sebepleri nelerdi?
- İmparatoru, devletin yönetim modelinde ve neredeyse tüm alanlarda reformlar gerçekleştirmesine iten askeri sebepler miydi?
- Yönetim modelinde yapılan değişikliklerle iki *augustusun* ve iki *caesarın* bulunduğu dönemde yöneticiler iktidar hırsına kapılmadan ortak egemenliklerini istikrarla nasıl devam ettirdiler? Bunun başarılmasında Diocletianus'un rolü neydi?
- Diocletianus'un reformları ne derecede başarılı oldu ve devleti nasıl etkiledi? Başarısızlığa uğrayan düzenlemeleri var mıydı ve neden başarısız oldu?

Tez çalışmasında yöneltilen sorularla antik yazarların eserleri, arkeolojik ve nümismatik buluntular, epigrafik kanıtlar ve modern araştırmacıların fikirleri tartışılarak döneme dair yorumlar yapmak ve yeni bir değerlendirmeye ulaşmak hedeflenmektedir. Bu çalışmanın yukarıda bahsi geçen konulara yeniden bir boyut kazandıracağı ve Türkçe literatürde önemli bir boşluğun doldurulmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Tezin Yöntemi

Tez çalışmasının konusu belirlendikten sonra tarih metodolojisine uygun bir biçimde nitel araştırma tekniğinden faydalanılmıştır. Nitel veri toplama kapsamında epigrafik kayıtlar, nümismatik buluntular, papirüsler, antik yazarların eserleri ve övgü metinleri gibi birincil kaynaklardan bilgilerin toplanması gerçekleştirilmiştir. Ardından modern literatür araştırılmıştır. Tezin konusu kapsamında elde edilen bilgiler sorgulayıcı ve yorumlayıcı bir yaklaşımla analiz edilmiştir.

Çalışmanın yazım aşamasına geçmeden önce yer ve zaman kavramlarına göre olayların kronolojik sıralaması belirlenmiş ve bu sıralamaya göre neden sonuç ilişkisi içerisinde konular tasnif edilmiştir. Olay ve olgular tüm yönleriyle ele alınıp neden, niçin ve nasıl soruları yanıtlanmaya çalışılmıştır. Tez çalışması boyunca Latince terimlerin yazımı için Latince-İngilizce, İngilizce-Latince, Latince-Türkçe, Türkçe-Latince sözlüklerden yararlanılmıştır. Latince terimlerin Türkçe tam karşılığının bulunduğu durumlarda doğrudan Türkçesi kullanılmıştır. Ancak zafer ve görev unvanları gibi Türkçe tam karşılığı bulunmayan terimlerin Latincesi metin içerisinde verilmiştir. Eyalet isimlerinin geçtiği yerlerde Latince halleri kullanılmışken bu durum tez geneline yayılmamış ve metin akışını sağlamak amacıyla yaygın kullanılan yer isimleri için Türkçe karşılıkları tercih edilmiştir. Bununla birlikte tez çalışmasında aksi belirtilmediği müddetçe tüm tarihler milattan sonraki tarihleri belirtmektedir. Okuyucuya kolaylık sağlaması amacıyla çalışmada kullanılan bazı eserlere atıf yapılırken kısaltma tekniğinden faydalanılmıştır. *Der kleine Pauly* kısaltma listesi Grek ve Latin yazarların eserleri için temel alınmış, listede yer almayan antik ve modern tetkik eserlerin isimleri için de uygun şekilde kısaltmalar kullanılmıştır.

Tez çalışması, Giriş ve Sonuç bölümleri dışında dört bölümden oluşmaktadır. Bölümlendirme tezin konusu kapsamında imparatorun faaliyetlerinin birbirini etkileme sırasına göre yapılmıştır. Giriş bölümünde Diocletianus'un hayatının ilk evreleri, askeri

kariyeri ve iktidara geliş süreci ele alınmıştır. Birinci bölümde imparator Diocletianus dönemi siyasi faaliyetleri ana hatlarıyla sunulmuştur. Söz konusu bölümde siyasi olaylar Diocletianus'un benimsediği ikili ve dörtlü yönetim sistemlerine göre kronolojik sıralamayla ele alınmaktadır. Bu bölüm ikinci Tetrarchia siyasi olayları ile son bulmaktadır. Yönetim modeli ve idari düzenlemeler başlığı altında ele alınan ikinci bölümde ise Diocletianus'un merkezi ve yerel yönetim sisteminde gerçekleştirdiği düzenlemeler ayrıntılarıyla açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde Diocletianus'un askeri ve ekonomik düzenlemeleri sebep sonuç ilişkisiyle sunulmaktadır. Askeri düzenlemelerin bir sonucu olan ekonomik düzenlemeleri de konu alan bu bölüm Diocletianus'un meslekler üzerindeki kontrolü başlığıyla sona ermektedir. Dini ve hukuki düzenlemelerin ele alındığı son bölüm, Diocletianus'un dini alanda yaptığı değişikliklerle başlayarak hukuki alanda gerçekleştirdiği faaliyetlerle son bulmaktadır. Tezin sonuç bölümünde ise çalışmanın amacıyla ulaşılan bilgilerin değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Kaynaklar

İmparator Diocletianus Dönemi'ne dair kaynaklar epigrafik belgeler, nümismatik buluntular, antik yazarların eserleri ve övgü metinleri gibi döneme dair bilgi veren pek çok eser türünden oluşmaktadır. Ancak çalışmadaki bilgilerin çoğunluğu antik yazarlardan ve övgü metinlerinden elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Bu sebeple Diocletianus ile aynı dönemde yaşayan Lactantius'un eseri ve Roma imparatorları için yazılmış olan övgü metinleri bu çalışmanın temelini oluşturmuştur.

III. yüzyılda Afrika'da doğmuş olan Hristiyan yazar Lactantius'un *De Mortibus Persecutorum* (Zalimlerin Ölümleri Üzerine)¹ isimli eseri, yazarın Diocletianus ile çağdaş olmasından dolayı önem arz etmektedir. Diocletianus döneminde imparator tarafından Nicomedia'ya retorik eğitimi vermesi için davet edilmiştir. O sebeple başta Diocletianus'un 303 yılında başlattığı büyük Hristiyan takibatı olmak üzere imparatorun icraatlarına bizzat şahit olmuştur. Lactantius, muhtemelen bir Hristiyan olması hasebiyle eserinde sürekli Diocletianus'a karşı olumsuz ifadelerde bulunmaktadır. Bu nedenle Lactantius'un eserine eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşıldığında her ne kadar

¹ Çalışmada söz konusu eserin kullanılan nüshaları için bkz. Lactantius, **De Mortibus Persecutorum**, çev. J.L. Creed, Oxford University Press, New York, 1984; Lactantius, **Zalimlerin Ölümleri Üzerine**, çev. Tuğçe Ünver, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2021.

tarafli ifadeleri bulunsa da döneme dair olaylari birinci ağızdan aktaran bir eser olmasından dolayı önemlidir. Lactantius'un eserinin VII. bölümünden XIX. bölümüne kadar devam eden tüm bölümler tez çalışmamızla doğrudan alakalıdır. VII. bölümde Diocletianus'un karakterinden, imparatorluğu dörde böldüğünden, eyalet, ordu ve ekonomi gibi alanlarda düzenleme yaptığından söz etmektedir. VIII. bölümde eş *augustus* Maximianus'un karakterinden, IX. bölümde ise Galerius'un karakterinden ve Sasani zaferinden söz etmektedir. X. ve XVI. bölümler arasında Hristiyan takibatıyla ilgili oldukça geniş bilgilere yer vermektedir. XVII.-XIX bölümleri boyunca Diocletianus'un saltanatının son dönemlerinden söz etmekte ve tahttan feragat etme sürecini açıklamaktadır. Eserin XX. bölümünden itibaren ise İkinci *Tetrarchia* Dönemiyle ilgili olaylardan bahsedilmektedir.

Diocletianus dönemine dair önemli bilgiler içeren bir diğer kaynak ise Roma imparatorları için yazılmış 12 övgü metni olan *Panegyrici Latini*'dir.² Bunların pek çoğunun yazarı belli değildir. Eser, XV. yüzyılda J. Aurispa tarafından Mainz'da bir *codex*te bulunmuştur. Övgü metnlerinin yazılış amacı ve içeriği göz önünde bulundurulduğunda tarafsız bir dille yazıldığını söylemek mümkün değildir. Ancak dönemle ilgili olayların ayrıntılı anlatımlarının bulunması bu eserleri kıymetli kılmaktadır. Övgü metnlerinden biri hariç diğerlerinin tümü III.-IV. yüzyıl imparatorlarına sunulmuştur. Bunlar arasında Maximianus, Constantius Chlorus, Constantinus, Iulianus ve Theodosius bulunmaktadır. 289 ve 291 yıllarında Maximianus'a sunulan iki övgü metni imparatorun Gallia seferi, Bacaudae zaferi, Diocletianus ile Raetia görüşmeleri, Britannia'da Carausius isyanları hakkında bilgi verirken Doğu'da isyan eden kabilelere de kısaca değinmektedir. 291 yılına ait övgü metnin tez çalışması için bir diğer önemi iki *augustus*un kardeşliklerine yaptığı yoğun vurgudur. 297 yılında *Caesar* Constantius'a sunulan övgü metninde Britannia kuşatması ayrıntılarıyla açıklanmakta ve *caesar* zaferinden dolayı kutlanmaktadır. 297/298 tarihinde Eumenius tarafından sunulduğu bilinen övgü metninde ise Galerius'un Sasanilere yönelik seferi ve zaferi hakkında bilgi verilmektedir. 307 yılında

² Çalışmada söz konusu eserin kullanılan nüshaları için bkz. Baehrens, Aemilius, **XII Panegyrici Latini**, In Aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae, 1874; C.E.V. Nixon and B. Saylor Rodgers, **In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini**, (çev. R.A.B. Mynors) University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1994.

Maximianus ve Constantinus’a, 310 yılında Constantinus’a sunulan övgü metinlerinde ise *Tetrarchia* Dönemi *augustus*larının tahttan feragat etme sürecine değinilmektedir.

IV. yüzyıla ait anonim bir eser olan *Origo Constantini Imperatoris* (İmparator Constantinus’un Yükselişi)³, Constantius Chlorus’un imparator olana kadarki görevleri ve oğlu Constantinus’un Britannia’ya babasının yanına gidiş süreci hakkında bilgi vermektedir. V. yüzyılda Armenia’da yaşayan ve P’awstos Buzand olarak da tanınan Bizanslı yazar Faustus’un *Buzandaran Patmut’iwnk’* (Epik Tarihler)⁴ isimli eseri Galerius’un Sasani seferi esnasında Sasanilerin ordugahına sızma süreci hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Carl Müller’in editörlüğünü yaptığı, 1841-1873 yılları arasında yayımlanmış olan *Fragmenta Historicorum Graecorum* koleksiyonunun dördüncü cildinde yer alan Petrus Patricius’a ait tarih metninin⁵ ilgili kısımları Sasanilerle yapılan Nisibis anlaşması hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.

Çalışmamızın reform bölümleriyle ilgili bilgi sunan önemli bir kaynak ise *Notitia Dignitatum*⁶ olarak isimlendirilen Roma idari yapılanması ve görevlileri hakkındaki resmi imparatorluk kayıtlarıdır. Tez çalışmasının Diocletianus dönemi eyalet görevlileri, askeri birlikler ve askeri üretim merkezleri konularında *Notitia Dignitatum*’dan istifade edilmiştir. IV.-V. yüzyıllara tarihlendirilen eser ismini *Notitia dignitatum omnium, tam ciuiliū quam militarium, in partibus Orientis* ile başlayan cümlesinden almaktadır. *Notitia Dignitatum*’un XV.-XVI. yüzyıllara tarihlenen pek çok nüshası bulunmakla birlikte tüm mevcut nüshalar 1542 yılında Speyer Katedrali Kütüphanesinde olduğu bilinen, fakat daha sonra kaybolan *Codex Spirensis*’ten oluşturulmuştur. *Notitia Dignitatum*’un 1436’da Pietro Donato için yapılan ve Peronet Lamy tarafından çizimlerle zenginleştirilen en önemli kopyası günümüzde Oxford’da Bodleian Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.

Diocletianus dönemi Roma eyaletleri hakkında bilgi veren en önemli kaynak ise VII. yüzyıla tarihlendirilen ve Verona’da Katedral kütüphanesinde bulunan *Laterculus*

³ Çalışmada kullanılan eserin nüshası için bkz. Kaçar, Turhan, “Origo Constantini Imperatoris: İmparator Constantinus’un Yükselişi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2005, 20 (1).

⁴ Bahse konu olan eserin kullanılan nüshası için bkz. P’awstos Buzand, *The Epic Histories Attributed to P’awstos Buzand (Buzandaran Patmut’iwnk’)*, (çev. Nina G. Garsoïan), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1989.

⁵ Metnin çalışmada kullanılan nüshası için bkz. Petrii Patricii, *Historia*, in *Fragmenta Historicorum Graecorum*, (ed. Carolus Mullerus), Vol. IV, Editore Ambrosio Firmin Didot, Parisiis, 1851, s. 181-191.

⁶ Bahsi geçen eserin çalışmada kullanılan nüshaları için bkz. Seeck, Otto, *Notitia Dignitatum Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum*, Apud Weidmannos, Berolini, 1876.

Veronensis (Verona Listesi)⁷ isimli resmi eyalet listesidir. Ancak bu listenin VII. yüzyılda bir kopya olarak derlendiği ve orijinalinin 297 yılına tarihlendirilmesi gerektiği Theodor Mommsen tarafından tespit edilmiştir. Ancak bu listenin VII. yüzyıla kadar farklı dönemlerde kopyalarının yapılmış olması mümkündür. Liste, Diocletianus ve Constantinus dönemlerini kapsamakla birlikte Diocletianus döneminde gerçekleştirilen eyalet reformları kapsamında *dioecesis* adı verilen on iki bölgesel eyaletin listesini içermektedir.

Çalışmamızın ortaya çıkmasında faydalanan bir diğer kaynak grubu ise arkeolojik kazı sonuçlarından elde edilen bulgular, sanatsal eserler, epigrafik ve nümismatik kanıtlardır. Diocletianus ve diğer *Tetrarchia* üyelerine ait sanatsal eserler imparatorların fiziksel özellikleri, tanrısal inançları, onların kazandıkları zaferler ve zaferler onuruna yaptırdıkları mimari yapılar hakkında bilgi vermektedirler. Diocletianus'un ekonomik icraatlarıyla ilgili en önemli kaynaklar ise epigrafik malzemelerdir. İmparatorun 301 yılında imparatorluk genelinde yayınladığı Tavan Fiyatlar Kararnamesi'ne dair pek çok yazıt parçası keşfedilmiştir. Bunlar arasında en önemlileri Anadolu'da Stratonikeia, Aizanoi ve Aphrodisias'ta bulunan nüshalardır. Dönemin imparatorlarının unvanlarını, siyasi ve askeri güçlerini, devletin ekonomik durumunu ve imparatorların inanç dünyalarını kanıtlaması açısından önem arz eden bir diğer kaynak ise nümismatik verilerdir. Diocletianus döneminin önemli siyasi olaylarından olan Britannia'nın Carausius tarafından ele geçirildiğine ve kendisini *augustus* ilan ettiğine veya bölgesel gaspçıların kendilerini *augustus* ilan ettiklerine dair bilgilere nümismatik buluntulardan da ulaşılmaktadır.

XX. yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinde Eskiçağ tarihiyle ilgili çalışmalar hız kazanmış ve önemli eserler literatüre kazandırılmıştır. Bu çalışmanın kaleme alınması esnasında faydalanan modern literatürü de zikretmek gerekmektedir. Cambridge University tarafından yayınlanan *The Cambridge Ancient History* isimli on iki ciltten oluşan ansiklopedik eserin 1939 tarihli ilk edisyonunun ve 2005 tarihli edisyonunun on ikinci cildinden tez çalışmasında faydalanılmıştır. İlk olarak 1949'da Simon Hornblower

⁷ Çalışmada kullanılan eserin nüshası için bkz. *Prouinciarum Laterculi: Laterculus Ueronensis*, içinde Otto Seeck, **Notitia Dignitatum Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum**, Apud Weidmannos, Berolini, 1876, s. 247-251; Barnes, Timothy D., **The New Empire of Diocletian and Constantine**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1982, s. 201-208.

ve Antony Spawforth editörlüğünde yayınlanan *The Oxford Classical Dictionary*, Alexander Kazhdan'ın editörlüğünde 1991 tarihinde yayınlanan *The Oxford Dictionary of Byzantium* ve 2018'de Oliver Nicholson editörlüğünde yayınlanan *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*'den sözlük niteliğinde istifade edilmiştir. 1964 yılında A.H.M. Jones tarafından yayınlanan *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, 1982 yılında T. D. Barnes tarafından yayınlanan *The New Empire of Diocletian and Constantine*, 1996'da Simon Corcoran tarafından yayınlanan *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, 1997'de Stephen Williams tarafından yayınlanan *Diocletian and The Roman Recovery*, 2004'te Roger Rees tarafından yayınlanan *Diocletian and The Tetrarchy*, 2009'da Bill Leadbetter tarafından yayınlanan *Galerius and The Will of Diocletian* isimli eserler ise Diocletianus dönemiyle ilgili detaylı bilgiler veren başlıca tetkik eserlerdir.

Ülkemizde ise çalışma konumuzla ilgili yayınlanan eserler oldukça geç tarihlerde başlamış ve neredeyse yok denilecek kadar az sayıdadır. 1970'te Oktay AKŞİT tarafından yayınlanan *Roma İmparatorluk Tarihi* isimli eserinde Diocletianus dönemine değinildiği görülmektedir. Çalışma alanımızın ekonomik reformlarıyla ilgili olarak 2011 yılında Erkan İznik tarafından hazırlanıp, Tarih Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmış olan “İmparator Diocletianus'un “Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı” “Edictum de pretiis Rerum Venalium”⁸, 2012 yılında Bilal Söğüt tarafından Aktüel Arkeoloji Dergisi'nde yayınlanan “Stratonikeia, Takvim ve Diokletian Kararı”⁹ ve 2018'de Elif Özer tarafından Aktüel Arkeoloji Dergisi'nde yayınlanan “Aizanoi: Antik Çağ Dünyasının İlk Borsa Binası” isimli makaleler Diocletianus'un yayınlamış olduğu Tavan Fiyatlar Kararnamesiyle ilgili çalışmalardır. 2023 yılında Tuğçe Ünver tarafından hazırlanan ve Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan “İmparator Diocletianus'un Politik İradesi” isimli makalesinde dörtlü idare sisteminde Diocletianus'un eş *augustus* ve *caesar*ları karşısındaki gücü ve yetkisi tartışılmaktadır. Son yıllarda ülkemizde Diocletianus ve özellikle fiili başkenti Nicomedia ile ilgili

⁸ İznik, Erkan, “İmparator Diocletianus'un “Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı” “Edictum de pretiis Rerum Venalium”, **Tarih Araştırmaları Dergisi** 30 (49), 2011.

⁹ Söğüt, Bilal, “Stratonikeia, Takvim ve Diokletian Kararı”, **Aktüel Arkeoloji**, 82, 2012.

yapılan önemli arkeolojik ve tarihsel çalışmalar Prof. Dr. Tuna Şare Ağtürk’e aittir.¹⁰ Yine ülkemizde yapılan tez çalışmalarına bakıldığında ise sadece 2018 yılında İstanbul Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı bünyesinde yayınlanan “*Augustus (MÖ 27-MS 14) ve Diocletianus (284-305) dönemleri idari, ekonomik ve sosyal reformlarının incelenmesi ve iki dönemin karşılaştırması*”¹¹ isimli Yüksek Lisans Tezinde çalışma konumuza dair bilgilerin kısmen ele alındığı görülmüştür.

¹⁰ Çalışmada bahsi geçen yazarın kullanılan eserleri için bkz. Ağtürk, Tuna Şare, “A New Tetrarchic Relief from Nicomedia: Embracing Emperors”, **American Journal of Archaeology**, 122 (3), 2018, s. ; Ağtürk, Tuna Şare, “İmparator’un Dönüşü: Nicomedia Frizine Ait Çalınan İmparator Rölyefi’nin Teknik ve İkonografik Değerlendirmesi”, **TÜBA-KED** 22/2020; Ağtürk, Tuna Şare ve S. Gedük, “Antik Nikomedia’nın Görkemli İmparatorluk Kompleksi”, **Aktüel Arkeoloji**, 82, 2021.

¹¹ Arslanbaba, R. Hakan, “**Augustus (MÖ 27-ms 14) ve Diocletianus (284-305) Dönemleri İdari, Ekonomik ve Sosyal Reformlarının İncelenmesi ve İki Dönemin Karşılaştırması**”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 64-114.

GİRİŞ

Roma, kuruluşundan itibaren kendi güvenliğini sağlamaya yönelik savaşlarda toprak kazanırken Cumhuriyet Dönemi'nin ortalarıyla beraber deniz aşırı ilerlemesini gerçekleştirmiştir. İmparatorluk Dönemi'nin başlarında geniş sınırlara ulaşmış ve devlet sistemiyle tarihe iz bırakan Eskiçağ'ın en önemli devletlerinden biri olmuştur. MÖ 753 tarihindeki kuruluşundan MS 395 yılında ikiye ayrılmasına kadar geçen bin yıldan fazla sürede krallık, cumhuriyet ve imparatorluk olmak üzere üç yönetim biçimine sahip olmuştur. Modern literatürde imparatorluk yılları iki ayrı döneme ayrılmaktadır. MÖ 27 yılında Augustus ile başlayan dönem *Principatus* olarak adlandırılmakta ve 284 yılından itibaren iktidara gelen Diocletianus ile de *Dominatus* Dönemi başlatılmaktadır. Roma'yı nerdeyse yok edecek olan kriz yıllarında iktidara gelen ve Dominatus Dönemi'ni başlatan Diocletianus'un egemenliği Roma'nın yeniden ayağa kalkmasında ve kendisinden sonraki dönemlerde de varlığını sürdürmesinde etkili olmuştur. Diocletianus, Augustus'tan sonra ve Constantinus'tan önce uzun süre hüküm süren ve imparatorluğu istikrara kavuşturan önemli imparatorlardan biridir. Diocletianus'un bilhassa dikkat çeken icraatları imparatorluğun idari sistemi dahil olmak üzere askeri, iktisadi, dini ve hukuki alanlarda gerçekleştirdiği reformlarıdır.

Diocletianus'un hayatının ilk evrelerine dair çok az bilgi mevcuttur. Genel olarak mütevazı, yoksul bir aileden geldiği konusunda hemfikir olunmakla birlikte doğum yerinin Dalmatia ya da Illyricum¹ olduğu konusunda gerek antik eserler² arasında gerekse modern literatürde³ farklı görüşler mevcuttur. Diocletianus ile aynı dönemde

¹ Illyricum veya Illyria eyaleti Adriyatik Denizi ve Epirus arasında kalan toprakları kapsamaktadır. Adriyatik Denizi kıyıları Dalmatia olarak tanımlanmakta iken kuzeye doğru olan bölge ise Pannonia olarak isimlendirilmektedir. Illyricum eyaleti, 9 yılında Pannonia-Dalmatia isyanından sonra Illyricum *superius* ve *inferius* olarak bölünmüştür. Ancak resmi olarak Dalmatia ve Pannonia olarak adlandırılması muhtemelen Vespasianus (69-79) döneminden sonra olmuştur. Bu bölünmeden sonra, hiçbir Roma eyaleti Illyricum adını taşımamıştır. Šašel Kos, Marjeta, "The Roman Conquest of Illyricum (Dalmatia And Pannonia) And The Problem of Northeastern Border of Italy." **Studia Europaea Gnesnensia** 7, 2013, s. 182, 197. Ayrıca Illyricum isminin Geç Roma döneminde Balkan bölgelerinden söz ederken kullanılan bir terim olduğu belirtilmektedir. Nicholson, Oliver, "Illyricum", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, ed. O. Nicholson, Vol. 1 A-I, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 763.

² Doğum yerinin Dalmatia olduğunu iddia eden antik eserler için bkz. Eutr. IX.19; **Epit. De Caes.** XXXIX.1; Cedr. **Comp. Hist.**, s. 464; Zon. XII.31. Doğum yerinin Illyricum olduğunu iddia edenler için bkz. Aur. Vict. XXXIX.20.

³ Doğum yerinin Dalmatia olduğunu iddia eden modern çalışmalar için bkz. Barnes, 1982, s. 31; Rees, Roger, **Diocletian and The Tetrarchy**, Edinburgh University Press, Edinburgh 2004, s. 5; Potter, David

yaşamış olan Lactantius'un Diocletianus'un iktidardan çekilmesi üzerine memleketine dönmesini açıklarken doğrudan şehir ismi vermemesine rağmen, diğer antik yazarların vermiş olduğu bilgilerle ve imparatorun kendisi için yaptırdığı sarayın bulunduğu kent olan Spalatum (Split) yakınındaki Salona⁴ kentini kastettiği kabul edilmektedir.⁵ Diocletianus'un iktidardan çekilmesinden söz ederken memleketi Salona'ya döndüğü bilgisini XII. yüzyıl kilise tarihçisi Ioannis Zonaras ve IV.- V. yüzyıl kilise tarihçisi Socrates Scholasticus da vermektedir.⁶ Bu farklı bilgilerin nihai değerlendirmesini yapan modern çalışmalar özellikle Lactantius'a ve Zonaras'a atıfta bulunarak, Diocletianus'un Salona'dan geldiğini ve bu kentin yıllarca emekliliğini geçirdiği Spalatum'a yakın olduğunu açıklamaktadırlar.⁷ Illyricum isminin Geç Roma döneminde Balkan bölgesinden söz edilirken kullanılan bir terim olduğu göz önünde bulundurulursa⁸ antik kaynaklar ve modern kaynaklar ışığında Diocletianus'un Illyricum bölgesinde yer alan Dalmatia'da Salona kentinde doğduğunu söylemek doğru bir değerlendirme olacaktır.

Diocletianus'un doğum yerinin belirlenmesi konusunda olduğu gibi doğum tarihiyle ilgili eldeki mevcut bilgiler kesin bir tarihlendirme yapılmasına olanak sağlamamaktadır. Genel olarak imparatorun doğum günü 22 Aralık olarak kabul görmektedir.⁹ Doğum tarihini belirlemek için imparatorun kaç yaşında öldüğü bilgisinin verildiği iki kaynak temel alınmaktadır. IV. yüzyıl sonlarına tarihlenen ve Aurelius Victor'a atfedilse de aslında yazarı bilinmeyen *Epitome De Caesaribus*, Diocletianus'un

S., **The Roman Empire At Bay AD 180-395**, Routledge, London and New York 2004, s. 280; Corcoran, Simon, "Diocletian", **Lives of The Caesars**, ed. A. Barret, Malden MA and Oxford 2008, s. 228; Leadbetter, Bill, **Galerius and the Will of Diocletian**, London and New York, Routledge 2009, s. 40; Gibbon, Edward, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, çev. Asım Baltacıgil, Cilt I, İndie Yayınları, İstanbul, 2019, s. 463; Doğum yerinin Illyricum olduğunu öne süren modern çalışmalar için bkz. Arnold, William Thomas, **The Roman System of Provincial Administration on The Accession of Constantine The Great**, Macmillan And Co., London 1879, s. 159; Faulkner, Neil, **Roma: Kartalların İmparatorluğu**, çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul 2017, s. 288; Diakov, V ve S. Kovalev, **İlkçağ Tarihi cilt: 2: Roma**, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul 2019, s. 280.

⁴ Salona; Split'in kuzeydoğusunda bulunan bir şehirdir ve Solin ismi ile de bilinmektedir.

⁵ Lact. XIX.6; Barnes, 1982, s. 31.

⁶ Socr. I.II; Zon. XII.32.

⁷ Barnes, Timothy D., **Constantine and Eusebius**, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, London, 1981, s. 4; Barnes, 1982, s. 31; Ayrıca bkz. Williams, Stephen, **Diocletian and The Roman Recovery**, Routledge, New York-London 1997, s. 22; Strauss, Barry, **Ten Caesars: Roman Emperors from Augustus to Constantine**, Simon & Schuster, 2019, s. 249.

⁸ Williams, 1997, s. 23; Nicholson, 2018, s. 763.

⁹ B. Beatty Panopolis'te yayınlanmış olan papirüs 2'de birçok mektupta Diocletianus'un 22 Aralık'taki doğum günü vesilesiyle askerlerine genel bir bağış yapması konu edinilmiştir. Bu nedenle çeşitli mektuplarda verilen tarihe dayanılarak imparatorun doğum günü 22 Aralık olarak kabul edilmiştir. Bkz: **P. Beatty Panop.**, s. 145-146; Barnes, 1982, s. 30; Corcoran, 2008, s. 228.

ölüm yaşını 68 olarak verirken Ioannis Malalas ise 72 yaşında öldüğünü söylemektedir.¹⁰ İki yazarın vermiş olduğu bu bilgiler ışığında Diocletianus'un iktidara geliş tarihine, ölüm yaşına ve ölüm tarihine¹¹ bağlı kalınarak modern literatürde kesin bir tarih ortaya çıkmamakta 240, 243, 244 ya da 245 yılları doğum tarihi olarak ileri sürülmektedir.¹² Ancak Diocletianus'un ölümünün ele alındığı bölümden de anlaşılacağı üzere 312 tarihinde öldüğünü kabul ettiğimiz imparatorun doğum tarihi, yine Aurelius Victor'un Diocletianus'un altmış sekiz yaşında öldüğüne dair verdiği bilgiyle 244 yılı olarak tespit edilmektedir.

244 yılında Salona'da doğmuş olan Diocletianus'un ailesiyle ilgili bilgilere bakıldığında babasının Anullinus isimli bir senatörün azat edilmiş kölesi olduğu veya bir katibin oğlu olduğu belki de katip olarak hizmet eden azat edilmiş bir köle olduğu ifade edilmektedir.¹³ Hatta Edward Gibbon, Diocletianus'un annesinin de Anullinus'un evinde esir olarak bulunduğunu söylemektedir.¹⁴ Asıl isminin Grekçe "*Zeus'un zaferi*" anlamına gelen Diocles¹⁵ olduğu bilinmektedir.¹⁶ Bu ismi *Dioclea* olarak adlandırılan küçük bir şehirden ve annesinden gelmekteydi.¹⁷ Diocles isminin yerine hemen olmasa da imparator olduktan sonra resmi olarak bilinen Gaius Aurelius Valerius Diocletianus ismini almıştır (7 Mart 285).¹⁸

¹⁰ **Epit. De Caes.** XXXIX.7; Malal. XLIV.

¹¹ Diocletianus'un ölüm tarihiyle kesin bir tarihlendirme yapılamamaktadır. Ancak 312 tarihi kabul edilebilir. Tartışma için bkz. İkinci Tetrarchia Dönemi Siyasi Olayları, Diocletianus'un Ölümü, Ayrıca bkz. **PLRE I**, *C. Aur. Val. Diocletianus* 2, s. 254; Barnes, 1982, s. 32.

¹² **P. Beatty Panop.**, s. 146; Barnes, 1982, s. 31.; Williams, 1997, s. 22; Potter, 2004, s. 280; Rees, 2004, s. 5; Corcoran, 2008, s. 228; Bowman, Alan K., "Diocletian and The First Tetrarchy A.D. 284-305", **Cambridge Ancient History**, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Vol. XII, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 68.

¹³ Eutr. IX.19; **Epit. De Caes.** XXXIX.1; Jerome, **Chronicle**, 266c; Zon. XII. 31; Akşit, Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi**, Cilt II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 210; **PLRE I**, *Anullinus* 1, s. 78; Barnes, 1981, s. 4; Leadbetter, 2009, s. 49; Corcoran, 2008, s. 228; Bowman, 2005, s. 68. Fakat burada S. Williams, Diocletianus'un kendisinin de azat edilmiş bir köle olduğunu varsayımlar arasına almaktadır. Bu durumda Diocletianus'un köle olarak doğmuş olması gerektiğini söylemektedir. Eğer azat edilmiş bir adamın oğluysa o zaman da alt sınıftan olacağını yorumlamaktadır. Her iki durumda da Diocletianus'un iyi bir eğitime sahip olamayacağını, sadece temel okuma yazma becerisine sahip olabileceğini açıklamaktadır. Williams, 1997, s. 22.

¹⁴ Gibbon, 2019, s. 463.

¹⁵ *Diocles* ismi, Homeros'un İlyada ve Odysseia destanlarında Alpheios'un torunu, Ortilokhos'un oğlu Phere kralı olarak görülmektedir. Hom. II. V.542-549; Hom. Od. III. 488-490. XV. 186-189.

¹⁶ Arnold, 1879, s. 159; Cameron, Averil, **The Later Roman Empire AD 284 - 430**, Fontana Press, London, 1993, s. 31; Treadgold, Warren, **A Concise History of Byzantium**, Palgrave, New York 2001, s. 12; Strauss, 2019, s. 249.

¹⁷ **Epit. De Caes.** XXXIX.1.

¹⁸ Barnes, 1982, s. 31; Bowman, 2005, s. 68; Corcoran, 2008, s. 229. Diocletianus'un tam ismi Tavan Fiyatlar Kararnamesi'nde görülmektedir. Bkz. E.R. Graser, "A text and translation of the Edict of

Diocletianus'un evliliğiyle ilgili bilgilerimiz antik eserler temelinde yetersiz kalmaktadır. Kardinal Baronius'un (1538-1607) "*Aziz Susanna'nın İşleri*" ile başka bir kayıt olan "*Aziz Kyriakos'un İşleri*" metinlerinde Hristiyan inancının şehitlerinden olan Serena'nın Diocletianus'un karısı olduğu belirtilmektedir.¹⁹ Fakat 1679'da Diocletianus'un çağdaşı olan Lactantius'un *De Mortibus Persecutorum* isimli eserinin bulunmasıyla yeni bir isim ortaya çıkmıştır. Lactantius, Diocletianus'un 303 yılında Hristiyanlara yönelik uygulanan baskı sırasında karısı Prisca ve kızı Valeria'yı da kurban sunmaya zorladığından söz etmektedir. Lactantius'un verdiği bu bilgilere dayanılarak karısının isminin Prisca olduğu anlaşılmaktadır.²⁰ *Historiae Augustae*'da geçen rivayete göre Diocletianus'un Gallia bölgesinde düşük rütbeli bir görevde iken karısı Prisca ile evlendiği düşünülmektedir.²¹ İmparator eşi olan Prisca sadık ve cesur bir anne olarak tasvir edilmesine rağmen *augusta*²² unvanına sahip olmamıştır ve sikkeler üzerinde de ismi bulunmamaktadır.²³ Ancak Split Koruma Dairesi tarafından yapılan araştırmalarda Salona'da Iuppitere adanan antik tapınağın kalıntıları içinde, üzerinde *Aureliae Priscae Nobilissimae Feminae* (Kadınların en soylusu Aurelia Prisca'ya) yazan bir taş kaide bulunmuştur. Kaide üzerinde okunan bu ithaf yazısı sayesinde Prisca'nın mensup olduğu aile ismi olan Aurelia ismi ortaya çıkmış ve *augusta* olmamasına rağmen *Nobilissima Femina* (En soylu kadın) unvanına sahip olduğu anlaşılmıştır.²⁴ Taş kaidenin görünümü ve üst yüzeyindeki girintiden dolayı bir zamanlar kaide üzerine Aurelia Prisca'nın bir heykelinin yerleştirilmiş olduğu ancak Diocletianus'un yönetime ortak ettiği imparatorların eşlerini rahatsız etmekten

Diocletian", *An Economic Survey of Ancient Rome Volume V: Rome and Italy of the Empire*, ed. T. Frank, (1st ed.), Johns Hopkins Press, Baltimore, 1940, s. 310.

¹⁹ McCabe, Joseph, *The Empresses of Rome*, Henry Holt and Company, New York, 1911, s. 256; Duygu, Zafer, *Nikomedea ve Hristiyanlık: İlk Beş Yüzyıl*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 60. Papa Vigilius'un Konstantinopolis ziyaretinde Diocletianus ve eşine atıfta bulunurken Eleutheria ismini kullandığı bilinmektedir. Ancak bu isminin doğruluğu da oldukça şüpheli görüldüğü için reddedilmektedir. *The Book of the Popes (Liber Pontificalis)*, ed. Louise Ropes Loomis, Columbia University Press, New York 1916, s. 157; *PLRE I, Eleutheria*, s. 277.

²⁰ Lact. XV.1; McCabe, 1911, s. 256. *PLRE I, Prisca I*, s. 726, 254; Ünver, Tuğçe, *Lactantius ve De Mortibus Persecutorum*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Denizli, 2012, s. 83; Duygu, 2018, s. 60.

²¹ Corcoran, 2008, s. 228.

²² *Augustalar* imparatorluk birliğinin üyeleri değillerdir. Çünkü isimleri, tüm imparatorların isimleriyle yayınlanan resmi bildirilerde görünmemektedir. Bununla birlikte bir *Augusta*, en azından bir *Augustus*un bazı ayrıcalıklarına sahip olabilirdi. Sürgündeki ve madenlerdeki mahkumları serbest bırakabilme yetkisine sahipti. İmparatorluk sermayesine de özgürce ulaşabilirdi. Bkz: Barnes, 1981, s. 9.

²³ *PLRE I, prisca I*, s. 716; Strauss, 2019, s. 256.

²⁴ J. Jeličić-Radonić, "Avrelia Prisca", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 41 (1), 2008, s. 23-24.

kaçınmak için Prisca'yı *augusta* ilan etmediği düşünülmektedir.²⁵ Diocletianus'un Prisca ile olan evliliğinden ise Galeria Valeria isimli bir kızı bulunmaktadır.²⁶

Diocletianus, imparator olmadan önce askerlik hizmetiyle kariyerine başlamıştır. Sıradan bir asker olarak başlayan ve daha sonra *centurio*, *tribunus*, *praefectus* ve *proconsul* gibi görevlerle Roma'ya hizmet eden Diocletianus'un imparator olmadan önceki kariyeriyle ilgili detaylar yetersiz kalmaktadır.²⁷ Ayrıca askerlik dönemi boyunca Galatların ilk *cohorsunun*, Gemina VII lejyonunun ve daha sonra da *cohors Dardania*'nın komutanlığını yaptığı bilinmektedir.²⁸ Diocletianus, askeri yeteneği ve sıkı çalışmalarıyla Gallienus'un (253-268) Roma askeri birliğinde yaptığı değişikliklerle öne çıkan askerlerden biri olmuş ve Gallienus döneminden itibaren her imparatorun kıdemli subay birliğinde yer almıştır. II. Claudius (268-270), Aurelianus (270-275) ve Probus (276-282) dönemlerinde askeri hizmette bulunmuştur. Daha sonra, Probus'un 282 yılında *praefectus praetorio* Carus'a karşı gönderdiği askerlerin ihanet etmeleri ve kendisini öldürmeleri esnasında Diocletianus da Carus taraftarlarının ve asilerin yanında yer almıştır.²⁹

Diocletianus, Carus'a (282-283) olan sadakati ve Mezopotamya seferinde askeri başarısıyla kendisini göstermesi üzerine Carus tarafından seferlerinde kendisine daima eşlik eden *domesticos regens/ protectores domestici*³⁰ görevine yükseltilmiştir.³¹ Bu

²⁵ Jeličić-Radonić, 2008, s. 23; Strauss, 2019, s. 256.

²⁶ Aur. Vict. XXXIX.19; Eutr. IX.22 (14); Zon. XII. 31; PLRE I, Galeria Valeria, s. 937.

²⁷ Historiae Augustae'da Diocletianus'un henüz imparator olmadan önce Gallia'da küçük bir görevde hizmet ettiği ifade edilmektedir. SHA, **Car. Carin et Num.** XIV.2; Chrissanthos, S.G., **Warfare in the Ancient World: From the Bronze Age to the Fall of Rome: From the Bronze Age to the Fall of Rome**, ABC-CLIO, 2008, s. 177.

²⁸ Corcoran, 2008, s. 228.

²⁹ Eutr. IX. 17(11); Zon. XII.29; Cameron, 1993, s. 30; Corcoran, 2008, s. 228.

³⁰ Görev tanımlamasıyla ilgili kullanılan terimler arasında antik ve modern literatürde farklılıklar görülmektedir. Diocletianus'un görev tanımını, Aurelius Victor "...*domesticos regens*...", Historia Augusta "...*domesticos tunc regentem*..." olarak ifade etmektedir. Aur. Vict. XXXIX.1; SHA, **Car. Carin et Num.** XIII.1; Zonaras'ta *domestici* veya *comes domesticos* görevinde bulunduğunu söylemektedir. Zon. XII.31.; A.H.M. Jones, bu noktada kullanılan *domesticus* teriminin yanlış tarihlendirildiğini o zamana kadar *protector*lara verilmeyen *domesticus* teriminin ek bir unvan olduğunu, dolayısıyla Diocletianus'un *protector*ların komutanı olduğunu düşünmektedir. Jones, **LRE I**, s. 53. Daha sonraki yıllarda bir kısım modern kaynaklar görevi sadece *protector* terimi ile tanımlamakta iken diğer kaynaklar ise *domesticus* terimi ile tanımlamaktadır. Cameron, 1993, s. 30; Corcoran, 2008, s. 229; Leadbetter, 2009, s. 49; Corcoran, Simon and R. Darley, "Diocletianus", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, (ed. O. Nicholson), Vol. 1 A-I, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 485. *Protector* unvanının Valerianus ve Gallienus'un imparatorluk dönemlerinden itibaren kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir. *Protector*lar imparatorun korunmasını sağlayan atlı muhafızlardı ve subayları bir tür genelkurmay görevi görmekteydi. *Domesticus*lar ise kıdemli subayların birinci dereceden yardımcılarıydı ve IV. yüzyıldan önce varlıkları doğrulanamamaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Bird, H.W., "Diocletian

nedenle Carus'un yakın askeri danışmanlarından biri olma fırsatını yakalamış ve herhangi bir kriz anında acil askeri birliğin komutanlığını yapmıştır. Ayrıca bu seçkin konumu 283 yılının *consullüğünü* yapmasıyla onurlandırılmıştır.³² Diocletianus, imparator Carus'un ölümünden sonra da *augustus* ilan edildiği 284 yılına kadar *protectores domestici* görevini sürdürmüştür.

İmparator Carus (282-283), saltanatının başlarında oğulları Carinus (283-285) ve Numerianus'u (283-284) *caesar* ilan ederek varisleri yapmıştır. Carus, 283 baharında Sasanilere karşı bir sefer hazırlığı yaptığında Carinus'u *augustus* olarak onurlandırmış ve yönetime ortak ederek imparatorluğun batı bölümü için görevlendirmiştir. Diğer oğlu Numerianus'u ise henüz çok genç olduğu için kendi yanına alarak Sasanilere karşı savaşmak üzere doğuya ilerlemiştir.³³ Savaşı başarıyla tamamlayan Carus'un, yaz mevsiminde şüpheli bir şekilde ölmesi³⁴ üzerine Numerianus *augustus* ilan edilmiştir.³⁵ Genç *augustus*, birlikleriyle birlikte 284 yılı bahar mevsiminde batıya doğru Anadolu üzerinden ilerlemiştir. Dönüş yolunda ciddi bir göz rahatsızlığına yakalanmış ve kapalı

and The Deaths of Carus, Numerian and Carinus", *Latomus*, 35 (1), 1976, s. 129; Janniard, Sylvain, "Domestici", *The Encyclopedia of the Roman Army*, (ed. Y. Le Bohec), Vol I, Chichester 2015, s. 340; Kelly, Christopher, "Comes Domesticorum", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, (ed. O. Nicholson), Vol. 1 A-I, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 375; Coulston, Jon, "Protectores", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, (ed. O. Nicholson), Vol. 1 A-I, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1244.

³¹ *LRE I*, s. 53; Barnes, 1982, s. 31; Bowman, 2005, s. 68; Corcoran, 2008, s. 229; Hartmann, Udo, "The Tetrarchy, 284–305." *The Encyclopedia of Ancient Battles*, (ed. M. Whitby and H. Sidebottom) Vol. 3, John Wiley & Sons, Chichester, 2017, s.1.

³² Williams, 1997, s. 33; Leadbetter, 2009, s. 49.

³³ SHA, *Car. Carin et Num.* VII.1; Aur. Vict. XXXVIII.1-3; Eutr. IX.29; Zon. XII.30; Bird, 1976, s. 127; Faulkner, 2017, s. 286; Eutropius, Seleukeia'dan söz etmezken Cochon'u ele geçirdiklerini aktarmaktadır. Bkz. Eutr. IX.18 (12).

³⁴ *Historiae Augustae*'da Carus'un ölüm sebebine dair söylentilerin Aper'in suikastı ya da yıldırım çarpması olduğu yönündedir. SHA, *Car. Carin et Num.* VIII.2-5, XVIII.3. Diocletianus, Carus'un *protector* komutanıydı ve imparatorun güvenliğinden sorumluydu. Dolayısıyla H. W. Bird'e göre, Carus ve oğullarının öldürülmesinde Diocletianus'un arka planda etkili olması muhtemel görünmektedir. Bird, 1976, s. 125; Oktay Akşit'te *Historiae Augustae*'ya güvenmiş olması nedeniyle Carus'un Aper tarafından öldürüldüğünü daha olası görmektedir. Akşit, 1970, s. 208. Fakat *Historiae Augustae*'da geçen başka bir ifade de Carus'un kesin olarak hastalıktan öldüğü belirtilmektedir. SHA, *Car. Carin et Num.* VIII.6. Ölüm sebebinin hastalık olduğunu Cedrenus da aktarmaktadır. Cedr. *Comp. Hist.* s. 464. Zonaras, edindiği bilgilere göre Pers savaşını tamamlayan Carus'un Batı'da Hunlara karşı sefer yaparken de öldürülmüş olabileceğini ihtimaller arasında göstermektedir. Zon. XII.30. Aurelius Victor, Eutropius ve modern kaynakların bir kısmı da Carus'un ölüm sebebini yıldırım çarpması olarak kabul etmektedirler. Bkz. Aur. Vict. XXXVIII. 3; Eutr. IX.18 (12); Jones, Tom B., "The Death of Numerian and the Accession of Diocletian", *Classical Philology*, 35 (3), 1940, s. 303; Corcoran, 2008, s. 229; Hartmann, 2017, s. 3.

³⁵ Williams, 1997, s. 34; Hartmann, 2017, s. 3.

bir tahtirevanda taşınarak yolculuğa devam etmek zorunda kalmıştır.³⁶ Askerler imparatorun sağlığı hakkındaki bilgileri Numerianus'un kayınpederi ve aynı zamanda *praefectus praetorio* olan L. Flavius Aper'den³⁷ almışlardır.³⁸ Askeri birlikler, Anadolu platolarından inerek 284 yılı Kasım ayında Nicomedia'ya yaklaştıkları esnada tahtirevandan çıkan kötü bir kokuyu fark etmişler ve bunun üzerine tahtirevana girerek Numerianus'un cesediyle karşılaşmışlardır.³⁹ *Praefectus praetorio* Aper'in, imparatorun cesedinin kokusu açığa çıkana kadar ölümünü gizlediği düşünülmüştür.⁴⁰ Bunun üzerine pek çok antik esere göre o an herkes Aper'i suçlamaya başlamıştır.⁴¹ Fakat Aper'in cinayet faili olması veya Diocletianus'un cinayette payının olup olmadığı konusu açık değildir. Numerianus cinayetinden sorumlu olan kişinin Aper olarak kabul edilmesinin, Diocletianus'un imparator seçildikten sonra rakip olarak gördüğü Aper'e karşı çıkardığı bir söylenti olabileceği üzerinde de durulmaktadır. Öte yandan Aper, Numerianus'un kayınpederi ve *praefectus praetoriosu* olarak dönemin işlerini sahne arkasından idare ettiği için ve damadı üzerinde baskın bir etkiye sahip olduğundan dolayı onun ortadan kaldırılmasıyla ilgilenmediği fikrini öne sürenler de vardır.⁴²

Askerler toplandıktan sonra zincire vurdukları Aper'i yargılamak üzere Nicomedia civarında oluşturdukları bir konseye götürmüşlerdir. Generaller ve *tribunuslar* büyük bir askeri konsey oluşturmuşlardır.⁴³ Numerianus'un ölümünün

³⁶ SHA, **Car. Carin et Num.** XII.1; Aur. Vict. XXXVIII.5; Bird, 1976, s. 127; Williams, 1997, s. 35; Corcoran, 2008, s. 229; Hartmann, 2017, s. 3;

³⁷ **PLRE I**, *Aper 2*, L. Flavius Aper 3, s. 81. Aper, Carus döneminde *Praefectus praetorio* olarak görevlendirilmiş ve kızını Numerianus ile evlendirmiştir. Bird, 1976, s. 126; Leadbetter, 2009, s. 49.

³⁸ Bird, 1976, s. 127; Williams, 1997, s. 35.

³⁹ SHA, **Car. Carin et Num.** XII.1; Jones, 1940, s. 302-303; Akşit, 1970, s. 208; Bird, 1976, s. 127; Williams, 1997, s. 34; Leadbetter, 2009, s. 40; Gibbon, 2019, s. 457. Numerianus'un Sasanilerle yapılan savaştan kaçarken öldürüldüğü ifadesi için bkz. Zon. XII.30.

⁴⁰ Hartmann, 2017, s. 3.

⁴¹ SHA, **Car. Carin et Num.** XII.1; Aur. Vict. XXXVIII.5; Eutr. IX.20; Oros. VII.24.4; Arnold, 1879, s. 159; Rostovtzeff, Michael, **The Social and Economic History of The Roman Empire**, At the Clarendon Press, Oxford 1926, s. 394; **PLRE I**, *Aper 2*, s. 81; Gibbon, 2019, s. 458-459; Akşit, 1970, s. 208; Diakov ve Kovalev, 2019, s. 280. H.W. Bird, Otto Seeck'in Numerianus'un doğal bir ölümle öldüğünü, Aper'in, Carinus'u bilgilendirdiğini ve yaklaşan bir darbeyi önlemek için ölümü gizlemeye çalışmış olabileceğini iddia ettiğini aktarmaktadır. Aynı şekilde Seeck'in Aper'in öldürülmesinin Diocletianus'a iktidara giden yolu açtığını ve aynı vahşeti saltanatı boyunca devam ettirdiğini yorumladığını da belirtmektedir. Seeck, Otto, **Geschichte des Untergangs der antiken Welt, II**, 2nd ed., Stuttgart, 1921, s. 3-4'ten aktaran Bird, 1976, s. 128.

⁴² Leadbetter, 2009, s. 39; Hartmann, 2017, s. 3.

⁴³ SHA, **Car. Carin et Num.** XII.1; Aur. Vict. XXXIX.1; Corcoran, 2008, 229; Hartmann, 2017, s. 3; Chronicon Paschale'da Diocletianus'un Khalkedon'da imparator ilan edildiği ve daha sonra Nicomedia'ya geçtiği ifade edilmektedir. Bu kanıtı dayanan Edward Gibbon, ordu konseyinin Khalkedon'da (Kadıköy) toplandığını söylemektedir. **Chr. Pasch.** p.510.18; Gibbon, 2019, s. 463. T. B. Jones, Diocletianus'un Khalkedon'da imparator olarak selamlandığını ve Aper'i orada öldürdüğüne dair

duyurulmasından sonra intikamını kimin alacağına karar veren ve imparatorlarını belirleyen ordu konseyi, asker kökenli Gaius Valerius Diocletianus’u 20 Kasım 284⁴⁴ tarihinde *augustus* ilan etmiştir.⁴⁵ Roma tarihinde, III. yüzyıl krizi döneminde imparatorların asker olmasına ve askerler tarafından ilan edilmesine rağmen ordu konseyinin toplanması gibi bir durumla ilk kez karşılaşmaktadır. Konseyin toplanma amacı, Diocletianus’un yükselişini askerlerin iktidar hevesleri olarak değil, dikkatli ve düzenli bir tartışmanın sonucu olarak göstermek olmalıdır. Burada, ordu konseyinin ortak iradesinin yasalara uygun olduğunu göstermek amacı taşıdığı ifade edilmektedir.⁴⁶ Diocletianus, *protectores domestici* görevini sürdürmesi sayesinde kendisine karşı sorumlu olan bir birliğe sahipti ve bu askerlerin gücü sayesinde iktidara ulaşmıştır.⁴⁷ Aper ise Numerianus’un ölümünden sonra en yetkili komutan olarak kalmasına rağmen emrinde böyle bir askeri birlik bulunmamaktaydı.⁴⁸

Askeri konseyde yapılan yargılamada, Diocletianus önce dürüst davranacağına yemin ederek Numerianus cinayetinin bir parçası olmadığını bildirmiştir. Bu ifadeleriyle hemen Aper’e dönerek asıl katilin o olduğunu söylemiş ve kılıcıyla Aper’i öldürmüştür. Aper’in savunma yapmasına bile imkân tanınmamıştır.⁴⁹ *Historiae Augustae*’da Aper’in kötü bir hayat yaşadığı ve hak ettiği sona ulaştığı söylenmektedir. Yazarın büyükbabasından edindiği bilgiye göre Diocletianus, Aper’i öldürdükten sonra

fazla bir şüphe duymadığını söylemektedir. Jones, 1940, s. 302. Khalkedon’da imparator ilan edildiğine dair ayrıca bkz. **P. Beatty Panop.**, s. 145.

⁴⁴ Diocletianus’un Augustus olarak selamlandığı tarih tartışmalıdır. 17 Eylül tarihinde Khalkedon’da imparator ilan edilerek 27 Eylül’de Nicomedia’ya gittiğini belirtenler için bkz. **Chr. Pasch.** p.510.18; Diocletianus’un 17 Eylül 303’te *vicennalia* için af ilan ettiğini ve 17 Kasım 303’te Roma’da *vicennalia* kutlamalarına katıldığını düşünenler 17 Kasım 284 tarihinin doğru olduğu kabul etmektedirler. Segrè, A., “The Date of the Accession to the Throne of Diocletian”, **The Journal of Egyptian Archaeology**, 1944, 30, s. 77; Faulkner, 2017, s. 286. Ancak Lactantius’un 20 Kasım 303 yılında (*a.d. duodecimum kalendas decembres*) Diocletianus’un *vicennalia* kutlamaları için Roma’da bulunduğunu ifade etmesine dayanarak birçok kaynak 20 Kasım tarihi üzerinde durmaktadır. Lact. XVII.1-2. Ayrıca Chester Beatty Library’de yer alan Panopolis papirüs 2’de askerlere belirli iki tarihte hediyeler dağıtıldığı ve bağış yapıldığı anlaşılmıştır. Bu tarihlerden biri Diocletianus’un iktidara gelişinin yıl dönümü olan 20 Kasım olarak görülmektedir. Mısır’ın üst düzey yetkililerinin mektuplarında da birçok kez 20 Kasım tarihinin görülmesi iktidara bu tarihte geldiğini kanıtlar niteliktedir. **P. Beatty Panop.** s. 145; **LRE I**, s. 38; Barnes, 1981, s. 3; Corcoran, 2008, s. 229; Corcoran and Darley, 2018, s. 485.

⁴⁵ SHA, **Car. Car et Num.** XII.1.-XIII.2; Jerome, **Chronicle**, 266c; Rostovtzeff, 1926, s. 394; Akşit, 1970, s. 208-209; Hartmann, 2017, s. 3; Faulkner, 2017, s. 286; Gibbon, 2019, s. 458.

⁴⁶ Williams, 1997, s. 36.

⁴⁷ SHA, **Car. Carin et Num.** XII.1; Aur. Vict. XXXIX.1; Bowman, 2005, s. 68

⁴⁸ Bird, 1976, s. 129.

⁴⁹ SHA, **Car. Carin et Num.** XII.1-XIII.2; Aur. Vict. XXXIX.9; Eutr. IX.20; Oros. VII.25.1; Zon. XII.31; **PLRE I**, *Aper* 2, s. 81; Bird, 1976, s. 128-129; Corcoran, 2008, s. 229; Bowman, 2005, s. 68; Gibbon, 2019, s. 458-459; Diakov - Kovalev, 2019, s. 280.

“Övünebilir misin Aper? Senin yok oluşun kudretli Aeneas’ın elindendir”⁵⁰ diye seslenmiştir.⁵¹ Bu durumda Diocletianus, askerlerin desteğini hissederek göstereceği cesur bir kararlılığın, hayatını ve konumunu koruyacağını düşünmüş olmalıdır. Diocletianus’un Aper’i öldürmesindeki asıl amacının Numerianus’un intikamını almak değil de kendisini en büyük rakibinden kurtarmak olduğu, genç imparatorun adını anıtlardan sildirmesiyle anlaşılmaktadır.⁵²

Diocletianus’un ordu konseyinde *augustus* olarak duyurulmasından⁵³ ve Aper’i öldürmesinden on gün sonra Nicomedia yakınındaki bir tepede resmi törenler yapılmış ve imparator erguvan giysisini kuşanmıştır.⁵⁴ Böylece Diocletianus’un Gallia eyaletinde bulunan Tungri kabilesinden Kelt rahibesi bir kadından yaban domuzunu öldürdüğünde imparator olacağına dair aldığı kehanet gerçekleşmiştir.⁵⁵ Aper’in ismi Latince’de yaban domuzu anlamına gelmekte ve söz konusu kehanetin Aper’i öldürmesiyle gerçekleşmiş olduğu kabul edilmektedir.⁵⁶ *Historiae Augustae*’ya göre Diocletianus “...kaderimdeki domuzu en sonunda öldürdüm...” diyerek kehanete inanmakta ve egemen olma arzusu taşıdığını göstermektedir.⁵⁷ Belki bu arzusuyla Numerianus suikastında etkili olduğu, bu amaçla da Aper’i kullandığı ve kendisine rakip olmaması için Aper’i öldürdüğü söylenebilir.

Diocletianus’un iktidara gelmesinden birkaç ay sonra Mısır’ın Oxyrhynchus kasabasında *Capitolinum* festivalinde okunan bir şiirde altın çağın geldiğinden, Zeus’un nihayet insan ırkına acıdığından ve tüm dünyanın liderliğini tanrısal kral Diocletianus’a verdiğinden söz ettiği görülmektedir.⁵⁸ Şiirde altın bir çağ olarak övgüyle duyurulan Diocletianus’un iktidarı, Roma tarihinde askeri anarşinin son bulduğu önemli bir dönüm noktasıdır.

⁵⁰ “*Gloriare, Aper, ‘Aeneae magni dextra cadis’*”, *Historia Augusta*’da verilen bu ifadeyi Diocletianus Vergilius’dan alıntı yapmıştır ve kendisini Roma’nın kuruluş efsanesinde yer alan Aeneas’a benzetmektedir. Virgil, **Aeneid**, X.830; Cameron, 1993, s. 31.

⁵¹ SHA, **Car. Carin et Num.** XIII.2.

⁵² Bird, 1976, s. 128.

⁵³ Diocletianus’un Khalkedon’daki askerler tarafından Augustus ilan edilip daha sonra Nicomedia’da resmi tören düzenlendiğine dair görüşler için bkz. **P. Beatty Panop.**, s. 145; **Chr. Pasch.** p.510.18; Jones, 1940, s. 302.

⁵⁴ Jones, 1940, s. 302; Jones, **LRE I**, s. 38; Barnes, 1981, s. 4; Cameron, 1993, s. 31; Corcoran, 2008, s. 229; Hartmann, 2017, s. 3.

⁵⁵ SHA, **Car. Carin et Num.** XIV.2; Akşit, 1970, s. 208; Corcoran, 2008, s. 228.

⁵⁶ Strauss, 2019, s. 251.

⁵⁷ SHA, **Car. Carin et Num.** XV.6.

⁵⁸ Bowman, 2005, s. 67; Goldsworthy, Adrian, **Roma Nasıl Çöktü?: Bir Süpergücün Ölümü**, Çev. Samet Özgüler, Kronik Kitap, İstanbul, 2022, s. 207.

Diocletianus imparator olarak ilk *consullüğünü* (20 Kasım 284-285) aldığında, kıdemli bir senatör olan L. Caesonius Ovinus Manlius Rufinianus Bassus'u *consul* meslektaş olarak ilan etmiştir.⁵⁹ Diocletianus'un bir generali değil de tanınmış bir senatörü *consul* olarak seçmesinin nedeni mevcut rejimi reddettiğini göstermek, Senatonun desteğini almak ya da en azından tarafsızlığını sağlamaktır. Bassus daha önceden *consul* olmuş ve Afrika *proconsulü* olarak görev yapmıştı, Diocletianus'un hiç tecrübe sahibi olmadığı idari alanlarda tecrübeliydi.⁶⁰ Böylece Diocletianus ve Bassus *consul* olarak Carinus'un yerine *fascesi*⁶¹ (tek. *fascis*) almışlardır.⁶²

Carinus, antik yazarlar tarafından kötü alışkanlıklara sahip olan biri olarak tanıtılmakta ve olumsuz davranışlarını sürdürmeye devam ettiği belirtilmektedir.⁶³ Carinus'un devam eden meşru varlığı nedeniyle egemenlik alanı Doğu ile sınırlı kalan Diocletianus için tek iktidar dönemi henüz kesinleşmemiştir. Bununla birlikte iktidarda hak arayışında olan sadece Carinus ve Diocletianus değildi. Diocletianus'un *augustus* ilan edilmesi esnasında, Kuzey İtalya'da Venedik valisi olarak görevli bulunan Marcus Aurelius Iulianus da (Sabinus Iulianus) kendisini *augustus* ilan ederek iki Pannonia Eyaleti'ni ele geçirmiştir.⁶⁴

Iulianus, yetki alanını Kuzey İtalya'dan Pannonia'ya kadar genişletmiş ve Siscia darphanesinde *libertas publica* (halkın özgürlüğü) lejantıyla sikkeler çıkartmıştır.

⁵⁹ Arnold, 1879, s. 159; **LRE I**, s. 38; Potter, 2004, s. 280; Leadbetter, 2009, s. 50. Malalas, Diocletianus'un Bassus ve Quintianus'un consullükleri döneminde imparator ilan edildiğini söylemektedir. Malal. XII.37; Ancak *consullüğünün* kesin tarihi 284 yılı olarak belirlenmiştir. **PLRE I**, Bassus 2, s. 151; **PLRE I**, L. Caesonius Ovinus Manlius Rufinianus Bassus 18, s. 156; Barnes, 1982, s. 93.

⁶⁰ Barnes, 1981, s. 5; Potter, 2004, s. 280; Bowman, 2005, s. 69.

⁶¹ *Fascies*; Bir magistratus önünde *lictor*'lar tarafından taşınan içine balta yerleştirilmiş değnek demeti, asa. Cezalandırma yönteminde kullanılırken daha sonraki dönemlerde güç ve iktidarın sembolü olarak kullanılmıştır. Bkz. Glare, P.G.W., **Oxford Latin Dictionary**, At The Clarendon Press, Oxford 1968, s. 677; S. Atlan, **Roma Tarihi'nin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 286; Alova, 2017, s. 236.

⁶² Barnes, 1981, s. 5; Barnes, 1982, s. 97.

⁶³ SHA, **Car. Carin et Num.** XVI.6-7; Zon. XII.30; Eutr. IX.19; Arnold, 1879, s. 159; Jones, **LRE I**, s. 38; Corcoran, 2008, s. 229; Leadbetter, 2009, s. 50.

⁶⁴ **Epit. De Caes.** XXXIX.3-4; Aur. Vict. XXXIX.6. **PLRE**'de Sabinus Iulianus isimli iki gaspçının ismi verilmektedir. M. Aur. Sabinus Iulianus Carus'un ya da Numerianus'un ölümünden sonra gasp girişiminde bulunmuştur ki daha çok isyanın Carus'un ölümünden sonra meydana geldiği vurgulanmaktadır. **PLRE I**, M. Aur. Sabinus Iulianus 24, s. 474. Fakat diğer Sabinus Iulianus ise Numerianus'un ölümünden sonra İtalya'daki askerler tarafından *Augustus* ilan edilmiştir. **PLRE I**, Sabinus Iulianus 38, s. 480. Oktay Akşit ise isyanın Diocletianus'un imparator ilan edilmesinden önce gerçekleştiğini ve Carinus tarafından bastırıldığını ifade etmektedir. Akşit, 1970, s. 210. Fakat çoğu modern araştırmacı isyanın Numerianus'un ölümünden ve Diocletianus'un iktidara gelmesinden hemen sonra meydana geldiği konusunda hem fikir olmaktadır. Williams, 1997, s. 38; Southern, 2004, s. 134-135; Leadbetter, 2009, s. 50.

Iulianus'un bu isyanı Diocletianus'un geleceği için önemli görünmektedir. Çünkü zalim ve kötü bir yönetime sahip olan Carinus'un olumsuz imajına katkıda bulunmaktaydı ve Carinus'un Balkanlara geçişini engelleyecekti. Bu nedenle Diocletianus, muhtemelen galip olan kim olursa olsun Carinus ve Iulianus karşı karşıya gelene kadar beklemiştir.⁶⁵ Carus'un meşru varisi olan Carinus açısından da Iulianus ve Diocletianus tehdit oluşturmaktaydı. Bu nedenle Carinus, Diocletianus ile karşılaşmadan önce Iulianus isyanını bastırmak zorunda kalmıştır. 285 yılında Verona yakınlarında yapılan savaşta Iulianus, Carinus tarafından yenilgiye uğratılmıştır.⁶⁶ Böylece Carinus ve Diocletianus iktidarın tek hakimi olmak için karşı karşıya kalmışlardır. Carinus, Diocletianus'a karşı zaman kazanmak için bir senatör olan Aurelius Aristobulus'u *praefectus praetorio* olarak görevlendirmiştir.⁶⁷ Diocletianus ve Carinus arasında gerçekleşecek olan savaşta Aristobulus'un kendi menfaatini göz önünde bulundurarak hareket ettiğini söylemek mümkündür.

Müzakere girişimlerinde bulunsalar da her iki taraf için de savaş kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla iktidarı ele geçirmek amacıyla Balkanlara doğru ilerleyen düşmanını karşılamak için Carinus, Kuzey İtalya'dan Diocletianus'a karşı hareket etmiştir. Diocletianus ise Marmara Denizi'nden Hadrianapolis (Edirne) ve Serdica (Sofya) üzerinden geçerek Naissus'a (Niş) ve Margus Nehri'ne (Morava) giden *Via Militaris* boyunca batıya, ardından da akıntı yönünde Tuna'daki Viminacium (Kostolac) ve Singidunum'a (Belgrad) doğru ilerlemiştir. Margus Nehri ile Tuna'nın birleştiği noktada 285 ilkbaharında ordular Viminacium'un yaklaşık on kilometre batısında, Margus (Sırbistan'daki Oraşje) yakınlarında savaşmıştır.⁶⁸ Bu büyük savaş hakkında

⁶⁵ Akşit, 1970, s. 210; Hartmann, 2017, s. 4.

⁶⁶ Aur. Vict. XXXIX.6; Bird, 1976, s. 130; Potter, 2004, s. 280; Hartmann, 2017, s. 4.

⁶⁷ SHA, **Car. Carin et Num.** XVI.6; Leadbetter, 2009, s. 50.

⁶⁸ Savaşın gerçekleştiği yer konusunda antik eserler farklılık göstermekle birlikte tam olarak açıklama yapmamaktadırlar. Aurelius Victor, savaşın Moesia'da Marcus yakınlarında meydana geldiğini söylemektedir. Fakat Marcus terimi Victor'un tercümesini yapan H.W. Bird tarafından harf hatasından kaynaklandığını düşünmüş olmalı ki Belgrad yakınında Moesia'daki Margus Nehri'ni işaret etmek amacıyla Margus olarak değiştirilmiştir. Aur. Vict. XXXIX.7. Bird, 1976, s. 130. Eutropius, Margus'daki savaşta Carinus'un Viminacium ve Aureum Dağı arasında yalnız kaldığını aktarmaktadır. Eutr. IX.20. *Historiae Augustae* ise Carinus'un Diocletianus'a karşı pek çok savaşta bulunduğunu ve en sonunda Margus yakınlarındaki bir savaşta yenildiğini söylemekle yetinmektedir. SHA, **Car. Carin et Num.** XVIII.3. Orosius, savaş yerini vermemekte, sadece Dalmatia'da yaşayan Carinus'un Diocletianus karşısında yenildiğini söylemektedir. Oros. VII.25.1. Savaşın gerçekleştiği yer konusunda modern literatürde de farklılıklar görülmektedir. A.H.M. Jones ise savaşın meydana geldiği yeri Pannonia'daki Margus olarak vermektedir. **LRE I**, s. 38; S. Williams muhtemelen Belgrad-Üsküp yolu üzerinde Smederovo (Semendire) ve Margus Nehri (Morava) yakınındaki Margus'ta gerçekleştiğini bildirmektedir. Williams, 1997, s. 38; Aslında bir çok modern literatür Williams'ın görüşünü destekleyerek savaşın Moesia'da Belgrad yakınındaki Margus nehri civarında meydana geldiği konusunda görüş

kaynaklar ayrıntı vermemektedir. Carinus savaş konusunda yetenekli bir askerdir. Eutropius ve Aurelius Victor'a göre Diocletianus ile olan savaş Carinus'un asker sayısı bakımından üstünlüğüyle devam ediyor gibi görünmekteydi. Çünkü Viminacium'un batısında Ren ve Tuna bölgelerinde on bir lejyon ve Viminacium'dan doğuya doğru sadece beş lejyon konuşlanmıştı.⁶⁹ Ancak Carinus, askerlerinin ihanetine uğrayarak Viminacium ile Aureum dağı arasında tek başına kalmıştır.⁷⁰ Diocletianus'un ise Carinus'un subayları arasında destekçi kazanmak amacıyla hem *protector* muhafızları hem de lejyonlar arasına ajanlar sızdırarak başarıya ulaştığı düşünülmektedir. Hatta askerler arasında Carinus'a karşı oluşan hoşnutsuzluk nedeniyle Diocletianus'un *protector* muhafızlığından arkadaşı ve *Dalmatia* valisi olan Flavius Constantius'un Margus Savaşı'ndan önce taraf değiştirmiş olabileceği ihtimali bulunmaktadır.⁷¹ Margus Savaşı'nda Maximianus'un da Diocletianus'un yanında yer aldığı görülmektedir.⁷² Yalnız kalan Carinus iddiaya göre arzusunu kontrol edemediğinden ve kendi askerlerinden birinin karısını baştan çıkarttığı için söz konusu askeri tarafından öldürülmüştür.⁷³ Çünkü askerleri, böyle bir adamın zafer kazanmasıyla ve tek iktidar sahibi olmasıyla daha küstah olacağını düşünmüş olmalıydılar.⁷⁴ Carinus, *Praefectus praetorio* Aristobulus tarafından öldürülmüştür. Öte yandan Aristobulus'un Carinus'u kıskançlık sebebiyle öldürmesi bahane gibi görünmektedir. Aristobulus'un rüzgarın hangi yöne estiğini görmesi ve arkasındaki doğu eyaletlerinin desteğiyle imparator adayı olmaya karar vermiş olması da muhtemeldir.⁷⁵ Diocletianus, Margus zaferinden bir süre sonra Siscia'da darp edilen bir sikkede, tanrı Iuppiter'den *Fides Militum* (Askerlerin sadakati) lejantı ile dünyayı alır biçimde tasvir edilmiştir (Ek 1a).⁷⁶

Diocletianus'un iktidarının güç kazanması, 285 yılında Carinus'un ordusundan hayatta kalanların kendisine bağlılık yemini etmeleriyle başlamıştır. Bunun sonucunda

birliğindedirler. Hartman, 2017, s. 4; Ayrıca bkz. Akşit, 1970, s. 210; Barnes, 1982, s. 50; Corcoran, 2008, s. 229; Bowman, 2005, s. 69; Leadbetter, 2009, s. 50; Gibbon, 2019, s. 459; Corcoran and Darley, 2018, s. 485.

⁶⁹ Aur. Vict. XXXIX.7; Eutr. IX.20; Bird, 1976, s. 130.

⁷⁰ Eutr. IX.20.

⁷¹ Williams, 1997, s. 37; Potter, 2004, s. 280.

⁷² Barnes, 1981, s. 6.

⁷³ Aur. Vict. XXXIX.7; Eutr. IX.20; Bird, 1976, s. 131; Rees, 2004, s. 5; Corcoran, 2008, s. 229; Gibbon, 2019, s. 459. *Historiae Augustae*'da Carinus'un Margus Savaşı'nda öldüğü kaydedilmektedir. SHA, **Car. Carin et Num.** XVIII.3.

⁷⁴ Aur. Vict. XXXIX.7.

⁷⁵ Southern, 2004, s. 135.

⁷⁶ Leadbetter, 2009, s. 50.

Diocletianus, Carinus'un sahra ordusunu devralarak Roma dünyasının tartışmasız tek hakimi olmuştur.⁷⁷ Diocletianus, Aristobulus'a hain muamelesi yapmak ve öldürmek bir yana onun *praefectus praetorio* olarak kalmasına izin vererek, Afrika *proconsulü* ile kent *praefectusu* ve 285 yılının geri kalan süresi için *consul ordinarius* yaparak onurlandırmıştır.⁷⁸ Bu ödüllendirilmelerin yanı sıra savaştan geri kalan ve ele geçirilen düşmanların tümü affedilmiştir.⁷⁹

Diocletianus'un imparator ilan edildikten sonra geleneğe göre Roma'ya gidip senatodan resmi imparatorluk yetkisini alması gerekmektedir. Bir görüşe göre Diocletianus'un Quadi ve Marcomanni kabilelerine karşı savaşmak zorunda kalması, Roma'ya gidememesine ve senatoyla görüşememesine sebep olmuş olabilir.⁸⁰ Ayrıca Diocletianus'un senatoyu yönetim dışında bırakmak ve Roma kentinin önemini azaltmak amacıyla kasten Roma'ya gitmediği de iddia edilmektedir.⁸¹ Öte yandan Diocletianus, senatonun sembolik etkisini ortadan kaldırmak istemiş olsa bile senatoyu kabul ettiğini göstermekten de uzak durmamıştır. 285 yılında Roma'da Senato evi yandığında yeni bir Senato evi inşa etmeyi bir görev olarak üstlenmiştir.⁸² Dönemin senatosu büyük bir istisna dışında doğrudan siyasi veya askeri gücü çok az kullanmaktaydı. Fakat hala ordunun seçtiği imparatorun tanınması için senatonun desteğine ihtiyaç duyulmaktaydı ve senatörler perde arkasından imparatora destek sağlayabilirlerdi.⁸³ Bu anlamda, *consul* meslektaşı Bassus ile senatoya dostluk elini uzatması ve Carinus'u yendiği 285 yılının yaz mevsiminde Bassus'u kent *praefectusu* olarak görev yapması için Roma'ya göndermesi senatonun desteğini alma arzusunu göstermektedir. Zonaras'ın "*Diocletianus Roma'ya ulaşarak imparatorluk yetkisini aldı*" ifadesine⁸⁴ ve Kuzey İtalya'da Ticinum'dan (Pavia) bir *quinarius* (yarım *denarius*) üzerinde yer alan kente giriş töreni olan *adventus* tasvirine (Ek 1b) dayanılarak 285'te Diocletianus'un Roma'ya giderek senatoya saygısını doğrudan sunduğu görülmektedir.⁸⁵

⁷⁷ Williams, 1997, s. 38; Corcoran, 2008, s. 229.

⁷⁸ Aur. Vict. XXXIX.10; **PLRE I**, T. Cl. Aurelius Aristobulus, s. 106; Barnes, 1981, s. 5; Corcoran, 2008, s. 230; Hartmann, 2017, s. 4.

⁷⁹ Aur. Vict. XXXIX.10-11.

⁸⁰ Southern, 2004, s. 135, 331, 3. dp.

⁸¹ Williams, 1997, s. 41.

⁸² Williams, 1997, s. 41.

⁸³ Strauss, 2019, s. 251.

⁸⁴ Zon. XII.31.

⁸⁵ Barnes, 1982, s. 50, 97; Bowman, 2005, s. 69; Hartmann, 2017, s. 4; Strauss, 2019, s. 251.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ OLAYLAR

284 tarihinde *augustus* ilan edilen Diocletianus, imparatorluğa egemen olmasının hemen ardından sınır istilalarıyla, bölgesel isyanlarla ve meydana gelen savaşlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Saltanatının ilk yılından sonra gerçekleşen siyasi olaylar *Diarchia*, sonraki on yılında ise *Tetrarchia* dönemi siyasi olayları olarak ele alınmış olup, 285 yılından Diocletianus'un 305'te tahttan feragat ettiği döneme kadar olan süreyi kapsamaktadır. Ancak Diocletianus'un feragatından ölümüne kadar geçen sürede gerçekleşen siyasi olaylar da *Tetrarchianın* Diocletianus sonrası etkisinin anlaşılması bakımından ele alınmıştır.

1.1. *Diarchia* Dönemi Siyasi Olaylar

Diocletianus, iktidara gelir gelmez karşılaştığı siyasi ve askeri sorunlar karşısında, yönetim kolaylığını sağlamak amacıyla 28 Temmuz 285 tarihinde aralarında akrabalık bağı olmayan sadece silah arkadaşı ve dostu olan Maximianus'u önce *caesar*, daha sonra 1 Nisan 286 tarihinde *augustus* ilan etmiştir. Böylece Roma imparatorluğunda modern literatürde *Diarchia* olarak tanımlanan ikili yönetim modelini oluşturmuştur. 293 yılına kadar devam eden bu modele göre Diocletianus, imparatorluğun Doğu yarısındaki sorunlarla mücadele ederken eş *Augustus* Maximianus Batı yarısındaki sorunlarla mücadele etmiştir. 293 tarihine kadar mücadele edilen sorunların imparatorluğun Tuna, Gallia, Britannia, Suriye, Armenia ve Pers topraklarında yoğunlaştığı görülmektedir. Dolayısıyla Diocletianus'un hareket alanı Tuna, Suriye, Armenia ve Pers toprakları iken, Maximianus Gallia ve Britannia'da siyasi mücadeleler yürütmüştür.

1.1.1. Sarmat İstilaları

Diocletianus'un tespit edilen güzergahına ve kronolojiye göre ilk mücadelesini imparatorluğun Doğu yarısına dahil olan Tuna topraklarında verdiği görülmektedir. Sadece ilk *Germanicus maximus* ve *Sarmaticus maximus* unvanlarına dayanılarak 285'de Tuna bölgesinde Germenlere ve Sarmatlara karşı savaşmak zorunda kaldığı

anlaşılmaktadır.⁸⁶ Savaş, detaylı bilgiler bulunmamasına rağmen bir zafer olarak kayıtlara geçmiştir.⁸⁷ Selefleri Carus ve Carinus dönemlerinde yapılan Germen ve Sarmat seferlerinin,⁸⁸ Carus'un ölümü, Carinus'un ise Margus Savaşı'nda öldürülmesi nedeniyle kesintiye uğramasından dolayı söz konusu istilacı kabilelere karşı seferlerin Diocletianus tarafından devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Yazılı kaynakların Germenler üzerine yapılan sefer hakkında bilgi vermemesi nedeniyle sadece *Germanicus maximus* unvanı sayesinde bu ilk seferi doğrulanmaktadır.⁸⁹

Diocletianus Batı'ya döndükten sonra Maximianus ile birlikte 288 yılında düzenlediği Raetia seferinden sonra tekrar Tuna bölgesine ilerlemiş ve 289 yılı yaz mevsimine tarihlendirilen yeni bir Sarmat seferi ve Dacia için bir savunma başlatmıştır.⁹⁰ Diocletianus'un Sarmatlara yönelik ikinci seferinin izleri 291 yılında Maximianus'a ve 297 yılında Constantius'a sunulan övgü metinlerinde görülmektedir.⁹¹ Maximianus'a sunulan övgü metni, Diocletianus'un ikinci defa Maximianus'un ise ilk kez *Sarmaticus Maximus* unvanını aldıkları 289 yılında gerçekleşen Sarmatlara karşı kazanılan zafere atıfta bulunmaktadır. P. Kovacs, 2010 yılında yayımlamış olduğu çalışmasında Diocletianus'un 289 yılı yaz mevsiminde yaptığı Sarmat seferinde kesin zafere ulaşmadığını söylemekte ve Doğu'daki meselelerle ilgilenirken 290 yılında hızla Pannonia'ya dönmek zorunda kaldığını kanıt olarak göstermektedir. Sarmat istilalarının genel olarak 291 yılında çözüldüğünü kabul etmektedir.⁹² Constantius'a sunulan övgü metninden ise Aurelianus döneminde terk edildiği bilinen Dacia'nın 289 yılında yapılan Sarmat seferiyle yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır.⁹³

⁸⁶ Leadbetter, 2009, s. 97, P.Kovacs, "Sarmatian Campaigns During The First Tetrarchy", **Anodos, Studies of the Ancient World**, 10, 2010, s. 143. Diocletianus'un söz konusu unvanları için bkz. K. T. Erim ve Joyce Reynolds, "The Aphrodisias Copy of Diocletian's Edict on Maximum Prices", **The Journal of Roman Studies**, 63, 1973, s. 100; K. T. Erim, Joyce Reynolds and Michael Crawford, "Diocletian's Currency Reform; A New Inscription", **The Journal of Roman Studies**, 61, 1971, s. 172; Barnes, 1982, s. 18, 50.

⁸⁷ Williams, 1997, s. 52.

⁸⁸ Carus, sadece Illyria bölgesini değil Trakya ve İtalya'yı da tehdit etmeye başlayan Sarmatlara karşı yaptığı seferinden zaferle dönmüştür. SHA, **Car. Carin et Num.** IX.4; Zon. XII.30; Eutr. IX.18; Sync. AM 5776. Aurelius Victor, Carinus'un Gallia savunması için görevlendirildiğini söylemektedir. Aur. Vict. XXXVIII.2. Carinus'un *Germanicus Maximus* unvanı için bkz. **ILS** 608.

⁸⁹ Kovacs, 2010, s. 143.

⁹⁰ Barnes, 1982, s. 51.

⁹¹ **Pan. Lat.** VIII.3.3; XI.5.4; XI.7.1; Kovacs, 2010, s. 144.

⁹² Kovacs, 2010, s. 144. Diocletianus'un 289 yılı Sarmat seferinden sonra 290 yazına kadar gerçekleştirdiği seyahatleri için bkz. Barnes, 1982, s. 51.

⁹³ **Pan. Lat.** VIII.3.3.

1.1.2. Bacaudae İsyanı

Gallia bölgesi, imparatorluğun Akdeniz'i, Adriyatik kıyısını ve Ren sınırını birbirine bağlayan en büyük bölgesidir. Gallienus döneminde Gallia'nın büyük bir kısmı Roma dünyasından ayrılarak Postumus (260-268) tarafından Gallia İmparatorluğu adıyla kurulan ayrı bir imparatorluk haline gelmiştir.⁹⁴ İmparator Aurelianus döneminde Gallia İmparatoru Tetricus (272/273-274) yenilgiye uğratılmış ve Gallia toprakları tekrar Roma sınırlarına dahil edilmiştir.⁹⁵ Diocletianus'un iktidarına kadar devam eden süreçte Gallia toprakları sürekli Germen kavimler olan Alamannilerin ve Burgundiaların istilalarına maruz kalmış ve aynı dönemde Bacaudae⁹⁶ olarak isimlendirilen isyancı bir grup ortaya çıkmıştır.⁹⁷ Gerçekleşen isyanla ilgili bilgileri Aurelius Victor, Eutropius ve Paulus Orosius'tan edinmekteyiz. Yazarlar, isyanı Carinus'un yenilgisinden ve ölümünden hemen sonraya tarihlendirmekle birlikte isyan grubunun Aelianus ve Amandus liderliğindeki köylülerden ve haydutlardan oluştuğu konusunda hem fikir görünmektedirler. Aynı paralel bilgilerle Diocletianus'un Maximianus'u *caesar* rütbesiyle isyanı bastırmak üzere görevlendirdiğini ve Gallia'ya gönderdiğini aktarmaktadırlar.⁹⁸

Antik eserlerin Bacaudae isyanını Carinus'un ölümünden (285 yılı ilkbaharı/Mayıs) hemen sonraya tarihlendirmesi ve Maximianus'un kısa sürede 25 Temmuz 285'de *caesar* ilan edilmesi göz önüne alındığında Bacaudae isyanının Diocletianus için ciddiyeti ve önemi anlaşılabilmektedir. İsyanın, Diocletianus'un Maximianus'u *caesar* olarak atamasının nedenlerinden biri olduğu anlaşılmasına

⁹⁴ Eutr. IX.9 (7); Van Dam, Raymon, "Gaul", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. O. Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 642-643.

⁹⁵ Eutr. IX. 13 (9); Oros. VII.23.5; Arnold, 1879, s. 160.

⁹⁶ *Bacaudae* teriminin yerine zaman zaman *Bagaudae* teriminin de kullanıldığı görülmektedir. Her ikisinin de "savaşçı" veya "isyancı" anlamına gelen Kelt sözcükleri olduğu açıklanmaktadır. İki farklı Kelt sözcüğünün Latinceye uyarlanmasıyla ortaya çıktığı ve yazarlar tarafından IV. yüzyıla kadar birlikte kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca terimin eşkıyalar, kaçak köleler, huzursuz köylüler, asker kaçakları, bağımsız yerel aristokratlar ve hatta isyan eden Hristiyanlar da dahil olmak üzere imparatorluğun potansiyel tehdit olarak gördüğü herhangi bir grup için de kullanılabileceği belirtilmektedir. Ancak hangi terimin daha doğru olduğu konusunda, *Bacaudae* teriminin daha eski olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle çalışmamız boyunca *Bacaudae* terimi kullanılmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Thompson, Edward Arthur, "Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain", **Past & Present**, 1952, 2, s. 11; Minor, Clifford E., " 'Bagaudae' or 'Bacaudae'?", **Traditio**, 31, 1975, s. 322; Minor, Clifford E., "Bacaudae: A Reconsideration", **Traditio**, 1996, 51, s. 297; Mathisen, Ralph W., "Bacaudae (Bagaudae)", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. O. Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 192.

⁹⁷ Arnold, 1879, s. 160.

⁹⁸ Aur. Vict. XXXIX.12-13; Eutr. IX.20; Oros. VII.25.1-2.

rağmen ne yazık ki antik eserlerde isyanın boyutu ve önemi hakkında bilgi verilmemektedir. 291 yılına ait Maximianus’a sunulan övgü metninde bastırılan Gallia isyancılarından Bacaudae olarak değil *Monstrorum biformium* (İkiyüzlü canavarlar) olarak söz edilmekte ve isyancılar asker kılığına girmiş çiftçiler olarak tanımlanmaktadır.⁹⁹ Bacaudae liderleri olduğu belirlenen Aelianus ve Amandus¹⁰⁰ hakkında ise isimleri dışında bilgilerin kısıtlı olmasına rağmen amaçlarının iktidarı ele geçirmek veya Roma İmparatorluğu’ndan ayrılarak bağımsız bir devlet kurmak olduğu genel olarak kabul edilmektedir.¹⁰¹ Bu iddia Aelianus için rastlanmasa dahi Amandus’un *augustus* lejantlı sikkelerinin¹⁰² tespit edilmesiyle desteklenmektedir.¹⁰³

İsyancıların genel merkezi Kuzey Gallia olmuş ve başlıca sığınakları Marne Nehri ile Sen Nehri’nin birleştiği yerde bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Diocletianus, Gallia’nın bir kez daha imparatorluktan ayrılmasına ve bağımsızlık elde etmesine izin vermemek için çaba göstermiştir.¹⁰⁴ Ancak Diocletianus’un Tuna bölgesinde Sarmatlar ile Germenlere karşı savaşmak zorunda olması¹⁰⁵ ve Doğu’daki Sasani sorunu, Gallia bölgesindeki sorunu çözmesi için bir yardımcı atamasını da zorunlu kılmıştır.¹⁰⁶ Bu doğrultuda Maximianus’u *caesar* olarak atamıştır. Maximianus’un ilk görevi bu isyanla

⁹⁹ **Pan. Lat.** X.4.3; **Pan. Lat.** II.IV.24 (ed. Baehrens). Övgü metnindeki bu bilgiyi yorumlayarak Bacaudae isimli isyancıların genel olarak yerlerinden edilmiş köylülerden, ordudan kaçan askerlerden, Ren Nehri’nin dört bir yanından gelen istilacı kavimlerin yağmalamalarıyla mahvolmuş insanlardan, haydutlardan ve kolonilerden oluşan bir topluluk olduğunu ileri sürebiliriz. Köylülerin durumu imparatorluğun yaşadığı kriz döneminde oldukça kötü bir hal almış ve topraklar işlenmeyerek terk edilmeye başlanmıştır. Büyük mülklerin artışıyla eş zamanlı olarak kölelikte artış yaşanmış ve küçük mülk sahipleri yok olmaya başlamıştır. Bazıları orduya katılmış, bazıları kasabalara göç etmiş ve bazıları da kaderlerine boyun eğerek özgürlüklerinden vazgeçmişlerdir. Kendilerini büyük toprak sahiplerine bağımlı kılarak onların serfleri ya da kolonileri olmuşlardır. Köylüler efendilerinin arazisi için ödenecek kiranın yanı sıra kelle vergisi ve komşu kasabalarda satabilecekleri mısır, peynir, sığır gibi ürünler için vergi ödemek zorunda kalmıştır. Efendilerinden de zulüm gören koloniler böylece bir araya gelmişler ve yukarıda sözü edilen huzursuz insanların katılmasıyla yağmalama için harekete geçmişlerdir. Arnold, 1879, s. 160-163; Leadbetter, 2009, s. 52. E.A. Thompson isyanın tarım köleleriyle başladığını, köylülerden müttefikler kazandıklarını ve “köylü” teriminin isyanın genel ifadesi için kullanıldığını vurgulamaktadır. Hatta ezilenlerin kitlesel isyanları olarak tanımladığı Gallia bölgesi isyanlarının kökenlerini II. Yüzyıl asi figürleri olarak tanımlanan Maternus ve Bulla Felix isyanlarında aramakta ve benzetme girişiminde bulunmaktadır. Thompson, 1952, s. 11. Clifford E. Minor ise bu isyan hareketini Roma karşıtı direniş hareketlerinden biri olarak tanımlamaktadır. Minor, 1996, s. 297.

¹⁰⁰ Aelianus ve Amandus’un *Bacaudae* liderleri olarak tanımlandıkları antik kaynaklar için bkz. Aur. Vict. XXXIX. 12; Eutr. IX.20; Oros. VII.25.2; **PLRE I**, *Aelianus I*, s. 17; **PLRE I**, *Amandus I*, s. 50.

¹⁰¹ Thompson, 1952, s. 18; Corcoran, 2006, s. 40; Corcoran, 2008, s. 230.

¹⁰² Amandus’un “C.C. AMANDVS P.F. AVG.” ve “IMP. S. AMANDVS P.F. AVG.” lejantlı gümüş sikkeleri için bkz. <http://numismatics.org/ocre/results?q=amandus> 20.01.2021

¹⁰³ **PLRE I**, *Amandus I*, s. 50; Barnes, 1982, s. 10; Leadbetter, 2009, s. 52.

¹⁰⁴ Arnold, 1879, s. 164; Harries, Jill, **Imperial Rome AD 284 to 363: The New Empire**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012, s. 28.

¹⁰⁵ Kovacs, 2010, s. 143.

¹⁰⁶ Thompson, 1952, s. 16; Rees, 2004, s. 6.

ilgilenmek olmuş ve tecrübeli Roma lejyonlarına karşı koyabilecek güçte olmayan isyancıları kısa sürede bastırmıştır.¹⁰⁷ Maximianus'un isyanı bastırması 285 yılı sonları ve 286 yılının başlarına tarihlendirilmektedir.¹⁰⁸ İsyanın ardından Maximianus'un Mainz¹⁰⁹ şehrini üs edinerek askerlerini Gallia savunması için gönderdiği ve kendisinin de istilacı kabilelere karşı ana seferine hazırlandığı görülmektedir.¹¹⁰

İsyanın bastırılmasından sonra Gallialıların şikayetleriyle ilgilenen Maximianus, *Bacaudae*ların terk ettikleri bölgelere ele geçirdiği barbarları yerleştirmiştir.¹¹¹ Diocletianus'un yardımcıya ihtiyaç duymasını gerektirecek kadar önemli görünen isyana rağmen Maximianus'un *Bacaudae* zaferi ne antik yazarların eserlerinde ne de kendisine sunulan övgü metinlerinde yüceltilmemektedir. 289 yılında kendisine sunulan bir övgü metninde Maximianus'un *Bacaudae* seferine yazar tarafından "*Bu zaferin yüceltilmesinden ziyade unutulmasını istersiniz*" şeklinde atıfta bulunularak tepki gösterilmektedir.¹¹² Maximianus, *Bacaudae* zaferinden sonra Diocletianus tarafından ödüllendirilerek 1 Nisan 286 tarihinde *augustus* rütbesine yükseltilecektir.¹¹³

Maximianus'un Gallia seferi devam ederken diğer yandan Gallia'nın kuzeyi ve Britannia adası da barbar istilalarına maruz kalmaktaydı. Franklar ve Saksonlar sadece Ren çevresine baskı yapmakla kalmıyor, aynı zamanda *Litus Saxonicum*¹¹⁴ olarak adlandırılan sahil şeridi boyunca *Oceanus Britannicus*da (Manş Denizi) korsanlık faaliyeti yürütmekteydiler. Manş Denizi'nde ve nehir çevrelerinde yapılan baskınlar iç bölgelerin önemli ölçüde tahrip olmasına ve Britannia ile Gallia arasındaki açık sularda yapılan ticari nakliyenin aksamasına yol açmaktaydı.¹¹⁵ Gallia'da bulunan Maximianus, Frank ve Sakson istilalarına karşı daha sonra mevcut iktidara karşı isyan edecek olan Marcus Aurelius Mausaeus Carausius'u görevlendirmiştir.¹¹⁶

¹⁰⁷ Aur. Vict. XXXIX. 15; Eutr. IX. 20; **LRE** I, s. 38; Barnes, 1981, s. 6; Corcoran, 2006, s. 40.

¹⁰⁸ Williams, 1997, s. 46.

¹⁰⁹ Maximianus'un 21 Haziran 286 yılında Mainz'da bulunduğu bilinmektedir. Barnes, 1981, s. 7; Barnes, 1982, s. 57.

¹¹⁰ Williams, 1997, s. 46.

¹¹¹ Arnold, 1879, s. 164; Leadbetter, 2009, s. 54.

¹¹² **Pan. Lat.** X.4.4.

¹¹³ Corcoran, 2008, s. 230. Tartışmalı bilgiler için bkz. İkinci Bölüm, Yönetim Modeli ve İdari Düzenlemeler, *Diarchianın oluşumu*.

¹¹⁴ Manş Denizi'nin her iki kıyısında bulunan ve Saxon Shore olarak tanınan kale yapılarıdır.

¹¹⁵ Omissi, Adrastós, **Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire: Civil war, Panegyric, and the Construction of Legitimacy**, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 80.

¹¹⁶ Aur. Vict. XXXIX.16; Eutr. IX.21; Oros. VII.25.3.

Kronoloji problemine ve ayrıntı eksikliklerine rağmen genel olarak 285 ve 288 yılları arasında Maximianus'un Gallia ve Ren sınırlarını güvence altına almak için seferlere devam ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁷ 1 Ocak 287¹¹⁸ tarihinde Maximianus, Treverorum'da¹¹⁹ karargahını kurmuş ve muhtemelen aynı yılın bahar ayında istilacı Germen kabileleri Gallia ve Ren sınırından temizlemek için sefere başlamıştır.¹²⁰ Övgü metninin yazarı “*Ren'in karşısında gördüğüm her yer Romadır*” sözleriyle Maximianus'u teşvik etmektedir. Nihayetinde 287 yılında imparator Ren Nehri'nin karşısına geçmiştir.¹²¹

Maximianus, Gallia ve Ren sınırında savaşırken Diocletianus 288 yılına kadar Doğu bölgeleriyle meşgul olmuştur.¹²² Diocletianus'un bu tarihten sonra Batı'ya döndüğü ve Maximianus'a katıldığı görülmektedir. Bu sırada Maximianus Mainz'dan Diocletianus ise Raetia'dan¹²³ Gallia'yı istila eden kabilelere karşı korumak için 288 yılında ortak bir sefer başlatmışlardır.¹²⁴ Seferle ilgili detaylara 289 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninden ulaşılmaktadır. Biri Burgundia ve Alamannilerden diğeri Heruli ve Chaiboneslardan oluşan iki yağmacı ordu Ren Nehri'ni geçerek Gallia'ya girmiştir. Maximianus ilk orduyu kuşatma altına alarak açlıktan ve hastalıktan ölmesini sağlamış, ikincisiyle mücadele ederek mağlup etmiştir.¹²⁵ Kara Orman bölgesinde Ren ve Tuna'nın üst kısımlarındaki dar bir üçgen bölge olan *Agri Decumantes* kabile istilalarından temizlenerek güvenceye alınmıştır. Ren ve Moselle arasındaki toprakları ele geçirmişlerdir. Terk edilmiş ve yıkılmış Ren kaleleri ile nehrin doğu kıyısındaki köprüler güçlendirilmiştir.¹²⁶

Germen zaferinden sonra iki imparator aynı yıl bir araya gelmiş ve Raetia'da bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Raetia görüşmesi konusunda yerini belirtmeden bilgi veren 289 yılı övgü metninde metnin yazarı Diocletianus'un ve Maximianus'un bir

¹¹⁷ Southern, 2004, s. 142.

¹¹⁸ Maximianus'un aynı zamanda ilk consullüğünü aldığı tarihtir. Barnes, 1981, s. 7; Corcoran, 2008, s. 231.

¹¹⁹ T.D. Barnes tarafından Maximianus'un 1 Ocak 287'de Trier'de ya da yakınlarında Cologne veya Mainz'da bulunmuş olabileceği belirtilmektedir. Barnes, 1982, s. 57. S.Williams ise Maximianus'un karargahını Mainz'da kurduğunu söylemektedir. Williams, 1997, s. 46.

¹²⁰ Barnes, 1982, s. 57.

¹²¹ **Pan. Lat.** X.7.7; Barnes, 1982, s. 57.

¹²² Southern, 2004, s. 142.

¹²³ **Pan. Lat.** X.9.1.

¹²⁴ Corcoran, 2008, s. 231.

¹²⁵ **Pan. Lat.** X.5.1-3, X.9.1.

¹²⁶ Williams, 1997, s. 50-51; Southern, 2004, s. 143.

araya gelmesini “Siz Diocletianus’a Germanlerden elde ettiklerinizi, O ise size Sasanilerden elde ettiği armağanları göstererek birbirinizi yüceltiyordunuz” ifadeleriyle *augustus*ları övmektedir.¹²⁷ *Augustus*ların buluşma yerleri ve tarihleri konusunda kronolojik problemlerin olmasına rağmen görüşmenin devletin idari işleriyle ilgili olmaktan ziyade bir savaş görüşmesi olduğu kabul edilmektedir. Gündemlerindeki en önemli konunun ise Britannia’da isyan eden Carausius’u yerinden etmek olduğu düşünülmektedir.¹²⁸ Görüşmelerinde Carausius konusunun konuşulduğuna dair çıkarımlar yine övgü metinlerinden yapılmaktadır. Çünkü görüşmeden bahseden övgü yazarı imparatorların birlikteliğini kutladıktan sonra Maximianus’un Carausius’a karşı elde ettiği ilk zaferinden söz etmektedir.¹²⁹

1.1.3. Komutan Carausius’un İsyanı

Britannia, Roma topraklarına dahil olana kadar Postumus (260-268) tarafından kurulan Gallia İmparatorluğu’nun bir parçası olarak kalmıştır.¹³⁰ Sakson kıyıları boyunca inşa edilen savunma kalelerinin bu dönemde başlamış olduğu kabul edilmektedir. Aurelianus tarafından 274 yılında Gallia İmparatorluğu’na son verilmesi üzerine Britannia da Roma İmparatorluğu’na bağlanmıştır. Fakat ne Aurelianus ne de halefi Probus Gallia’daki Frank baskınına rağmen Britannia’ya gitmemişlerdir. Britannia’nın ihmal edilmesine ve Sakson kalelerinin inşaatının devam etmesine rağmen bu süreçte Sakson akınlarının yoğunlaştığı görülmektedir. Maximianus, Gallia ve Ren çevresindeki sorunlarla meşgul iken merkezi Britannia ve Manş Denizi olan yeni bir kriz patlak vermiştir. Frank ve Sakson akıncılar ticari nakliyeleri yağmalayarak ve Gallia’dan daha savunmasız olan her iki kıyıya zarar verici saldırılar yaparak istila faaliyetlerini yürütmüşlerdir.¹³¹

Gallia’daki sorunlar nedeniyle bölgenin güneyinde kalmak zorunda olan Maximianus, Frank ve Sakson akınlarına karşı Britannia, Manş Denizi ve Gallia’nın bir kısmının savunulması için Gesoriacum (Boulogne) merkezli Roma filosunun

¹²⁷ Pan. Lat. X.9.2.

¹²⁸ Leadbetter, 2009, s. 60.

¹²⁹ Pan. Lat. X.11.7.

¹³⁰ Birley, Anthony R., *The Roman Government of Britain*, Oxford University Press, New York 2005, s. 337.

¹³¹ Leadbetter, 2009, s. 57.

komutanlığına Marcus Aurelius Mausaeus Carausius'u¹³² getirmiştir.¹³³ Aurelius Victor Carausius'un *Menapialı*¹³⁴ yetenekli bir denizci olduğunu ve kendisini Maximianus'un Gallia seferinde fark ettirdiğini aktarmaktadır.¹³⁵ Yetenekli bir denizci olması Manş filosunun komutanı olarak seçilmesini sağlamıştır.¹³⁶ Ancak Carausius'un statüsünün ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Britannia filosunun son *praefectus* olduğu ya da *dux tractus Armorici et Nervicani* olduğu iddia edilmektedir.¹³⁷

Carausius, Maximianus tarafından Britannia kıyılarının savunulması ve bir filo inşa etmesi için görevlendirildikten sonra başarıyla çok sayıda isyancı gemisini ele geçirmiştir. Carausius'un hızlı başarıları üzerine Diocletianus'un 285 yılında hemen *Britannicus Maximus* unvanını aldığı öne sürülmektedir.¹³⁸ Fakat dönem boyunca görülen kronoloji problemleri yaşanan zaferlerde ve alınan unvanlarda da görülmektedir.

Carausius'un ilk başarılarından sonra 287 yılı Ocak ayında Maximianus'un Treverorum'da kurmuş olduğu karargâhına şüpheli haberler ulaşmaya başlamıştır.¹³⁹ Antik eserler Carausius'un başarılarıyla kibirlendiğini, barbarların elinden aldığı ganimetleri sahiplerine ya da devlet hazinesine devretmeyerek kendisine ayırdığını ve kasıtlı olarak barbar istilalarına izin verdiğine dair haberlerin Maximianus'a ulaştığını aktarmaktadırlar. Bu durum üzerine Maximianus tarafından Carausius'un öldürülmesi emredilmiştir.¹⁴⁰ Carausius hakkındaki söylentilerin Frank dostlarıyla karlı bir ortaklık kurduğuna, paralı askerler tuttuğuna, Britannia'daki lejyonları sarsmak için onları kullandığına ve yasadışı kazançlarını yine paralı askerlere ödeme yapmak için kullandığına dair olduğu belirtilmektedir. Maximianus, Carausius'un öldürülmesini

¹³² **PLRE I**, *M. Aur. Maus. Carausius*, s. 180. Carausius'un ismi Ioannes Zonaras tarafından Crassus olarak Theophanes tarafından Krasos olarak verilmektedir. Zon. XII.31; Theoph. AM 5788 AD 295/296.

¹³³ Aur. Vict. XXXIX.16; Eutr. IX.21; Oros. VII.25.3; C.H.V. Sutherland, "The First British Empire", **Archaeology**, March 1958, 11 (1), s. 8. Britannia'a Londinium'un (Londra) kuzey bölgesinde düşen Doğu Anglia bölgesi de sorumlu olduğu yerler arasındadır. Sutherland, 1958, s.8.

¹³⁴ Carausius'un Menapialı olduğunu Victor söylemektedir. Aur. Vict. XXXIX.16. *Menapia*, modern Belçika'nın güneyinde yer alan ve Menapii kabilesinin yaşadığı kenttir.

¹³⁵ Aur. Vict. XXXIX.16.

¹³⁶ Leadbetter, 2009, s. 58.

¹³⁷ Hartmann, 2017, s. 5.

¹³⁸ **ILS 615**; Diocletianus'un bu unvanı seleflerinden de almış olabileceği iddia edilmektedir. Tomlin, R.S.O., **Britannia Romana: Roman Inscriptions and Roman Britain**, Oxbow Books, Oxford and Philadelphia, 2018, s. 416.

¹³⁹ Barnes, 1982, s. 57; Bowman, 2005, s. 72. Carausius hakkında ki şüpheli haberlerin Maximianus'a 286 yılı sonlarında-287 yılı başlarında ulaşmış olduğunu değerlendirebiliriz.

¹⁴⁰ Aur. Vict. XXXIX.16; Eutr. IX.21; Oros. VII.25.3. Övgü yazarı "*Ren'in karşısında gördüğüm her yer Roma'dır*" diyerek Maximianus'u cesaretlendirmiştir. **Pan. Lat.** X.7.7.

emrettiğinde, Diocletianus muhtemelen hiç kontrolünün olmadığı bir bölgede başarıyı ilan etmenin ironisinden kaçınmak ve övgü metinlerinde korsan olarak tanımlanan adamdan bağlarını koparmak için *Britannicus Maximus* unvanı üzerine bir perde çekmiştir.¹⁴¹

Maximianus'un ölüm emri üzerine hızlı davranan Carausius'un isyan girişimiyle ilgili ayrıntılar 297 yılına ait övgü metninde yer almaktadır. Övgü yazarına göre Carausius, Gallialıları koruyan filoyu kaçırmış ve bir Roma lejyonunu ele geçirmiştir. Gallialı tüccarları da yanına çekmeyi ihmal etmemiştir.¹⁴² Filosunu yanına alan Carausius, Augusta II ve Valeria Victrix XX lejyonlarının bulunduğu Britannia'ya geçmiştir. Ayrıca Gesoriacum bölgesindeki lejyonun (muhtemelen Vlpia Victrix XXX)¹⁴³ tamamı ya da bir kısmı Carausius'un yanında yer almıştır. Böylece Carausius Manş Denizi'nin her iki kıyısında kendisine bir üs sağlamıştır. Deneyimli mürettebatı olan gemilere sahip Carausius'a karşı Maximianus'un filosu ise birkaç yıl önce Germen korsanlar tarafından gördüğü zarar nedeniyle zayıflamıştı.¹⁴⁴ Carausius ticari gemilerden dönüştürdüğü filosunu genişleterek hızlıca Rouen¹⁴⁵ dahil Gallia'nın bir kısmını ve Ren Nehri ağzından Britannia'ya kadar tüm kıyının kontrolünü ele geçirmiştir. İmparatorluğun ilgisizliğinden ve uzun yıllar süren korsanlıktan acı çeken toprak sahipleri ve tüccarlar Carausius'u bir kurtarıcı gibi görmüşlerdir.¹⁴⁶ O da ordusunun desteğiyle kendisini 286 sonları-287 yılı başlarında¹⁴⁷ *augustus* ilan etmiş ve Gallia İmparatorluğu'na benzer bir şekilde Britannia İmparatorluğu anlamına gelen *Imperium Britanniarum*'u kurmuştur (Ek 2a).¹⁴⁸

¹⁴¹ Williams, 1997, s. 47; Southern, 2004, s. 139-140.

¹⁴² **Pan. Lat.** VIII.12.1.

¹⁴³ P.J. Casey, Carausius'un sikkelerinde betimlenen lejyonlar doğrultusunda Vlpia Victrix XXX lejyonunun üs merkezinin Aşağı Ren bölgesinde Xanten olduğunu belirtmektedir. Casey, P.J., **Carausius and Allectus: The British Usurpers**, 2005, s. 82

¹⁴⁴ Todd, Malcolm, **A Companion to Roman Britain**, Blackwell Publishing, 2004, s. 399.

¹⁴⁵ *Rouen*, modern Fransa'nın kuzeybatısında bulunan kent.

¹⁴⁶ Arnold, 1879, s. 165; Sutherland, 1958, s. 8; Barnes, 1982, s. 11; Birley, 2005, s. 375.

¹⁴⁷ 290 yılından önce darp edilen ve Carausius'u COS III olarak tanımlayan bir sikkeye dayanan T.D. Barnes, isyanı 286 yılına tarihlendirmektedir. Barnes, 1982, s. 11. Birçok modern literatür de bu tarihi genel olarak kabul etmektedir. **PLRE I**, *M. Aur. Maus. Carausius*, s. 180; Akşit, 1970, s. 214; Sutherland, 1958, s. 7; Birley, 2005, s. 375; Bowman, 2005, s. 71. A.H.M. Jones ise Carausius'un isyan tarihi olarak 287/288 tarihlerini önermektedir. **LRE I**, s. 38-39. Carausius'un isyan tarihi konusunda yapılan tartışmaların son zamanlardaki değerlendirmesi P. J. Casey tarafından 2005 yılında yapılmıştır ve isyan tarihinin 286 yılının ortalarında gerçekleştiğini önermektedir. Carausius'un Augustus'luguna dair nümismatik kanıtlar da en erken 286 yılına tarihlendirilmektedir ve isyan tarihinin 286 yılı olarak kabul edilmesini kuvvetlendirmektedir. Casey, 2005, s. 35, 55.

¹⁴⁸ Williams, 1997, s. 47.

Carausius isyanı, Maximianus'un *augustus* olarak geçirdiği ilk sekiz yılın en önemli siyasi olayı olarak kabul edilmekte ve merkezi kontrolün zayıflığını ortaya koymaktadır.¹⁴⁹ Doğu'da bulunan Diocletianus için saltanatının erken dönemindeki bu ayrılıkçı isyanın başarılı olması otoritesine vurulan şiddetli bir darbe olarak görülmektedir.¹⁵⁰ Carausius isyanının nedenleri yüzeysel olarak isyandan bahseden antik eserler ve modern literatür doğrultusunda açıklanmaya çalışılacaktır. Antik yazarlardan Aurelius Victor ve Ioannis Zonaras, Maximianus ortak imparator iken Carausius'un isyan ettiğini aktarmaktadırlar.¹⁵¹ Maximianus'un *augustusluğa* yükseltildiği 1 Nisan 286 tarihinin temel alınması ve Carausius'un isyanının 286 yılının sonlarına/ 287 yılı başlarına tarihlenmesi isyanının *augustuslara* karşı bir tepki olarak gerçekleştiği sonucuna varılmasına da yol açmaktadır.¹⁵² Fakat kronolojik problemler Maximianus'un *augustusluğa* yükseliş tarihinde olduğu gibi Carausius'un isyan tarihinin de net olarak tespit edilmesini zorlaştırmaktadır.

Bir Roma eyaletini kolaylıkla ele geçiren Carausius'un Diocletianus ve meslektaşı Maximianus tarafından hafife alındığı, Carausius'un bağımsızlığını devam ettirme konusunda ısrarcı olduğu görülmektedir.¹⁵³ 289 yılında Maximianus'a ve 297 yılında Constantius'a sunulan övgü metinlerinde Carausius'tan basit bir korsan gibi bahsedilmesi ve isminin anılmaması imparatorlar tarafından hafife alındığını göstermektedir.¹⁵⁴ Antik yazarların eserlerinde ise Carausius'un kendi astı tarafından öldürülene kadar altı veya yedi yıl hüküm sürdüğünün ifade edilmesi bağımsızlığını sürdürmesindeki ısrarcılığını ve imparatorluğun zayıflığını destekler niteliktedir.¹⁵⁵ Öte yandan Carausius, Maximianus'a karşı bir savaş başlatmaktan kaçınmış ve Britannia sakinlerine sıradan bir Roma imparatoru olarak görünmüştür.¹⁵⁶ Sikkelerde ve yazıtlarda genel imparatorluk unvanı olarak görülen *Caesar Augustus pius felix*

¹⁴⁹ Potter, 2004, s. 284.

¹⁵⁰ Williams, 1997, s. 47.

¹⁵¹ Aur. Vict. XXXIX.13-16; Zon. XII.31.

¹⁵² Carausius'un Maximianus'un yükseltilmesine karşı bir isyan girişimde bulunduğunu öneren araştırmacılar için bkz. Southern, 2004, s. 142; Shotter, David, **Roman Britain**, Routledge, London and New York, 2004, s. 99.

¹⁵³ Sutherland, 1958, s. 8.

¹⁵⁴ **Pan. Lat.** X.12.1.; VIII.6.1.; VIII.12.1.

¹⁵⁵ Carausius'un egemenlik süresi için Bkz: Aur. Vict. XXXIX.27; Eutr. IX.22(14); Oros. VII.25.6.

¹⁵⁶ Hartmann, 2017, s. 5.

invictus kullanmıştır.¹⁵⁷ Britannialıları kadere inandırmak ve iktidarının meşruluğunu göstermek için Vergilius'un sözünden alıntı yaparak çıkardığı sikkenin arka yüzünde *Expectate Veni* (Gel, uzun zamandır beklenen kişi) lejantını kullanmıştır. Lejantla birlikte Britannia kişileştirilmiş olarak Carausiusla el sıkışır biçimde tasvir edilmiştir (Ek 2b).¹⁵⁸ Bununla birlikte kendisini Britannia'nın kurtarıcısı olarak gördüğünü iddia eden *Restitutor Britannia* (Britannia'nın yenileyicisi) lejantlı sikkeleri de dolaşıma girmiştir.¹⁵⁹

Diocletianus ve Maximianus 288 yılında yaptıkları Gallia seferinden ve görüşmeden sonra Carausius sorununa yönelmişlerdir. Maximianus, böl ve yönet politikasını uygulayarak Carausius'un dost edinmiş olduğu Frankları Roma tarafına çekmek için yapılan ittifaklarını bozma girişiminde bulunmuştur. Maximianus, tahtından indirilen Frank Kralı Gennobaudes ile ittifakını kurarak onu Roma'nın bir müttefiki olarak ilan etmiştir.¹⁶⁰ 289 yılına ait Maximianus'a sunulan övgü metninde Gennobaudes Krallığı'nın kurtarıldığına atıfta bulunmaktadır.¹⁶¹ Aynı övgü metnine göre Maximianus, 288 yılında Carausius'a karşı aşağı Ren bölgesinde düzenlediği ilk seferinde düşman askerlerini yenmiştir. Fakat filosunun olmamasından dolayı kaçan düşman birliklerini takip edememiştir.¹⁶² Yine de bu seferde Carausius'un Gallia'nın kuzeybatısında elde ettiği bölgeler kurtarılmıştır.¹⁶³

Maximianus sonraki yıl Ren, Rouen ve Moselle'nin¹⁶⁴ Roma hakimiyetine tekrar girmesiyle Carausius'a karşı bir deniz savaşı düzenlemek üzere Ren'de ve diğer

¹⁵⁷ 1984 yılında Britannia'da Carlisle yakınlarında keşfedilen, Carausius'un tam adını "*Imp(eratori) C(aesari) M(arco) Aur(elio) Maus(aeo) Carausio P(io) F(elici) Invicto Aug(usto)*:" İfadesiyle taşıyan tek yazıt için Bkz: **RIB I**, 2291; Burn, Anrew, Robert, **The Romans in Britain: an Anthology of Inscriptions With Translations and a Running Commentary**, Basil Blackwell, Oxford, 1932, s. 195; Hartmann, 2017, s. 5. <https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/2291> 03.03.2021

¹⁵⁸ Sutherland, 1958, s. 10; De la Bédoyère, Guy, "Carausius, Virgil and the marks RSR and INPCDA", **Image, Craft and the Classical World**, (ed. N. Crummy), Essays in honour of Donald Bailey and Catherine Johns (Monogr. Instrumentum 29), Montagnac 2005, s.188; Davenport, Caillan, "Carausius and His Brothers: The Construction and Deconstruction of an Imperial Image in the Late Third Century AD", **Antichthon**, 53, 2019, s. 114.

¹⁵⁹ Wade, William V., "Carausius, Restorer Of Britain", **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, Sixth Series, 13 (43), 1953, s. 131.

¹⁶⁰ Akşit, 1970, s. 214; Corcoran, 2008, s. 231.

¹⁶¹ **Pan. Lat.** X.10.3. 291 yılına ait övgü metninde ise kısa bir şekilde Frankların krallarıyla birlikte barış istemek için geldikleri açıklanmaktadır. **Pan. Lat.** XI.5.4.

¹⁶² **Pan. Lat.** X.11.7; X.12.1.

¹⁶³ **Pan. Lat.** X.11.7.

¹⁶⁴ *Moselle*, Ren Nehri'nin kollarından biri olmakla birlikte günümüzde Fransa'da bulunan bir yerleşim yeridir.

nehirlerde bir filo inşa ettirmiştir.¹⁶⁵ Maximianus'un bu ilk deniz seferinin detayları hakkında antik eserlerde bilgi mevcut olmamakla birlikte sadece filo inşa edildiği bilgisi 289 yılına ait övgü metninde görülmektedir. Metinde çalışanların gemilerin inşasını bitirmek için birbirleriyle yarıştıkları, hava koşullarının kuzeyin soğuk havasının aksine ılıman olduğu ve hiç yağmur yağmadığından söz edilmektedir.¹⁶⁶ Stephen Williams dönemin koşullarını değerlendirerek inşa edilen gemiler hakkında detay vermektedir. Zamanın en yaygın savaş gemisi olan *Liburnia*'nın¹⁶⁷ kullanıldığını ve bu gemileri idare etmek için eğitilmiş dümençilere ihtiyaç duyulduğunu ancak sadece birkaç komutanın deniz savaşında uzman olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁸ Maximianus 289 yılında Carausius'a karşı savaş başlatmak için hazırlanmışken bu arada Diocletianus muhtemelen aynı yıl tekrar bir Sarmat seferi başlatmak üzere Tuna bölgesine ilerlemiştir.¹⁶⁹

Maximianus 289 yılının baharında deneyimsiz filosuyla ilerleyerek Carausius'un kıyıda sahip olduğu yerlere saldırmıştır. Fakat filosu bir fırtına ile ağır zarar görmüş ve deniz savaşı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁷⁰ Bu savaştan sonra Maximianus ve Carausius arasında bir barış yapıldığını antik yazarlardan sadece Eutropius aktarmaktadır.¹⁷¹ Böyle bir barışı nümismatik bulgular doğrulamamakta ve Carausius'un bu barışı egemenliğinin meşruiyetini vurgulamak için mi ortaya attığı bilinmemektedir. Fakat Maximianus'un yenilgisi Carausius'un iktidarını dört yıl daha devam ettirmesine olanak sağlamıştır.¹⁷² Maximianus, Carausius meselesinin çözümsüz kalmasından sonra 290 yılının başlarında Gallia'yı dolaşmış ve Alpleri geçerek Mediolanum'a (Milano) ilerlemiştir.¹⁷³

Carausius iki *augustus* tarafından kabul edilmeyi umarak 290 yılına tarihlendirilen sikkelerinin önyüzünde *Carausius et fratres sui* (Carausius ve kardeşleri) ifadesini, arka yüzünde Üç Augustusun Barışı anlamına gelen *PAX AVGGG* lejantını kullanarak

¹⁶⁵ **Pan. Lat.** X.12.3.

¹⁶⁶ **Pan. Lat.** X.12.3-5.

¹⁶⁷ *Liburnia*, Tek yelkenli, yaklaşık 40 kürekli, büyük bir mahmuz ve arkasında mancınık taşıyan Roma savaş gemisidir.

¹⁶⁸ Williams, 1997, s. 55.

¹⁶⁹ Barnes, 1982, s. 51.

¹⁷⁰ Arnold, 1879, s. 165; Sutherland, 1958, s. 9; **LRE** I, s. 39; Leadbetter, 2009, s. 60. S.D. Potter, Maximianus'un filosunun fırtına ile zarar görmesini ve yenilmesini 290 yılına tarihlendirmektedir. Potter, 2004, s. 284.

¹⁷¹ Eutr. IX.22 (14).

¹⁷² Arnold, 1879, s. 165; Akşit, 1970, s. 215; Harries, 2012, s. 29; Hartmann, 2017, s. 5.

¹⁷³ **Pan. Lat.** XI.2.4, XI.4.2-3; Barnes, 1982, s. 58.

kendisinin Diocletianus ve Maximianus ile kardeş olduğunu vurgulamıştır (Ek 2c).¹⁷⁴ Carausius'un kardeşlik duygusu Diocletianus ve Maximianus tarafından paylaşılmamıştır.¹⁷⁵ Fakat 292/293 yılına kadar Carausius'a karşı herhangi bir eylemde bulunulmaması muhtemelen o an ki durumun fiilen kabulü anlamına gelmektedir.¹⁷⁶

1.1.4. Sasaniler ile Diplomatik İlişkiler

Diocletianus, Batı'da Maximianus ile görüşmesinden ve Sarmat seferlerinden sonra imparatorluğun Doğu bölümüne yönelerek 286 yılı kış mevsimini (20 Ocak-3 Mart) Nicomedia'da geçirmiş ve aynı yıl Mayıs ayında Suriye üzerinden Tiberias'a gitmiştir.¹⁷⁷ Tiberias bir Yahudi kentiydi ve Diocletianus'un Tiberias ziyareti imparator Caracalla (211-217) döneminden beri kente yapılan ilk imparator ziyaretiydi.¹⁷⁸ Diocletianus, Tiberias ve Paneas'ta da (Banias) kalarak üst düzey hahamları huzuruna kabul etmiştir.¹⁷⁹ Birkaç hafta Celile'de bulunduğu da bilinmektedir.¹⁸⁰ Bu dönemde muhtemelen Doğu'da bir isyan da meydana gelmiştir. Çünkü Diocletianus'un aynı yıl 13 Ekim'de tekrar Trakya Heraclea'da bulunduğu ve Trakya'da terk edilmiş çiftlik arazilerine Anadolu'dan getirdiği insanları yerleştirdiği görülmektedir.¹⁸¹ Ertesi yıl (287) Diocletianus, tekrar Doğu'ya yönelerek sınır meseleleriyle ve sınır komşularıyla meşgul olmaya başlamıştır.

224 yılındaki kuruluşundan itibaren saldırgan bir politika izleyen Sasaniler tarafından Roma İmparatorluğu'na büyük yenilgiler yaşatılmıştır. Özellikle İmparator Valerianus'un (253-260) 260 yılında Sasani Kralı I. Şapur (241-272) tarafından esir alınması Roma'nın aleyhine Batı ve Doğu arasındaki güç dengelerini değiştiren bir olay olmuştur.¹⁸² I. Şapur'un *Res Gestae*'i olarak adlandırılan ve Persepolis yakınlarındaki büyük yazıtında III. Gordianus (238-244) öldürülmüş, I. Philippus (244-249) küçük düşürücü bir barış yapmaya zorlanmış ve Valerianus esir alınmış vaziyette tasvir

¹⁷⁴ Burn, 1932, s. 192; Casey, 2005, s. 100; Bowman, 2005, s. 78; Harries, 2012, s. 28.

¹⁷⁵ Southern, 2004, s. 140.

¹⁷⁶ **LRE I**, 39; Williams, 1997, s. 56; Bowman, 2005, s. 78.

¹⁷⁷ Barnes, 1981, s. 6; Barnes, 1982, s. 50; Bowman, 2005, s. 73; Corcoran, 2008, s. 231.

¹⁷⁸ Smallwood, E. Mary, **The Jews Under Roman Rule: From Pompey to Diocletian**, Brill, Leiden 1976, s. 536.

¹⁷⁹ Corcoran, 2008, s. 231.

¹⁸⁰ Smallwood, 1976, s. 536.

¹⁸¹ **Frag. Vat.** s. 91; **Pan. Lat.** VIII.21.1; Barnes, 1981, s. 6.

¹⁸² Dignas, Beate and Winter, Engelbert, **Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals**, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 28. İmparator Valerianus'un akıbeti için bkz. Lact. V.1-6; Eutr. IX.7(6).

edilmiştir.¹⁸³ Saldırgan politikalarını devam ettiren Sasaniler, Armenia'nın Arşak kralı Chosroes'i öldürmüş ve yerine bir Sasani prensi geçirmişlerdir. Chosroes'in oğlu III. Tiridates ise Roma İmparator'u Gallienus'un korumasına sığınmıştır. Sonraki yıllarda Roma iktidarına gelen imparatorlar için Sasanilere yönelik büyük bir intikam savaşı düzenlemek hedef haline gelmiştir. Bu hedefle Persia'ya ilerlemek isteyen Aurelianus da yolda ordusu tarafından öldürülmüştür.¹⁸⁴

283 yılında Carus'un Sasani bölgesine yaptığı başarılı sefer esnasındaki ölümünden sonra halefi Numerianus bir anlaşma yapılmadan Sasani bölgesinden geri çekilmiştir.¹⁸⁵ Numerianus'un çekilmesinden sonra 287 yılına kadar Sasaniler ile Roma ilişkileri sessiz görünmektedir.

287 yılına kadar Roma ve Sasaniler arasında yaşanan sessizliğin nedeni büyük ölçüde I. Şapur'un büyük oğlu II. Vahram'ın (276-293) kardeşi Hürmüz'ün isyanı ile uğraşmak zorunda kalmasıdır.¹⁸⁶ Carus'un ölümü üzerine Roma ordusunun bölgeden çekilmesiyle II. Vahram, bu isyanı bastırmaya yoğunlaşmıştı. Bununla birlikte iç isyanlar nedeniyle Sasanilerin Armenia üzerindeki kontrolü zayıflamıştır.¹⁸⁷ Carus'un başarılı seferinden sonra Sasaniler ile bir anlaşmanın yapılmaması, Fırat Nehri'nin hala iki imparatorluk arasında sınır olması, savunma sisteminin düzenlenme ihtiyacı ve Batı'da devam eden sorunlar Diocletianus'un Sasaniler üzerinde diplomatik bir güç uygulamak istemesine neden olmuştur. Bu koşullar altında Diocletianus'un Sasanilere karşı saldırgan bir politika devam ettirmesi tehlikeli ve zaman alıcı bir süreç olabilirdi.¹⁸⁸ Öte yandan Diocletianus'un Doğu'da Roma egemenliğini pekiştirmeye ve sınır boyunca savunma sistemini düzenlemeye başladığı ve bu durumun Sasanilerde endişe yarattığı görülmektedir. Sasani kralı II. Vahram da iç sorunlarla uğraşması

¹⁸³ B.C. Macdermot, "Roman Emperors in The Sasanian Reliefs", **The Journal of Roman Studies**, 1954, 44, s. 78; Şapur'un yazıtında III. Gordianus ve I. Philippus'un tasvir biçimleri gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Gordianus, Fırat Nehri yakınlarında askerleri tarafından öldürülmüştür. Philippus ise halefi Decius ile yaşanan savaşta öldürülmüştür. Meijer, Fik, **İmparatorlar Yataklarında Ölmez**, (çev. G. Ergin), Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 97, 99; Faulkner, 2017, s. 276-277.

¹⁸⁴ Sprengling, Martin, **Third Century Iran: Sapor and Kartir**, University of Chicago, Chicago, 1954, s. 4; Leadbetter, 2009, s. 88.

¹⁸⁵ Canepa, Matthew P., **The Two Eyes of The Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sasanian Iran**, University of California Press, London-England, 2009, s. 83; Frye, Richard N., "The Sassanians", **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 470.

¹⁸⁶ **Pan. Lat.** XI.17.2; Frye, 2005, s. 470.

¹⁸⁷ Frye, Richard N., "The Political History of Iran Under The Sasanians", **The Cambridge History of Iran**, (ed. Ehsan Yarshater), Vol. 3(1), Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 129.

¹⁸⁸ Williams, 1997, s. 52; Leadbetter, 2009, s. 88.

nedeniyle diplomatik bir barıştan yana olmuş görünmektedir.¹⁸⁹ 289 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninde Sasani kralının elçilerle armağanlar gönderdiğinden ve *supplicatio*¹⁹⁰ halinde krallığının kapılarını Diocletianus'a açtığından söz edilmektedir.¹⁹¹ Sasani Kralı II. Vahram'ın kardeşi Hürmüz'ün isyanı bir yana I. Şapur döneminde politik bir faktör olan Zerdüşt rahip Karter'in imparatorluk içinde etkisinin artması ve giderek bağımsızlık kazanan bir hareketin önde gelen lideri olması Vahram'ın zayıf konumunu yansıtmaktadır. Bu gelişme II. Vahram'ın Diocletianus'a teslim olmasının ve imparatorla bir anlaşmaya varmaya istekli olmasının nedenidir.¹⁹²

Anlaşma Suriye'de Diocletianus'un 288 yılında Sasani elçileriyle görüşmesi üzerine gerçekleşmiştir.¹⁹³ Anlaşma, 252-253 yıllarında I. Şapur tarafından tahttan indirilen ve Roma'ya sığınan III. Tiridates'in Armenia tahtına yeniden geçirilmesini ve daha önce Roma'ya verilmiş olan bölgelerin düzenlenmesini kapsamaktaydı.¹⁹⁴ Bu döneme kadar Sasani egemenliğinde bulunan Armenia bölünmüş durumdaydı. Anlaşmayla Armenia'nın Doğu bölümü I. Şapur'un oğlu Narses'in yönetiminde kalmış ve Batı bölümünün yönetimine ise tekrar III. Tiridates getirilmiştir. Tiridates'in nüfuz alanı Batı Armenia ile sınırlı kalmasına rağmen Diocletianus, sonraki yıllar için Sasanilere karşı önemli bir müttefik kazanmıştır.¹⁹⁵

II. Vahram, Armenia tahtında bir Roma müttefikinin olmasına itiraz etmemiş ve Mezopotamya üzerindeki iddialarından da vazgeçmiştir. Roma, Sasaniler ile olan sınırını Fırat'ın ötesine taşıyarak Circesium (Buseire) kentini güçlendirmiştir. Fakat yeni sınırın belirsiz olduğu vurgulanmaktadır. Tigris-Singara-Circesium hattını ya da Balikh Nehri hattını büyük ölçüde takip eden bir kuzey sınırının olduğu

¹⁸⁹ Frye, 2005, s. 470; Dignas ve Winter, 2007, s. 26.

¹⁹⁰ *Supplicatio*, Roma İmparatorluğu herhangi bir zor durum yaşadığında tanrılardan yardım istemek amacıyla yalvararak dua ettikleri bir şükran günü uygulamasıdır. *Supplicatio* uygulaması törensel bir uygulama olup imparatora veya özel kişilere yapılabilmekteydi. Fakat burada kastedilen *supplicatio* uygulamasının Sasanilere özgü imparatorun önünde diz çökerek yapılan *adoratio* uygulaması olduğu belirtilmektedir. **Pan. Lat.** X.10.6, dp. 37.

¹⁹¹ **Pan. Lat.** X.10.6.

¹⁹² Dignas and Winter, 2007, s. 27.

¹⁹³ Barnes, Diocletianus ile Sasanilerin görüşmelerini 287 yılına tarihlendirmektedir. Barnes, 1982, s. 51. Fakat 288 yılında Mısır'da Hieraconpolis'te bir kale inşaatının doğrulanması nedeniyle Diocletianus'un en azından 288 yılı başlarında Doğu'da bulunduğu ve 288 yaz mevsiminde Batı'da Raetia'ya gittiği bilinmektedir. **ILS**, 617-618; A.K. Bowman, a.g.e., s. 73. Bu nedenle modern tarihçilerin büyük bir kısmı da anlaşmayı 288 yılına tarihlendirmektedirler. Frye, 1983, s. 129; Dignas and Winter, 2007, s. 27; Canepa, 2009, s. 83.

¹⁹⁴ Barnes, 1981, s. 6; Bowman, 2005, s. 73.

¹⁹⁵ Dignas and Winter, 2007, s. 27; Leadbetter, 2009, s. 89.

düşünülmektedir. Ancak Nisibis kenti 290'ların sonuna kadar Sasanilerin elinde kaldığı için Balikh Nehri sınır hattı daha olası görülmektedir. Edessa kenti ise yeniden Roma sınırlarına dahil edilmiştir.¹⁹⁶ Yeni bölgelerin askeri ihtiyaçlarını karşılamak için Edessa'da bir silah atölyesi kurulmuştur.¹⁹⁷

Roma, yapılan bu anlaşmayla kaybettiği toprakları tamamen kazanmamış ve Doğu egemenliği tam anlamıyla sağlanmamıştır. Fakat Diocletianus 290 yılında *Persicus Maximus* unvanını alarak Sasanilere karşı diplomatik başarısını ilan etmiştir.¹⁹⁸ Roma ve Sasanilerin ateşkesinden sonra 293 yılına kadar iki imparatorluk arasında herhangi bir çatışmanın yaşanmadığı görülmektedir. Sasani imparatoru Narses'in saldırgan politikasıyla ve barış şartlarını ihlal etmesiyle diplomatik barış daha sonra son bulacaktır.

1.1.5. Saraceni İstilaları

Aurelianus tarafından son verilen Palmyra Krallığı'nın ekonomik önemi bu dönemde ortaya çıkmaktadır. Krallık henüz son bulmadan önce Palmyra tüccarlarının etkisi, çok sayıda Palmyra tüccarının ve bir Palmyra süvari birliğinin bulunduğu Mısır'ın Coptos kentine kadar genişlemişti. Bu tüccarlar Antiochia (Antakya) ve Mezopotamya'dan Suriye Çölü'ne geçmek isteyen kervanların güvenliğini sağlamaktaydılar. Fakat Palmyra Krallığı'nın ortadan kalkmasıyla tüccarlar korunmak için alternatif yollar aramaya başlamışlardır. 280'lerin sonundan itibaren Arap çölünün Saraceni¹⁹⁹ olarak bilinen kabileleri artık düzenli ticaret için tehlike teşkil etmeye başlamışlardır.²⁰⁰

Diocletianus 6 Mayıs 290 tarihinde Antiochia'da ve hemen ardından 10 Mayıs'ta Emesa'da bulunmuştur. Aynı yılın Mayıs/Haziran aylarında Suriye'nin güvenliğini tehdit eden Saraceni üzerine sefer yapmıştır.²⁰¹ Diocletianus'un Suriye çölündeki Saraceniye karşı yaptığı seferine dair sadece 291 yılında Maximianus'a sunulan övgü

¹⁹⁶ Amm. XXIII.5.1-2; Bowman, 2005, s. 73.

¹⁹⁷ Malal. XII.38; Not. Dig. Or. XI.23.

¹⁹⁸ ILS 618; Bowman, 2005, s. 73; Canepa, 2009, s. 83.

¹⁹⁹ Arap Yarımadası ve Suriye çölü sakinleri için Latince *Saraceni*, Grekçe ise *Sarakenoi* kullanılırdı. Webb, Peter, "Saracens", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1330; Restö, Jan, **The Arabs in Antiquity: Their History From The Assyrians to The Umayyads**, RoutledgeCurzon, New York, 2005, s. 96.

²⁰⁰ Leadbetter, 2009, s. 83.

²⁰¹ Barnes, 1982, s. 51; Restö, 2005, s. 466; Bowman, 2005, s. 73.

metni kısaca bastırıldıklarını belirterek atıfta bulunmaktadır.²⁰² Aynı övgü metninin farklı bir bölümünde Suriye topraklarındaki halkların itaat altına alındıklarından söz edilmektedir.²⁰³ Sözü edilen halkların Palmyra Krallığı'nın yarattığı boşlukla huzursuzluk çıkaran ve Suriye'de ya da Arabistan'ın kuzeyinde yaşayan Saraceniiler olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁴

Diocletianus, Palmyra Krallığı'nın yıkılmasıyla oluşan boşluk nedeniyle harekete geçen Saraceni akınlarına yönelik vasaal bir Arap devleti kurmak yerine idari tedbirler almıştır. Bu doğrultuda Palmyra'dan geçen *Strata Diocletiana*'yı ve güneyde Petra'dan kuzeyde Fırat Nehri üzerindeki Circesium'a kadar giden yol üzerinde kaleler inşa ettirmiştir (Ek 13b).²⁰⁵ Bunlara ek olarak antik yazarlardan Malalas, Diocletianus'un Saraceni baskınlarına karşı Damascus'ta *Fabricae* denilen askeri teçhizatların üretilmesi için bir silah atölyesi inşa ettirdiğinden bahsetmektedir. Söz konusu atölyenin kalkan ve zırh üretimiyle ilgili olduğu *Notitia Dignitatum* ile doğrulanmaktadır.²⁰⁶ Diocletianus, Saraceniileri kontrol altına aldıktan sonra Pannonia'ya dönmüştür.²⁰⁷

1.2. *Tetrarchia* Dönemi Siyasi Olaylar

Yaklaşık sekiz yıl süren ikili yönetim modelinde imparatorluğun her alanında siyasi ve askeri sorunların devam etmesi imparator Diocletianus'u idare sisteminde yeni bir tedbir almaya zorlamıştır. 1 Mart 293 tarihine gelindiğinde Diocletianus, eş *augustus* Maximianus'un yanı sıra Constantius Chlorus ve Galerius'u da *caesarlar* olarak ilan etmiştir. Böylece Roma tarihinde ilk kez iki *augustus* ve iki *caesar* imparatorluğa egemen olmuş ve modern literatürde *Tetrarchia* olarak adlandırılan dördütlü idare biçimini oluşturmuşlardır. 305 yılında *augustus*ların tahttan feraget etmesine kadar devam ettirilen bu idare biçimiyle imparatorluk yine iki sorumluluk bölgesine ayrılarak yönetilmiştir. *Augustus* Diocletianus ve *Caesar* Galerius imparatorluğun Doğu bölgelerinden, Maximianus ve *Caesar* Constantius Chlorus Batı bölgelerinden sorumlu olmuştur.

²⁰² Pan. Lat. XI.4.2, XI.5.4.

²⁰³ Pan. Lat. XI.7.1.

²⁰⁴ Shadid, Irfan, **Rome and The Arabs**, Dumbarton Oaks, Research Library and Collection, Washington, D.C., 1926, s. 25; Millar, Fergus, **Roman Near East 31 BC-AD 337**, Harvard University Press, 2001, s. 177.

²⁰⁵ Shadid, 1926, s. 159.

²⁰⁶ Malal. XII.37; Not. Dig. Or. XI.20.

²⁰⁷ Pan. Lat. XI.4.2; Arnold, 1879, s. 166.

1.2.1. Carausius'un İsyanının Bastırılması

Diocletianus, Doğu'daki sorunlarla ilgilenip Sasaniler ile bir barış müzakeresi yaptıktan sonra hemen Batı'ya dönmüştür. 290 yılının sonu 291 yılının başlarında Mediolanum'da Maximianus ile bir görüşme gerçekleştirmiştir.²⁰⁸ Muhtemelen bu görüşmenin konusu 293 yılında halka duyurulacak olan yeni bir iktidar ortaklığının kurulma planıydı. Sınırların güvenliği için yeni savaşların gerekliliği ve Batı'daki sorunlar için Diocletianus'un Doğu'dan ayrılmasının mümkün olmaması 293 yılında iki *caesar* olarak Constantius ile Galerius'un görevlendirilmesine yol açmıştır.²⁰⁹ Fakat Mediolanum'daki görüşmeyi gölgede bırakan sorun büyük ölçüde Britannia'ydı ve bu sorun ele alınan konulardan biri olmuştur. Carausius'un isyanı imparatorluğun bütünlüğünün hala çok riskli olduğu bir dönemde gerçekleşen başarılı bir gasp girişiminin örneğiydi. Üstelik Carausius Kuzey Gallia'da etki alanını genişletmeye devam edebiliyordu. Deniz savunmasında deneyimsiz olan Diocletianus ve Maximianus için her iki kıyının kontrol edilmesi zor olabilirdi. Maximianus, Ren sınırını kontrol etmeyi başarmıştır, ancak Gallia'nın kıyıları ve Britannia'nın kontrolü Carausius'ta kalmıştır.²¹⁰

Britannia'da Carausius'a karşı yeni kanıtlar *Tetrarchianın* oluşturulmasıyla 293 yılında komuta Maximianus'tan Constantius Chlorus'a geçtiğinde görülmektedir.²¹¹ Constantius Chlorus'un 293 yılında *caesar* olarak yükselişi Carausius'a karşı sessizliğin bittiğinin ve savaşın başlamak üzere olduğunun en açık işareti olmuştur.²¹² Constantius 293 yılı yaz mevsimi başlarında Carausius'a karşı ilk seferini gerçekleştirmiş ve Carausius'un üssü olan Gesoriacum'u kuşatmıştır.²¹³ Constantius, Carausius'un önce Avrupa kıtasından çıkarılmasını ve Frank müttefikleriyle bağlantısının kesilmesini planlayarak Gesoriacum kuşatmasını başlatmış olmalıdır. Çünkü bu güçlü üs merkezinin ele geçirilmesiyle Carausius'un Manş Denizi üzerindeki kontrolü zayıflatılabilir ve kıyı boyunca var olan Carausius'un destekçileri parçalanabilirdi.²¹⁴ 297 yılında Constantius'a sunulan övgü metninde hızla planlanmış bir şekilde

²⁰⁸ Pan. Lat. XI.4.3; Barnes, 1982, s. 52; Southern, 2004, s. 144.

²⁰⁹ Arnold, 1879, s. 166.

²¹⁰ Williams, 1997, s. 61; Corcoran, 2008, s. 231.

²¹¹ Kanıtların birçoğu 297 yılında Constantius'a sunulan övgü metninden gelmektedir. Pan. Lat. VIII.

²¹² Casey, 2005, s. 100.

²¹³ Barnes, 1982, s. 60; Bowman, 2005, s. 78; Hartmann, 2017, s. 5.

²¹⁴ Williams, 1997, s. 71.

gerçekleşen kuşatmanın detayları verilmektedir. Constantius, Carausius'un birliklerini Gesoriacum surlarına hapsederek şehrin kapılarının olduğu Manş Denizi'ne girişlerini engellemiştir. Kentin liman ağzına kazıklar çakarak ve kıyı sularına devasa taşlar batırmak suretiyle bir mendirek inşa ederek gemilerin geçişini engellemiştir.²¹⁵ Düşman tarafında Gesoriacum savunmasını gerçekleştiren birliklerin ilk isyan yılında Carausius'un yanına yer alan Ulpia Victrix XXX lejyonu olduğu düşünülmektedir. Manş Denizi'yle bağlantılarının kesilmesi nedeniyle savunma birlikleri deniz yoluyla tahliye edilemedikleri gibi deniz yoluyla Britannia'dan yardım da alamamışlardır. Savunmasız konumda olduklarını fark eden kent halkı teslim olmuştur.²¹⁶

Constantius, 297 yılında kendisine sunulan övgü metninde de ifade edildiği üzere tüm Gallia kıyılarını yeniden ele geçirmiş ve ilk kuşatmasında hızlı bir şekilde başarılı olmuştur.²¹⁷ Carausius, Gallia bölgesi üzerinde sahip olduğu etkinliği kaybetmiş ve Rouen bir savaş yaşanmadan Constantius tarafından alınmıştır.²¹⁸ Antik eserlerde Gesoriacum kuşatmasıyla ilişkilendirilmemesine rağmen, Gallia topraklarını kaybeden Carausius, kuşatmanın yapıldığı yıl kendi görevlilerinden biri olan Allectus tarafından öldürülmüştür.²¹⁹ Allectus'un kariyeri ve Carausius'u neden öldürdüğü hakkındaki bilgiler yetersiz kalmaktadır. Eutropius, Allectus'u Carausius'un destekçisi olarak ifade ederken Aurelius Victor, Allectus'un, Carausius'un hazine ve mali işler görevlisi olduğunu ve yaptığı kötülüklerden dolayı kendi canını kurtarmak için Carausius'u öldürdüğünü ifade etmektedir.²²⁰ 297 yılı övgü metni ise Allectus'u korsan kaptanının yardımcısı olarak tanımlamakla birlikte Gesoriacum kuşatmasından sonra Allectus'un uygulanma ihtimali olan genel bir cezalandırma korkusuyla Carausius'u öldürdüğü açıklanmaktadır.²²¹ S. Williams ise Britannia'daki tüccar sınıfının, Gallia'nın kaybından

²¹⁵ Pan. Lat. VIII.6.1-2.

²¹⁶ Bowman, 2005, s. 78.

²¹⁷ Pan. Lat. VIII.6.1; D.E. Eichholz, "Constantius Chlorus' Invasion of Britain", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 43, 1953, s. 42; Hartmann, 2017, s. 5.

²¹⁸ Williams, 1997, s. 72.

²¹⁹ Aur. Vict. XXXIX.27; Eutr. IX. 22(14); Oros. VII.25.6; Sutherland, 1958, s. 9; Barnes, 1982, s. 11; LRE I, s. 39; Corcoran, 2006, s. 41. P.J. Casey, Carausius'un ölümünün bir gizem olduğunu, cinayet faili olarak Allectus'un gösterilmesine rağmen asıl darbeyi kimin yaptığının bilinmediğini belirtmektedir. Carausius'un Gesoriacum kuşatmasında ki varlığına şüpheyle yaklaşmakta ve kuşatma öncesinde de öldürülmüş olabileceğini düşünmektedir. Casey, 2005, s. 103.

²²⁰ Aur. Vict. XXXIX.27; Eutr. IX. 22(14). Zonaras, daha sonra Britannia'nın tekrar ele geçirildiği savaşta ortaya çıkacak olan *praefectus praetorio* Asclepiodotus'un Crassus'u (Carausius) öldürdüğünü açıklamaktadır. Zon. XII.31. Fakat Zonaras'ın vermiş olduğu bilgi diğer antik eserlerle desteklenmemektedir ve muhtemelen Allectus'un isminden habersizdir.

²²¹ Pan. Lat. VIII.6.1, VIII.12.2.

ve yaşanan başarısızlıktan Carausius'u sorumlu tuttuğunu belirtmektedir. Britannialı tüccarlar Europa kıtasına ticaretin engellenmesiyle zenginliklerini kaybetmekten korkarak Roma ile barışmaya istekli olmuşlardır. Allectus'un da onlarla aynı fikri paylaşarak ortak imparatorların öfkesine karşı barışçıl bir yaklaşım sürdürmeyi düşündüğü iddia edilmektedir.²²² Williams'ın bu iddiası 297 yılında Constantius'a sunulan övgü metninde geçen “*O (Allectus) eylemlerinin imparatorluk tarafından olumlu karşılık bulacağı düşüncesiyle...*” ifadesine²²³ dayanılarak güçlendirilebilir. Allectus'un sikkelerinde daha önce Carausius'un sikkelerinde görülen Üç Augustusun Barışı anlamına gelen *PAX AVGGG* lejantı ile barış temasının vurgulanması bu iddiayı doğrulama niteliği taşımaktadır. Allectus ayrıca Carausius gibi kendisini imparatorlarla kardeş gördüğünü *Allectus et fratres sui* (Allectus ve kardeşleri) lejantı ile vurgulayan sikkeler çıkararak imparatorlar tarafından tanınmayı beklemiş olmalıdır.²²⁴

Carausius'un yaklaşık yedi yıllık²²⁵ hakimiyetinden sonra Allectus yönetimi devralmış ve Britannia'nın yeni *augustus* ilan edilmiştir.²²⁶ Constantius, Allectus'un Britannia yönetimine geçmesiyle 296 yılına kadar yeni bir saldırı başlatmamıştır. Üç yıl boyunca Allectus'u yenebileceği ve Britannia'yı geri alabileceği bir saldırı için yeni bir filo kurma hazırlığını sürdürmüştür.²²⁷ Hazırlık devam ederken yakın zamanda yenilgiye uğratılan Chamavi ve Friz kabilelerini koloni olarak Gallia'daki boş arazilere yerleştirmiştir. Bu durum Allectus'a karşı yapılacak olan savaş için asker sağlamak amacıyla uygulanan yeni iskân politikasının bir parçası olarak görülmektedir.²²⁸ Ayrıca Güney Ren bölgesinde sorun yaratan Alamannilere karşı sefer yapmış ve Batavia istilasını durdurmuştur. Bu zaferden sonra Basel'den Konstanz Gölü'ne²²⁹ kadar yeni bir kale zincirinin inşasını başlatmıştır.²³⁰

Constantius sözü edilen sorunlarla ilgilenirken İtalya'da bulunan Maximianus 296 yılının yaz mevsiminde Ren bölgesi savunması için geri dönmüştür. Maximianus'un

²²² Williams, 1997, s. 72.

²²³ **Pan. Lat.** VIII.12.2. P.J. Casey de Allectus'un imparatorlar tarafından ödüllendirilmeyi umut ettiğini aynı övgü metnine dayanarak iddia etmektedir. Bkz. Casey, 2005, s. 103-104.

²²⁴ Burn, 1932, s. 193-194; Williams, 1997, s. 72.

²²⁵ Aurelius Victor, Carausius'un saltanat süresini altı, Eutropius ve Orosius ise yedi yıl olarak vermektedir. Bkz. Aur. Vict. XXXIX.27; Eutr. IX.22(14); Oros. VII.25.6.

²²⁶ D. Potter, a.g.e., s. 288; Hartmann, 2017, s. 5.

²²⁷ **Pan. Lat.** VIII.7.3; Omissi, 2018, s. 80.

²²⁸ **Pan. Lat.** VIII.9.3.

²²⁹ Almanya, İsviçre ve Avusturya arasında bulunan Orta Avrupa'nın üçüncü geniş gölüdür.

²³⁰ **Pan. Lat.** VIII.3.3; Barnes, 1982, s. 60.

Ren bölgesinde savunma için yer almasıyla birlikte hazırlıklarını tamamlamış olan Constantius Chlorus, 296 yılında Allectus'a karşı saldırısını başlatmıştır.²³¹ Constantius ile savaşa katılan ve öne çıkan bir diğer isim Constantius'un 293 yılında *caesar* olarak yetkilendirilmesinin ardından yerine *praefectus praetorio* olarak atanan Iulius Asclepiodotus'tur.²³²

Gesoriacum kuşatmasında Gallia kıyılarının kontrolünü alan Constantius, üç yıl boyunca inşa ettiği filosu ile harekete geçmiştir. Fakat denizcilikte uzman olan rakibine karşı hemen Manş Denizi'nde kesin bir savaş başlatarak karşı kıyının kontrolünü ele geçirmeye çalışmamıştır. Kıyı kontrolünü sağlamadan Britannia'yı istila etmek zorunda kalmıştır. Adayı istila etmek ve filosunu engellerden koruyarak güvenle karaya çıkarmak üzere iki yönden eş zamanlı saldırı planı yapmıştır.²³³ İlk yönden hareket edecek olan filoyu Constantius komuta etti ve Gesoriacum'dan Dover Boğazı'na doğru yelken açmıştır. İkinci yönden hareket edecek olan filoyu ise Asclepiodotus komuta etmiş ve Vectis insula²³⁴ kıyılarına çıkış yapmak için Sen Nehri ağzından yelken açmıştır.²³⁵ Bu esnada Allectus'un gemileri de savunma için Vectis insula yakınlarında konuşlanmıştır.²³⁶ Fakat Constantius'a karşı Allectus'un birliklerinin Gesoriacum karşısında Britannia'nın güneydoğu kıyısındaki bir limanda muhtemelen Gallia'ya yakın Dover'da konuşlanmış olabileceği de düşünülmektedir.²³⁷

²³¹ **Pan. Lat.** VIII.13.3-4; Barnes, 1982, s. 59.

²³² Aur. Vict. XXXIX.27; Eutr. IX.22(14); Oros. VII.25.6; Zon. XII.31; Theoph. AM 5788, s. 9; **PLRE I**, Iulius Asclepiodotus 3, s. 115; Casey, 2005, s. 100. Iulius Asclepiodotus ismi çoğunlukla Historiae Augustae'da geçen, Aurelianus ve Probus dönemlerinde Roma hizmetinde bulunmuş olan aynı isimli kişi ile özdeşleştirilmektedir. SHA, **Div. Aur.** XLIV; SHA, **Prob.** XXII.1; Fakat SHA'da sözü edilen Asclepiodotus'un Constantius'un *praetor praefectus*'u ile aynı kişi olmadığı, aynı isme sahip oğlu olabileceği önerilmektedir. Ayrıca Asclepiodotus, 292 yılında *consul* olarak görev almış görülmektedir. **Chr. Pasch.** p.512, s. 2; Barnes, 1982, s. 93, 124, 126.

²³³ Eichholz, 1953, s. 42.

²³⁴ Manş denizinde bulunmakta ve bugünkü adıyla Wight adası olarak bilinmektedir.

²³⁵ **Pan. Lat.** VIII.14.4; Eichholz, 1953, s. 42; Bowman, 2005, s. 79; Birley, 2005, s. 388. Constantius'un amacı muhtemelen Thames Nehri'nden Londinium'a iniş yapmak olmalıdır. Modern literatürde aynı açıklama için kullanılan yer isimleri farklılık göstermektedir. Dover Boğazı yerine Thames Nehri'nin güzergah olarak gösterilmesi bu farklılıklardan biridir. Constantius'un zaferi onuruna çıkarılan madalyonda bulunan gemi tasviri ve Caesarın atı ile Londinium kapısından geçmek üzere olması kente Thames Nehri üzerinden giriş yaptığına kanıt olarak sunulabilir. A. Evans, "Some Notes On The Arras Hoard: Inception Of Solidus Standard On British Model In Medallions Of Constantius Chlorus", **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, 10 (39), 1930, s. 226.

²³⁶ **Pan. Lat.** VIII.15.1.

²³⁷ Eichholz, 1953, s. 41; Hartmann, 2017, s. 5. Allectus'un filosunun konuşlanmış olduğu yer konusunda en detaylı tartışma için bkz. Eichholz, 1953, s. 41-46.

297 yılına ait övgü metninde Allectus ile karşılaşan ilk grubun Asclepiodotus komutasındaki filo olduğu, Constantius'un ise daha sonra ulaştığı görülmektedir.²³⁸ Asclepiodotus komutasındaki ilk grup havadaki yoğun sisin avantajından yararlanarak düşman birliklerine görünmeden Vectis Insula yakınlarında karaya çıkmayı başarmış ve orada bulunan Allectus'un filosunu ateşe vermiştir. Allectus ise Asclepiodotus'un karaya çıkışını haber alınca hemen kaçmıştır.²³⁹ Allectus, Gesoriacum'dan çıkacak olan Constantius'un filosunu Gallia'ya yakın kıyıda beklerken Asclepiodotus'un güney sahiline başarılı bir şekilde çıkış yapmasıyla şaşkınlığa uğramıştır. Allectus'un filosunu yakan ve zafer kazanan Asclepiodotus askerleriyle Londinium'a ilerlemiştir.²⁴⁰ Gesoriacum'dan yelken açan Constantius'un filosu ise 297 yılı övgü metnine göre gemilerin bir kısmı yoğun sis nedeniyle yönlerini kaybedince filodan ayrılarak gecikmeli bir şekilde Londinium'a ulaşmıştır. Metin yazarının ifadesi askerlerin Constantius'tan önce Londinium'a ulaştıkları ve barbarları katlettikleri yönündedir.²⁴¹ Fakat Constantius muhtemelen askerleriyle birlikte Londinium'a varmıştır.²⁴²

Allectus'a karşı yapılan seferin sonuçları ayrıntı eksikliğine rağmen aynı övgü metninde açıklanmaktadır. Metne göre Londinium'a ulaşan Roma birlikleri Allectus'un destekçileri olan Frankları ve diğer barbar kavimleri katletmişlerdir. Allectus ise *Caesar* Constantius'un peşinde olduğunu görünce korkuya kapılarak savunma hazırlıkları yapmamış ve paralı askerleriyle birlikte doğrudan savaşa atılmıştır. Fakat en sonunda Roma birlikleri tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Savaş esnasında belki Roma birlikleri tarafından tanınmamak için kılık kıyafetini değiştirmiş olan Allectus'un cesedi diğer tüm cesetler arasından sadece bir giysi kalıntısı ile ayırt edilmiştir. Roma İmparatorluğu için ise tek bir Romalının dahi ölmediği büyük bir zafer olmuştur. Övgü yazarı için düşman tarafında ölen Romalılar, gerçek Romalılar değil, sadece Franklar gibi giyinen ve saçlarını kırmızıya boyayan barbar askerler olarak görülmektedir. Yazar tarafından cesetler arasında bulunan Allectus'un haydutların elebaşı olarak

²³⁸ **Pan. Lat.** VIII.14.4-5; VIII.15.5.

²³⁹ **Pan. Lat.** VIII.15.1-5; Eichholz, 1953, s. 44; Birley, 2005, 389; Omissi, 2018, s. 91.

²⁴⁰ Eichholz, a.g.m., s. 41; Hartmann, 2017, s. 6.

²⁴¹ **Pan. Lat.** VIII.17.1.

²⁴² Eichholz, 1953, 44.

tanımlanmasının nedeni ise Allectus ile *Tetrarchia* üyeleri arasındaki iç savaşı vurgulamaktır.²⁴³

Allectus'a karşı yapılan savaşa dair ayrıntıların övgü metinleri dışında hiçbir kaynakta yer almaması nedeniyle bazı bilgiler yetersiz kalmaktadır. Roma birlikleri ve Allectus arasında yapılan nihai savaşın yeri bilinmemektedir.²⁴⁴ Ancak Londinium'un güneyinde kalan bugünkü North Downs'ta Farnham yakınlarında bir yerde yapılmış olabileceği önerilmektedir. Ayrıca Constantius'un savaş sırasında henüz yolda olduğu ve Londinium'a ulaşp zafer girişi yaptığıında Allectus'un çoktan yenilmiş olduğu iddia edilmektedir.²⁴⁵ Constantius'un Londinium'a girişi onuruna çıkarılan madalyon, Constantius'un Asclepiodotus'un zaferinden sonra kente ulaştığına dair kanıt olarak gösterilebilir (Ek 3).²⁴⁶

Övgü metninde Asclepiodotus'un göz ardı edilerek tüm başarıların Constantius'a atfedilmesi zaferin anlaşılmasını zorlaştıran diğer bir nedendir. Constantius, seferin planlayıcısı ve ana lideri olarak görülmektedir.²⁴⁷ Övgü metninin aksine antik eserlerde üç yıl hüküm süren Allectus'u öldüren kişinin Asclepiodotus olduğu belirtilmekte ve zaferin onun sayesinde kazanıldığı vurgulanmaktadır.²⁴⁸

296 yılında asıl zaferi kazanmış olan *praefectus praetorio* Iulius Asclepiodotus, muhtemelen *Caesar* Constantius'un statüsünü düşüreceği ve Constantius'un kuvvetlerinin ikinci planda rol oynadığını vurgulayacağı için onurlandırılmamıştır.²⁴⁹ Övgü yazarı Constantius'un zaferini “*Britannia'nın geri kazanıldığı, tüm Frank kuvvetlerinin tamamen yok edildiği, sonunda denizlerin temizlendiği ve sonsuz barışa kavuşturulduğu çok sayıda zaferiniz bu suç komplosunda tespit edilen birçok halkın yanı sıra teslimiyet gerekliliği! Öyleyse yenilmez caesar övünebiliriz, siz başka bir dünya keşfettiniz. Roma gücüne deniz ihtişamını geri kazandırarak tüm topraklardan*

²⁴³ Pan. Lat. VIII.16.1-5, VIII.17.1.

²⁴⁴ Portchester, Winchester, Silchester, Farnham ve Woolmer gibi alanların tümü nihai savaş alanı olarak savunulmuştur. Sutherland, 1958, s. 8; Eichholz, 1953, s. 41-46; Casey, 2005, s. 127.

²⁴⁵ Bowman, 2005, s. 79; Hartmann, 2017, s. 6

²⁴⁶ Evans, 1930, s. 225-226; Sutherland, 1958, s. 12.

²⁴⁷ Eichholz, 1953, s. 41

²⁴⁸ Aur. Vict. XXXIX.27; Eutr. IX.22(14); Oros. VII.25.6; Zon. XII.31; Theoph. AM 5788, s. 9.

²⁴⁹ Casey, Asclepiodotus'un 292 yılında *praefectus praetorio* olarak atanıp aynı yıl consullükle ödüllendirildiğini, muhtemelen bunun yeterli görüldüğünü düşünmektedir. Diğer askerlere ise para ödülleri verilmiştir. Bkz. Casey, 2005, s. 129. 296 yılında da consullükle onurlandırılmıştır. Barnes, 1982, s. 137.

*daha da büyük bir unsur kazandınız.” ifadeleriyle yüceltmektedir.²⁵⁰ Zafer sonrası Constantius’un kurtarıcı rolünde Londinium’a törenle giriş yaptığı bilinmektedir.²⁵¹ Muhtemelen Triverorum darphanesinde çıkarılmış olan 10 *aurei* değerindeki bir altın madalyonunun Londra Müzesi’nde bulunan bir kopyasında bir mızrakla at sırtında duran *Caesar* Constantius kent kapısının önünde diz çökmüş olan Londinium kentinin kişiselleştirilmesiyle karşılanmaktadır. Arka yüzünde yer alan *Redditor Lucis Aeternae* (Ebedi ışığı yenileyen) lejantıyla Constantius yüceltilmektedir. *Caesar*’ın atının altında dört askeri taşıyan bir gemi onun okyanusu geçmesini en büyük askeri başarısı olarak temsil etmektedir (Ek. 3.1.).²⁵² Constantius’un zaferi ayrıca Roma’da bulunan St. Mark ve Marcellus yeraltı mezarlığında bir oyun tahtası üzerine kazınmış yazıtta görülmektedir: “Parthlar öldürüldü, Britannialılar yenildi, oynayın Romalılar”.²⁵³*

Carausius ve Allectus’un destekçilerine karşı bir yargılama yapıldığına dair kanıt bulunmamaktadır. Britannia tahkimatlarla güçlendirildikten ve idari bir reform yapıldıktan sonra Constantius Chlorus’un adadan ayrıldığı ve 1 Mart 297’de Triverorum’da olduğu görülmektedir.²⁵⁴

1.2.2. Yerli Kabile İsyanları

Constantius Chlorus’un Britannia sorunu için meşgul olduğu dönemde Ren bölgesinin savunmasını üstlendiği bilinen Maximianus’un ise muhtemelen zaferden sonra 296 yılının sonbaharında İspanya’ya ve hemen ardından 297 yılında Afrika topraklarına sefer düzenlediği anlaşılmaktadır.²⁵⁵ İspanya’da daha önce Gallia’da ve Carausius isyanında etkileri görülmüş olan Frank korsanlar kıyıları yağmalayarak sorun yaratmaktaydılar. Afrika’da ise Sahra’dan başlayarak Orta Atlas dağ silsilesi arasındaki ovalara yerleşen Berberi kabileler Roma Dünyasının en uç noktalarına daima baskı yaparak yaşamaktaydılar. III. yüzyılda Roma gücünün zayıflamasıyla kıyıda yaşayanlara ve kasaba halkına yönelik artan baskılar Mauretania, Sitifensis ve Numidia’da genel bir saldırıyla doruğa ulaşmıştır. Ücra köyler ve çiftlikler terk

²⁵⁰ **Pan. Lat.** VIII.17.2-3.

²⁵¹ Williams, 1997, s. 74; Hartmann, 2017, s. 6.

²⁵² Evans, 1930, s. 225-226; Sutherland, 1958, s. 12; Tomlin, 2018, s. 417.

²⁵³ *Parthi occisi/ Br[i]tt[o] victus/ ludit[e] [R]omani* ifadeleriyle söz konusu yazıt Pers zaferi ile Britannia zaferinin birleştirilmesiyle tanımlanmaktadır ve yak. 300 yılına tarihlendirilmektedir. **ILS** 8626a; Tomlin, 2018, s. 417.

²⁵⁴ Barnes, 1982, s. 60; Hartmann, 2017, s. 6.

²⁵⁵ Barnes, 1982, s. 59; Bowman, 2005, s. 79.

edilmiştir. 289’da Mauretania Caesariensis²⁵⁶ *praefectus* Aurelius Litua,²⁵⁷ en belalı kabileler olan Bavares ve Quinquegentianilere karşı büyük bir çabayla hareketli birliklerini kullanmıştır. Onları güneye doğru Hodua ve Sekel Vadi’si bölgelerine sürmüştür. Sadece kısa bir huzur dönemi sağlanmış ve 290 yılından itibaren tekrar hareketlenmeye başlamışlardır.²⁵⁸ 291 yılında Maximianus’a sunulan övgü metninde Maurilerin²⁵⁹ ayaklandığından kısaca söz edilmektedir.²⁶⁰ Maximianus, Aquileia, Mısır, Aşağı Tuna, Gallia ve Germen lejyonlarından yardımcı birlikler toplayarak Ren bölgesinden İspanya’ya ilerlemiştir. Fakat İspanya’da seferde iken Afrika’da Mauri kabilesinin isyanının yükselmesiyle 297 yılında Afrika’ya geçmek zorunda kalmıştır. Muhtemelen günümüzdeki Cebelitarık Boğazı’nı geçerek 1 Mart 297 tarihinde Afrika toprakları olan Mauretania Tingitania²⁶¹ eyaletine ulaşmıştır. İspanya ile Afrika’nın kıyılarını Franklara kapattıktan sonra kabile isyanını bastırmaya yönelmiştir.²⁶² 297 yılında Constantius’a sunulan övgü metninin yazarı Afrika’daki Mauri isyanının Maximianus tarafından bastırıldığından kısaca söz etmektedir.²⁶³ Bu övgü metnine dayanılarak Maximianus’un Afrika seferinin başlangıcı 297 yılı bahar mevsimine tarihlendirilmektedir.²⁶⁴

Antik eserlerde Quinquegentiani²⁶⁵ olarak isimlendirilen Mauri isyanının tarihiyle ve gelişimiyle ilgili bilgiler verilmemekte ve imparatorluğun diğer bölgelerinde çıkan sorunlarla eş zamanlı yaşanmış gibi ifade edilmektedir. Verilen bilgilere göre Carausius

²⁵⁶ Kuzeybatı Afrika’da bulunan Roma eyaletidir. Modern Cezayir topraklarını kapsamaktaydı. Eyalet Caesariensis olan ismini başkenti Caesaria’dan almıştır.

²⁵⁷ *ILS* 627, 628; *ILS* 6886; Barnes, 1982, s. 174.

²⁵⁸ Williams, 1997, s. 75.

²⁵⁹ Romalıların, Kuzey Afrika’nın yerli halkını ifade etmek için kullandıkları bir terimdir. Fakat daha çok Geç Antik Çağ’da, esas olarak Mısır’ın batısında yaşayan yerli Kuzey Afrika halkını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Aynı zamanda imparatorluğun Mauretania Caesariensis eyaletinin Romalılaşmış sakinlerini de ifade etmesine rağmen barbar vahşetini çağrıştırmak için retorik olarak da kullanılan bir terim olmuştur. Hitchner, R. Bruce, “Mauri”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, ed. Alexander P. Kazhdan & Alice-Mary Talbot, Oxford University Press, Oxford, 1991, s.1318; J. Conant, “Moors (Mauri)”, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1036.

²⁶⁰ *Pan. Lat.* XI.17.1.

²⁶¹ Kuzey Afrika’nın batısında bulunan modern Fas’ın kuzeyini, İspanya’nın Ceuta ve Melilla kentlerini kapsayan Roma eyaletidir. Eyalet ismini başkenti Tingis’den almaktaydı.

²⁶² Williams, 1997, s. 75; Bowman, 2005, s. 79.

²⁶³ *Pan. Lat.* VIII.5.2.

²⁶⁴ Barnes, 1976, s. 179-180.

²⁶⁵ *Quinquegentiani*, Modern Cezayir’in güneydoğusunda Grand Kabylie dağlarında Mauri kabilelerinin de dahil olduğu “Beş kabile birliği” anlamına gelmektedir. Cherry, David, “Quinquegentiani”, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1259.

Britannia’da, Sasaniler Doğu’da, Achilleus Mısır’da sorun çıkarırken Quinquegentianiler de Afrika’da sorun çıkarmaktaydılar.²⁶⁶ Quinquegentiani isyanının Iulianus isimli birinin önderliğinde yaşandığını Aurelius Victor aktarmaktadır.²⁶⁷ İmparatorluğa karşı isyan eden diğer gasıpların aksine Iulianus’un kendisini *augustus* ilan ettiğinden söz edilmemesine ve basit bir isyan gibi aktarılmasına rağmen Iulianus’un Kartaca’da kendini *augustus* ilan ettiğini iddia edenler de vardır.²⁶⁸ Maximianus’un isyancıları bastırmaya yönelik Mauretania Caesariensis’e iki sefer yapmış olduğu düşünülmektedir. Muhtemelen biri keşif amaçlı olup Cirta kenti çevresine diğeri ise çatışmaların yaşandığı bir sefer olup kabilelerin bulunduğu dağlara yapılmıştır. Maximianus, isyancıların bulundukları yerleri yıkarak, üyelerini öldürerek geri kalanları Sahra’ya sürmüştür.²⁶⁹ Antik yazarların metinlerinde birbirleriyle paralel bir şekilde isyanın Maximianus tarafından hızla bastırıldığı ifade edilmektedir.²⁷⁰ Maximianus, isyanı başarılı bir şekilde bastırmış²⁷¹ ve 10 Mart 298 yılında Kartaca’ya zafer girişi yapmıştır.²⁷²

Maximianus’un Afrika’daki başarıları yazıtlarla ve nümismatik buluntularla doğrulanmaktadır.²⁷³ Maximianus’un zaferi Kartaca’da darphane kurarak burada darp ettirdiği sikkelerinde görülmektedir. Ön yüzünde portresinin yer aldığı, arka yüzünde fil başı takan ve elinde fildişi tutan Afrika’nın kişileştirilmiş tasviriyle zaferini kutlamaktadır.²⁷⁴

1.2.3. Kent İsyanlarıyla Mücadele

Diocletianus’un 293 yılında *Tetrarchia* sistemini oluşturmasıyla birlikte imparatorluğun neredeyse tüm bölgelerinde yaşanan sorunlar Mısır’da da ortaya çıkmıştır. Diocletianus’un 293 yılından itibaren çoğunlukla Tuna bölgesinde,

²⁶⁶ Aur. Vict. XXXIX.17; Eutr. IX.22(14); Oros. VII.25.4; Zon. XII.31; Theoph. AM 5788, s. 9.

²⁶⁷ Aur. Vict. XXXIX.17.

²⁶⁸ Gibbon, 2019, s. 478.

²⁶⁹ Williams, 1997, s. 75; Southern, 2004, s. 150.

²⁷⁰ **Pan. Lat.** IX.21.2; Aur. Vict. XXXIX.19; Eutr. IX.23(15); Oros. VII.25.8; Zon. XII.31; Theoph. AM 5788, s. 10; Iord. XXI.

²⁷¹ Iord. XXI.

²⁷² Akşit, 1970, s. 219; Barnes, 1976, s. 180; Barnes, 1982, s. 69; Corcoran, 2006, s. 41; Bowman, 2005, s. 79. Kartaca’ya zafer girişini kutlayan 298 tarihli “FELIX ADVENT AVGG NN” lejantlı sikkeleri için bkz. <http://numismatics.org/ocre/id/ric.6.carth.25b?lang=tr> 06.03.2021 <http://numismatics.org/ocre/id/ric.6.carth.23b?lang=tr> 06.03.2021.

²⁷³ **ILS** 644, 645, 646; Bowman, 2005, s. 79.

²⁷⁴ Maritz, Jessie A., “The Image Of Afrīca: The Evidence Of The Coinage”, **Acta Classica**, 2001, 44, s. 124. <http://numismatics.org/ocre/id/ric.6.carth.13b?lang=tr> 06.03.2021.

Maximianus ile *Caesar Constantius*'un Gallia ve Britannia'da bulunması Mısır'daki olaylarla Galerius'un ilgilendiğini ortaya koymaktadır.²⁷⁵ Bu doğrultuda Galerius'un *caesar* olarak atanmasından sonra ilk askeri faaliyetlerinin Mısır'da olduğu görülmektedir. Hieronymus, Cedrenus, Zonaras ve Theophanes Mısır'da *Thebae* çevresindeki *Coptos* ve *Busiris* kentlerinde başlayan isyanın sert bir şekilde bastırıldığını ve yerle bir edildiğini kısaca ifade etmektedirler.²⁷⁶ Antik eserlerin kısa ifadelerle yetersiz kaldığı noktada Galerius'un isyanla ilgilenmek üzere Mısır'da bulunduğu dair detaylara papirüslerde yer alan bilgilerden ulaşılmaktadır. Mısır'da *Oxyrhynchus* yakınlarında XIX. yüzyıl sonlarında XX. yüzyıl başlarında keşfedilen papirüsler arasında 23 Aralık 293'e tarihlendirilen bir belgenin imparatorların *equites promoti* birliklerinden söz ettiği belirtilmektedir.²⁷⁷ 295 yılına tarihlenen bir başka belgede ise Mısır'ın güneyinde yapılan bir sefere imada bulunduğu ve Flavia IV, Claudia VII ve Claudia XI lejyonlarından söz edildiği doğrulanmıştır.²⁷⁸

Galerius'un 293 sonları / 294 başlarından²⁷⁹ itibaren bulunduğu Mısır'da meydana gelen bu kent isyanlarının nedenlerine ve gelişimine dair antik yazarların eserleri yetersiz kalmaktadır. Söz konusu *Coptos* ve *Busiris* kentlerinin lokalizasyon tespiti ise olayın anlaşılmasını ayrıca zorlaştırmaktadır. Antik yazarların *Thebae* çevresindeki kentler olarak vurgulamasına rağmen *Coptos*'un Yukarı Mısır'da olduğu belirlenirken, *Busiris*'in bulunduğu yer tam anlamıyla tespit edilememektedir. A.K. Bowman, 1984 yılında yayımladığı çalışmasında Aşağı Mısır'da Busiris isimli altı farklı yerin olduğunu ve bunların arasında en büyüğünün Delta'daki Busiris olduğunu açıklamaktadır. Mısır'ın ilk *praefectus* Cornelius Gallus'a ait bir yazıtta geçen *Coptos* ve *Boreis* ismine dayanarak söz konusu kentin *Busiris* değil *Coptos*'a yakın olan *Boreis* olduğunu iddia etmektedir. Fakat Boreis olduğu önerilen *Busiris* kenti için de tam olarak yer

²⁷⁵ Augustusların ve Caesarların kronolojik faaliyetleri için bkz. Barnes, 1982, s. 49-67.

²⁷⁶ Jerome, Chronicle, 293a; Zon. XII.31. Theophanes, *Busiris* kenti yerine "*Hobousiris*" ismini vermektedir. Fakat böyle bir kent ismine diğer kanıtlarda rastlanılmamasından dolayı basit bir hata olduğu kabul edilmektedir. Theoph. AM 5782 (289/290), s. 6.

²⁷⁷ Bowman, 2005, s. 80; Leadbetter, 2009, s. 82.

²⁷⁸ Barnes, 1976, s. 180-181; Bowman, Alan K., "The Military Occupation Of Upper Egypt in The Reign Of Diocletian", *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 1978, 15 (1/2), s. 27

²⁷⁹ Barnes, 1982, s. 62.

tespiti yapılamamıştır.²⁸⁰ Her halükarda ortak bir amaç için *Busiris* kentinin *Coptos*'a yakın bir yerde bulunuyor olması gerekmektedir.²⁸¹

Yukarı Mısır'da yer alan *Coptos* kentinin ticari öneminin bilinmesi, isyanın nedenlerinin arkasında ekonomik sorunların olduğunu düşündürmektedir. Yukarı Mısır'da Nil Nehri'nin kuzeyinde yer alan *Coptos* kenti, Doğu Çölü'ndeki Kızıldeniz limanlarına *Myos Hormos* ve *Berenice*'ye²⁸² giden güvenli bir ticaret rotası olarak öneme sahipti.²⁸³ Ayrıca, Coptos-Berenice yolunun olduğu Doğu Çölü, Roma İmparatorluğu için büyük bir taş ocağıydı ve porfir, zümrüt ile altın madenlerine ev sahipliği yapmaktaydı. *Mons Claudianus*'tan granodiyorit²⁸⁴ ve *Mons Smaragdus*'tan değerli madenler getirilirken *Mons Porphyrites*'ten imparatorluk heykellerinin yapımında kullanılan porfir getirilmekteydi.²⁸⁵ Dolayısıyla bu faaliyetler Coptos'un imparatorluk için ekonomik önemini ortaya koymaktadır.

II. yüzyıldan itibaren Kızıldeniz korsanları bölge için büyük bir problem olmuş, III. yüzyıl krizi ile ticaret tükenme noktasına gelmiştir. Aynı vergiler köylülerin üzerinde bir yük oluştururken bir yandan da enflasyon sıkıntısı çekmişlerdir. Nil Vadisi'nde Oxyrhynchus'da 293'te bir eşek ya da devenin ücretinin 250 yılında olan ücretin 60 katı, bir *artaba*²⁸⁶ buğdayın ise eski fiyatının 12 katı olduğu belirlenmiştir. Diğer yandan yaşanan kabile istilalarına karşı *Tetrarchia* yönetiminin güvenliği sağlayamaması Mısır'da sorunların artmasına yol açan diğer bir neden olmuştur.²⁸⁷ 291 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninde Blemmye'lerin²⁸⁸ Mısır baskınlarına

²⁸⁰ Bowman, Alan K., "Two Notes", *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 1984, 21, (1/4), s. 33; Kenti Boreasis olarak kabul edenler için Bkz. Wilkinson, Kevin W., "Aurelius Gaius (AE 1981.777) and Imperial Journeys, 293-299", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 2012, 183, s. 53.

²⁸¹ Johnson, Allan Chester, "Lucius Domitius Domitianus Augustus", *Classical Philology*, 45(1), 1950, s. 14.

²⁸² *Myos Hormos* ve *Berenice*, Hint Okyanusu üzerinden yapılan ticaret için Kızıldeniz kıyısında Ptolemaioslar döneminde kurulmuş olan limanlardır. Schörle, Katia, "Myos Hormos", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1050; Schörle, Katia, "Berenice", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 232.

²⁸³ J. Keenan, "Coptos", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1 A-I, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 413-414.

²⁸⁴ *Granodiyorit*, granit benzeri iri taneli magmatik kayaç.

²⁸⁵ Leadbetter, 2009, s. 82.

²⁸⁶ 51,84-55 litre atalığında antik hububat ölçüsü birimidir.

²⁸⁷ Williams, 1997, s. 79.

²⁸⁸ Nil Nehri ile Kızıldeniz arasında kalan Doğu Çölü'nde yaşayan ve Nil Vadisi'ne yaptıkları baskınlarla bilinen çeşitli kabileleri ifade eden terimdir. Dijkstra, Jitse, "*Blemmyes*", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1 A-I, Oxford University Press, Oxford, 2018 s. 253.

detay vermeden kısaca atıfta bulunmaktadır.²⁸⁹ 297 yılında Constantius’a sunulan övgü metninde ise yazar Eumenius, Etiyopyalılar ve Blemmyaelar nedeniyle eksilen Nil armağanlarından dolayı Nil Nehri’nden bağışlanmayı dilemektedir.²⁹⁰

Blemmyaeler Kızıldeniz limanlarından çöl boyunca *Coptos*’a giden kervan yollarına sürekli baskınlar düzenlemekteydiler. Ayrıca, Palmyra tüccarlarının faaliyet alanları *Coptos*’a kadar uzanmıştı ve Palmyra Krallığı’nın yıkılmasından sonra Blemmyae ile Saraceni kabileleri *Coptos*’a giden yol üzerinde ticari faaliyetler için tehdit oluşturmuşlardı. Söz konusu güzergahta yer alan şehirler hayatta kalmak ve vergilerini ödemek için bu ticarete bağımlıydılar. Ancak bu baskınları önleyememiş ve Roma *prefectus*undan nadiren yardım almışlardır.²⁹¹ Antik yazarların vermiş olduğu bilgilerdeki yetersizlik ve kronolojik belirsizliğin devam etmesi nedeniyle birçok tarihçi tarafından *Coptos-Busiris* kent isyanlarıyla Blemmyae istilaları ilişkilendirilmektedir. Bunun bir nedeni İmparator Probus döneminde *Coptos* ve *Ptolemais* kentlerinin Blemmyaelar ile ittifak kurarak isyan etmesi gibi benzer bir olayın yaşanmış olmasından kaynaklanmaktadır.²⁹² *Historiae Augustae*’ya göre Sasani kralı Narses, Probus’tan kentleri Blemmyaelardan kurtardığı için korkmuş ve imparatora barış talep etmiştir.²⁹³ Doğrulanmış kronolojiye göre Narses’in 293 yılında iktidara gelmesi nedeniyle bu olayın *Historiae Augustae* yazarı tarafından Diocletianus’un döneminden alınarak Probus’un hayatına dahil edildiği önerilmektedir.²⁹⁴ Bu nedenle *Coptos* ve *Busiris* isyanlarının Blemmyaelar ile ilişkilendirilmesine rağmen kanıtların yetersizliği isyan nedenini tam olarak açıklayamamakta ve kronolojik belirsizlik devam etmektedir. Fakat Galerius’un 293 ve 295 yılları arasında Mısır’da bulunduğu değerlendirilerek 293 sonları/ 294 başlarında öncelikle *Coptos* ve *Busiris* isyanlarını bastırdığı ve kentleri

²⁸⁹ **Pan. Lat.** XI.17.4.

²⁹⁰ **Pan. Lat.** VIII.5.2. Övgü metninde Blemmyaelar tarafından istila edilen bölge için “Indus” terimi kullanılmıştır: “*Trophea Niliaca sub quibus Aethiops et Indus intremuit*” **Pan. Lat.** V.5.13 (ed. Baehrens). Her iki övgü metninin *Coptos* ve *Busiris*’te meydana gelen isyanla ilişkilendirilmesi için bkz. Barnes, 1976, s. 180.

²⁹¹ Leadbetter, 2009, s. 83.

²⁹² SHA, **Prob.** XVII.1; Blemmyaeların *Coptos* ve *Ptolemais* kentleriyle ittifak kurduğunu Zosimus vurgulamaktadır. Zos. I.71; Değerlendirmeler için ayrıca bkz. Updegraff, Robert T., “The Blemmyes I: The Rise of the Blemmyes and the Roman Withdrawal from Nubia under Diocletian”. **Halbband Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Afrika und Agypten)**, Band 10/1. Ed. Hildegard Temporini, Berlin, Boston: De Gruyter, 2016, s. 71.

²⁹³ SHA, **Prob.** XVII.1.

²⁹⁴ Johnson, 1950, s. 15.

yıktığı genel olarak kabul edilmektedir.²⁹⁵ Muhtemelen 294 sonları/ 295 başlarında sorun çıkaran Blemmyaelara karşı büyük bir sefer başlatarak başarılı olmuştur. Galerius'un başarısı almış olduğu *Thebaicus Maximus* ve *Aegyptiacus Maximus* unvanları sayesinde anlaşılmaktadır.²⁹⁶

Galerius, askeri seferlerden sonra bölgeyi yeniden düzenlemekle ilgilenmiştir. Aşağı Thebae *procuratoru* Aurelius Isidorus tarafından yazılan mektuplarda sıkça "*Potecoptyus*" isimli bir kaleden söz edilmektedir.²⁹⁷ Bu bilgilere dayanılarak Coptos kentinin cezalandırılmak amacıyla isminin kaldırıldığı ve yeni isminin belirlenmesi beklenirken kente "Eski Coptos" anlamına gelen *Potecoptyus* denildiği ileri sürülmektedir.²⁹⁸ Ayrıca Coptos'un kuzeyinde *Cainopolis*'te Galerius'un asıl ismi olan Maximianus'a atıfta bulunan *Maximianopolis* isimli bir kentin kurulduğu bilinmektedir. *Apollinopolis Parva*'ya verilen yeni *Diocletianopolis* isimli kentin ise *Busiris* olduğu varsayım olarak kalmaktadır.²⁹⁹

1.2.4. Lucius Domitius Domitianus ve Achilleus'un İsyanı

296/297 yıllarında Diocletianus'un imparatorluğun vergi sisteminde kalıcı reformlar yapmaya başlaması ve bunu daima isyana meyilli bir eyalet olan Mısır'da uygulamaya koyması yeni isyanların patlak vermesine yol açmıştır.³⁰⁰ Eski vergi sistemi, Nil Vadisi'ne ve Fayum'a yerleşen Greklere ayrıcalık tanımaktaydı. Grekler oldukça düşük bir kelle vergisi ve kişisel arazi vergisi öderken Alexandrialıların özel arazileri ise vergilendirilmemekteydi. Diocletianus ise vergi reformu ile tüm ayrıcalıklara son vermiş ve her arazi birimine yönelik verginin üretim kapasitesi üzerinden eşit değerlendirilmesini planlamıştır. Bu planları hayata geçirmek için 297 yılında tüm Mısır'da yeni bir arazi ve nüfus sayımı uygulaması başlatmıştır.³⁰¹ Yeni sayımlar Mısır halkında daha fazla vergilendirme korkusuna yol açmış ve ayrıcalıklarını kaybedenlerin kızgınlıklarına neden olmuştur. Özellikle Alexandrialılar Ptolemaioslar

²⁹⁵ Barnes, 1976, s. 62, 182; Rees, 2004, s. 15; Wilkinson, 2012, s. 53; Gibbon, 2019, s. 479.

²⁹⁶ Leadbetter, 2009, s. 84. Wilkinson, 2012, s. 54. Galerius'un bu unvanlarının tam olarak görüldüğü tek kaynak Eusebius tarafından tam metniyle sunulmuş olan ve 311 yılında çıkarılan Hoşgörü Fermanıdır. Eus.VIII.17.1-11.

²⁹⁷ P. Beatty Pan. II, s. 83, 87.

²⁹⁸ P. Beatty Pan. II, not. 162, s. 145

²⁹⁹ Johnson, 1950, s. 14.

³⁰⁰ LRE I, s. 61; Barnes, 1981, s. 17.

³⁰¹ Johnson, 1950, s. 17.

döneminden beri sahip oldukları özel statülerini kaybetmekten korkmuşlardır.³⁰² Yeni vergi sistemine yönelik ferman *praefectus* Aristius Optatius tarafından 297 yılının Mart ayında Mısır'da ilan edilmiştir.³⁰³ Vergi reformuna bağlı olarak kısa süre sonra kesin olmamakla birlikte Thebae'da başlayan, tüm Mısır'a yayılan ve özellikle Alexandria'da yoğunlaşan büyük bir isyan meydana gelmiştir.³⁰⁴

Antik yazarlar Mısır'da çıkan isyanla ilgili detay vermemekle birlikte genellikle ortak bir ifadeyle *Tetrarchia* Dönemi'nde yaşanan olayları sıralarken Mısır'daki isyanın lideri olarak da Achilleus isminden söz etmektedirler.³⁰⁵ Ancak antik kaynaklarda Achilleus'un isyan lideri olarak görülmesine rağmen esas liderin Lucius Domitius Domitianus olduğu nümismatik ve papirolojik verilerle belirlenmekte ve modern literatür tarafından da kabul edilmektedir.³⁰⁶ L. Domitius Domitianus'un 296/297 yıllarında Alexandria'da *augustus* lejantı ile darp ettirmiş olduğu sikkeleri isyanın liderliğini üstlendiğine dair nümismatik kanıtlardır.³⁰⁷ Achilleus'un esasen Diocletianus tarafından Mısır'da *corrector* olarak görevlendirildiği ve L. Domitius Domitianus'un isyan etmesiyle ona katılmış olduğu da ihtimal olarak görülmektedir.³⁰⁸ Achilleus'un ise *corrector* olarak doğrulanması üzerine L. Domitius Domitianus'un isyan etmesinden sonra Aralık 297 yılında öldüğü veya öldürüldüğü yorumlanmaktadır.³⁰⁹ Domitianus'un ölmesiyle Achilleus isyanın liderliğini üstlenmiş ve antik eserlere isyan lideri olarak konu olmuş olabilir. Domitianus'un aksine Achilleus'un *augustus*luk iddiasında bulunduğu rastlanmamıştır. Antik eserler Achilleus'tan sadece bir isyancı olarak

³⁰² Williams, 1997, s. 79. Claudius döneminde komutan olan Tiberius Iulius Alexander tarafından da Alexandrialılara ayrıcalıklar tanınmıştır. Johnson, 1950, s. 17.

³⁰³ P. Cairo Isid. 1, <http://ipap.csad.ox.ac.uk/4DLink4/4DACTION/IPAPwebquery?vPub=P.Cair.Isid.&vVol=&vNum=1> 23/09/ 2023. Williams, 1997, s. 81; Rees, 2004, s. 38; Bowman, 2005, s. 82; Diocletianus'un Vergi sistemindeki reformları ve Aristius Optatius tarafından duyurulan ferman için bkz. III. Bölüm, İktisadi Reformlar, Vergilendirme Politikası.

³⁰⁴ Thomas, J. David, "The Date of the Revolt of L. Domitius Domitianus", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 1976, (22), s. 277; Bowman, 2005, s. 82.

³⁰⁵ Eutr. IX.22(14); Aur. Vict. XXXIX.18; *Epit. De Caes.* XXXIX.3; Oros. VII.25.4; Theoph. AM 5786 (AD 293-294); AM 5788 (AD 295-296); Zon. XII.31. Jerome, Chronicle, 289e, 289f.

³⁰⁶ *PLRE I*, Aurelius Achilleus 1, s. 9, Lucius Domitius Domitianus 6, s. 163; Barnes, 1981, s. 17; Barnes, 1982, s. 11-12; Bowman, 2005, s. 82. Mısır'daki isyanla ilgili kanıtların detaylı tartışması için bkz. Thomas, 1976, a.g.m., s. 253-279. İsyân tarihi üzerine yapılan tartışmalar için bkz. Thomas, J. David, "A Family Dispute from Karanis and the Rebolt of Domitius Domitianus", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 1977, 24, s. 233-240.

³⁰⁷ *RIC VI*.661.

³⁰⁸ *PLRE I*, Lucius Domitius Domitianus 6, s. 263; Johnson, 1950, s. 17.

³⁰⁹ Johnson, 1950, s. 16; *LRE I*, s. 39; Thomas, 1976, s. 258; Barnes, 1982, s. 12.

bahsederken³¹⁰ *Epitome De Caesaribus* ise Achilles'un kendisini imparator ilan ettiğini ifade etmektedir.³¹¹

Mısır'da L. Domitius Domitianus ve Achilles'un isyanı, Afrika'da Quinquegentianilerin isyanı, Sasani kralı Narses'in Roma'ya karşı saldırgan politikası ve Batı'da Britannia İmparatorluğu'nun tekrar Roma'ya kazandırılmasıyla eş zamanlı meydana gelmiştir. Diocletianus ve *Caesar* Galerius, 297 yılının sonbaharında Sasanilere karşı ikinci bir savaş hazırlığında iken Mısır'daki isyan haberleri üzerine Diocletianus Mısır'a gitmiştir. Sekiz ay kadar sürmüş olan isyan, Diocletianus'un 298 yılının Mart ayında Alexandria'yı kuşatmasıyla ve Achilles'u öldürmesiyle son bulmuştur³¹² Diocletianus'un Alexandria'yı kuşatması hakkındaki detayları Malalas vermektedir. Diocletianus kenti kuşatarak hendekler kazdırmış ve Canopus isimli bir yerden gelerek şehrin su ihtiyacını karşılayan su kemerini yıkmıştır. Ordusuna katledilenlerin kanları atının dizlerine gelene kadar durmamalarını emreden Diocletianus, at sırtında katlettiği cesetler üzerinden geçerek kente giriş yapmak üzere ilerlemiştir. Kent kapısından girmek üzereyken Malalas'ın ifadesine göre tanrının emriyle atı bir cesede takılmış ve tökezleyerek çökmüştür. Atının dizindeki kanı gören imparator tüm kenti affetmiş ve Alexandria halkına yapılan katliamı durdurmuştur. Alexandrialılar ise Diocletianus'un atına olan minnet duygularını ifade etmek için atın heykelini yapmışlardır. Malalas kendi döneminde heykelin bulunduğu yerin "Diocletianus'un Atı" olarak adlandırıldığını belirtmektedir.³¹³ Diocletianus'un atının heykelinin dikildiğine dair Malalas'ın bilgileri dışında kanıt bulunmamaktadır. Ancak Alexandria'da Pompey sütunu³¹⁴ olarak adlandırılan ve 298 yılında Alexandria *praefectus* tarafından Diocletianus onuruna dikilen sütun günümüzde hala ayaktadır.

³¹⁰ Eutr. IX.22(14); Aur. Vict. XXXIX.18; Oros. VII.25.4; Theoph. AM 5786 (AD 293-294); AM 5788 (AD 295-296); Zon. XII.31. Jerome, Chronicle, 289e, 289f.

³¹¹ **Epit. De Caes.** XXXIX.3.

³¹² Aur. Vict. XXXIX.26; Eutr. IX.23(15); Oros. VII.25.8; Iord. XXI; Malal. XII.41; Zon. XII.31; Theoph. AM 5786 (AD 293-294). Ayrıca bkz. Barnes, 1982, s. 54; Bowman, 1978, s. 27.

³¹³ Malal. XII.41. Malalas, aynı tarihin (muhtemelen 298 ilkbaharı) Alexandria takviminin ilk yılı olarak belirlendiğini de ek bilgi olarak sunmaktadır.

³¹⁴ Diocletianus'a atfedilen sütunun Pompey sütunu olarak adlandırılmasının nedeni, Osmanlı Döneminden itibaren Mısır'a gelen ziyaretçilerin sütunu, Pompeius'un Caesar'dan kaçarken Alexandria'da gerçekleşen ölümü ve gömülmesiyle bağdaştırmalarıdır. Historia Augusta ve Cassius Dio'da da geçen bilgilere göre imparator Hadrianus, Mısır ziyareti sırasında Pompeius'un mezarını ziyaret etmiştir. Hadrianus'un ziyareti de muhtemelen Pompey sütunuyla bağlantılıdır. SHA, **Hadr.** XIV; Cass. Dio. LXIX.11.1. Modern değerlendirmeler için bkz. Loar, Matthew P., vd., **Rome, Empire of Plunder: The Dynamics of Cultural Appropriation**, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 155.

Otuz metre yüksekliğinde olan sütunun tepesinde muhtemelen Diocletianus'un atlı bir heykeli bulunmaktaydı. Ancak meydana gelen depremlerin etkisiyle heykel düşerek yıkılmış olmalıdır. Sütunun isyanın bastırılmasından sonra Diocletianus'a duyulan minnet için dikildiği yan tarafında bulunan yazıttan anlaşılmaktadır: “*En onurlu imparator, Alexandria şehrinin koruyucusu, yenilmez Diocletianus, Mısır praefectusu Publius tarafından onurlandırıldı.*”³¹⁵

Eutropius, Diocletianus'un kuşatma esnasındaki acımasızlığına rağmen bölgede birçok düzenleme yaptığından söz etmektedir.³¹⁶ Diocletianus, isyana bağlı olayların yatışmasından sonra 298 yılının bahar/ yaz mevsimi gibi Oxyrhynchus'u ziyaret etti, Nil Nehri'nde bir tura çıkmış ve Elephantine'e (Asvan Adası) ulaşmıştır.³¹⁷ VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Procopius'un verdiği bilgiye göre, Auxomis kentinden Elephantine'e kadar uzanan alan içinde yaşayan Blemmyae ve Nobatae kabilelerini bölgeye Diocletianus yerleştirmiştir. Diocletianus, Nobataelara daha önce istila ettikleri şehirlerden daha geniş şehirler vereceğini vadederek onları Blemmyae kabilesine karşı bir tampon oluşturacak şekilde yerleştirmiştir. Ayrıca Romalıların topraklarını yağmalamamaları şartıyla her iki kabileye her yıl sabit bir miktarda altın yardımı verilmesini kararlaştırmıştır. Elephantine kentine yakın bir kenti seçerek Romalılar ve barbar kabileler için ortak tapınaklar ve sunaklar kurduğu bir kale inşa ettirmiştir. Kutsal paylaşımlar sayesinde aralarındaki dostluğun güvence altına alınmasını amaçlamış ve oraya *Philae* adını vermiştir.³¹⁸ Alexandria ise özel statüsünü ve bağımsız para basma hakkını kaybetmiştir.³¹⁹

Diocletianus Mısır'daki Nil turundan ve idari düzenlemelerinden sonra muhtemelen tekrar Eylül 298 yılında Yukarı Mısır'a dönmüştür. Daha sonra Sasani

³¹⁵ **OGIS** 718; <https://epigraphy.packhum.org/text/219132?hs=188-197> 03.05.2023; J.G. Milne, **A History of Egypt Under Roman Rule**, Methuen & Co. Ltd., London, 1913, s. 86-87; Ritner, Robert K., “Egypt under Roman Rule: the Legacy of Ancient Egypt”, **The Cambridge History of Egypt 1**, 1998, s. 24; Loar, vd., 2018, s. 155.

³¹⁶ Eutr. IX.23(15). Eutropius Diocletianus'un yaptığı düzenlemeler hakkında bilgi vermemektedir. Fakat eğer sınırlarla ilgili düzenlemeler söz konusu ise Diocletianus eyaletlerle ilgili düzenlemelerine 290 yıllarından itibaren başlamıştır. Bkz. İkinci Bölüm, Yönetim Modeli ve İdari Düzenlemeler, Eyalet düzenlemeleri. Ayrıca Domitianus isyanının Mısır'daki düzenlemeleri durduğu görüşü mevcuttur. Rees, 2004, s. 26.

³¹⁷ Bowman, 1978, s. 27; Barnes, 1982, s. 55.

³¹⁸ Procopius, **History of The Wars I-II**, I.XIX.24-29, 29-35. Ayrıca bkz. Barnes, 1981, s. 18.

³¹⁹ Southern, 2004, s. 150.

Kralı Narses'e karşı zafer kazanmış olan *Caesar* Galerius'a doğru ilerlemiş ve 5 Şubat 299'da Antiochia'ya ulaşmıştır.³²⁰

1.2.5. Sasanilerle Savaş: Nisibis Anlaşması

Roma İmparatorluğu ile Sasani kralı II. Vahram (276-293) arasında 287 yılında yapılan barış anlaşmasından sonra iki imparatorluk arasındaki ilişkiler 295/296 yılına kadar sorunsuz devam etmiştir. 293 yılında Sasani kralı II. Vahram ölmüştür. Vahram isimli biri ve Charax (Mesene)³²¹ Kralı tarafından yerine oğlu III. Vahram (293) geçirilmek istenmiştir. I. Şapur (241-272) döneminden beri devlet içinde etkisi artan Zerdüş rahip Karter ve eski Parth ailelerinden olan Suren ve Karen mensupları dahil olmak üzere çok sayıda kişi Şapur'un oğlu Narses'i, III. Vahram'a karşı çıkması için davet etmişlerdir. Narses (293-302), Paikuli'de Vahram'ı öldürmüş ve III. Vahram'a karşı bir gasp girişiminde bulunarak 293 yılında Sasani tahtına geçmiştir. Bu durum iki devlet arasındaki sessizliğin bitmesine yol açmıştır.³²² Fakat Narses, iktidarının başlangıcında hemen saldırganlık göstermeyerek diplomatik bir barış için geleneksel hediyelerle Diocletianus'a elçi göndermiştir. Narses'in Paikuli'de başarısının onuruna diktirdiği iki dilli yazıtın sonundaki hasarlı bir metinde geçen "*Caesar ve Romalılar bizimle dostluk ve barış içindeydiler*" ifadesine dayanılarak Diocletianus'un da başarılarından dolayı Narses'i tebrik etmek için elçiler gönderdiği düşünülmektedir.³²³ Sasanilerin batı topraklarını büyük bir ihtişam ile gezen Narses, sınır satraplarının saygısını kazanmıştır. Bunların arasında 290 yılında Diocletianus'un sefer düzenlemiş olduğu Saraceni liderleri de yer almaktaydı. Armenia'nın batı bölümünde egemen olan Tiridates'e karşı da tahta çıkışının onuruna bir ziyarette bulunmuştur.³²⁴ Fakat Narses kısa süre sonra Sasanilerin yayılmacı ve Roma karşıtı dış politikasını benimsemeye başlamıştır.

³²⁰ Barnes, 1981, s. 18; Leadbetter, 2009, s. 96.

³²¹ Charax, İslam öncesi dönemlerde Charax (Spasinou) ve Characene olarak isimlendirilmiştir. Characene, Plinius'un Seleukos, Parth ve Sasani dönemlerinde aynı adı taşıyan siyasi bir bölge oluşturan Mezopotamya'nın en güneyindeki Mesene bölgesi için kullandığı isimdir. Hypsaosines liderliğinde M.Ö. 127'de Parthlara bağlı vassal bir krallık olarak kurulmuştur. <https://iranicaonline.org/articles/characene-and-charax-spasinou-in-pre-islamic-times> 03.03.2021.

³²² Sprengling, 1954, s. 110; Potter, 2004, s. 292; Hartmann, 2017, s. 7. Narses'in iktidara gelişi bazı tarihçiler tarafından 294 yılına tarihlendirilebilmektedir. Bowman, 2005, s. 81. Sasani krallarının iktidar sürelerinin doğru tarihlendirilmesi için bkz. Cameron, Averil, "Agathias on the Sassanians", **Dumbarton Oaks Papers**, 1969/1970, 23/24, s. 116-117.

³²³ H. Humbach ve P. O. Skjærvø, **The Sassanian Inscription of Paikuli 3.1**, Dr. Ludwing Reichert Verlag Wiesbaden, Germany, 1983, 91-95, s. 51; Potter, 2004, s. 292; Canepa, 2009, s. 84.

³²⁴ Williams, 1997, s. 78.

Lactantius, Narses'in, babasının Roma'ya karşı olan saldırgan politikasını izlemeye başladığını ve Doğu'nun efendisi olmayı amaçladığını ifade etmektedir.³²⁵ 295/296 yılında saldırgan politikasını başlatan Narses, 287 yılı barışını ihlal etmeye başlayarak Mezopotamya'yı işgal etmeyi ve Armenia'yı Sasani topraklarına dahil etmeyi hedeflemiştir.³²⁶ Narses, ayrıca Vahramlar döneminde ve büyük ölçüde Zerdüşt rahip Karter tarafından zulüm gören misyoner Manihesitlere yönelik hoşgörü politikası başlatmıştır. Narses'in Suriye ve Mısır'a yayılan Maniheistlere karşı inanç ayrıcalığı tanınmasındaki amacın, Roma topraklarında yaşayan Maniheistlerin desteğini almak ve eyaletlerde huzursuzluk yaratmak için onları kullanmak olduğu belirtilmektedir.³²⁷

296 yılında Armenia hedefini gerçekleştirmek isteyen Narses Armenia'nın Roma'ya ait bölümüne işgal girişiminde bulunmuştur. Tiridates bu saldırıya direnemeyerek yenilmiştir. Roma topraklarına dahil olan Osrhoene'yi ele geçirerek Suriye sınırında tehdit oluşturmuştur.³²⁸ Lactantius, Diocletianus'un herhangi bir kargaşaya karşı çekimser durduğunu ve Valerianus'un esir alınması gibi bir örnekten korktuğu için Sasani kralı Narsesle bizzat karşılaşmaya cesaret edemediğini aktarmaktadır.³²⁹ Cesaretsizlikten olmasa da kısmen Lactantius'u destekleyecek şekilde Diocletianus'un Narses'e karşı asıl sorumluluğu *Caesar* Galerius'a verdiği konusunda antik eserlerde geçen bilgiler paraleldir.³³⁰ Fakat Lactantius'un Diocletianus'un çekimser tavrıyla ilgili ifadeleri abartılı görünmektedir. Çünkü 293 yılından itibaren çoğunlukla Tuna bölgesinde bulunan Diocletianus'un 15 Kasım-30 Aralık ve 18 Mart 295 tarihlerinde Nicomedia'da olduğu ve 296 yılının yaz ve sonbahar mevsimlerinde Karpilere karşı seferde olduğu anlaşılmaktadır.³³¹ Muhtemelen Doğu'da yaşanan sorunlara dair haberlerin gelmesi üzerine Sasanilere karşı hemen Suriye sınırına gittiği belirtilmektedir. Diocletianus Suriye'ye ulaştığında sınırı koruma görevini üstlenirken 293/294 yıllarından itibaren Mısır'da bulunan *Caesar* Galerius ise Sasanilere yönelik sefer için Armenia üzerinden Fırat Nehri boyunca Osrhoene'ye hızlı bir ilerleme

³²⁵ Lact. IX.5.

³²⁶ Hartmann, 2017, s. 7.

³²⁷ Frye, 1983, s. 131; Williams, 1997, s. 78-79; Dignas and Winter, 2007, s. 28.

³²⁸ Frye, 1983, s. 130; Dignas and Winter, 2007, s. 28; Kaçar, Turhan, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İran ve Roma", **Doğubatı Düşünce Dergisi: Işık Doğu'dan Yükselir II**, 2012, s. 159; Canepa, 2009, s. 84; Hartmann, 2017, s. 8.

³²⁹ Lact. IX.6.

³³⁰ Aur. Vict. XXXIX.25; Eutr. IX.24; Oros. VII.25.9; Lact. IX.6; Fest. XIV.6; Malal. XII.38; Zon. XII.31; Theoph. AM 5793, s. 12.

³³¹ **Pan. Lat.** VIII.5.2; **Pan. Lat.** V.15-16 (ed. Baehrens); Barnes, 1982, s. 54.

başlatmıştır. Muhtemelen Galerius, Tiridates ve hala ona bağlı birliklerle bağlantı kurarak kendisine katılmasını sağlamıştır.³³²

Galerius'un Sasani kralı Narses üzerine iki sefer düzenlediğini, ilk seferinde başarısız olduğunu fakat ikinci seferinde zafer elde ettiğini Eutropius aktarmaktadır.³³³ 296 sonları/ 297 başlarında Diocletianus tarafından gönderilen *Caesar* Galerius'un Narses ile ilk karşılaşması Suriye bölgesindeki Callinicum (Rakka) ile Carrhae (Harran) arasında olmuştur.³³⁴ Eutropius ve Festus'un ifadelerine göre Galerius, az bir kuvvetle Narses'in sayıca fazla ordusuna karşı ilerlemesi ve cesaretsizlikten öte tedbirsizce hareket etmesi nedeniyle yenilgiye uğramıştır.³³⁵ Paulus Orosius'a göre üç savaşın sonuncusu olan bu savaşla Galerius'un kesin yenilgisi belirlenmiştir.³³⁶ Antik eserlerde savaş düzeni ve askeri birlikler hakkında detay verilmemesine rağmen dönemin koşulları göz önünde bulundurularak değerlendirmeler yapılmaktadır. Sasanilerin muharebe düzeninde, *clibanarii* denilen ağır zırhlı süvarileri ön cephede konuşlandırılmıştır. Yan kuşatmada ve kanatlarda oklarla donatılmış orta ve hafif süvari birlikleri yer almıştır. Bunların arkasında asıl amacı çatışmanın başlamasından önceki gergin dakikalarda Roma'nın cesaretini kırmak olan bir fil zinciri oluşturulmuştur. Ağır süvari hücumu Roma lejyonlarını safları korumaya zorlamıştır.³³⁷ Eutropius'un sözünü ettiği gibi Galerius, Sasaniler karşısında sayıca az bir kuvvete sahip olması ve yeterince almadığı tedbirler nedeniyle yenilgiye uğramıştır.³³⁸ Antik yazarların eserlerinde bilgi verilmemesine rağmen Tiridates'in de savaş esnasında yaralandığından ve Fırat Nehri'ni telaşla geçerek kaçtığından söz edilmektedir.³³⁹

Narses karşısında yenilgiye uğrayan *Caesar* Galerius geri dönerken Suriye'den hareket eden Diocletianus ile Antiochia dışında karşılaşmıştır.³⁴⁰ Antik eserlerin verdiği bilgiye göre Diocletianus öfkelenildiği için Galerius'u rütbesine yakışır bir şekilde

³³² **LRE I**, s. 39; Barnes, 1982, s. 54, 62; Williams, 1997, s. 80.

³³³ Eutr. IX.24-25.

³³⁴ Eutr. IX.24; Oros. VII.25.9; Theoph. AM 5793, s.12; Barnes, 1982, s. 63; Rees, 2004, s. 14.

³³⁵ Eutr. IX.24; Aur. Vict. XXXIX.25; Fest. XIV.6; Oros. VII.25.9; Jerome, Chronicle 302f; Eutropius ve Festus'un aksine Zonaras, Galerius'un yeterli bir kuvvete sahip olduğunu söylemektedir. Zon. XII.31.

³³⁶ Orosius, VII.25.9. Kanıtların yetersiz olması ve kronolojik belirsizliğin devam etmesi nedeniyle kesin olmayarak Galerius'un 295 yılında Sasaniler üzerine bir sefer düzenlemiş ve yenilmiş olabileceği düşünülmektedir. Barnes, 1981, s. 17; Barnes, 1982, s. 63.

³³⁷ Williams, 1997, s. 80.

³³⁸ Eutr. IX.24.

³³⁹ Arnold, 1879, s. 168.

³⁴⁰ Potter, 2004, s. 292; Hartmann, 2017, s. 8.

karşılamamıştır. *Caesarı* erguvan cübbesiyle arabasının önünde bir süre koşturmuş ve aşağılayarak cezalandırmıştır.³⁴¹ Fakat antik yazarlara bağlı olarak araştırmacılar tarafından olayın imparatorluk hiyerarşisini yansıttığı şeklinde yorumlar yapılmıştır. Ayrıca askeri başarısızlığa müsamaha gösterilmediği ve tüm sorumluluğun doğrudan komutanın omuzlarına yerleştirildiği anlaşılmaktadır.³⁴²

Galerius, 297 yılı yenilgisinden hemen sonra aynı yıl içinde Illyricum, Moesia ve Dacia Ripensis'in dört bir yanından eğitimli ve acemi destek birliklerini toplayarak Narses ile tekrar karşılaşmak için hazırlanmıştır.³⁴³ Ayrıca Iordanes, toplanan askerlerin arasında Gothların olduğunu ve yardımcı birlikler olarak Roma için hizmet ettiklerini ifade etmektedir.³⁴⁴ Buradan anlaşıldığı kadarıyla Galerius'un Sasani seferine büyük önem verdiğini, bu sebeple Roma'nın askerleriyle ön plana çıkan eyaletlerinden güçlü bir ordu toplandığını görmekteyiz. Destek kuvvetlerini toplayan Galerius, Festus'un verdiği rakama göre 25.000 askeriyle birlikte Armenia üzerinden Narses'e karşı ilerlemiştir.³⁴⁵ Diocletianus, Suriye'de kalarak Galerius'un ordusunun güney kanadını korumuştur. Galerius'un ise Armenia üzerinden ilerlemeyi tercih etmesi güzergahın Kuzey Mezopotamya'dan daha güvenli olmasına bağlanmaktadır.³⁴⁶

Fakat Sasanilerin ilk savaşta kazandığı zaferin etkisiyle Roma eyaletlerinde huzursuzluklar artmaya başlamış ve 297 sonları/ 298 başlarında Mısır'da L. Domitius Domitianus ve Achilleus'un isyanı patlak vermiştir. Diocletianus bu isyanı bastırmak için ordusuyla birlikte Suriye'den Mısır'a ilerlemiştir.³⁴⁷ Galerius böylece Sasani seferini tek başına yürütmek zorunda kalmıştır. İlk yenilgisinden sonraki bu savaşta tedbirli davranarak iki ya da üç süvarisiyle birlikte 297'nin sonu ya da 298'in başlarında Armenia Maior'da keşfe çıkmış ve *speculator*³⁴⁸ görevini de üstlenmiştir.³⁴⁹ Antik

³⁴¹ Eutr. IX.24; Fest. XIV.6; Oros. VII.25.9-10; Amm. XIV.11.10; Theoph. AM 5793, s. 12.

³⁴² Hartmann, 2017, s. 8; Potter, 2004, s. 293; Burckhardt, Jacob, **The Age of Constantine The Great**, Routledge & Kegan Paul PLC, London, 1949, s. 100.

³⁴³ Aur. Vict. XXXIX.25; Eutr. IX.25; Fest. XIV.6; Oros. VII.25.9-10; Zon. XII.31; Theoph. AM 5793, s.12. Tarihlendirme için bkz. Barnes, 1982, s. 63.

³⁴⁴ Iord. XXI.110.

³⁴⁵ Aur. Vict. XXXIX.25; Eutr. IX.25; Fest. XIV.6; Leadbetter, 2009, s. 91.

³⁴⁶ Southern, 2004, s. 151; Hartmann, 2017, s. 8.

³⁴⁷ **LRE I**, s. 39; Barnes, 1981, s. 17; Potter, 2004, s. 293. Antik yazarlardan Malalas, Diocletianus'un Mısır'a geçişinden söz etmemekte, Antiochia'da kaldığını ve inşa faaliyetleriyle meşgul olduğunu söylemektedir. Malal. XII.38.

³⁴⁸ İmparatorların emri altında *praetor*lara bağlı, haberleşmeyi sağlamak ve imparatoru korumakla görevli bölüktür.

³⁴⁹ Eutr. IX.25; Fest. XIV.6.

yazarların kesin konum vermemelerine rağmen Armenia üzerine yazılan kaynaklardan Galerius'un lejyon üssü olan *Satala*'yı³⁵⁰ üs edindiğine ve savaşın buralarda gerçekleştiğine dair bilgiler edinilmektedir. Bu konuda V. yüzyıl yazarı Faustus'a atfedilen *Buzandaran Patmut'iwnk'* isimli eserde detaylı bilgilere ulaşılmaktadır. Verilen bilgilere göre Armenia'ya ulaşan Galerius ordusunu Satala'da bırakmıştır. Arshawir ve Andovk isimli iki Armenialıyı yanına alarak lahana satıcısı kılığına girmiş ve onlarla birlikte Sasani ordugahına Narses'in birliklerini gözlemlemek için gitmiştir. Günümüz Erzurum ili Pasinler ilçesi sınırlarında Osxay (Oskha) köyünde³⁵¹ konuşlanmış olan Sasanilerin kuvvetlerini gözlemledikten sonra geri dönen Galerius hazırlığını yapmış ve gün ağarırken aniden Sasanilere saldırmıştır.³⁵² Savaşın bugünkü Erzurum yakınlarında *Satala* civarında gerçekleştiği konusunda modern araştırmacılar arasında da görüş birliği mevcuttur.³⁵³

Lactantius'a göre Galerius, savaş esnasında Sasani ordusunu tuzağa düşürmede zorlanmamıştır. Çünkü Sasani ordusu için kendi kalabalıkları ve yükleri engel teşkil etmekteydi.³⁵⁴ Narses, Galerius'un üstün taktikleri ve kuvvetleri sayesinde yenilgiye uğratılmıştır. Kendisi de yaralanarak³⁵⁵ kaçmayı başarmıştır. Narses'in haremiyle birlikte kraliyet hazineleri Galerius tarafından ele geçirilmiş ve birçok Sasani soylusu esir edilmiştir.³⁵⁶ Narses'in esas karısı Arsane Antiochia'ya getirilmiş ve barış

³⁵⁰ *Satala*; günümüzde Gümüşhane ilinin Kelkit ilçesine 25 km uzaklıktaki Sadak köyünde yer alan antik bir kenttir. Dikmen, Çiğdem Belgin, Toruk, Ferruh, "Korunması Gereken Bir Yerleşim Sadak Köyü: Salata Antik Kenti", **Arış Geleneksel Türk Sanatları Dergisi**, 2015, 11, s. 13. Flavius hanedanı döneminde (Vespasianus (69-79), Titus (79-81) ve Domitianus (81-96)) Asia Minor'un doğu sınırının yeniden düzenlenmesiyle lejyon üssü olarak belirlenmiştir. Asia Minor'un kuzeydoğusundaki yolların bağlantı noktasını korumuş ve böylece Karadeniz'deki Trapezus limanından (modern Trabzon) Armenia'da savaşan Roma ordularına asker, malzeme ve bilgi akışı sağlamıştır. K.W. Harl, "The Roman Experience in Iraq", **Journal of the Historical Society**, 2007, 7(2), s. 215-216. Ayrıca bkz. Lightfoot, Chris S., "Survey Work at Satala: A Roman Legionary Fortress in North-East Turkey", (ed. Roger Matthews), **Ancient Anatolia. Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara**. Exeter, 1998, s. 273-284.

³⁵¹ Hartmann, 2017, s. 9.

³⁵² P'awstos Buzand's, III.21.

³⁵³ Bowman, 2005, s. 81; Lightfoot, Chris S., "Armenia and The Eastern Marches", **The Cambridge Ancient History-The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Second Edition. Vol. 12, (ed. A.K. Bowman-P. Garnsey-A. Cameron), Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 494; Canepa, 2009, s. 84; Kaçar, 2012, 160.

³⁵⁴ Lact. IX.7.

³⁵⁵ Narses'in yaralandığını Zonaras aktarmaktadır. Zon. XII.31.

³⁵⁶ Lact. IX.7; Eutr. IX.25; Fest. XIV.6; Oros. VII.25.11; Zon. XII. 31; Theoph. AM 5793, s. 12. Aurelius Victor, savaşın sonuç detaylarına yer vermeyerek Narses'in de esir alındığını vurgulamaktadır. Aur. Vict. XXXIX.25.

sağlanana kadar onuruyla Daphne’de (Defne) yaşamıştır.³⁵⁷ Galerius’un başarısıyla birlikte ilk aldığı unvan *Armeniacus Maximus* olmuştur. *Persicus Maximus* unvanını da bu ilk zaferi sayesinde aldığı düşünülmektedir.³⁵⁸ Eutropius, daha sonra Galerius’un Narses’i krallığının uzağındaki çöllere kadar sürdüğünü açıklamakta ve kesin konum vermemektedir.³⁵⁹ Malalas ise muhtemelen Galerius’un başarısını yüceltme çabasıyla, Narses’in Hindistan sınırına kaçtığını belirtmektedir.³⁶⁰ Fakat araştırmacılar tarafından Galerius’un almış olduğu *Medicus Maximus* ve *Adiabenicus Maximus* unvanlarına dayanılarak Med topraklarına kadar Narses’i takip ettiği iddia edilmektedir.³⁶¹ Galerius’un Media Atropatene³⁶² ve Adiabene’ye³⁶³ saldırması üzerine Narses, Pers topraklarına çekilmek zorunda kalmıştır.³⁶⁴ Galerius, daha sonra Dicle Nehri’ni geçerek Asorestan’a ulaşmıştır.³⁶⁵ Pers başkenti Ktesiphon’a ilerlediği de bazı iddialar arasında olmasına rağmen bunun mümkün olmadığını iddia edenler de mevcuttur.³⁶⁶ Ammianus Marcellinus, imparator Iulianus’un Sasani seferi sırasında Romalıların Anatha’ya vardıkları zaman Galerius döneminde hastalığından dolayı burada bırakılmış olan bir askerin varlığından söz etmektedir.³⁶⁷ Bu nedenle Ktesiphon’u ele geçirmekten ziyade oraya kadar ilerlemiş olması daha muhtemel görülmektedir.³⁶⁸ Galerius, muhtemelen

³⁵⁷ Malal. XII.39.

³⁵⁸ ILS, 642; Barnes, 1982, s. 255-257. *Tetrarchia* Dönemi’nde görülen unvan paylaşımı sayesinde diğer Tetrarch’larında Sasani zaferiyle alınan unvanları paylaştıkları görülmektedir. Diocletianus, 287 yılındaki diplomatik başarısından sonra *Persicus maximus* unvanını ikinci kez almıştır (*Persicus maximus II*). ILS, 640.

³⁵⁹ Eutr. IX.25. Eutropius ile benzer bir şekilde Zonaras da Narses’in Persia’ya kaçtığını ve Galerius’un Narses’i takip ederek harem, hazinesini ve birçok insanı bu esnada ele geçirdiğini aktarmaktadır. Zon. XII.31.

³⁶⁰ Malal. XII.39.

³⁶¹ Barnes, 1976, s. 184; Leadbetter, 2009, s. 94; Hartmann, 2017, s. 9.

³⁶² Günümüzde İran Azerbaycan’ı olarak bilinen bölgenin bir parçasıdır. Ahemenişler Döneminden itibaren Greek ve Latin yazarlar bölgeye Media Atropatene ismini vermişlerdir. <https://iranicaonline.org/articles/azerbaijan-iii> 11.04.2021

³⁶³ Bugünkü Irak, İran ve Türkiye sınırlarına yakın bir bölgedir. <https://iranicaonline.org/articles/adiabene> 11.04.2021. Antik Assyria’nın kuzey bölümü.

³⁶⁴ Burckhardt, 1949, s. 101; Barnes, 1981, s. 18; Bowman, 2005, s. 81.

³⁶⁵ Agat’angelos, **History of the Armenians**, I.123, çev. R.W. Thomson, State University of New York Press, Albany, 1976, s. 135; Maksymiuk, Katarzyna, **Geography of Roman-Iranian Wars: Military Operations of Rome and Sasanian Iran**, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce, 2015, s. 48.

³⁶⁶ Barnes, 1982, s. 63; Corcoran, 2006, s. 41; Bowman, 2005, s. 81; Rees, 2004, s. 14. Galerius’un Sasanilerin ikametgahı olan Ctesiphon’a ilerlemesinin ihtimal dahilinde olmadığını önerenler için bkz., Maksymiuk, 2015, s. 48; Hartmann, 2017, s. 9.

³⁶⁷ Amm. XXIV.1.6, XXIV.1.10.

³⁶⁸ Barnes, 1976, s. 183-184; Millar, 2001, s. 178.

dönüş yolunda Nisibis üzerine ilerlemiş ve 298 yılının sonbaharından önce kenti ele geçirmiştir.³⁶⁹

Galerius, 298/299 kış mevsiminde Mezopotamya’da savaşı ve haremını kaybeden Narses’in barış talebi üzerine göndermiş olduğu elçi Apharban ile bir görüşme yapmıştır. Askeri başarı şansı kalmayan Narses’in gönderdiği elçi ancak kraliyet ailesinin serbest bırakılmasını talep etmiştir.³⁷⁰

Bu konuda ve sonraki süreçte yaşanan Roma Sasani ilişkileri hakkında en detaylı bilgileri Petrus Patricius’dan edinmekteyiz. Patricius’un verdiği bilgilere göre Narses’in yakın arkadaşı ve elçisi olan Apharban, Galerius’un yanına gitmiştir. Roma ile Sasani imparatorluklarının “*Tüm insanlık için iki göz gibi birbirlerini aydınlatan iki ışık*” olduklarını ifade etmesinin ardından birbirlerini yok etmek için çabalamamaları gerektiğini söylemiştir. Eğer onlardan biri yok olursa diğersinin zayıf görüleceğini dile getirmiştir. Narses’in diğers krallardan daha zayıf olduğunu düşünmemesini, fakat Galerius’un ise diğers krallardan daha üstün olduğunu belirtmiştir. Apharban’a verilen talimatla, Narses her şeyi Galerius’un kararına bırakarak sadece çocuklarının ve eşlerinin kendisine iade edilmesini istemiştir. Fakat Galerius’un esareti altında bulunan Narses’in eşlerine ve çocuklarına onurlu muamelede bulunulmasından dolayı uygun bir şekilde teşekkür etmemiştir. Bunun yerine yenilenlere karşı yücelik gösterilmesini istemiş ve Galerius’a insan ilişkilerinin zaman içinde değişebileceğini hatırlatmıştır. Galerius ise bu sözlere kızmış olmalı ki Apharban’a imparator Valerianus’un Sasanilerin esareti altında acımasızca muamele görmesini ve utanç verici ölümünü hatırlatmıştır. Apharban’a, Narses’e Romalıların cömertliğini ve imparatorun vereceği kararla esaret altındaki haremının kendisine iade edileceğini bildirmesini söylemiştir.³⁷¹

Apharban’ın üslubu Sasanilerin, Romalıları kendilerine eşit olarak gördüklerinin diplomatik ifadesi olarak görülmektedir.³⁷² Ayrıca Galerius’un karar verme yetkisinin olmadığı ve şartları belirleyecek kişinin Diocletianus olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada Diocletianus, 298 yılında Mısır’daki ayaklanmayı bastırdıktan sonra Mezopotamya’ya

³⁶⁹ **Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite**, 7., s. 8; Barnes, 1981, s. 18; Leadbetter, 2009, s. 95.

³⁷⁰ Petr. Patric. **Frag.** 13, içinde *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Ed. Carolus Mullerus, Vol. Quartum, Editore Ambrosio Firmin Didot, Parisiis, 1851, s. 180; Barnes, 1982, s. 63; Dignas and Winter, 2007, s. 124.

³⁷¹ Petr. Patric. **Frag.** 13.

³⁷² Dignas and Winter, 2007, s. 125; Kaçar, 2012, s. 153; Hartmann, 2017, s. 10.

geri dönerek 5 Şubat 299'da Antiochia'ya ulaşmıştır.³⁷³ Bu tarihten sonra Diocletianus'un Nisibis'te bulunduğu ve Galerius'un yanına ilerlediği görülmektedir. Galerius, 299 yılının bahar mevsiminde Diocletianus tarafından Nisibis'te büyük bir saygıyla karşılanmıştır.³⁷⁴

Diocletianus, burada Galerius ile Sasanilerle yapılacak barış anlaşmasını görüştü ve *magister memoriae* Sicorius Probus'u barış şartlarını Sasanilere bildirmesi için görevlendirmiştir.³⁷⁵ Sicorius Probus ile Sasani kralı Narses arasında gerçekleşen görüşmenin ardından 299 yılında³⁷⁶ Roma'nın lehine bir barış anlaşması yapılmıştır.³⁷⁷ Sicorius Probus ile Narses arasında yaşanan görüşmenin ve barış anlaşması şartlarının detayları Petrus Patricius tarafından aktarılmaktadır. Patricius'un verdiği bilgilere göre Narses, Sicorius Probus'u dostane bir şekilde karşılamış ve Med topraklarına Asprudis Nehri yakınındaki saraya götürmüştür. Sonra Narses, yanlarında bulunan kişileri uzaklaştırarak sadece Apharban'ın ve *praefectus praetorio* Barsaborsos'un kalmasına izin vererek Sicorius Probus'tan Roma'nın mesajını iletmesini istemiştir. Sicorius Probus tarafından iletilen ve daha sonra yapılan anlaşma maddelerinde dikkat çeken mesaj şöyledir;

*“Romalılar Doğu'da Sophene, Ingilene, Carduene ve Zabdicene ile birlikte Arzaene'yi almalıdır. Dicle Nehri iki devlet arasındaki sınır çizgisi olmalıdır. Media sınırında bulunan Zintha Kalesi Armenia sınırı olmalıdır. İberia kralı, statüsünü Romalılara borçlu olmalıdır. Dicle Nehri üzerinde bulunan Nisibis kenti her iki devlet için ticaret yeri olmalıdır.”*³⁷⁸

Narses, mağlubiyetinden ve haremının esir alınmasından dolayı anlaşma şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak itiraz ettiği tek koşul Nisibis'in tek mübadele yeri

³⁷³ Barnes, 1982, s. 55; Bowman, 2005, s. 82.

³⁷⁴ Eutr. IX. 25; Oros. VII.25.11; Theoph. AM 5793, s.12; Barnes, 1981, s. 18; Barnes, 1982, s. 55, 63.

³⁷⁵ Petr. Patric. **Frag.** 14; **PLRE I**, *Probus* 7, s. 740; Barnes, 1981, s. 18; Dignas and Winter, 2007, s. 125; Hartmann, 2017, s. 10.

³⁷⁶ Anlaşma, modern tarihçiler tarafından çoğunlukla 298 yılına tarihlendirilmektedir. Ancak Mısır'daki ayaklanmayı bastırmak üzere ilerleyen Diocletianus'un 298 yılının Eylül ayına kadar Mezopotamya'ya geri dönmediği görülmektedir. Muhtemelen aynı yılın kış mevsiminde Diocletianus, Mezopotamya'ya ilerlerken Galerius ise Sasani elçisi Apharban ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Diocletianus'un 5 şubat 299 yılında Antiochia'da bulunduğu ve daha sonra anlaşma görüşmeleri için Caesar'ı ile Nisibis'te bir araya geldikleri göz önünde tutularak anlaşmanın 299 yılına tarihlendirilmesi doğru bir değerlendirme olacaktır. Ayrıca Bkz. Blockley, R.C., “The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363”, **Frorilegium**, 1984, 6, s. 28-49.

³⁷⁷ Aur. Vict. XXXIX.25; Malal. XII.39; Fest. XIV.6; Zon. XII.31; Petr. Patric. **Frag.** 14.

³⁷⁸ Petr. Patric. **Frag.** 14.

olarak seçilmesi olmuştur. Fakat Sicorius Probus, bunun zorunlu olduğunu ve kendisine bu konuda imparatorlar tarafından herhangi bir talimat verilmediğini ifade etmiştir.³⁷⁹

Görüşmeler sonrasında koşulları Roma tarafından oluşturulan anlaşma Narses'in şartları kabul etmesi üzerine tamamlanmıştır.³⁸⁰ Petrus Patricius'a göre anlaşmanın ilk maddesinde ismi geçen beş bölge ismi Ammianus Marcellinus'un ifadelerinde farklılık göstermektedir. Marcellinus, *Sophene* ve *Ingilene*'den söz etmeyerek Roma hâkimiyetine giren beş bölgenin *Arzanena*, *Moxoena*, *Zabdicena*, *Rehimena* ve *Corduene* olduğunu açıklamaktadır.³⁸¹ Farklılığa rağmen aynı hâkimiyet bölgesi söz konusu olduğundan Diocletianus'un imparatorluklar arasında dikkatle düzenlenmiş ve kontrol edilebilir bir sınır bölgesi tercihini yansıttığı kabul edilmektedir.³⁸² Anlaşmanın ilk maddesiyle Batı'da Dicle Nehri ile Güney'de Batman Çayı ile sınırlanan ve *Transtigritanae* olarak bilinen bölgedeki *Sophene*, *Ingilene*, *Corduene*, *Arzaene* ve *Zabdicene* isimli beş Armenia beyliği üzerinde Roma hakimiyeti sağlanmıştır.³⁸³ Romalılar hakimiyet alanlarına dahil ettikleri bölgelerle artık Anti-Toroslar boyunca Dicle geçidine erişimi kontrol edebileceklerdi. *Sophene*, *Arzaene* ve *Corduene* kentleri güneyden Sasani topraklarına giden Bitlis geçidine ve Tur Abdin yaylasına ulaşım sağlamıştır. Bu anlaşmanın kültürel önemi, söz konusu bölgede Süryani kültürünün yayılmasında ve zaman içerisinde yoğun bir şekilde Hristiyan olmasında görülmektedir.³⁸⁴ Bölgenin Roma hâkimiyetine geçmesiyle söz konusu kültür etkileşiminde etkisi olan III. Tiridates de (298-330) yeniden Armenia tahtına oturtulmuştur.³⁸⁵ Media Atropatene ve Armenia arasında bulunan Ziata Kalesi Roma nüfuz alanı ile Sasani nüfuz alanı arasındaki sınırı belirlemiştir.³⁸⁶ Narses, Armenia'nın kuzeydoğusundaki Iberia'da³⁸⁷ Roma üstünlüğünü de kabul etmiştir. Romalılar tarafından Iberia'da Mirham'ın kral olarak ilan edilmesi Roma'nın bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmiştir. Iberia, Sasaniler ile İskitlerin sınır bağlantısını keserek ve

³⁷⁹ Petr.Patric. **Frag.** 14.

³⁸⁰ Petr. Patric. **Frag.** 14;

³⁸¹ Amm. XXV.7.9.

³⁸² Leadbetter, 2009, s. 96.

³⁸³ Fest. XIV.6; Blockley, 1984, s. 31; Potter, 2004, s. 293; Hartmann, 2017, s. 10.

³⁸⁴ Millar, 2001, s. 179; Potter, 2004, s. 293.

³⁸⁵ Potter, 2004, s. 293; Corcoran, 2006, s. 41. Eusebius, Armenialıların piskoposu olarak Meruzanes isimli birinden söz etmektedir. Meruzanes'in piskoposluk alanı Sophene ile özdeşleştirilmektedir. Bu nedenle Armenia'da Hristiyanlığın yayılması ve Kuzey Mezopotamya'daki Hristiyan varlığı arasında bir etkileşim yarattığı düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Lightfoot, 2005, s. 481-497.

³⁸⁶ Blockley, 1984, s. 33; Maksymiuk, 2001, s. 99; Hartmann, 2017, s. 10.

³⁸⁷ Kafkasya'nın güneyinde Modern Gürcistan'a karşılık gelen antik bölgedir.

Gothların yeni göçleri için Anadolu'yu kapatan ve Romalılar için Kafkasya'yı kontrol eden tampon bir bölge olmuştur.³⁸⁸ Nisibis, imparatorluklar arasındaki tek ticaret merkezi olarak belirlenmiş ve Roma'nın ticaret bağlantıları kontrol altına alınmıştır.³⁸⁹ Bu kararın önemi Hatra, Dura Europos ve Palmyra'nın yıkılmasından sonra ticaret yollarının Fırat Nehri'nden Dicle Nehri'ne taşınmasında görülmektedir.³⁹⁰ Narses'e de başlangıçtan beri değişmeyen tek isteği olan karısı ve çocukları geri verilmiştir.³⁹¹ Fakat bu konuda Eutropius, tam tersi bir durumu ifade etmektedir. Eutropius'a göre Diocletianus ve Maximianus tahttan feragat ettikleri dönemde yapılan tören esnasında Narses'in eşleri, kız kardeşleri ve çocukları bir zafer kanıtı olarak imparatorların savaş arabalarının önünde götürülmüştür.³⁹²

Galerius'un Sasani zaferi çeşitli antik yazarların eserlerinde ve mimari eserlerde yer alan rölyeflerde vurgulanmaktadır. Eumenius tarafından yazılan övgü metninde Galerius, Sasanilere karşı zaferinden dolayı yüceltilmektedir.³⁹³ Fakat dönemin çağdaş yazarı Lactantius, *augustus*una bağlı olan Galerius'un zafer duygusuyla birlikte kibirlendiğini, Diocletianus'un ise daha çekingen hale geldiğini belirtmektedir. Galerius'un artık *caesar* unvanından memnun olmadığını ve kendisine gönderilen mektupta *caesar* isminin yer almasından dolayı "*Daha ne kadar caesar olarak kalacağım*" şeklinde haykırdığını ifade etmektedir. Lactantius'a göre artık Galerius, küstah davranışlarını artırarak ikinci bir Romulus gibi kendisinin Mars'tan doğma olduğunu göstermek istemiştir. Bu amaçla annesi Romula'yı da iffetsizlikle suçlamıştır.³⁹⁴ Modern tarihçiler, Galerius'un ilk savaşta aldığı yenilgiyle aşağılandıktan sonra, son savaşta zafer övgülerini Diocletianus'a bırakmayacak kadar gururlu olduğunu yorumlamaktadırlar.³⁹⁵

Galerius'un idari merkezi Thessalonica'da inşa edilen Galerius Zafer Takı ise Sasanilere karşı kazanılan zaferi detaylandıran en iyi mimari kanıt olarak kabul edilmektedir. 298'de yapımına başlanan ve 303 yılında tamamlanan Zafer Takı, bir

³⁸⁸ Lightfoot, 2005, s. 495; Maksymiuk, 2001, s. 99.

³⁸⁹ Leadbetter, 2009, s. 96.

³⁹⁰ Maksymiuk, 2001, s. 19.

³⁹¹ Malal. XII.39; Petr. Patric. **Frag.** 14.

³⁹² Eutr. IX.27.

³⁹³ **Pan. Lat.** IX.21.1-2.

³⁹⁴ Lact. IX.8-9.

³⁹⁵ Barnes, 1976, s. 185.

*tetrapylon*³⁹⁶ şeklinde Galerius'un Narses'e karşı kişisel zaferini kutlamak için inşa edilmiştir. Ancak Zafer Takı'ndan günümüze kalan sadece kemer şeklinde olan iki ayağıdır. Zafer Takı'nda bulunan rölyeflerdeki çoğu sahnede Galerius'un Narses'e karşı savaşta aşamaları tasvir edilmiştir. İyi korunmuş bir rölyefte Galerius at sırtında iken ayakları altında Sasanileri ezmektedir. Başka bir rölyefte ise esaret altında bulunan Narses'in haremi betimlenmektedir. Tak, Galerius onuruna inşa edilmiş olmasına rağmen unvan paylaşımlarında olduğu gibi diğer *Tetrarchia* üyelerinin de onurlandırılarak tak üzerinde tasvirlerine yer verildiği görülmektedir. Diocletianus ve Galerius Tak'ın güneydoğu tarafında, Maximianus ve Constantius ise kuzeybatı tarafında kendi sorumluluk bölgelerine baktıkları bir şekilde tasvir edilmişlerdir (Ek 12a, 12b).³⁹⁷

Romalılar, 299 yılında Sasanilere karşı askeri olduğu kadar diplomatik bir üstünlük de elde etmişlerdir. Yapılan anlaşma uzun yıllardır devam eden Roma'nın küçük düşürülmesini ve imparator Valerianus'un aşağılanması unutturmuştur.³⁹⁸ Anlaşma yaklaşık kırk yıl boyunca II. Constantius (337-361) ve II. Şapur (309/310-379) dönemine kadar güvence altında tutulmuştur.³⁹⁹

1.2.6. İmparatorların Son Seferleri

Tetrarchia döneminin son dönemlerinde yapılan seferlerle ilgili olarak imparatorların sadece bazı seferleri kısmen detaylarıyla açıklanabilmektedir. Diocletianus ve Galerius Doğu'da, Maximianus Afrika'da iken, Constantius Chlorus da 1 Mart 297'de Treverorum'da görülmektedir. 300 yılından itibaren ise tekrar Gallia'da Franklar ve Germen kabileler üzerine sefer başlatmıştır. Constantius'un Franklara karşı

³⁹⁶ *Tetrapylon*, küp şeklinde inşa edilen ve her bir yanında kapısı olan antik Roma anıt biçimidir.

³⁹⁷ Vermeule, Cornelius C., **Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor**, Oxford University Press, London, 1968, s. 336; Rees, Roger, "Images and Image: A Re-Examination of Tetrarchic Iconography", **Greece & Rome**, 1993, 40 (2), s. 181; Rees, 2004, s. 14; Kleiner, Fred S., **A History of Roman Art**, Wadsworth, Cengage Learning, 2010, s. 286-287. Hekster, Oliver, vd., "Accommodating Political Change under the Tetrarchy (293-306)", **Klio**, 2019, 101(2), s. 615-616; Galerius Kemerü üzerinde bulunan rölyeflerin detaylı değerlendirmesi için bkz. Rothman, Margret S.P., "The Thematic Organization of the Panel Reliefs on the Arch of Galerius", **American Journal of Archaeology**, 1977, 81(4), s. 427-454.

³⁹⁸ Leadbetter, 2009, s. 96; Rees, 2004, s. 14; Kaçar, 2012, s. 160.

³⁹⁹ Fest. XIV.16; Rees, 2004, s. 14; Kaçar, 2012, s. 160; Hartmann, 2017, s. 10. Sasani kralı II. Şapur, anlaşmayı bozmaya başlamış ve Doğu'daki Roma topraklarına saldırı başlatmıştır. Constantius'un zafere ulaşmadan ölmesi üzerine haleflerinden Iulianus (361-363) Sasanilere karşı seferi sürdürmüş ve savaş esnasında öldürülmüştür. Iovianus (363-364) ise II. Şapur ile otuz yıl sürecek olan bir anlaşma yaparak geri çekilmiştir. Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite, 7., s. 8.

yürüttüğü savaşla ilgili nedenler ve sonuçlar açık olmamakla birlikte övgü metnindeki kısa vurgularla tarihlendirilme yapılabilmektedir. 301 yılında *II Germanicus Maximus* unvanını alan Constantius'un, 300/301 yıllarına tarihlendirilebilen Frank seferinden zaferle ayrıldığı belirtilmektedir.⁴⁰⁰

Constantius'un Germen kabilelerden Alamanniler üzerine olan seferi hakkında Eutropius, Orosius ve Zonaras birbirleriyle paralel bilgiler vermektedirler. Constantius, Lingonae (Langres) çevresinde gerçekleşen Alamanni savaşında başlangıçta barbarların ani saldırısı karşısında kaçarak kentin içine sığınmaya çalışmış, ancak kent kapılarının kapanmasından dolayı surların üzerinden içeri alınmıştır. Zonaras, Constantius'un surların üzerinden içeri alınmasıyla istilacı kavimlerin eline esir düşmekten son anda kurtulduğunu ayrıca belirtmektedir. Fakat ordusunun toplanmasıyla birlikte cesaretlenen Constantius, savaşın beşinci saatinde altmış bin Alamanni'yi yok ederek zafer kazanmıştır.⁴⁰¹ 310 yılında Constantinus'a sunulan övgü metninde yazar Lingonae zaferinin yanı sıra Vindonissa ovalarının düşman cesetlerinin kemikleriyle kaplı olduğundan söz etmektedir. Ardından donmuş Ren Nehri'nin üzerinden geçmeye çalışan Germen kabilelerin nehrin erimesiyle Constantius tarafından gönderilen teknelerle kuşatıldıklarından söz etmektedir.⁴⁰² Övgü metninde sözü geçen Lingonae (302), Vindonissa (303) ve Ren Nehri kuşatmalarının (304) üç ayrı sefer olduğu düşünülmektedir.⁴⁰³

Constantius 305 yılında Gesoriacum'dan yeniden Britannia'ya geçmiş ve oğlu Constantinus'un da Nicomedia'dan gelerek kendisine katılmasıyla birlikte Piktler üzerine sefer düzenleyerek muzaffer olmuştur. Bu sefer Constantius'un son zaferi olarak kayıtlara geçmiş ve 25 Temmuz 306 yılında Eboracum'da hayata veda etmiştir.⁴⁰⁴

Doğu'nun *Caesarı* Galerius ise 299/300 tarihlerinden itibaren Tuna bölgesinde Sarmat kabilesi Marcomanni ve Karpilere karşı seferler yürütmüştür.⁴⁰⁵ Fakat daha sonra Sasanilere karşı zaferinin resmi bir kutlaması için muhtemelen 300 yılında tekrar

⁴⁰⁰ **Pan. Lat.** VI.6.2; Tarihlendirme için bkz. Barnes, 1976, s. 179; Barnes, 1982, s. 61.

⁴⁰¹ **Pan. Lat.** VI.6.3; Eutr. IX.23(15); Oros. VII.25.7; Zon. XII.31.

⁴⁰² **Pan. Lat.** VI.6.3-4.

⁴⁰³ Barnes, 1976, s. 191; Tarihlendirmeler için bk. Barnes, 1982, s. 61

⁴⁰⁴ **Pan. Lat.** VI.7.1-2; Eutr. X.2; Aur. Vict. XL.4-5; Oros. VII.25.16; **Chr. Pasch.** p. 517; Jerome, Chronicle, 306g; Barnes, 1976, s. 191; Barnes, 1982, s. 61.

⁴⁰⁵ Barnes, 1982, s. 68; Rees, 2004, s. 16; Leadbetter, 2009, s. 96.

Doğu'ya dönmüştür. Diocletianus, *caesar*ını Antiochia'da karşılamış ve onurlandırarak kent boyunca beraberinde dolaştırmıştır.⁴⁰⁶ Ardından 301 yılının sonlarında ve 302 yılında muhtemelen Galerius ile birlikte tekrar Tuna bölgesine ilerleyerek Karpi, Basternae ve Sarmatlara karşı seferler gerçekleştirmiştir.⁴⁰⁷ Eutropius ve Orosius, Diocletianus ve Galerius'un bu savaşlardan esir aldıkları birçok kişiyi Roma topraklarına yerleştirdiklerinden söz etmektedirler.⁴⁰⁸ Lactantius'un *Tetrarchia* üyeleri tarafından yayınlanan Hristiyanlık karşıtı fermanı, bir adamın "*Gothların ve Sarmatların zaferi*" diye haykırıp parçaladığını söyleyen ifadesine ve zafer unvanlarına dayanılarak Galerius'un 302 yılında yine Karpilere ve Sarmatlara karşı bir sefer yaptığı ve *Victoriae Sarmaticae* unvanını aldığı bilinmektedir.⁴⁰⁹ Galerius, 303 yılına tarihlendirilen *caesar*lık döneminin son savaşını ise yine Karpilere karşı gerçekleştirmiştir.⁴¹⁰

1.3. İkinci *Tetrarchia* Dönemi Siyasi Olayları

Roma tarihinde Diocletianus'un yönetim modelinde yaptığı değişiklikler dışında öne çıkan özelliklerinden biri de Roma tahtından feragat etmesidir. Başarılı siyasi ve askeri seferler yürüten imparator 305 tarihine gelindiğinde *Augustus* Maximianus ile birlikte eş zamanlı olarak tahttan feragat edecektir. *Augustus*ların tahttan feragat etmesiyle yeni *Augustus*lar Constantius Chlorus ve Galerius, *caesar*ları ise Severus ve Maximinus Daia olacaktır. Ancak İkinci *Tetrarchia* olarak adlandırılan bu dönemde ortaya çıkan iktidar olma hırsı ve gasp girişimleri yirmi yıl aradan sonra imparatorluğun tekrar bir kaos ortamına sürüklenmesine yol açacaktır.

1.3.1. Diocletianus ve Maximianus'un Tahttan Feragat Süreci

Tetrarchia döneminin siyasi ve askeri seferlerinin genel anlamda başarıya ulaşmasından sonra iki *Augustus* Diocletianus ve Maximianus 303 yılının sonlarında ilk kez imparatorluğun başkenti Roma'yı ziyaret etmişlerdir. Roma'da bu birliktelik *augustus*ların iktidarlarının yirminci yılı onuruna *vicennalia*, *caesar*ların onuncu yılı

⁴⁰⁶ Barnes, 1982, s. 55, 63; Leadbetter, 2009, s. 96.

⁴⁰⁷ Lact. XIII.2; Eutr. IX.25; Oros. VII.25.12; Barnes, 1982, s. 63-64.

⁴⁰⁸ Eutr. IX.25; Oros. VII.25.12.

⁴⁰⁹ Lact. XIII.2-3; Barnes, 1982, s. 64, 257.

⁴¹⁰ 303 yılına tarihlenen Karpi seferi yine Lactantius'un bir imasına ve zafer unvanlarına dayandırılmaktadır. Lact. XXXVIII.6-7; Barnes, 1982, 64, 257.

onuruna *decennalia* kutlamaları nedeniyle 20 Kasım'da gerçekleşmiştir.⁴¹¹ Diocletianus, *caesarların* ve *Tetrarchianın* onuncu yılı onuruna Curia yakınlarında Rostra'nın arkasında *decennalia* anıtı olarak bilinen granitten beş sütunlu bir anıt yaptırmıştır. Roma tarihinde hiç bir imparator iktidarını paylaştığı meslektaşlarıyla bu kadar uzun süre yönetimde kalmamıştı. *Decennalia* anıtıyla Diocletianus'un Roma dünyasına getirdiği idari istikrar vurgulanmaya çalışılmaktadır. Beş sütunlu *decennalia* anıtından günümüze kalan tek şey dört yanında kabartma heykeller bulunan beyaz mermer bir kaidedir. Kaidenin önünde *Caesarum Decennalia Feliciter* (*Caesarların onuncu yıl dönümü kutlu olsun*) sözcüklerinin yazılı olduğu bir kalkan ve kalkanı tutan iki zafer tanrıçası Victoria tasvir edilmektedir (Ek 9a).⁴¹²

Antik yazarlar, *decennalia* ve *vicennalia* kutlamalarının askeri başarılar onuruna düzenlenen zafer törenlerine dönüştüğüne işaret etmektedirler. Hatta 298 yılında Sasanilere karşı yapılan savaşta Sasani Kralı Narses'in Galerius tarafından esir alınan ve 299 yılında yapılan anlaşmayla Narses'e iade edilen haremının Roma'daki bu zafer töreninde imparatorların arabalarının önünde götürüldükleri ifade edilmektedir.⁴¹³ Kutlamalar sırasında Roma halkının küstah, açık sözlü ve aşırı davranışlarına dayanamayan Diocletianus, dokuzuncu *consullüğünün* kendisine verileceği gün olan 1 Ocak 304 tarihini beklemeyerek muhtemelen Aralık ayında Ravenna'ya geçmiştir. Kış mevsiminde yola çıkarak hastalanması nedeniyle çoğunlukla tahtirevanla taşınmıştır. Yaz boyunca Tuna bölgesini dolaştıktan sonra artan hastalığıyla birlikte muhtemelen sonbahar başlarında Nicomedia'ya ulaşmıştır.⁴¹⁴ Maximianus ise Roma'da kalmıştır.⁴¹⁵

⁴¹¹ Pan. Lat. VII.8.7-8; Aur. Vict. XXXIX.37; Lact. XVII.1-2; Jerome, Chronicle, 304m.

⁴¹² L'Orange, Hans Peter, **Art Forms and Civic Life in The Late Roman Empire**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1972, s. 45-46; Kleiner, 2010, s. 282; Marlowe, Elizabeth, "The Multivalence of Memory: The Tetrarchs, the Senate, and the Vicennalia Monument in the Roman Forum", **Cultural Memories in the Roman Empire**, Los Angeles 240, 2015, s. 241.

⁴¹³ Jerome, Chronicle, 304m; Zon. XII.32; Theoph. AM 5796, AD 303/304. Eutropius, bu zafer töreninin Diocletianus ve Maximianus'un tahttan feragat ettikten sonra gerçekleştiğini söylemekte ve kent ismi vermemektedir. Muhtemelen kronolojik bir hata yapmıştır. Eutr. IX.27. Benzer ifade ve kronolojik hatalar Malalas'ta da görülmektedir. Malal. XII.44-46. Modern yazarlar tarafından zafer töreninin *augustusların* iktidardan çekilmelerinden önce gerçekleştiği kabul edilmektedir. Barnes, 1982, s. 55-59; Corcoran, 2008, s. 249.

⁴¹⁴ Lact. XVII.2-4; Corcoran, 2008, s. 249-250.

⁴¹⁵ Bowman, 2005, s. 87. Maximianus'un kısa bir süre sonra Roma'dan ayrılmış olabileceği önerilmektedir. Barnes, 1982, s. 60.

Diocletianus, hasta olmasına rağmen Nicomedia'daki kamu yapılarının inşasını⁴¹⁶ sürdürmeye devam etmiştir. Artık bitkin düşen *Augustus* Diocletianus sarayına çekilerek aylarca halka görünmemiştir. *Augustus*un sağlığı için halka dua etmeleri ve kurban sunmaları emredilmiştir. Fakat Diocletianus'un halka görünmemesi öldüğüne dair söylentilerin çıkmasına yol açmıştır. *Caesar* Galerius gelene kadar ordunun ayaklanmasını önlemek için Diocletianus'un ölümünün gizlendiği düşünülmüştür. Neredeyse bütün bir yılı hastalıkla geçirmiş olan Diocletianus'un 1 Mart 305 yılında halka görünmesiyle söylentiler asılsız çıkmıştır. Fakat hastalığından sonra karakterinin değiştiği ve zaman zaman aklını kaybetmiş gibi davrandığı ifade edilmektedir.⁴¹⁷

1 Mart'ta iyileşerek halka görünmüş olan Diocletianus, 1 Mayıs 305 yılında Nicomedia'da, meslektaşı Maximianus ise Mediolanum'da eş zamanlı olarak Roma tahtından feragat etmişlerdir.⁴¹⁸ Diocletianus'un tahttan feragatı için Nicomedia kentinden yaklaşık 4.83 kilometre uzakta bulunan bir tepede askeri tören düzenlenmiştir. Diocletianus, törende yirmi yıllık emeğinden sonra artık sakin bir yaşam sürmek istediğini, yerini daha genç adamlara devrettiğini ve yeni *caesar*lar belirlediğini ilan ederek hitap ettiği kürsüden inmiştir. İmparator olmadan önceki ismi olan Diocles'i tekrar almıştır.⁴¹⁹ Muhtemelen aynı tarihlerde Mediolanum'da *Augustus* Maximianus için tahttan feragat töreni düzenlenmiştir.⁴²⁰ Diocletianus'un 303 yılındaki *vicennalia* kutlamaları esnasında tahttan feragat etme düşüncesini meslektaşı Maximianus ile paylaşmış olabileceğine dair bazı kanıtlar bulunmaktadır.⁴²¹ 307 yılında

⁴¹⁶ Diocletianus'un, yirminci yılı onuruna Nicomedia'da circus (gösteri alanı, arena) inşa ettiği fakat kısa sürede çöktüğü bilinmektedir. Bowman, 2005, s. 87.

⁴¹⁷ Lact. XVII.4-8. Diocletianus'un kafasının karışmasına sebep olan bir hastalığa yakalandığını ve ardından meslektaşıyla birlikte tahttan feragat ettiğini Eusebius da aktarmaktadır. Eus. VIII.13.9-12.

⁴¹⁸ Eutr. IX.27; Aur. Vict. XXXIX.37; **Epit. De Caes.** XXXIX.5; Lact. XIX.1-2; Zos. II.7; **Chr. Pasch.** p.517; Jerome, Chronicon, 305d; Oros. VII.25.14; Theoph. AM 5796, AD 303/304; Zon. XII. 32; Barnes, 1982, s. 56,59. V. yüzyılda yaşamış olan Ioannes Malalas, augustusların tahttan feragat etmelerine dair oldukça farklı bilgiler aktarmaktadır. Malalas'a göre, Diocletianus Mısır'da Alexandria'daki isyanı bastırdıktan sonra doğrudan Antiochia'ya gelmiş ve Olimpiyat festivaline katılmıştır. Burada Alytarches kostümü giyen Diocletianus, festivalin bitmesinden hemen sonra tekrar imparatorluk kıyafetini giymemiştir. "İmparatorluğu bir kenara bıraktım ve ölümsüz Zeus'un (Iuppiter) kıyafetini giydim" diyerek tahttan feragat etmiştir. Diocletianus'tan hemen sonra Maximianus da aynı şekilde iktidardan çekilmiştir. Fakat başka bir ifadesinde ise Maximianus'un Roma'ya döndükten sonra tahttan feragat ettiğini belirtmektedir. Malal. XII.44-45. Malalas'ın ifadelerindeki tutarsızlık ve kronolojik hata doğruluğunu şüpheli göstermektedir.

⁴¹⁹ Lact. XIX.1-6; Treadgold, 2001, s. 17.

⁴²⁰ Gibbon, 2019, s. 504.

⁴²¹ Eutropius, Roma'daki buluşmadan ve kutlamalardan söz etmeyerek Diocletianus'un Maximianus'a tahttan feragat etme fikrini açtığını belirtmektedir. Eutr. IX.27; XII. yüzyıl Kilise tarihçisi Zonaras da *Augustus*ların anlaşılarak tahttan feragat ettiklerini aktarmaktadır. Zon. XII.32.

Maximianus ve Constantinus’a sunulan övgü metninde Maximianus’un yirminci yılında Roma’da bulunması kutlanmaktadır. Övgü yazarı Maximianus’un kardeşçe kararlaştırılan bir plana bağlı kalarak, hayatı boyunca her zaman birlikte hareket ettiği Diocletianus’u o an için terk etmediğinden söz etmektedir.⁴²² 310 yılında Constantinus’a sunulan övgü metnine göre Maximianus, Capitolinus Iuppiter tapınağında zamanı geldiğinde Diocletianus ile birlikte tahttan feragat etme yemini etmiştir. Aynı övgü metninde Maximianus’un ettiği yeminden pişmanlık duyduğu ve Diocletianus’a uyum sağlamak amacıyla gönülsüzce iktidardan çekildiği vurgulanmaktadır.⁴²³

Dönemin yazarı Lactantius farklı bir şekilde Diocletianus’un böyle bir kararı *Caesarı* Galerius’un baskısıyla aldığını açıklamaktadır. Lactantius’a göre Galerius, 1 Mart’ta iyileşmiş olan Diocletianus’u Nicomedia’da ziyarete gitmiştir. İmparator Nerva⁴²⁴ örneğini göstermiş ve hastalığıyla yaşını bahane ederek tahttan feragat etmesini istemiştir. Diocletianus eğer bu talebi kabul etmezse Galerius, *caesar* olarak kalmamak için elinden geleni yapacağını söylemiştir. Galerius’un bu tutumu karşısında Diocletianus tahttan feragat etmeye razı olmuştur.⁴²⁵ Fakat Lactantius, imparatorlar arasında yaşanan böyle özel bir konuşmada bulunmayacağı için bu ifadelerini doğru kabul etmek mümkün değildir. *Historiae Augustae* yazarı, henüz imparator Aurelianus döneminde Diocletianus’un askeri bir görevliyken söylediği sözleri aktarmaktadır: *“Babamdan imparator Diocletianus’un henüz sıradan bir kişi iken hiçbir şeyin yönetmekten daha zor değildir dediğini öğrendim. Dört veya beş adam bir araya gelerek imparatoru aldatmak için bir plan oluştururlar ve sonra ona neyi onaylaması gerektiğini söylerler. Sarayına kapatılan imparator artık gerçekleri bilemez. Yalnızca bu adamların söyledikleriyle yetinir. Atamaması gereken kişileri yargıç olarak atar ve kamu görevinde tutması gerekenleri görevden alır. Fazla söze gerek var mı? Diocletianus’un da söylediği gibi iyi, akıllı ve adil bir imparatorun bile iyiliği çoğu kez*

⁴²² **Pan. Lat.** VII.9.2.

⁴²³ **Pan. Lat.** VI.15.4.-6; Maximianus’un iktidardan gönülsüz olarak çekildiğini Lactantius ve Orosius da desteklemektedir. *Lact.* XXVI.7-8; *Oros.* VII.25.14.

⁴²⁴ İmparator Nerva, 96-98 yıllarında Roma iktidarında bulunmuş ve evlat edindiği Traianus’a (98-117) *Caesar* unvanını vermiştir. Fakat Lactantius tarafından verilen bu karşılaştırmanın gerçekliği bulunmamaktadır. Çünkü Nerva, Traianus’u *Caesar* olarak seçmesine rağmen tahttan feragat etmemiştir. Corcoran, 2008, s. 249.

⁴²⁵ *Lact.* VIII.1-7.

satılır. Bunlar Diocletianus'un kendi sözleriydi ve ben hiçbir şeyin iyi bir hükümdar olmaktan daha zor olmadığını vurgulamak için buraya ekledim"⁴²⁶

Diocletianus'un henüz imparatorluk makamına ulaşmadan söylemiş olduğu bu sözler, baskı altında kalarak tahttan feragat ettiğine dair Lactantius'un verdiği bilgiyi belki destekleyebilir. Fakat iktidarı boyunca şahsi gücü elinde bulunduran Diocletianus'un ne zaman ve nasıl Galerius'un baskısı altına girmeye başladığı hala mevcut bir sorundur. 297 yılında Galerius Sasani kralı Narses karşısında yenilgiye uğradığında *Augustus* Diocletianus tarafından onuru zedelenecek şekilde aşağılanmıştır. Galerius'un buna rağmen *augustusuna* bağlı kalması ve 299 yılında Narses'e karşı zafer elde etmesi yine Lactantius'un ifadesine göre *caesarın* kibrini arttırmıştır. Bu zafer Diocletianus'un Galerius karşısında büyük bir korkuya kapılmasına neden olmuştur. Aslında Diocletianus'un çekingen ve korkak bir karaktere sahip olduğu yine Lactantius tarafından vurgulanmaktadır.⁴²⁷ Fakat Lactantius, sahip olduğu Hristiyanlık inancı nedeniyle olayları değerlendirme noktasında tarafsızlığına şüphe düşürmektedir. Bu nedenle Lactantius'un bilgileri haricinde güçlü kanıtların bulunmamasından dolayı Galerius'un Diocletianus üzerindeki baskısı varsayımdan öteye gitmemektedir. Bu varsayıma karşı, Aurelius Victor, Diocletianus'un feragat kararını sadece karakterinin mükemmelliğine ve hırslarından vazgeçmesine bağlamaktadır.⁴²⁸ Ioannis Zonaras ise *augustusların* tahttan feragat etme sürecine dini duygularla bakmakta ve Hristiyanlara karşı üstünlük sağlayamadıklarından dolayı iktidardan çekildiklerini ifade etmektedir.⁴²⁹ Bu noktada Hristiyan yazarların tamamen dini duygularla taraflı bir yaklaşım sergileyerek Diocletianus'un Galerius'un baskısıyla veya Hristiyan inancı karşısında yenik düşerek tahttan feragat ettiklerini ifade ettikleri söylenebilir. Özellikle Lactantius, Diocletianus ve Galerius arasında geçen görüşmeye tanık olmuş bir şekilde aktarımda bulunmaktadır. Oysaki sadece iki imparator arasında gerçekleşen görüşmeye Lactantius gibi sadece retorik eğitmeni olan birinin katılması ve şahit olması mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla imparator, Maximianus ile yirminci yıllarını kutlamak üzere Roma'ya gittiğinde meslektaşıyla birlikte bu kararı almış olmalıdır. Ayrıca imparator Nicomedia'ya döndüğünde eğer hastalanmamış olsaydı muhtemelen feragat

⁴²⁶ SHA, *Div. Aur.* XLIII.4.

⁴²⁷ Lact. VIII.2, IX.4-6.

⁴²⁸ Aur. Vict. XXXIX.38.

⁴²⁹ Zon. XII.32.

kararını daha erken açıklamış olacaktı. Ancak hastalık geçirmesi bu açıklamayı yapmasını geciktirmiş olmalıdır. Eş zamanlı olarak birlikte tahttan feragat etmeleri ve İkinci *Tetrarchia* Dönemi'nde yapılan Carnuntum konferansında Diocletianus'un tekrar iktidara davet edilmesi böyle bir feragatın baskıyla gerçekleşmediğini göstermektedir.

İmparatorluk makamından feragat eden Diocletianus, doğduğu yer olan *Salonae*'dan çok uzak olmayan *Spalatum*'da,⁴³⁰ Maximianus ise *Lucania*'da ya da *Campania*'da hayatlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.⁴³¹ Diocletianus, *Spalatum*'da kendisi için inşa ettirdiği sarayda inzivaya çekilmiştir (Ek 11b).⁴³² Diocletianus'un bu sarayın inşasını iktidardan çekilmeden birkaç yıl önce başlattığı bilinmekte ve bu nedenle emekliliğini önceden planlamış olduğu düşünülmektedir.⁴³³

1.3.2. Augustusların ve Caesarların Çekişmesi

Ortak bir yönetim döneminden sonra 1 Mayıs 305 yılında iktidardan çekilen iki *augustus*, yerlerini genç *caesar*ları Constantius ile Galerius'a bırakmışlardır.⁴³⁴ Böylece Roma toprakları Diocletianus ve Maximianus döneminde olduğu gibi Constantius ve Galerius arasında Doğu-Batı olmak üzere iki sorumluluk bölgesine ayrılmıştır. *Augustus* Constantius Chlorus imparatorluğun Gallia, İtalya, İspanya ve Afrika bölgelerinden, *Augustus* Galerius ise Illyricum, Asia ve Doğu bölgelerinden sorumlu olmuştur. Batı *Augustus*u Constantius, İtalya ve Afrika dışında sadece Gallia ve İspanya'nın yönetim sorumluluğunu üstlenmiştir. Constantius gönüllü olarak diğer bölgelerin sorumluluğunu Galerius'a devretmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Galerius, Doğu bölgesi için Maximinus Daia'yı, Batı bölgesi için de Severus'u *caesar* ilan etmiştir. Kendisi ise Illyricum bölgesinde bulunmuştur.⁴³⁵ Lactantius'a göre bu Galerius'un Nicomedia'da

⁴³⁰ Modern Hırvatistan'da Split kentidir.

⁴³¹ Antik yazarların neredeyse hepsi Diocletianus'un *Salonae*'ya döndüğünü ifade etmektedirler. Epit. De Caes. XXXIX.6; Zon. XII.32; Theoph. AM 5796, AD 303/304; Socrates Scholasticus, The Ecclesiastical History, I.2. Eutropius, farklı bir ifadesinde *Salonae*'dan uzak olmayan sarayında yaşamını sürdürdüğü bilgisini vermektedir. Lactantius ise anavatanına döndüğünü belirterek *Spalatum*'a işaret etmektedir. Maximianus'un *Lucania*'ya çekildiğini Eutropius, *Campania*'ya çekildiğini Lactantius belirtmektedir. Eutr. IX.27; Lact. XIX.6, Campania için; XXVI.7; T.D. Barnes, bu farklı ifadeler nedeniyle Maximianus'un İtalya'nın güneyinde Salernum (Salerno) yakınlarında hayatını sürdürmüş olabileceğine dikkat çekmektedir. Barnes, 1982, s. 13, dp. 13.

⁴³² Eutr. IX.28; Kleiner, 2010, s. 287-288.

⁴³³ Gibbon, 2019, s. 505.

⁴³⁴ Epit. De Caes. XL.1; Aur. Vict. XL.1; Eutr. X.1; Chr. Pasch. p.517; Oros. VII.25.14; Theoph. AM 5796, AD 303/304.

⁴³⁵ Eutr. X.1-2; Oros. VII.25.15-16. Diğer yazarlar *Caesar*ların seçilmesi konusunda Galerius'u ön plana çıkaran bir ayrım yapmamaktadırlar. Aur. Vict. XL.1; Anonymous Valesianus I, III.5, içinde Rees,

henüz iyileşmiş olan Diocletianus ile yaptığı konuşmada planladığı bir şeydir. Diocletianus, eski *Augustus* Maximianus ile *Augustus* Constantius Chlorus'un oğullarının resmen yeni *caesarlar* olarak seçilmesi gerektiğini söylemiştir. Maximianus'un oğlu Maxentius aynı zamanda Galerius'un kızı Valeria Maximilla ile evliydi. Fakat Galerius tarafından pek sevilmemektedir. Constantius Chlorus'un oğlu Constantinus ise herkes tarafından sevilmesine rağmen, kendisine koşulsuz itaat edecek adamlar isteyen Galerius tarafından kabul edilmemektedir. Bunun üzerine Diocletianus'a yeni *caesarların* Maximinus Daia ve Severus olmasını önermiştir. Diocletianus bu adayları uygun bulmamasına rağmen artık yönetimden çekileceği için bir hata olursa kendisine atfedilmeyeceğini söyleyerek kabul etmiştir. Bu olaylar üzerine 1 Mayıs'ta tahttan feragat eden *Augustus* Diocletianus, Nicomedia'da düzenlenen törende *caesarlardan* birinin özellikle Constantinus olmasını bekleyen topluluğa yeni *caesarların* Maximinus Daia ve Severus olduğunu ilan etmiştir.⁴³⁶ Lactantius'un ifadelerine riayet edildiği takdirde *caesarların* seçilmesi konusunda Galerius'un Diocletianus üzerinde siyasi bir zafere ulaştığı görülmektedir. Ancak Lactantius'un Diocletianus ve Galerius arasında gerçekleşen konuşmada bulunmasının mümkün olmaması *caesarların* seçiminin Diocletianus'un feragatinden sonra Galerius'un etkisiyle yapılmış olduğu düşüncesini güçlendirebilir.

Yeni *caesarların* seçilmesiyle, Diocletianus'un veraset sistemiyle ilgili çabasının başarısızlıkla sonuçlandığı görülmektedir. Çünkü Diocletianus'un oluşturduğu *Tetrarchia* sisteminin resmi olmayan kurallarına göre Batı *Augustusu* Constantius Chlorus olmalı ve Maximianus'un oğlu Maxentius *caesarı* olmalıdır. Doğu'da ise Galerius *augustus* olurken Constantius Chlorus'un oğlu Constantinus ise onun *caesarı* olmalıdır. İktidar değişikliği beklentisinin bu yönde olduğu Lactantius'un yukarıdaki ifadelerinden ve övgü metinlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim 289 yılı övgü metnine

2004, s. 104; Jerome, Chronicle, 306f; Chr. Pasch. p.517; Zos. II.8; Socrates Scholasticus, **The Ecclesiastical History**, I.2. Ayrıca bkz. Hekster, Oliver, J., "The city of Rome in late Imperial Ideology: The Tetrarchs, Maxentius, and Constantine.", **Mediterraneo Antico**, 1999, 2 (2), s. 717. Maximinus Daia ve Severus, Galerius'un akrabalık ve dostluk bağı kurmuş olduğu kişilerdir. Maximinus Daia, Galerius'un kız kardeşinden olma yeğeniydi ve Caesar olmadan önce Daia olarak adlandırılmıştır. *Caesar* olmadan önce kalkanlı muhafız (*scutarius*) ve sonra da askeri tribunu olarak görev yapmıştır. Epit. De Caes. XL.18; Lact. XVIII.14, XIX.6; Zos. II.8. Severus'un ise Caesar olmadan önceki yaşamı hakkında bilgiler yetersiz olmakla birlikte sadece Galerius tarafından askeri bir göreve getirildiği bilinmektedir. Lact. XVIII.12. **PLRE I**, *Fl. Val. Severus* 30, s. 837-838. Galerius'un ya da Maximianus'un praefectus praetoriosu olarak görev yapmış olabileceği de iddia edilmektedir. Barnes, 1982, s. 39.

⁴³⁶ Lact. XVIII.8-15, XIX.1-6.

göre Maxentius, henüz bir çocukken geleceğin imparatoru olmak için sabırsızlıkla beklemektedir.⁴³⁷ Bazı kaynaklar Constantinus'un ise çocukluğundan beri Diocletianus ve Galerius tarafından gözetim altında tutulduğunu ve Doğu'da onlarla birlikte savaflara katıldığını belirtmektedirler.⁴³⁸ Fakat gerçekte askeri eğitimini alması için Diocletianus ve Galerius'un sarayında bulunmaktaydı. Galerius'un Sarmatlara yönelik seferine, Diocletianus'un ise Mısır seferine katıldığı bilinmektedir. Bir rehin gibi tutulduğu iddia edilen Constantinus, babası Constantius Chlorus'un, Galerius'tan oğlunu talep etmesi üzerine veya kaçarak Britannia'ya ilerlemiştir. Constantinus, Galerius'un emriyle Severus tarafından takip edilmemek için Britannia'ya doğru ilerlerken posta teşkilatına ait atları öldürdüğüne dair bir rivayette bulunmaktadır.⁴³⁹ Britannia'da Eboracum'da (York) hasta olan babası Constantius'un 25 Temmuz 306 yılında ölmesiyle babasının birlikleri tarafından aynı gün *augustus* ilan edilmiştir.⁴⁴⁰ Antik yazarların bir kısmı Constantinus'un ordunun huzurunda bizzat babası tarafından varisi ilan edildiğini belirtmektedirler.⁴⁴¹ Her halükarda Constantinus'un *augustus* ilan edilmesi *Tetrarchia* sisteminin bozulmasına etki eden bir neden olarak kabul edilmektedir.⁴⁴²

Constantinus'un sevilen bir adam olduğu için tüm askeri birlikler tarafından *augustus* olarak kabul edilmesinden endişe duyan Galerius, onun *augustus*luğunu reddetmiştir. 306/307 yıllarında Severus'u *augustus* ilan ederek, Constantinus'u Maximinus Daia ile birlikte *caesar* olarak tanımıştır.⁴⁴³ Bu arada Roma ve Güney İtalya ayrıcalıklarını kaybetmekten ve vergi ödemeye tabi olmaktan uzun süredir rahatsızlık

⁴³⁷ Pan. Lat. X.14.1-2.

⁴³⁸ Aur. Vict. XL.2-3; Lact. XXIV.3; Origo Constantini Imperatoris, II.2-4, içinde Kaçar, 2005, s. 137-138; Anonymous Valesianus I, II.2, içinde Rees, 2004, s. 104; Zon. XII.33.

⁴³⁹ Constantius Chlorus'un oğlunun gönderilmesini talep etmiş olsa da Galerius'un böyle bir talebe hemen karşılık vermediği ve oyalandığı anlaşılmaktadır. Aur. Vict. XL.2-3; Lact. XXIV.3; Origo Constantini Imperatoris, II.2-4, içinde Kaçar, 2005, s. 137-138; Anonymous Valesianus I, II.2, içinde Rees, 2004, s. 104; Zon. XII.33. Doğu Roma vakanüvisi Theophanes, Constantinus'un babasına kaçışını dini duygularla açıklamakta ve Diocletianus ile Maximianus'un iktidardan çekilmelerinden önceye tarihlendirmektedir. Ona göre, Constantinus Doğu'da iken Hristiyanlığı benimsemiş ve Hristiyanlara karşı baskılarıyla tanınan Galerius tarafından öldürülmeye çalışılmıştır. Bunun üzerine Constantinus kaçarak babasının korumasına sığınmıştır. Theoph. AM 5793 AD 300/301.

⁴⁴⁰ Eutr. X.2; Aur. Vict. XL.4-5; Oros. VII.25.16; Jerome, Chronicle, 306g; Chr. Pasch. p. 517; Eus. VIII.13.12-15; Socrates Scholasticus, The Ecclesiastical History, I.2.; Southern, 2004 s. 170. Constantinus'un *Caesar* olarak selamladığını iddia edenler için bkz. Origo Constantini Imperatoris, II.4, içinde Kaçar, 2005, 139-140.

⁴⁴¹ Lact. XXIV.8; Zon. XII.33; Theoph. AM 5796 AD 303/304.

⁴⁴² Akşit, 1970, s. 245.

⁴⁴³ Lact. XXV.1-5. Tarihlendirme için bkz. Barnes, 1982, s. 65, 197.

duymaktaydılar. Severus tarafından görevlendirilen *praetor* muhafızlarının baskısı da huzursuzluklarını arttırmıştır. İki askeri *tribunus* olan Marcellianus, Marcellis ve domuz eti dağıtımında görevli olan Lucianus'un isyana yönelik girişimleri *praetor* muhafızları tarafından da destek bulmuştur. Onların sayesinde *praetor* muhafızlarının desteğini kazanan Maximianus'un oğlu Maxentius da 306 yılı Ekim ayında *augustus* ilan edilmiştir.⁴⁴⁴ *Tetrarchia* döneminde görülmeyen bir şekilde Roma, Maxentius'un üs edindiği kent olmuştur. Maxentius hızlı bir şekilde İtalya, Afrika, Sicilia, Sardinia ve Corsica'da imparator olarak kabul edilmiştir.⁴⁴⁵

Galerius ise Maxentius'un isyanını duyduğunda Batı'nın *augustus*u olarak ilan ettiği Severus'u eski *Augustus* Maximianus'un ordusuyla birlikte Maxentius'a karşı göndermiştir.⁴⁴⁶ Galerius'a karşı gücü elinde tutmak isteyen Maxentius ise Campania'da⁴⁴⁷ bulunan babası Maximianus'a erguvan giysisini göndererek onu ikinci kez *augustus* ilan etmiştir. Gönülsüzce tahttan feragat etmiş olan Maximianus, tekrar *augustus* olmayı kabul etmiştir.⁴⁴⁸ Eutropius, Maximianus'un sivil yaşam sürdüğü Lucania'dan Roma'ya geldiğini ve buradan Diocletianus'a mektuplar yazarak yeniden *augustus* olmaya davet ettiğini ifade etmektedir. Fakat Diocletianus bu mektuplarla ilgilenmemiştir.⁴⁴⁹ Maxentius'a karşı ilerleyen Severus, 307 yılının başlarında Mediolanum'da başlattığı savaşta askerlerinin ihanetine uğraması sonucunda başarısız olarak Ravenna'ya kaçmıştır.⁴⁵⁰ Ravenna'dan sağ çıkamayacağını fark eden Severus, Maximianus'tan aldığı erguvan giysisini tekrar sahibine teslim etmiş ve aynı yılın baharında *Via Appia* üzerinde Tres Tabernae'da⁴⁵¹ öldürülmüştür.⁴⁵² Bu olaylar üzerine

⁴⁴⁴ 313 yılında Constantinus'a sunulan övgü metninde Maxentius'un Constantinus ile olan savaşı ve ölümü anlatılırken iktidara geldiği güne atıfta bulunmaktadır. **Pan. Lat.** XII.16.2; Lact. XXVI.1-3; Eutr. X.II; Aur. Vict. XL.6; **Chr. Pasch.** p. 517; Zos. II.9; Zon. XII.32; Theoph. AM 5796 AD 303/304; Origo Constantini Imperatoris, III.6, içinde Kaçar, 2005, s. 140; **PLRE I, M. Aur. Val. Maxentius** 5, s. 571; Akşit, 1970, s. 246; Barnes, 1982, s. 12.

⁴⁴⁵ Corcoran, 2006, s. 44; Corcoran, 2008, s. 238; Barnes, 1982, s. 13.

⁴⁴⁶ Aur. Vict. XL.7; Lact. XXVI.4-5; Eutr. X.II; **Chr. Pasch.** p. 517; Zos. II.10.

⁴⁴⁷ Eutropius'a göre Maximianus Lucania'da olmalıdır. Eutr. IX.27.

⁴⁴⁸ **Pan. Lat.** VI.15.4-6; Lact. XXVI.6-7.

⁴⁴⁹ Eutr. X.2.

⁴⁵⁰ Aur. Vict. XL.7; Lact. XXVI.8-10; Eutr. X.2-3; Zos. II.10; Origo Constantini Imperatoris, III.6, içinde Kaçar, 2005, s. 140; Tarihlendirme için bkz. Akşit, 1970, s. 246-247; Barnes, 1982, s. 65.

⁴⁵¹ Roma'dan 50 km uzaklıkta

⁴⁵² Lactantius, Severus'un kendi hayatına son verdiğini iddia etmektedir. Lact. XXVI.10-11; **Epit. De Caes.** XL.3; Aur. Vict. XL.7; Eutr. X.III; **Chr. Pasch.** p. 517; Jerome, **Chronicle**, 307b; Severus'un Maximianus tarafından esir alınıp oğlu Maxentius tarafından idam edildiğini ifade edenler için bkz. Origo Constantini Imperatoris, IV.10, içinde Kaçar, 2005, s. 142; Zos. II.10. Tarihlendirme için bkz. Barnes, 1982, s. 65.

dayanamayan Galerius, Maximinus Daia'yı da yanına alarak Roma'ya ilerlemek ve Maxentius'u cezalandırmak istemiştir. Fakat Roma'yı daha önce hiç görmemiş olduğundan belki de Aurelianus surlarının etkinliğini kanıtlayan bir şekilde yeterli askeri birliğin olmaması nedeniyle savaştan geri dönmüştür. Ancak askerlerinin *Flaminia* yolu üzerinde bulunan her şeyi yağmalamasına izin vermiştir. Galerius'un askerlerinin eski *Augustus* Maximianus'un oğluna karşı savaşmak istememeleri de ayrıca bir etkidir.⁴⁵³

Maximianus ise kızı Fausta'yı 307 yılı Eylül ayında Constantinus ile evlendirerek ittifak kurmuştur. Maximianus, bu ittifak vesilesiyle Constantinus'u *augustus* ilan etmiştir.⁴⁵⁴ Ardından İtalya'ya ilerleyen Maximianus ile oğlu Maxentius arasında düşmanlık yaşanmaya başlayınca Maximianus oğlundan imparatorluk giysisini geri almıştır. Ancak askerlerinden destek bulamayan Maximianus, İtalya'dan kovulmuştur. Böylece Maxentius, 308 yılının baharında Roma'da tek egemen olarak kalmıştır.⁴⁵⁵ Fakat bu esnada Roma topraklarında yeni bir gasp girişimi yaşanmıştır. 308 sonları ve 309 başlarında Afrika *vicariusu*⁴⁵⁶ olarak görev yapan L. Domitius Alexander, Maxentius'a karşı Afrika'da gasp girişiminde bulunmuştur. Kendisini *augustus* ilan eden Domitius Alexander'ın isyanı, 309/310 yıllarına kadar bastırılmamıştır.⁴⁵⁷

Maximianus, oğlundan gördüğü muamele üzerine, iktidarı elde etmek gayesiyle bir plan geliştirerek Gallia'da bulunan damadı Constantinus'un yanına ilerlemiştir.⁴⁵⁸ Bir süre Gallia'da kaldıktan sonra Lactantius'un ifadesine göre *Augustus* Galerius'un yanına yardım istemek üzere gitmiştir. Maximianus'un asıl amacının aslında yardım istemekten ziyade iktidarı tekeline almak için Galerius'a tuzak kurmak ve onu öldürmek

⁴⁵³ Lact. XXVII.1-8; Zos. II.10; Origo Constantini Imperatoris, III.7, içinde Kaçar, 2005, s. 141.

⁴⁵⁴ Lact. XXVII.1; Eutr. X.III; Zos. II.10; Barnes, 1982, s. 13, 43, 69. 307 yılında Maximianus ve Constantinus'a sunulan övgü metninin ana temasını, Constantinus ile Fausta'nın evliliği ve *Augustus* unvanını alması oluşturmaktadır. **Pan. Lat.** VII. Övgü metninin geniş değerlendirilmesi için bkz. C. E. V. Nixon, "Constantinus Oriens Imperator: Propaganda and Panegyric. On Reading Panegyric 7 (307)", **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, 1993, 42 (2), s. 229-246.

⁴⁵⁵ Lact. XXVIII.1-4; Ayrıca bkz. Akşit, 1970, s. 250; Williams, 1997, s. 195.

⁴⁵⁶ *Vicarius*, Diocletianus'un eyalet düzenlemeleri kapsamında oluşturulan *dioecesis*lerin yönetimine atanan idari görevlidir. Bkz. İkinci Bölüm, Yönetim Modeli ve İdari Düzenlemeler, Eyalet Düzenlemeleri.

⁴⁵⁷ **Epit. De Caes.** XL.2; Aur. Vict. XL.14-16; Domitius Alexander isyanına dair en detaylı bilgiyi Zosimus vermektedir. Ona göre Domitius Alexander'ın anavatanı Frigya'dır. Zos. II.12-14; **PLRE I, Val. Alexander** 20, s. 44; Barnes, 1982, s. 13-14; Cases, L.J., "Society and Civil War in Africa During the Tetrarchy: The Rebellion of Lucius Domitius Alexander (308-310 CE)", **Journal of Ancient History**, 2019, 7(1), s. 233-234.

⁴⁵⁸ Eutropius, bu noktada kronolojiye dikkat etmeden sadece Gallia'da Constantinus ile arasında yaşanan savaştan ve daha sonra Maximianus'un ölümünden söz etmektedir. Eutr. X.III; Lact. XXIX.1.

olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁵⁹ Bu gelişmelerin ardından Galerius, tahttan feragat etmiş olan Diocletianus'un görüşlerine başvurmak için *Spalatum*'daki sarayına bir haberci göndermiştir. 11 Kasım 308 yılında Carnuntum'da bir toplantı düzenlenmiştir. Carnuntum, Diocletianus'un *Spalatum*'daki sarayına ve Galerius'un Tuna bölgesinde Karpilere karşı yaptığı sefer cephesine yakın olması nedeniyle toplantının yapılacağı yer olarak seçilmiştir.⁴⁶⁰ Antik yazarlar imparatorların Carnuntum'da bir araya geldikleri bilgisini açıkça vermemektedirler.⁴⁶¹ İki *augustus* ve toplantıda bulunmayan iki *caesar* adına Carnuntum'daki Mithraeum'da bulunan bir yazıt imparatorların yeniden bir araya geldiklerine dair kanıt oluşturmaktadır.⁴⁶² Düzenlenen toplantıda, Maximianus, istikrara kavuşturdukları imparatorluğun tehlikede olmasından dolayı Diocletianus'u iktidara dönmesi için ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Diocletianus, bahçesinde yetiştirdiği lahanaları bahane ederek teklifini reddetmiştir.⁴⁶³ Aksine iktidar için hala gönüllü olan Maximianus, ikinci defa tahttan feragat etmek zorunda kalmıştır.⁴⁶⁴ Galerius tarafından yeni *augustus* olarak belirlenen yakın dostu Licinius'un (308-324) *augustus* unvanı Diocletianus'un onayıyla kesinleşmiştir.⁴⁶⁵ Licinius'a Diocletianus'un aile ismi olan Valerius ismi (Valerius Licinianus Licinius) verilmiştir.⁴⁶⁶ Diocletianus'un tahttan feragati esnasında Severus ve Maximinus Daia'nın *caesar* olarak seçilmeleri konusunda olduğu gibi Licinius'un *augustus* olarak seçilmesinde de Galerius'un baskın bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Galerius'un yeni düzenlemedeki üstünlüğü ve *senior augustus* olması karısı Galeria Valeria'ya *augusta* unvanını vermesiyle de ortaya

⁴⁵⁹ Lact. XXIX.2.

⁴⁶⁰ Barnes, 1981, s. 32; Barnes, 2007, s. 50; Leadbetter, 2009, s. 200.

⁴⁶¹ Aurelius Victor'a göre sadece Galerius, Diocletianus ile görüşmüştür. Aur. Vict. XL.8; Lactantius, diğer imparatorlar başka yerlerde iken Maximianus'un yardım isteği üzerine Galerius'un bizzat Diocletianus'a başvurduğunu ima etmektedir. Lact. XXIX.1-2. Zosimus, Severus'un ölümünden sonra (307 baharı) bizzat Maximianus'un Carnuntum'da Diocletianus'u ziyaret ettiğini belirtmektedir. Hatta Carnuntum ismi Gallia'daki Carnutum olarak verilmiştir. Zos. II.10.

⁴⁶² **CIL III** 4413, içinde <https://www.tertullian.org/rpearse/mithras/display.php?page=cimrm1697> Ayrıca bkz. Barnes, 1981, s. 32.

⁴⁶³ Diocletianus, bir bela gibi lanet okuyarak "*Salonae'da bahçemde kendi ellerimle yetiştirdiğim lahanaları görseydiniz benim böyle bir günaha girmemi istemezsiniz.*" şeklinde cevap vermiştir. **Epit. De Caes.** XXXIX.6; Zos. II.10.

⁴⁶⁴ Barnes, 1981, s. 32; Corcoran, 2008, s. 251; Strauss, 2019, s. 267.

⁴⁶⁵ Aurelius Victor'a göre Severus'un öldürülmesinden (307) sonra Galerius, Licinius'u *augustus* olarak yükseltme konusunda Iovius'a (Diocletianus) danışmıştır. Bu görüşmeden sonra da İtalya'ya Maxentius'a karşı ilerlemiştir. Aur. Vict. XL.8; Lactantius'un ifadesine göre, Galerius, toplantıdan çok zaman önce Licinius'u *augustus* ilan etmeyi planlamıştır. Lact. XXIX.1-2; Zonaras, Galerius'un Licinius'u Maxentius'a karşı savaşmak için İtalya'ya gitmeden önce *augustus* ilan ettiğini belirtmektedir. Zon. XII.34; Ayrıca bkz. Eutr. X.4(3); Eus. VIII.13.12-15; Jerome, Chronicle, 308c; Akşit, 1970, s. 251; Barnes, 1982, s. 13, 31; Barnes, 2007, s. 50.

⁴⁶⁶ **PLRE I**, Val. Licinianus Licinius 3, s. 509; Leadbetter, 2009, s. 205.

çıkmaktadır.⁴⁶⁷ Oysa Diocletianus ne iktidarı sırasında ne de daha sonra karısı Prisca'ya *augusta* unvanını vermemiştir.⁴⁶⁸ Diocletianus'un karısı Prisca'ya *augusta* unvanını vermek için onu küçümsediği düşünülürken aynı zamanda iktidar dönemindeki meslektaşlarının eşlerini rahatsız etmemek için böyle bir unvandan kaçındığı da önerilmektedir.⁴⁶⁹ Toplantıda 25 Temmuz 306 yılında *augustus* unvanını alan ve Carnuntum toplantısına kadar (iki yıl) bu unvanını koruyan Constantinus tekrar Maximinus Daia ile *caesar* olarak kabul edilmiştir. Roma'da hala *augustus* konumunu sürdüren Maxentius ve Afrika'daki L. Domitius Alexander'ın birer gasıp olduğu kabul edilmiştir.⁴⁷⁰ Dolayısıyla Doğu'da *Augustus* Galerius ile *caesarı* Maximinus Daia, Batı'da *Augustus* Licinius ve *caesarı* Constantinus resmi olarak belirlenmiştir. Fakat toplantıdan hemen sonra Maxentius'un Roma'da, L. Domitius Alexander'ın Afrika'da mevcut *augustus* unvanlarını sürdürmeleri antik yazarlar ve modern tarihçiler tarafından imparatorlukta altı adamın olduğu şeklinde yorumlanmasına yol açmıştır.⁴⁷¹ Carnuntum toplantısının sonuçlarını göz önünde bulundurduğumuzda Galerius'un yanında Diocletianus'un etkinliğinin yine fiili olarak kaldığını düşünebiliriz. Çünkü yeni belirlenen *augustus*lar ve *caesar*lar Galerius'un etkisiyle seçilmiş görünmektedir.

Toplantıdan sonra da iktidar hevesini sürdüren Maximianus, Franklara karşı seferde olan damadı Constantinus'un yanına gitmiş ve bir plan yaparak tekrar erguvan giysisini kuşanmayı amaçlamıştır. 310 yılında Marsilya'yı işgal eden Maximianus'un planlarını, kızı Fausta'nın Constantinus'a bildirmesi üzerine yakalanmıştır.⁴⁷² Antik yazarların bir kısmı kuşatmada yakalanan Maximianus'un idam edilmek üzere öldürüldüğünü ifade etmektedirler.⁴⁷³ Lactantius ise kuşatmadan sonra damadı Constantinus tarafından affedildiğini, fakat Maximianus'un iktidarı elde etmek için komplo planlarından vazgeçmediğini aktarmaktadır. Yaptığı planların açığa çıkması nedeniyle muhtemelen yaşadığı baskıyla kendi hayatına son vermiştir.⁴⁷⁴

⁴⁶⁷ Lact. XLI.1; **PLRE I**, *Galeria Valeria*, s. 937; Barnes, 1982, s. 9; Strauss, 2019, s. 267.

⁴⁶⁸ **PLRE I**, *Prisca I*, s. 726; Leadbetter, 2009, s. 205; Strauss, 2019, s. 267.

⁴⁶⁹ J. Jeličić-Radonić, a.g.m., s. 23.

⁴⁷⁰ Barnes, 2007, s. 50; Southern, 2004, s. 171.

⁴⁷¹ Lact. XXIX.2; Akşit, 1970, s. 251-252.

⁴⁷² Lact. XXIX.3-8; Barnes, 1982, s. 13, 70.

⁴⁷³ **Epit. De Caes.** XL.4; Aur. Vict. XL.18; Eutr. X.3; Zon. XII.33.

⁴⁷⁴ Lact. XXX.1-6; Eusebius, Maximianus'un kurduğu komplolardan sonra gerçekleşen ölümünü utanç verici bir ölüm olarak tanımlamaktadır. Eus. VIII.13.15; Zosimus'a göre Maximianus'un kızı Fausta, babasının planlarından Constantinus'u haberdar edince, Maximianus umutsuzluğa düşerek Tarsus'ta

Maximianus'un ölüm sebebi kesinlik kazanmamış olsa da modern kaynaklar tarafından da intihara zorlandığı ve 310 yılının Temmuz ayı sonlarında öldüğü kabul edilmektedir.⁴⁷⁵

Carnuntum toplantısında *caesar* olarak belirlenen Constantinus ve Maximinus Daia'nın da mevkilerinden hoşnut olmadıkları ve hemen karşı harekete geçtikleri görülmektedir.⁴⁷⁶ Galerius, *caesar*ların sakinleşmesini sağlamak için onları *Filii Augustorum* (Augustusların oğulları) olarak ilan etmiştir. Ancak Galerius'un bu tutumu da *caesar*ların sakin kalmasını önleyememiştir. 310 yılında Maximinus Daia, askerleri tarafından *augustus* ilan edilmiştir.⁴⁷⁷ 311 yılının Mayıs ayında ise Doğu'nun *augustus*u Galerius hastalanarak ölmüştür.⁴⁷⁸ Galerius'un yakalandığı hastalığın detayları Hristiyan yazarlar tarafından aktarılmaktadır. Muhtemelen üreme organlarında apse oluşumuyla hastalığı başlamış ve iltihap tüm uzuvlarına yayılmıştır. Hastalığının, Hristiyanlara karşı yapmış olduğu baskılar nedeniyle tanrının bir cezalandırması olduğu düşünülmüştür. En sonunda Hristiyanlara yönelik baskı uygulamasını durdurduğunu ilan eden bir bildiri yayınlarak ölmeden önce Hristiyanlığı benimsemiştir.⁴⁷⁹

Galerius'un ölümünden sonra Constantinus 312 yılında harekete geçerek Maximianus'un oğlu Maxentius'a karşı savaş başlatmıştır. 28 Ekim 312 yılında Milvius Köprüsü yakınlarında gerçekleşen savaşta Maxentius yenilgiye uğratılmıştır. Maxentius savaş alanından kaçarken askerlerin ağırlığına dayanamayan köprü yıkılmış ve askerleriyle birlikte Tiber Nehri'ne düşerek boğulmuştur.⁴⁸⁰ Daha sonra nehirden cesedi çıkarılmış ve kafası kesilerek Roma'ya gönderilmiştir.⁴⁸¹ Milvius Savaşı'ndan hemen

ölmüştür. Zos. II.11. Fakat Maximianus Daia'nın ölüm yeriyle karıştırmış görünmektedir. Zos. II.11, dp. 28, s. 152.

⁴⁷⁵ Barnes, 1982, s. 13; Meijer, Fik, **Emperors Don't Die in Bed**, Routledge, London and New York, 2004, s. 112; Corcoran, 2008, s. 251.

⁴⁷⁶ Eus. VIII.13.12-15.

⁴⁷⁷ Lact. XXXII.1-5; Akşit, 1970, s. 251; Barnes, 1981, s. 33; Barnes, 1982, s. 6.

⁴⁷⁸ Aur. Vict. XL.9; Eutr. X.4(3).

⁴⁷⁹ Lact. XXX.1-11; Eus. VIII.16.2-5, 17.1-5; Origo Constantini Imperatoris, III.8, içinde Kaçar, 2005, s. 140; Zos. II.11; Zon. XII.34. Tarihlendirme için bkz. Barnes, 1982, s. 64; Meijer, 2004, s. 114-115; Corcoran, 2008, s. 251. Galerius'un ölümünden önce Hristiyanlara karşı çıkarmış olduğu Hoşgörü Fermanı için bkz. Dördüncü Bölüm, Dini ve Hukuki Düzenlemeler, Hristiyanlık Karşıtı Fermanlar.

⁴⁸⁰ Pan. Lat. XII.17.1-3; Epit. De Caes. 40.7; Aur. Vict. XL.19; Eutr. X.4(3); Lact. XLIV.1-10; Zon. XIII.1. Milvius Savaşı'nın en detaylı anlatımını Zosimus aktarmaktadır. Savaşa ismini veren ve Maxentius'un üzerinden düştüğü köprü, aslında Constantinus'a ve onun askerlerine tuzak kurmak amacıyla iki parça halinde Maxentius tarafından inşa ettirilmiştir. Fakat kurduğu tuzağın kurbanı olmuştur. Zos. II.15-16. Tarihlendirme için bkz. Barnes, 1982, s. 71.

⁴⁸¹ Pan. Lat. XII.18.3; Origo Constantini Imperatoris, IV.12, içinde Kaçar, 2005, s. 142-143; Zos. II.17; Zon. XIII.1; Barnes, 2007, s. 83.

sonra 29 Ekim 312 yılında Roma'da senato, Constantinus'a *augustus* unvanını vermiştir.⁴⁸² Buradan Gallia'ya ardından da Mediolanum'a gitmiştir. Licinius'un da yanına gelmesini istemiş ve 313 yılında kız kardeşi Constantia ile Licinius'u evlendirerek akrabalık bağı kurmuştur.⁴⁸³ Constantinus, sağlanan bu evlilik bağıyla birlikte Maximinus Daia'ya karşı Licinius'u kendi yanında yer alması için ikna etmiştir.⁴⁸⁴ Diğer yandan Maximinus Daia ise Licinius'a karşı savaş başlatmak üzere Suriye'den yola çıkarak ilerlemiş ve Trakya'da Campus Serenus'ta yenilgiye uğramıştır. Köle kıyafetleriyle kendisini gizleyerek Tarsus'a ulaşan Maximinus Daia burada 313 yılında hayatını kaybetmiştir.⁴⁸⁵ Böylece Roma İmparatorluğu idaresi iki *augustus* Constantinus ve Licinius'a kalmıştır. Fakat iki *augustus*un ortak idaresi de oldukça kısa sürmüş ve yaklaşık 316 yıllarında aralarında savaş patlak vermiştir. 324 yılında Adrianople Savaşı'nda Licinius'u öldüren Constantinus, 337 yılına kadar Roma İmparatorluğu'nun tek hakimi olarak kalmıştır.⁴⁸⁶

1.3.3. Diocletianus'un Ölümü

Tetrarchianın kurucusu Diocletianus, meslektaşıyla uyumlu bir şekilde sürdürdüğü hakimiyet döneminde istikrara kavuşturmuş olduğu imparatorlukta iç savaşlar bu şekilde yaşanırken hayata veda etmiştir. Ölüm sebebi kaynaklarda oldukça farklı işlenmiş ve bu nedenle ölüm tarihi de kesinlik kazanamamıştır. *Epitome De Caesaribus*'a göre, Diocletianus altmış sekiz yıl yaşamış ve yaklaşık dokuz yılını tahttan feragat ettikten sonra geçirmiştir. Diocletianus'un böyle bir seçim yapmasının korkuya kapılmasından kaynaklandığı söylenmektedir. Constantinus ve Licinius, Diocletianus'u bir düğüne davet etmişlerdir. Fakat davetlerini kabul etmeyen Diocletianus, Maximinus Daia'yı ve Maxentius'u desteklediğini söylemesi üzerine tehditkar cevaplar almıştır. Bunun üzerine zehirlenerek öldürülmüş olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁷ Sözü edilen düğün davetinin Licinius ile Constantinus'un üvey kız

⁴⁸² Lact. XLIV.10.

⁴⁸³ Aur. Vict. XLI.2; Lact. XLV.1-2, XLVIII.2; Origo Constantini Imperatoris, V.13, içinde Kaçar, 2005, s. 143; Zos. II.17; **PLRE I**, *Constantia I*, s. 221; Barnes, 1982, s. 71.

⁴⁸⁴ Lact. XLV.1-2; Zos. II.17.

⁴⁸⁵ Aur. Vict. XLI.1; Lact. XLV.1-8, XLVI.8-12, XLIX.1-7; Zos. II.17; Barnes, 1982, s. 39.

⁴⁸⁶ Aur. Vict. XLI.2; Eutr. X.5-6; Constantinus ve Licinius arasında defalarca savaş yaşanmıştır. Geniş anlatım için bkz. Origo Constantini Imperatoris, V.14-29, içinde Kaçar, 2005, s. 143-148; Zos. II.18-28. Tarihlendirme için bkz. Barnes, 1982, s. 75.

⁴⁸⁷ **Epit. De Caes.** XXXIX.7. Malalas, Diocletianus'un ölüm yaşını yetmiş iki olarak vermektedir. Malal. XII.44.

kardeşi Constantia'nın 313 yılının Şubat ayında gerçekleşen düğünü olması nedeniyle Diocletianus'un ölümü de 313 yılına tarihlendirilebilmektedir.⁴⁸⁸

Diocletianus'un iktidardan çekildikten sonra *Spalatum*'daki sarayına dönmesi kendisine uğraş olarak bahçe işlerini edinmesi yine de korku duymasına ve acı çekmesine engel olamamıştır. Özellikle karısı Prisca ile kızı Galeria Valeria'nın ve eski meslektaşı Maximianus'un maruz kaldığı durumlar Diocletianus'un son yıllarını acı çekerek geçirmesinin ve ölümünün sebepleri arasında gösterilmektedir.⁴⁸⁹ Prisca ve Galeria Valeria'nın akıbeti ile ilgili bilgiler Lactantius tarafından aktarılmaktadır. 311 yılında Galerius, ölmeden önce karısı Valeria'yı ve oğlu Candidianus'u *Augustus* Licinius'a emanet etmiştir. Fakat Valeria, Maximinus Daia'nın evli olmasından dolayı onun yanında daha güvende olacağını düşünerek yanına gitmiştir. Şehvet düşkünü olan Maximinus Daia ise Valeria ile evlenmek istediğini bildirmiştir. Fakat bu teklif Galerius'un yasını tutan Valeria tarafından reddedilmiştir. Maximinus Daia, reddedilmenin öfkesiyle 311/312 yıllarında Valeria ve annesi Prisca'yı Suriye'ye sürgüne göndermiştir.⁴⁹⁰ Valeria, sürgünde iken maruz kaldığı durumları babası Diocletianus'a bildirmiştir. Diocletianus, askeri güce sahip bir arkadaşını üç kez Maximinus Daia'ya kızına özgürlüğünü vermesi için göndermiştir. Ancak Diocletianus'un çabaları sonuç vermeyerek her defasında reddedilmiştir.⁴⁹¹

Tüm bunlar yaşanırken *augustus* olan Constantinus, Diocletianus'un meslektaşı Maximianus'un heykellerini yıkarak ve portresinin olduğu tasvirleri yok ederek onun hatırasını lanetlemiştir.⁴⁹² Dolayısıyla birlikte hüküm sürdüğü *augustusun* hatırasının lanetlenmesinden ve eşiyle kızının maruz kaldığı durumlardan dolayı acı çeken Diocletianus, en sonunda yaşadığı ıstırap nedeniyle ölmüştür.⁴⁹³

Eutropius yeryüzünde insanlığın var oluşundan beri kimseye kismet olmayanın Diocletianus'a kismet olduğunu, sıradan bir vatandaş gibi ölmesine rağmen tanrılar arasına katıldığını belirtmektedir.⁴⁹⁴ Bu durum hatırası lanetlenmeyen imparatorların

⁴⁸⁸ Barnes, 1982, s. 32, 71.

⁴⁸⁹ Gibbon, 2019, s. 554; S. Corcoran, 2008, a.g.m., s. 251.

⁴⁹⁰ Lact. XXXV.3, XXXIX.1-5, XLI.1; **PLRE I**, *Prisca I*, s. 726, *Galeria Valeria*, s. 937; Barnes, 1982, s. 9.

⁴⁹¹ Lact. XLI.1-3.

⁴⁹² Lact. XLII.1; Eus. VIII.13.15; Corcoran, 2008, s. 251.

⁴⁹³ Lact. XLII.2-3. Corcoran, 2008, s. 251.

⁴⁹⁴ Eutr. IX.28.

Tanrı olarak adlandırılmaları bakımından doğru görünmektedir. Fakat haleflerinden hiçbir imparatorun onun kutsanması amacıyla sikke çıkarmadığı bilinmektedir.⁴⁹⁵

Diocletianus'un doğum tarihinde olduğu gibi ölüm tarihinde de belirsizlikler mevcuttur. 3 Aralık⁴⁹⁶ öldüğü gün olarak nerdeyse kesinlik kazanmıştır. Fakat yıl konusunda açıkça tartışmalar sürmektedir. Hieronymus, Diocletianus'un ölümünü 316 yılına tarihlendirmektedir. Fakat yazarın eseri yaklaşık yüz yıl sonra yazılmış bir eser olduğu için bu tarih pek kabul görmemektedir.⁴⁹⁷ Oysa Diocletianus'un çağdaşı Lactantius'un vermiş olduğu 311/312 yılları daha çok kabul edilmektedir.⁴⁹⁸ Lactantius'un verdiği bilgilere göre Constantinus'un 28 Ekim 312 yılında Maxentius'a karşı yaptığı Milvius Savaşı'nda Diocletianus'un henüz hayatta olduğu düşünülmektedir.⁴⁹⁹ Dolayısıyla Diocletianus'un 3 Aralık 312 tarihinde öldüğü kabul edilebilir.

Prisca ve Galeria Valeria'nın ölümleri ise Diocletianus'un ölümünden sonra eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Maximinus Daia'nın ölümünden sonra Licinius (308-324) tarafından yakalanıp öldürülene kadar on beş ay boyunca kaçarak saklanan Valeria, yaklaşık 314/ 315 yılında Thessallonica⁵⁰⁰ yakınlarında yakalanmış ve annesi Prisca ile birlikte idam edilmelerinin ardından denize atılmışlardır.⁵⁰¹

⁴⁹⁵ Corcoran, 2008, s. 252.

⁴⁹⁶ Barnes, 1982, s. 32; Corcoran, 2008, s. 152.

⁴⁹⁷ Jerome, Chronicle, 316d.

⁴⁹⁸ Özellikle T.D. Barnes, Lactantius'un vermiş olduğu kronolojiyi tercih ederek 311 yılı üzerinde dikakle durmaktadır. Barnes, 1982, s. 32.

⁴⁹⁹ Socrates Scholasticus da Diocletianus'un ölümünü Constantinus'un Milvius savaşıdan sonraya tarihlendirmektedir. Socrates Scholasticus, **The Ecclesiastical History**, I.2; Corcoran, 2008, s. 251.

⁵⁰⁰ Modern Selanik kenti.

⁵⁰¹ Lact. L.1-2; **PLRE I**, *Prisca I*, s. 726, *Galeria Valeria*, s. 937; Barnes, 1981, s. 9.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNETİM MODELİ VE İDARİ DÜZENLEMELER

İmparator Augustus'un MÖ 27'den itibaren eşitler arasında birinci kişi anlamına gelen *princeps* unvanını almasıyla birlikte 284 yılına kadar devam eden süreç Principatus Dönemi olarak adlandırılmaktadır. 284 yılında iktidara gelen Diocletianus ise yönetim, yasama ve yargı yetkilerini elinde toplayarak efendi anlamına gelen *dominus* unvanını üstlenmiş ve mutlak bir hâkimiyet dönemi başlatmıştır. Diocletianus ile başlayan ve Roma'nın ikiye ayrıldığı 395 tarihine kadar devam eden bu dönem *Dominatus* Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Diocletianus, monarşiye benzer bir biçimde kuvvetler birliği esasına dayanan hâkimiyetiyle kendisine bir eş *augustus* ve *caesarlar* seçmiş ve Roma yönetim modelinde değişikliğe gitmiştir. 286 yılından itibaren sekiz yıllık dönemde eş *augustus* ile devlet idaresini yürütürken, 293-305 tarihleri arasında iki *augustus* ve iki *caesarın* yönetim ortaklığı ile iktidarını sürdürmüştür. Yönetimde dört idarecinin bulunması, imparatorluğun sorumluluk alanlarına bölünmesine, yönetimin kolaylaşmasına ve eyaletler üzerinde düzenlemeler yapılarak merkezileştirilmesine olanak tanımıştır.

2.1. Merkezi Yönetim Düzenlemeleri

20 Kasım 284 yılında iktidara gelen Diocletianus yaklaşık sekiz aylık tek iktidar döneminden sonra ilk olarak devletin yönetim sisteminde değişikliğe gitmiştir. Kriz koşullarında devraldığı Roma topraklarında Batı'dan Doğu'ya kadar her bölgesinde ortaya çıkan askeri ve siyasi sorunları eş zamanlı kontrol edebilmek amacıyla 25 Temmuz 285'te Maximianus'u *caesar*, ardından 1 Nisan 286'da ise *augustus* ilan ederek *Diarchia* olarak tanımlanan ikili yönetim sistemini oluşturmuştur. Yönetimde iki *augustusun* bulunması Roma tarihinde ilk değildi. Ancak sınırların genişliği ve karşılaşılan sorunların ciddiyeti, imparatoru yeni meslektaşlar seçmeye yönlendirmiştir. 1 Mart 293 tarihinde iki *augustusa* yardımcı olarak Constantius Chlorus ve Galerius *caesar* ilan edilmişlerdir. Böylece Roma tarihinde ilk kez dörtlü idare biçimi olarak tanımlanan *tetrarchia* kurulmuş oldu. Roma iktidarı dört imparator arasında bölünmüş

olsa da imparatorluğun bölünmezlik ilkesi vurgulanmaya devam edilmiş ve Diocletianus tek hakim güç olarak tüm yetkileri elinde toplamıştır.

2.1.1. *Diarchianın Oluşumu*

Diocletianus'un yirmi bir yıllık saltanatının neredeyse ilk yarısını oluşturan ve bir kısım modern araştırmacılar tarafından *Diarchia* olarak adlandırılan dönemde Diocletianus 285 yılında Maximianus'u *caesar*, 286 yılında ise *augustus* ilan ederek iktidara ortak olmasını sağlamıştır. *Diarchia*, iki imparatorun ortak yönetimi anlamına gelen Latince bir terimdir. XIX. yüzyıldan itibaren çağdaş araştırmacılar 285-293 arasına tarihlendirilen dönemin yönetim anlayışını daha kolay ifade edebilmek amacıyla *Diarchia* terimini kullanmayı tercih etmişlerdir.⁵⁰² Ancak gerek antik eserlerde gerek modern literatürde kronoloji belirsizliğinin olması nedeniyle *Diarchia* sisteminin oluşturulma aşamaları kesinlik kazanmamıştır. Bu nedenle konu içerisinde kronolojik uyumluluğun sağlanması ve sistemin tüm yönleriyle anlaşılması amacıyla öncelikle Diocletianus'un bu yönetim anlayışına yönelmesinin sebeplerini ve yönetimin uygulanma aşamasını ele almanın önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Diocletianus, III. yüzyıl sonları ve IV. yüzyıl başlarında imparatorluk makamını, devleti içinde bulunduğu krizden kurtarmak ve istikrarı yeniden sağlamak için kullanan reformcu imparatorlardan biridir. Diocletianus'u seleflerinden farklı kılan durum, dönemin kriz koşullarının farkında olması ve bundan yararlanabilmesidir. Söz konusu dönemde imparatorun otokratik gücü devleti yönetmekte ve savunmakta yetersiz kalmaktaydı. İmparatorluk üzerinde etkisini arttıran ordu nedeniyle sürekli olarak tahttan el çekme ve ölüm tehdidiyle karşı karşıya kalan imparatorlar askerlerin emirlerine uymak zorundaydılar. Diocletianus da iktidarı ele geçirmek amacıyla girişimde bulunan generallerden sadece biriydi ve askerler kendisini destekledikleri gibi imparatorluk yetkisini elinden alabilirlerdi. Bu nedenle Diocletianus için yaşanmakta olan askeri krizler, güç paylaşımı, veraset sorunu ve bölgesel komutanlara yetki verme

⁵⁰² *Diarchia* teriminin ilk kez 1844 yılında Connop Thirwall tarafından yayınlanan "A History of Greece" isimli eserde Sparta Devleti'nin yönetim biçiminden söz edilirken kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz. Leadbetter, Bill, "Best of Brothers: Fraternal Imagery in Panegyrics on Maximian Herculus", **Classical Philology**, 99 (3), 2004, s. 265, dp. 3; Rees, 2004, s. 6; Van Dam, Raymond, **The Roman Revolution of Constantine**, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 235; Omissi, 2018, s. 83. S. Williams, *diarchia* terimi yerine "*Dual Imperium*" (çift monarşi) terimini kullanmayı tercih etmiştir. Williams, 1997, s. 48-49.

büyük bir düğümün ayrılmaz parçalarıydı.⁵⁰³ Bununla birlikte iktidarının ilk günlerinde bu sorunlar için planlı hareket etmediği, koşullara bağlı olarak çözümler yaratmaya çalıştığı kabul edilmektedir.⁵⁰⁴

Diocletianus'un iktidarının ilk günlerinde gerçekleşen askeri krizler eş zamanlı patlak vermiş ve her biri ana saha ordusu gerektirecek kadar ciddi olmuştur. Tuna bölgesi Sarmatların yeni istilalarına maruz kalırken, Franklar ve Saksonlar Ren Nehri çevresindeki kıyı ovalarını güçlü olmayan bir direnişe karşı yağmalamaktaydılar. İstilaların neden olduğu sefaletin, ekonomik sıkıntıların ve gasp girişimlerinin ardı ardına yaşandığı dönemler Gallia'daki köylüler için dayanılmaz olmuştu. İmparatorluk yetkililerinden kaçan haydut grupları istediklerini almak, istedikleri yere gitmek ve devletin gücüne meydan okumak için sonunda *Bacaudae* olarak adlandırılan tek büyük bir isyan grubu olarak köylülerle birleşmişlerdi. Öte yandan Gallia, kuzeyden gelen Alamanni ve Burgundialar'ın istilalarına da maruz kalmıştır. Doğu'da ise 224 yılında kurulan Sasani İmparatorluğu, Roma'ya yönelik askeri tehditlerini yoğunlaştırmıştır.⁵⁰⁵ İmparatorluk, Diocletianus'un tek başına yönetebilmesi ve söz konusu askeri krizlerin üstesinden gelebilmesi için oldukça geniş sınırlara sahipti. Bu nedenle tüm yönetim ve savunma sorunlarıyla başa çıkabilmek için güvenilir yardımcılara ihtiyaç duymuştur. Ayrıca yetenekli kişilerle güç paylaşımı yapmayı askerlerin veya gasp girişimcilerinin kendisine karşı isyan etmelerini önlemenin bir yolu olarak görmüştür.⁵⁰⁶ Özellikle Gallia'daki *Bacaudae* isyanının bastırılması konusunda atacağı adımlarda dikkatli olması gereken Diocletianus'un, Gallia'ya bizzat gitmesi imparatorluğun Doğu eyaletlerindeki sorunlar için risk oluşturabilirdi. Bir komutanını göndermesi durumunda da eşit derecede riskler meydana gelebilirdi. Çünkü sorunun çözülmesi için geniş yetkilerle bir general görevlendirmenin geçmişte⁵⁰⁷ olduğu gibi bir ayrılığa ve iç savaşa yol açabileceğini fark etmesini sağlayan askeri bir kariyere sahipti.⁵⁰⁸ Üstelik

⁵⁰³ Rostovtzeff, Michael, **Rome**, Oxford University Press, London, 1960, s. 279-280; Leadbetter, 2004, s. 259.

⁵⁰⁴ Cameron, 1993, s. 31.

⁵⁰⁵ Akşit, 1970, s. 213; Williams, 1997, s. 42; Börm, Henning, "Born to Be Emperor: The Principle of Succession and the Roman Monarchy", **Contested Monarchy**, (ed. J. Wienand), Oxford University Press, Oxford, 2015, s. 244.

⁵⁰⁶ Southern, 2004, s. 136; Strauss, 2019, s. 254.

⁵⁰⁷ İmparator Valerianus döneminde komutan olan Postumus, Gallienus döneminde Gallia'da bağımsızlığını ilan ederek bağımsız bir imparatorluk kurmuştu. Bu imparatorluk Aurelianus dönemine kadar Gallia İmparatorluğu adı ile devam etmiştir. Meijer, 2006, s. 104.

⁵⁰⁸ Leadbetter, 2009, s. 53.

Diocletianus acil sorunların çözümü için güven bağıyla görevlendirebileceği bir erkek evlat sahibi değildi. Güç paylaşımında imparatorların ihtiyaç duyduğu yardımcıları genellikle oğulları olmuş veya hanedana mensup kişiler içinden seçilmiştir. Çocuğu olmayan imparatorlar ise sorumluluk paylaşımı yapmak ve haleflerini belirlemek için varis evlat edinmişlerdir.⁵⁰⁹ Fakat meşruiyeti imparatorluk soyuna dayandırmak ve imparatorluk yetkisini aile içinde tutarak korumaya çalışmak III. yüzyılda önemini yitirmeye başlamıştır. Öte yandan iktidara gelen gasıp imparatorların hiçbir kontrolü sağlayacak ve iktidarını güvenceye alacak kadar güçlü olamamıştır.⁵¹⁰ Diocletianus’u bu anlamda seleflerinden farklı kılan durum kendisine yardımcı belirlemek konusunda kan bağıının olmadığı birini seçerek hanedan oluşturmaya ve yönetime ortak ederek askeri krizlerle başa çıkmaya çalışmasıdır. Daha da önemlisi Diocletianus’un iktidara karşı isyan ederek askerleri tarafından imparator ilan edilmeyi amaçlayan hırslı komutanların cesaretlerini kırmaya çalıştığı yorumlanmaktadır.⁵¹¹

Diocletianus, bu koşulları göz önünde bulundurarak Margus Savaşı’ndan sadece birkaç ay sonra 25 Temmuz 285⁵¹² tarihinde geçmişten dostu ve silah arkadaşı olan Maximianus’u, Mediolanum’da *caesar* ilan etmiştir.⁵¹³ Maximianus ya *caesar* ilan edildiğinde ya da çok kısa bir süre sonra Diocletianus’un aile ismi⁵¹⁴ olan Valerius’u (Marcus Aurelius Valerius Maximianus) almış ve *Filius Augusti* (*Augustus*un oğlu) olarak ilan edilmiştir.⁵¹⁵ Maximianus’un, Valerius ismini alması Diocletianus’un

⁵⁰⁹ Literatürde evlat edinilen imparatorlar ve Antoninus’lar hanedanı olarak adlandırılan dönemde iktidarda bulunan imparatorlar erkek çocuklarının olmaması nedeniyle kendilerine birer varis evlat edinmişlerdir. İlk kez İmparator Nerva (96-98), Yukarı Germania valisi Marcus Ulpius Traianus’u 97 yılında evlat edinerek tüm yetkilerini paylaşmıştır ve böylece varisini de belirlemiştir. 193 yılında askerlerin desteğini alarak iktidarı ele geçiren ve hanedan üyesi olmayan Pertinax (193) ile evlat edinilen imparatorlar dönemi sona ermiştir. Boatwright, Mary T. vd. **Romalıların Kısa Tarihi**, (çev. İrem Kısacık), Alfa Yayınları, İstanbul, 2022, s. 234.

⁵¹⁰ Zangenberg, Jürgen K., “*Scelerum inventor et malorum machinator. Diocletian and the Tetrarchy in Lactantius, De mortibus persecutorum*”, **Imagining Emperors in the later Roman Empire**, (ed. D.P. Burgersdijk-Alan J. Ross), Brill, Leiden-Boston 2018, s. 42.

⁵¹¹ Rees, 2004, s. 6; Harries, 2012, s. 27; Börm, 2015, s. 244.

⁵¹² Maximianus’un Caesar olarak atandığı tarihi bazı araştırmacılar 21 Temmuz 285 olarak vermektedir. Barnes, Timothy D., “Imperial Campaigns, A. D. 285-311”, **Phoenix**, 1976, 30 (2), s. 177; Bowman, 2005, s. 69. Margus Savaşı’nın 285 yılı Mayıs ayından önce meydana gelmiş olmasına dayanılarak sadece 2 ay sonra Maximianus’un *Caesar* seçildiğini söyleyebiliriz.

⁵¹³ Eutr. IX.20; Oros. VII.25.2; Cedr. **Comp. Hist.** s. 464; Barnes, 1982, s. 4; Treadgold, 2001, s. 12; Potter, 2004, s. 280. Ioannis Malalas, Diocletianus’un üçüncü yılında Maximianus’u *Caesar* olarak seçtiğini belirtmektedir. Malal. XII.38.

⁵¹⁴ Aurelius Victor, Diocletianus’tan söz ederken zaman zaman aile ismi olan Valerius’u kullanmaktadır. Aur. Vict. XXXIX.5,9,13,21-24,35.

⁵¹⁵ Maximianus’un Diocletianus’un oğlu olduğuna dair atıfta bulunan tek antik yazar Malalas’tır. Malal. XII.38.

ailesine resmi olarak dahil olduğunu göstermektedir. Bu durumda, Diocletianus'un Maximianus'u evlat edinmesinin yasal bir eylemden ziyade dikkatlice tasarlanmış bir kurgu olduğu görülmektedir. Maximianus, *caesar* iken evlat edinilmiş olsa bile *augustus*luğa yükseltilmesiyle bu tanımlama kardeşlik vurgusu ile değişmiştir.⁵¹⁶ Modern tarihçiler arasında Roma geleneğine uygun olmayan bir şekilde Diocletianus'un Maximianus'u evlat edinme yöntemiyle kardeş olarak benimsediği önerilmektedir. Evlat edinme yoluyla bir kardeşliğin kurulması yalnızca Roma hukukunda bulunan evlat edinme kurallarıyla değil Roma veraset kurallarıyla da çelişmektedir.⁵¹⁷

Maximianus'u *caesar* olarak seçmesi iki meslektaş arasında oluşan arkadaşlık ve güven bağının uzun süredir devam ettiğini düşündürmektedir. *Caesar*lar Septimius Severus (193-211) döneminden itibaren *tribunus* gücüne sahip olmamaktaydılar ve bu Maximianus için de geçerli olmuştur. Bu durum *augustus*un *caesar* üzerindeki üstünlüğünü ifade etmekteydi ve Diocletianus da kendi rütbesindeki farkı korumaya dikkat etmekteydi.⁵¹⁸ *Caesar*ını ilan eden Diocletianus yönünü Doğu'daki Sarmatlara ve Sasanilere çevirirken Maximianus'u ise Gallia'daki *Bacaudae* isyanıyla başa çıkmak üzere göndermiştir. Maximianus kısa sürede muhtemelen 286'nın başlarında *augustus* ilan edildiği zaman başarılı olarak *Bacaudae*lara boyun eğdirmiştir.⁵¹⁹ Fakat imparatorluk genelinde sorunlar hala devam etmekteydi. *Caesar* Maximianus, 285'te Gallia'da iken Carausius isimli komutanını Sakson, Frank ve Germen istilalarına karşı Britannia ve Manş Denizi kıyılarını savunması için görevlendirmiştir.⁵²⁰ Fakat bir süre sonra Carausius'un korsanlardan ve yağmacılardan elde ettiği ganimetleri kendisine ayırdığı, halka ve imparatora göndermediği haberini alan Maximianus, Carausius'un cezalandırılmasını emretmiştir. Maximianus'un cezalandırma emri üzerine bundan kurtulmak isteyen ve kendisine askeri destek sağlayan Carausius 286 yılının sonları-287 yılının başlarında Britannia'da isyan ederek kendisini *augustus* ilan etmiştir.⁵²¹

⁵¹⁶ Southern, 2004, s. 137; Leadbetter, 2009, s. 259;

⁵¹⁷ Diocletianus'un böyle bir bağ kurması Tuna bölgesindeki kabilelere özgü bir uygulama olarak iddia edilmektedir. Bu bağlamda Maximianus'un evlat edinme yoluyla kardeş olarak benimsenmesine yönelik detaylı tartışma için bkz. Shaw, Brent D., "Ritual Brotherhood in Roman and Post-Roman Societies", *Traditio*, 1997, 52, ss. 327-355.

⁵¹⁸ Leadbetter, 2009, s. 53-54; Harries, 2012, s. 27.

⁵¹⁹ Aur. Vict. XXXIX.13; Jerome, *Chronicle*, 266d; Rees, 2004, s. 6.

⁵²⁰ Aur. Vict. XXXIX.16; Eutr. IX.21; Barnes, 1982, s. 10-11; Bowman, 2005, s. 71.

⁵²¹ Eutr. IX.21; Bowman, 2005, s. 71. Carausius isyanı hakkında bkz. Diarchia Dönemi Siyasi Olaylar, Britannia.

2.1.1.1. Diocletianus ve *Diarchia*

Carausius isyanının ve beraberinde devam eden sorunların Diocletianus'un devlet yönetimiyle ilgili attığı adımlarda etkili olduğu düşünülmektedir. İsyancılara karşı Maximianus ile yönetimi paylaşmak için önemli bir adım atarak 1 Nisan 286'da⁵²² Maximianus'u ortak *augustus* ilan etmiştir. Böylece modern yazarlar tarafından *Diarchia* olarak isimlendirilen ikili yönetim biçimi oluşturulmuştur.⁵²³ Ancak Diocletianus'un, Maximianus'un *augustus* ilan edildiği 286 yılının 20 Ocak-3 Mart tarihleri arasında Nicomedia'da, 22 Mart'ta Byzantium'da ve 31 Mayıs'ta Tiberias'ta olduğunun anlaşılmasıyla⁵²⁴ iktidar ortaklığı ilginç bir hal almaktadır. Bu bilgiye göre 1 Nisan 286'da *augustus* ilan edilen Maximianus'un yanında Diocletianus'un bulunmasının mümkün olmadığı iddia edilmektedir. Bu durumda Diocletianus'un Maximianus'un kendi başına hareket edebilmesine ve kendisini *augustus* olarak ilan etmesine izin vermiş olması Maximianus'a olan güveninin ve geniş yetkilerinin kanıtı olarak düşünülmektedir.⁵²⁵ Fakat yinede Diocletianus'un Maximianus'un *augustus* rütbesini onayladıktan sonra 31 Mayıs'ta Tiberias'a gitmiş olduğu daha makul görünmektedir.⁵²⁶

Diocletianus'un Maximianus'u ortak *augustus* ilan etmesindeki amacı hakkında ve kronolojik uyumluluk konusunda kaynaklar kesinlik göstermemektedir. Carausius'un isyan etmesinden sonra Maximianus'un *augustus* olarak ilan edildiğine dair bilgi veren antik kaynaklar Eutropius'un *Breviarium Historiae Romanae* (Kısa Roma Tarihi) isimli eseri ve Paulus Orosius'un *Adversus Paganos: Historiarum Libri Septem* (Paganlara Karşı Yedi Tarih Kitabı) isimli eseridir.⁵²⁷ Aurelius Victor ve Ioannis Zonaras ise unvan ayrımı yapmadan Maximianus'un iktidara ortak edilerek Gallia'ya gönderildiğini

⁵²² Chr. Pasch. p.510.18; LRE I, s. 38; Barnes, 1982, s. 4. Maximianus'un 1 Mart 286 tarihinde Augustus ilan edildiğine dair güçlü kanıtlara dayanmayan iddialar da mevcuttur. Bkz. **Locorum ex iure romano anteiustiniano ab incerto scriptore collectorum fragmenta quae dicuntur Vaticana**, 275, (ed. Angelus Maius), Bonnae, apud Adolphum Marcums, 1833, s. 86-87; PLRE I, M. Aur. Val. Maximianus signo Herculus 8, s. 574.

⁵²³ Epit. De Caes. XXXIX.2; Eutr. IX.21; LRE I, s. 38; Barnes, 1982, s. 4; Bowman, 2005, s. 69; Potter, 2004, s. 282; Rees, 2004, s. 6; Corcoran, 2008, s. 230.

⁵²⁴ Diocletianus'un seyahatleri için bkz. Barnes, 1982, s. 49-56.

⁵²⁵ 285 yılı Şubat ayında Maximianus tarafından Milano'da Caesar yetkisiyle çıkarılan bir bildiri, Maximianus'un Diocletianus gibi kendi başına bildiri yayımlayabildiğini dolayısıyla geniş yetkilere sahip olabildiğini kanıtlamaktadır. Potter, 2004, s. 282-283.

⁵²⁶ Corcoran, 2008, s. 231.

⁵²⁷ Eutr. IX.21; Oros. VII.25.5.

ve devamında Carausius isyanının gerçekleştiğini aktarmaktadırlar.⁵²⁸ Diğer antik eserler ise Maximianus'un Diocletianus tarafından iktidar paylaşımına ortak edilmesi konusunda aynı şekilde unvan ayrımı yapmamakta ve tarih konusunda farklılık göstermektedirler.⁵²⁹

Maximianus'un *augustus* rütbesine Carausius'un isyanından sonra yükseltildiği modern tarihçiler tarafından da desteklenmektedir. Carausius'un *augustus* olması imparatorluğun parçalanma riskini taşıyabilirdi ve Carausius'un yaptığına yanına kâr kalması başka gasıplar doğurabilirdi. Maximianus'un ise *caesar* olarak kalması askerleri aracılığıyla kendisini *augustus* ilan etmesine yol açabilirdi. Dolayısıyla Diocletianus gasp girişimlerine karşı önemli bir adım atarak Carausius'un isyanından oldukça kısa bir süre sonra Maximianus'u *augustus* ilan ettiği düşünülmektedir.⁵³⁰ Fakat Carausius'un isyan tarihinin 286 sonları ve 287 yılının başları olduğu önerilmektedir.⁵³¹ Bu durumda Diocletianus'un Carausius isyanından önce Maximianus'u *augustus* ilan ettiği ve Carausius'un ortak yönetime bir tepki olarak kendisini *augustus* ilan etmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Her iki durumda da Maximianus'un *augustusluğu* Diocletianus'un imparatorluk yönetimini kolaylaştırmak için başvurmuş olduğu bir yöntemdir.

İmparatorlukta çift *augustus* sistemi yapısal olarak ilk kez karşılaşılan bir durum değildi. Roma'nın iki kardeş tarafından kurulduğunu anlatan efsanevi kuruluş hikâyesinden beri imparatorluk ikişer ikişer yapılan işlere aşina olmuştur. Cumhuriyet döneminde ikişer *consul* seçilmiş, imparatorlar ikişer *praefectus* atamıştır. Devlet idaresinde ilk kez C. Iulius Caesar, Pompeius ve Crassus tarafından üçlü yönetim biçimi olan birinci *Triumvirlik* (M.Ö. 60-44), ardından Octavianus, Antonius ve Lepidus tarafından ikinci *Triumvirlik* (M.Ö. 43-38) oluşturulmuştur.⁵³² İmparatorluk döneminde Antoninus'lar hanedanından Marcus Aurelius (161-180), *augustus* unvanını evlat edinilen kardeşi Lucius Verus (161-169) ile paylaşmıştır. III. yüzyıl imparatorlarından

⁵²⁸ Aur. Vict. XXXIX.13-16. Zon. XII.31.

⁵²⁹ Zonaras, Diocletianus'un saltanatının dördüncü yılında bazılarının göre ise ikinci yılında Maximianus'u meslektaş olarak seçtiğini söylemektedir. Zon. XII.31; Chronicon Paschale'da Maximianus'un Diocletianus'un saltanatının üçüncü yılının başlarında yönetime ortak edildiği bilgisi verilmektedir. Chr. Pasch. p.511, s. 2. Bizans tarihçisi ve keşiş olan Theophanes, Diocletianus'u dördüncü yılında (287/288) Maximianus'u meslektaş ilan ettiğini açıklamaktadır. Theoph. AM 5780, s. 6.

⁵³⁰ Williams, 1997, s. 48.

⁵³¹ LRE I, s. 38-39; Barnes, 1982, s. 11; Casey, 2005, s. 35, 55.

⁵³² Boatwright, vd., 2022, s. 157-158.

Valerianus ve Decius da (249-252) *augustus* unvanlarını oğullarıyla paylaşmışlardır.⁵³³ Yüzyılın sonlarına ait bir örnek ise imparator Carus'un oğulları Numerianus'u *caesar*, Carinus'u *augustus* olarak ataması ve yönetime ortak etmesidir. Bu yönetim ortaklığı kısa sürmesine rağmen ailevi bağlarla sağlanan bir iktidar paylaşımıdır. Diocletianus dönemine kadar yapılmış olan iktidar paylaşımlarında geleneksel olarak ya hanedan ya da aile bağı görülmektedir.⁵³⁴ Diocletianus'un *Diarchia* sistemi ise kan bağı olmayan iki imparatorun kardeşliğine dayanmaktaydı. Maximianus, *caesar* iken *augustus*un oğlu olarak tanımlanmasına rağmen kısa süre sonra *augustus* rütbesine yükselmesi nedeniyle Lactantius'un eserinde ve övgü metinlerinde Diocletianus'un kardeşi olarak tanımlanmaktadır.⁵³⁵

289 yılında muhtemelen Triverorum'da Maximianus'a sunulan övgü metninde kardeşlik teması yoğun bir şekilde işlenmektedir. Metnin yazarı “*Ey kutsal imparator, kendinizi ve erkek kardeşinizi Roma İmparatorluğu'nun kurucuları olarak adlandırabilirsiniz. Siz Roma'nın yenileyicilerisiniz, neredeyse aynı şeydir. Roma halkının kökenine dair izler taşıyan bu şehrin (Roma) doğum günü olmasına rağmen şehrin kurtuluşuna işaret eden iktidarınızın ilk günleridir*” sözleriyle iki *augustus*u Roma'nın efsanevi kurucuları Romulus ve Remus'a benzeterek kardeşliklerini vurgulamaktadır.⁵³⁶ Yazar metnin sonlarına doğru Romulus ve Remus arasında oluşan kıskançlığın kentin bölünmesine neden olduğunu belirtmektedir. Efsanevi kurucuların aksine Diocletianus ve Maximianus arasında kıskançlık olmadığını, iki *augustus*un kazandıkları zaferlerden sonra Roma'ya dönerek Palatium Tepesi'nde birlikte yaşamak istediklerini ifade ederek kardeşliklerini bir kez daha yüceltmektedir.⁵³⁷ Övgü metninin Roma'nın kuruluş yıl dönümü ve tanrıça Pales onuruna düzenlenen *Parilia* festivali zamanına denk gelmesi yazarın böyle bir karşılaştırma yapmasına da fırsat tanımıştır.⁵³⁸

Aynı metnin yazarı *augustus*ların askeri zaferlerine övgüler yağdırdıktan sonra aralarındaki kardeşliğin ve uyumun kan bağına dayanan kardeşlikten daha üstün olduğunu “*Karakterlerinizdeki benzerlikten dolayı aranızdaki uyum her geçen gün*

⁵³³ Zangenberg, 2018, s. 42; Boatwright, vd., 2022, s. 276

⁵³⁴ SHA, **Car. Carin et Num.** VII.1; Aur. Vict. XXXVIII.1-2; Zon. XII.30; Faulkner, 2017, s. 285.

⁵³⁵ Lactantius, VIII.1. 289 yılında Maximianus'a sunulmuş olan övgü metninin genel teması iki Augustus arasındaki kardeşliktir. Bkz. **Pan. Lat. X.**

⁵³⁶ **Pan. Lat. X.1.5.**

⁵³⁷ **Pan. Lat. X.13.1-2.**

⁵³⁸ **Pan. Lat. X.1.5.**

artıyor ve herhangi bir kan bağından daha sağlam bir bağ olan erdem bağıyla kardeşsiniz” sözleriyle ifade etmektedir.⁵³⁹ 291 yılında Maximianus’a sunulan övgü metnine göre ise *augustus*lar eşit savaşlar ve eşit zaferler sayesinde kardeş olmuşlardır. Kardeşlikleri şans eseri değil bir seçimdir. Aralarındaki yaş farkına rağmen birbirlerine olan sevgi onları eşit kılmış ve sahip oldukları farklı kanları birbirine karışarak bağ kurmalarını sağlamıştır.⁵⁴⁰

İki *augustus* arasında vurgulanan kardeşlik temasını kabartma eserlerde ve heykel sanatında da görmek mümkündür. Nicomedia’da sürdürülen kazılar esnasında keşfedilen ve bir kente giriş töreni onuruna yapıldığı düşünülen büyük bir kabartma eserin parçası her iki imparatoru birbirlerine sarılırken tasvir etmektedir. İki imparatorun kucaklaşması *Diarchia* yönetimini ve imparatorlar arasındaki uyum temasını da vurgulamaktadır.⁵⁴¹ Bu uyum ve kardeşlik vurgusu Venedik San Marco meydanında bulunan dört imparator heykelinde olduğu gibi *Tetrarchia* dönemi pek çok sanat eserinde görülmektedir (Ek 10a).

İmparatorlar, antik eserlerde ve sanat eserlerinde yansıttıkları kardeşlik temasını üstlendikleri tanrısal sıfatlarla pekiştirmişlerdir. *Augustus*lar 288 yılının yaz mevsiminde ortaklaşa düzenledikleri Germen zaferinden sonra Raetia’da bir araya gelmişler ve daha çok savaş konularını kapsayan bir görüşme gerçekleştirmişlerdir.⁵⁴² Muhtemelen bu görüşmede Iuppiter ve Hercules’i sırasıyla *conservatores* (tanrısal koruyucu) ve *comites* (eşlik eden) olarak kabul etmişlerdir. Diocletianus, Tanrı Iuppiter’i temsilen *Iovius*, Maximianus ise Hercules’i temsilen *Herculius* sıfatını üstlenmiştir.⁵⁴³ Aynı yıl Gallia’daki Cularo’nun⁵⁴⁴ surları ve içyapı inşaları tamamlandığında Roma kapısı *Iovius* ve Viennese kapısı *Herculius* olarak isimlendirilerek *augustus*lara ithaf edilmiştir.⁵⁴⁵

⁵³⁹ **Pan. Lat.** X.9.2-3.

⁵⁴⁰ **Pan. Lat.** XI.7.5-7.

⁵⁴¹ Ağtürk, Tuna Şare, “A New Tetrarchic Relief from Nicomedia: Embracing Emperors”, **American Journal of Archaeology**, 2018, 122 (3), s. 412-424; Ağtürk, Tuna Şare, S. Gedük, “Antik Nikomedia’nın Görkemli İmparatorluk Kompleksi”, **Aktüel Arkeoloji**, 82, 2021, s. 6-11.

⁵⁴² **Pan. Lat.** X.9.2; Barnes, 1982, s. 51, 57; Bowman, 2005, s. 60; Omissi, 2018, s. 83.

⁵⁴³ **CIL**, VIII.2346-2347; Aur. Vict. XXXIX.13; Sickie, C.E.V., “Changing Bases of the Roman Imperial Power in the Third Century A. D.” **L’antiquité classique**, 8 (1), 1939, s. 169; Mattingly, Harold, “Jovius and Herculus”, **The Harvard Theological Review**, 45 (2), 1952, s. 131; Treadgold, 2001, s. 14; Corcoran, 2006, s. 40; Corcoran, 2008, s. 230.

⁵⁴⁴ Modern Fransa’nın güneydoğu bölgesinde yer alan Grenoble kenti.

⁵⁴⁵ **CIL**, XII.2229; **ILS** 620, içinde Rees, 2004, s. 146; Sickie, 1939, s. 169.

İmparatorlar, artık imparator Augustus döneminden beri devam eden *princeps* unvanına sahip değillerdi. Artık doğrudan ilahi mertebede yer almaktaydılar.⁵⁴⁶

Iovius ve *Herculius* sıfatları, yöneten ve düzenleyen Iuppiter ile kendisine verilen görevleri kahramanca yerine getiren Hercules gibi aralarındaki tanrısal eşitliğe dayanan ilişkiyi sembolize etmekteydi.⁵⁴⁷ Her ne kadar eşitlik vurgusu yapılsa da Diocletianus'un üstünlüğünü vurgulayan belirgin bir ayrım vardır.⁵⁴⁸ Diocletianus, tanrıların ve insanların kralı olan Iuppiter'in yeryüzündeki temsilcisi, Maximianus ise onun dünyaya yayılan kötülöklere son veren kahraman temsilcisi olarak görölmekteydi.⁵⁴⁹ 289 yılında sunulan övgü metninin yazarı bu ilişkiyi: “*Gökyüzünde ve yeryüzünde üretilen tüm yararlı şeyler bizim için farklı tanrısalılıkların aracılığıyla geçip gidiyor gibi görünse de, yine de her şey yüce yaratıcılardan, göklerin hükümdarı Iuppiter'den ve yeryüzünün huzurunu sağlayan Hercules'ten geliyor. Bu yüzden en görkemli işler de hatta başkalarının komutası altında kazanılan başarılarında bile kararları Diocletianus verir ve siz onları uygularsınız.*” sözleriyle ifade etmektedir.⁵⁵⁰ Diocletianus ve Maximianus'un *Iovius* ve *Herculius* sıfatlarını üstlenmeleri, tanrısal güçlerin imparatorlar tarafından koruyucu ve eşlik eden olarak benimsenmelerine aşına olunan bir dönemde gerçekleşmiştir.⁵⁵¹ Üstlendikleri sıfatlar birer güç unvanı olarak “*Iovi conservatori*” ve “*Hercvli Conservatori*” lejantları ile nümismatik buluntularda yer almaktadır. Nümismatik buluntulara göre kardeş *augustus*lar tanrısal sıfatlarını birbirlerinin portrelerinin yer aldığı sikkelerde kullanmışlardır (Ek 4a, 4b, 4c).

Diocletianus ve Maximianus'un imparatorluk kardeşliği imparatorluğa yaklaşık yirmi bir yıl boyunca istikrar getiren ve Geç Roma İmparatorluğu'nun temellerinin atılmasına olanak sağlayan bir uyuşmaydı.⁵⁵² *Augustus*ların uyum içinde sınırları oldukça geniş olan imparatorluğa istikrar kazandırmaları 289 yılının övgü metninde

⁵⁴⁶ Goldsworthy, 2022, s. 209.

⁵⁴⁷ Southern, 2004, s. 136; Corcoran, 2006, s. 40.

⁵⁴⁸ Hekster, 1999, s. 719.

⁵⁴⁹ Jones, *LRE I*, s. 38.

⁵⁵⁰ *Pan. Lat.* X.11.6.

⁵⁵¹ İmparator Aurelianus da (270-275) Doğu'nun Güneş Tanrısı kültü olan Sol Invictus'u koruyucu tanrısı olarak benimsemiş ve Roma'nın en yüce tanrısı yapma girişiminde bulunmuştur. Özman, Recep, “İmparator Aurelianus ve Reformları”, *Turkish Studies - History*, 16(2), s. 242-243.

⁵⁵² Leadbetter, 2004, s. 265; Corcoran, 2006, s. 40; Corcoran, 2008, s. 230.

Hindistan'a kadar ulaşan Büyük İskender'den daha üstün olduklarının vurgulanmasına neden olmuştur.⁵⁵³

Lactantius, *augustus*ların düşünce, anlayış, istek ve yargılarda birbirlerine benzerliklerinden dolayı böylesine bir uyum ve dostluk kurduklarını belirtmektedir. Maximianus'un kötülük yapma konusunda Diocletianus'tan daha cesur olduğunu ifade ederken aralarındaki zıtlığın uyum sağladığını da vurgulamaktadır.⁵⁵⁴ Cesaret ve korku dışında onların karakterlerindeki uyuma yapılan vurgu imparatorlukta yaşanan sorunlara dayanabilmeleri için kurdukları ittifak olarak yorumlanabilmektedir. Maximianus kendisini askeri yetenekleriyle gösteren asker imparator, Diocletianus ise devletin idaresini ve yenilenmesini sağlayan üst düzey yöneticidir.⁵⁵⁵ *Diarchianın* yaratıcısı olan Diocletianus, daha üstün şahsi güce sahiptir ve iki *augustus* arasında yönetim sisteminde resmi bir bölünmeden söz edilmemektedir. Sorunlarla mücadele konusunda yaşanan bölgesel bölünme sadece sorumlulukların paylaşıldığı bir komuta kolaylığı olarak görülmektedir. Uygulama noktasında Diocletianus, imparatorluğun Doğu yarısının sorumluluğunu üstlenirken Maximianus ise Batı yarısının sorumluluğunu üstlenmiştir. Batı'daki tüm askeri astları Maximianus'un komutası altında hareket etmiştir. Kendi sorumluluk bölgesinde hazineyi idare etme, yargı ve ferman çıkarma haklarına sahip olmuştur. İmparatorlar birbirlerinin bölgesel alanlarında faaliyette bulunabilme hakkına sahip olmuşlardır.⁵⁵⁶ 289 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninde geniş sınırları olan imparatorluğun *augustus*lar arasında rekabet olmaksızın paylaşıldığı ve mesafelere rağmen devletin tek bir akılla yönetildiği vurgulanmaktadır.⁵⁵⁷ 291 yılına ait övgü metninde ise iki kardeş *augustus* arasında *patrimonium indivisiumun* (bölünmez miras) adil ve uyumlu paylaşımından söz edilmektedir: "...Böylesine bir uyum hangi çağda görüldü? Siz Roma dünyasını paylaşırken hangi ikiz kardeşler bölünmemiş bir mirası bu kadar adil paylaşabilir?".⁵⁵⁸ Övgü yazarları kardeşler arasında ortak miras olan imparatorluğun herhangi bir resmi bölünmeye gitmediğini vurgulamaktadırlar. Roma iktidar gücünü ifade eden bölünmez

⁵⁵³ Pan. Lat. X.10.3.

⁵⁵⁴ Lact. VIII.1-2.

⁵⁵⁵ Aurelius Victor, Maximianus'un yetenekli bir asker olduğunu söylemektedir. Aur. Vict. XXXIX.13.

⁵⁵⁶ Arnold, 1879, s. 170; Rees, 2004, s. 24.

⁵⁵⁷ Pan. Lat. X.9.4, X.11.1.

⁵⁵⁸ Pan. Lat. XI.6.3.

miras ebediydi ve parçalanamazdı. Dolayısıyla iki *augustus* sadece bir başla iki kola sahip tek vücut olarak hareket etmekteydiler.⁵⁵⁹

2.1.1.2. Maximianus Herculus

Marcus Aurelius Valerius Maximianus, Diocletianus gibi Illyricum bölgesinde Pannonia'da Sirmium yakınlarında bir pazar satıcısının oğlu olarak dünyaya gelmiştir.⁵⁶⁰ Doğum tarihinin bilinmemesine rağmen *Epitome De Caesaribus*'a göre öldüğü zaman 60 yaşlarındaydı.⁵⁶¹ Öldüğü tarihteki yaşı göz önünde bulundurularak yaklaşık 250 yıllarında doğmuş olduğu ve Diocletianus'tan birkaç yaş küçük olduğu belirtilmektedir.⁵⁶² Maximianus, Suriyeli Eutropia ile evlenmiş ve bu evlilikten Maxentius (306-312) ile kızı Fausta⁵⁶³ dünyaya gelmiştir.⁵⁶⁴ Maximianus'un ayrıca Eutropia'nın kendisinden önceki evliliğinden dünyaya gelen Fl. Maximiana Theodora isimli üvey bir kızının olduğu da bilinmektedir. Theodora, 293 yılında Constantius Chlorus ile evlendirilmiştir.⁵⁶⁵

Maximianus da Diocletianus gibi askeri saflarda yükselmiş ve Aurelianus ile Probus dönemlerinde hizmette bulunmuştur.⁵⁶⁶ Daha sonra Maximianus, Carus'un 283

⁵⁵⁹ Williams, 1997, s. 49; Leadbetter, 2004, s. 263.

⁵⁶⁰ *Epitome De Caesaribus*'ta Maximianus'un Pannonia kökenli olduğu, Sirmium'a yakın bir yerde ailesinin ticaretle uğraştığı belirtilmektedir. **Epit. De Caes.** XXXIX.10; 289 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninde de yazar Maximianus'un Pannonialı olduğuna atıfta bulunmaktadır. **Pan. Lat.** X.2.2; Aurelius Victor ise Constantius Chlorus ve Galerius'un da Caesar olarak atanmasından söz ederken iki Augustus ve iki caesarın anavatanlarının Illyricum olduğunu belirtmektedir. Aur. Vict. XXXIX.20. Illyricum isminin Geç Roma döneminde Balkan bölgelerinden söz ederken kullanılan bir terim olduğunu, bu nedenle Maximianus'un Diocletianus ile aynı bölgeden geldiğini belirtmek gerekmektedir. Ayrıca bkz. **PLRE I, M. Aur. Val. Maximianus signo Herculus** 8, s. 573.

⁵⁶¹ **Epit. De Caes.** XXXIX.11.

⁵⁶² **Pan. Lat.** XI.7.6-7; **PLRE I, M. Aur. Val. Maximianus signo Herculus** 8, s. 573; Barnes, 1982, s. 32; 291 yılında Maximianus'un doğum günü onuruna sunulan övgü metni mevcuttur. Fakat doğum tarihi açıklanmamıştır. **Pan. Lat.** XI.

⁵⁶³ Flavia Maxima Fausta, I. Constantinus'un karısıdır. Constantinus ve Licinius arasında yaşanan savaştan sonra *augusta* unvanına sahip olmuştur. **Epit. De Caes.** XXXIX.12; Barnes, 1982, s. 9.

⁵⁶⁴ Diocletianus ve Maximianus'un tahttan feragat etmelerinden sonra Eutropia tarafından Maxentius'un Maximianus'un öz çocuğu olmadığı iddiası ortaya atılmıştır. **Epit. De Caes.** XXXIX.12-13.

⁵⁶⁵ **Epit. De Caes.** XXXIX.12; Aur. Vict. XXXIX.19; **PLRE I, M. Aur. Val. Maximianus signo Herculus** 8, s. 574. Eutropia'nın dana önce Afrianus Hannibalinus ile evli olduğu ve Theodora'nın bu evlilikten doğmuş olduğu iddialar arasındadır. **PLRE I, Eutropia I**, s. 316. Fakat T.D. Barnes, Theodora'nın evlatlık durumuna dair farklı ihtimaller üzerinde durmaktadır. Theodora'nın, Eutropia'dan değil Maximianus'un daha önceki bir evliliğinden doğan öz çocuğu olabileceğini de göz önünde bulundurmaktadır. Barnes, 1982, s. 33-34.

⁵⁶⁶ **PLRE I, M. Aur. Val. Maximianus signo Herculus** 8, s. 573-574; Barnes, 1982, s. 33.

yılı Sasani seferinde yer almıştır. Diocletianus Nicomedia’da imparator ilan edildiğinde orada bulunmuş ve Diocletianus’u destekleyen askerler arasında yer almıştır.⁵⁶⁷

Maximianus’un Diocletianus tarafından 285 yılında *caesar*, 286 yılında ise *augustus* olarak yükseltilmesi siyasi kariyerinde önemli bir rol oynamış ve 305 yılına kadar Diocletianus ile ortak egemenliğini sürdürmüştür. Maximianus, *caesar* olarak atandıktan kısa bir süre sonra Diocletianus’un şahsi ismi olan Valerius’u alarak onun ailesine dahil olmuştur. *Augustus*ların 288 yılında ortak egemenliklerini ve kardeşliklerini pekiştirmek adına almış oldukları tanrısal sıfatlar nedeniyle antik metinler Maximianus’tan çoğunlukla Maximianus Herculus olarak söz etmektedirler.⁵⁶⁸

Diocletianus ile ortak egemenlikleri boyunca daima aralarındaki uyuma ve kardeşliğe vurgu yapılmasına rağmen antik yazarların eserlerinde karakterlerindeki farklılıklar da vurgulanmaktadır. Ancak aralarındaki farklılıklarla birbirlerini tamamladıkları düşünülebilir. Dönemin çağdaş yazarı Lactantius’a göre Maximianus, Diocletianus’a göre daha tok gözlüdür ve kötülük yapmaya meyilli bir cesarete sahiptir. Ayrıca Maximianus’un kötülüğe meyilli karakterine dair suçlamalarda bulunmaktadır. Maximianus, hazinesini fazlasıyla kana bulamış, senatörlerin ve vatandaşların kızlarına yönelik şehvet duygusuyla hareket etmekteydi. Her seyahat ettiği yerde genç kızlar ailelerinden alınmakta ve Maximianus’un arzusuna sunulmaktaydı. Bu nedenle Lactantius Maximianus’un, iktidardaki saadetini kötü arzularını açıkça yaşamasına bağlamaktadır.⁵⁶⁹ Zalimliği ve kötülüğü bir yana Aurelius Victor tarafından barbar olmasına rağmen sağlam karakterli iyi bir asker olarak tanımlanmaktadır.⁵⁷⁰ Eutropius ise Maximianus’un bakışlarına yansıyan katılığın zalim karakterini yansıttığını ifade etmektedir. Alınan tüm sert kararlarda daha zeki olarak tanıtılan Diocletianus’a uyum sağlamaktaydı.⁵⁷¹ Eutropius’u destekleyecek bir şekilde aklın kaba kuvvete üstün geleceği ifade edilerek Diocletianus’un Maximianus’u yumuşattığı belirtilmektedir.⁵⁷² Maximianus ise Diocletianus’un politik ve devlet idaresine dair bilgeliğinin aksine

⁵⁶⁷ Barnes, 1982, s. 33. Barry Strauss, Diocletianus’un imparator ilan edildiği gün Maximianus’un Nicomedia’da olmadığını söylemektedir. Strauss, 2019, s. 254.

⁵⁶⁸ **Epit. De Caes.** XXXIX.2, 6; Aur. Vict. XXXIX; Lact. VIII; Eutr. IX.22(24); Oros. VII.25.2-5; Malal. XII.38,45; Zon. XII.31; Theoph. AM 5780, AD 287/8-AM 5796, AD 303/4.

⁵⁶⁹ Lact. VIII.2-6.

⁵⁷⁰ Aur. Vict. XXXIX.13.

⁵⁷¹ Eutr. IX.26-27.

⁵⁷² Gibbon, a.g.e., s. 375.

kendi bilgisizliğini kabul ederek Diocletianus’a saygı duymuştur.⁵⁷³ Fakat övgü metinlerinde aralarındaki sevgi ve bağlılık ilişkisinin karşılıklı olduğu yukarıda söz edildiği gibi kardeşlik teması ile vurgulanmaktadır. İmparator, Fransa Toulouse’da Musée Saint-Raymond’da sergilenen Maximianus büstünde yaşlı, kalın boyunlu, yoğun sakallı, belirgin elmacık kemikleri, sert bakan küçük gözleri ve ciddi bir yüz ifadesiyle tasvir edilmiştir (Ek 5d).

2.1.2. *Tetrarchia*nın Oluşumu

Tetrarchia terimi Grekçe kökenli olup, Antik Çağ’da dört alana bölünmüş bir bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktaydı. Her bir bölgeyi kontrol eden kişiyi tanımlamak için ise *Tetrarches* terimi kullanılmaktaydı.⁵⁷⁴ Antik yazarlar tarafından Diocletianus’un yönetim sistemi için *Tetrarchia* terimi kullanılmamakta ve meslektaşları *Tetrarches* olarak adlandırılmamaktaydı.⁵⁷⁵ Yalnızca IV. yüzyıl eseri olan *Historiae Augustae*’da *Tetrarches* terimi kullanılmadan Diocletianus ve meslektaşları “*Dünyanın dört imparatoru*” olarak adlandırılmaktadır.⁵⁷⁶ IX. yüzyılın sonlarından itibaren *Tetrarchia* terimi daha çok modern tarihçiler tarafından Diocletianus’un 293-305 yılları arasındaki idare sistemini tanımlamak amacıyla tercih edilmiştir.⁵⁷⁷ Diocletianus’un bu idare sistemini ne zaman planladığı ve aşamaları hala tartışma konusudur. Bu nedenle Diocletianus’un *Tetrarchia* sistemine yönelme ve uygulama aşamaları kronolojik uyumluluk dikkate alınarak değerlendirilecektir.

İkili yönetim döneminde imparatorluğun Doğu bölgesinin sorumluluğunu Diocletianus, Batı bölgesinin sorumluluğunu ise Maximianus üstlenmiştir. Diocletianus, 290 yılının ilkbahar/yazında Doğu’da *Saraceniler* üzerine gerçekleştirdiği seferden sonra tekrar Batı’ya dönmüş ve yıl sonuna kadar Sirmium’da kalmıştır. Maximianus ise

⁵⁷³ Williams, 1997, s. 45.

⁵⁷⁴ Sophocles, Evangelinus A., **Greek Lexicon of The Roman and Byzantine Periods (from BC. 146 to AD. 1100)**, Charles Scribner’s Sons, New York, 1900, s. 1078; Gregory, Timothy E., “Tetrarchy”, **The Oxford Dictionary of Byzantium III**, (ed. A. P. Kazhdan ve A. Mary Talbot), The Oxford University Press, 1991, s. 2027; Southern, 2004, s. 145; Westlake, H.D., A. Spawforth, “Tetrarchy”, **The Oxford Classical Dictionary**, ed. S. Hornblower and A. Spawforth, 2012, s. 1445; Nicholson, O., “Tetrarchy”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, (ed. O. Nicholson), Vol. 1 A-I, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1465.

⁵⁷⁵ Leadbetter, 2009, s. 3.

⁵⁷⁶ “*Quattuor sane principes mundi...*” SHA, **Car. Carin et Num.** XVIII.4.

⁵⁷⁷ Southern, 2004, s. 145; Nicholson, 2018, s. 1465. B. İplikçioğlu, *Tetrarchia* terimi yerine “Dörtlü imparatorlar *collegium*’u” ifadesini kullanmaktadır. İplikçioğlu, Bülent, **Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 95.

Gallia'yı dolaştıktan sonra Mediolanum'a ilerlemiştir.⁵⁷⁸ İki *augustus* 290 yılı Aralık sonu ve 291 yılı Ocak ayı başlarında ortak yönetimleri onuruna düzenlenen kutlama için Mediolanum'da bir araya gelerek bir buluşma gerçekleştirmişlerdir.⁵⁷⁹ 291 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninde Diocletianus ve Maximianus'un buluşmalarına övgüler yağdırılmakta ve detaylar verilmektedir. Övgü metnine göre *augustuslar* kent kapısından geçip birlikte ilerlediklerinde halk tarafından coşkuyla karşılanmış ve sevinç çığlıkları atılmıştır: "*Diocletianus'u görüyor musunuz? Maximianus'u görüyor musunuz? Her ikisi de buradalar, Birlikteler! Ne kadar da yakın oturuyorlar! Ne kadar dostane bir şekilde sohbet ediyorlar! Ne kadar hızlı geçiyorlar!*". *Augustusların* görüşmesi halka açık yapılarak, mevki sahibi adamların Mediolanum'daki saraya girmelerine ve imparatorların yüzlerini görmelerine izin verilmiştir.⁵⁸⁰ Metin yazarı Roma kentini kişileştirerek dağların zirvesinden *augustusları* görme sevinciyle bakmaya çalıştığını ve imparatorları karşılamak için Mediolanum'a senato üyelerini gönderdiğini belirtmektedir. Devletin gerçek merkezinin imparatorların bulunduğu yer olduğunu ayrıca vurgulamaktadır.⁵⁸¹

Mediolanum'daki buluşma *Diarchia* yönetiminin güç ve birliği için başarılı bir propaganda olarak Roma'dan sonra Mediolanum'un önemini artırmıştır. Mediolanum'a gönderilen senato heyeti görüşme konularına dair hiçbir şey öğrenememiştir. Ancak bu buluşmada 293 yılında ilan edilecek olan iktidar paylaşımının görüşüldüğü anlaşılmaktadır. Sınırların güvenliği için yeni savaşların gerekliliği, Diocletianus'un eş zamanlı savaşlarda bir bölgeden başka bir bölgeye ilerlemesinin zorluğu, çeşitli bölgelerde gasp girişimleri ve ekonomik sorunlar gibi birçok acil durum Diocletianus'un idari sistemde radikal kararlar almasında etkili olmuştur.⁵⁸² Bu noktada antik eserler Diocletianus'un imparatorlukta yaşanan acil durumlara bir yanıt olarak iktidar paylaşımına dayanan bir yönetim modeli oluşturduğunu söylemeleri açıklayıcı olabilmektedir. Aurelius Victor, Eutropius ve Paulus Orosius bu durumu şöyle ifade etmektedirler: İmparatorluğun her alanında karışıklık yaşanırken Britannia'da Carausius, Mısır'da Achilleus isyan çıkarmıştır. Afrika'da Quinquegentiani kabilesi

⁵⁷⁸ *Augustusların* seferleri ve seyahatlerine dair kronolojik sıralama için bkz. Barnes, 1982, s. 49-60.

⁵⁷⁹ **Pan. Lat.** XI.4.3; Tarihlendirmeler için bkz. Barnes, 1981, s. 9; Barnes, 1982, s. 58; Cameron, 1993, s. 31.

⁵⁸⁰ **Pan. Lat.** XI.11.3-4.

⁵⁸¹ **Pan. Lat.** XI.12.1-2.

⁵⁸² Arnold, 1879, s. 166; Southern, 2004, s. 145-146.

huzursuzluk yaratırken Narses Doğu'da Roma'ya karşı savaş başlatmaya hazırlanmıştır. Tüm bunlar yaşanırken Diocletianus, Maximianus Herculus'u *caesar* rütbesinden *augustus*luğa yükseltmiştir. Constantius ve Maximianus Galerius'u da *caesar* ilan etmiştir.⁵⁸³ Fakat antik yazarların sözünü ettiği Mısır ve Afrika'daki isyanlar ile Narses'in savaş hazırlığı 293 yılına kadar gerçekleşmemiştir. Sadece Batı'da patlak veren Carausius isyanı devam etmekteydi. 297 yılında Constantius'a sunulan övgü metninde ifade edildiği gibi aslında bu süre zarfında Carausius isyanı hariç imparatorlukta kısa bir sükûnet dönemi yaşanmış görünmektedir. Söz konusu metne göre Roma dünyasının korunması ve oluşabilecek yeni sorunlarla başa çıkılabilmesi için dörtlü yönetim sistemine geçiş yapılmıştır. *Augustus*lar tarafından Britannia ve Batavia'nın⁵⁸⁴ geri alınması karara bağlanmıştır. Genişlemeye devam eden imparatorluk topraklarının yönetimi için daha fazla yardımcıya ihtiyaç duyulmuş ve iktidar paylaşımı yapılması kaçınılmaz olmuştur.⁵⁸⁵

*Augustus*ların Mediolanum'daki 290/291 yıllarındaki buluşmalarından sonra Diocletianus Sirmium'a, Maximianus ise Trierorum'a geçmiştir.⁵⁸⁶ Resmi olarak 1 Mart 293 yılında⁵⁸⁷ Mediolanum'da Maximianus, kendisinin *praefectus praetoriosu* ve Diocletianus'un iktidara geliş sürecinde onun destekçisi olan Constantius'u *Nobilissimus Caesar* (En Soylu Caesar)⁵⁸⁸ ilan etmiştir. Eş zamanlı olarak Diocletianus, Sirmium'da⁵⁸⁹ deneyimli bir askeri komutan olan Maximianus Galerius'u *caesar* ilan

⁵⁸³ Aur. Vict. XXXIX.17-19; Eutr. IX.22(14); Oros. VII.25.4-5.

⁵⁸⁴ Roma imparatorluğu döneminde Batavia halkının yaşadığı bölgedir ve günümüzde Hollanda'nın bir parçasıdır.

⁵⁸⁵ Pan. Lat. VIII.3.2-3.

⁵⁸⁶ Cod. Iust. IX.41.12; Barnes, 1982, s. 52, 58.

⁵⁸⁷ Chronicon Paschale'da Constantius'un Haziran Kalendae'ından (ilk gün) on iki gün önce yani 21 Mayıs'ta Nicomedia'da *caesar* ilan edildiği ifade edilmektedir. Chr. Pasch., p.512. *Caesar*ların 21 Mayıs'ta ilan edildiğini D. Potter'da savunmaktadır. Potter, 2004, s. 288. Ancak 297 yılında Constantius'a sunulan övgü metninde 1 Mart *caesar*ların yönetime dahil olması onuruna kutlanmaktadır. Pan. Lat. VIII.3.1. Genel kabul gören görüş 1 Mart tarihidir. Constantius ve Galerius'un *caesar*lığa yükseltildikleri 1 Mart tarihi, tanrı Mars'ın geleneksel bayramıydı. Tüm imparatorlukta törenler ve festivaller düzenlenmekteydi. Leadbetter, 2009, s. 63.

⁵⁸⁸ Constantius, *praetor praefectus* olması nedeniyle ve yaş itibarıyla kıdem sahibi olmuştur. Leadbetter, 2009, s. 64.

⁵⁸⁹ Galerius'un modern Bulgaristan'da yer alan Philippolis'te Diocletianus tarafından Caesar ilan edildiğini önerenlerde mevcuttur. Potter, 2004, s. 288.

etmiştir.⁵⁹⁰ Fakat 293 yılına kadar resmi bir düzenleme olmasa da bu iktidar paylaşımının daha erken bir tarihte yapılmış olabileceği de iddia edilmektedir.⁵⁹¹

297 yılında Constantius’a sunulan övgü metninde yazar, *caesar*ların atanmasını Roma mitolojisinde yer alan bahar mevsimindeki dünyanın canlanışının kutsallığıyla karşılaştırmakta ve *caesar*ların yaratılışını daha üstün görmektedir.⁵⁹² Aynı yazar daha sonra tüm önemli şeyleri imparatorların kutsal sayısına bağlamakta ve dört elementin kozmik düzenini sıralamaktadır: “*Dünya üzerinde dört element vardır ve bir yılın o kadar mevsimi vardır. Bir çift okyanusla dört kata bölünmüş bir dünya, göğün dört dönüşünden sonra geri dönen Iustra, Güneş’in dört atlı takımı, Vesper ve Lucifer Göğün iki kandiline eklenir.*”⁵⁹³ *Historiae Augustae* yazarı ise Diocletianus ve Maximianus’un tanrıların bir lütfu olduğunu söylerken *caesar*ların zafer kazanmak için doğduklarını söyleyerek dört imparatora övgülerini dile getirmektedir.⁵⁹⁴

Antik eserler *augustus*ların Constantius ve Galerius’u *caesar* olarak atanmalarından hemen sonra evlilik yoluyla akrabalık bağı kurduklarından söz etmektedirler. Her iki *caesar* da imparatorluk ailesi içinde evlilik yapmak için ilk eşlerinden ayrılmışlardır. Constantius, Maximianus’un üvey kızı Theodora ile Galerius Diocletianus’un kızı Galeria Valeria ile evlenmiştir.⁵⁹⁵ Maximianus, Constantius’u, Diocletianus ise Galerius’u evlat edinmiştir.⁵⁹⁶ *Augustus* Maximianus’un da yapmış olduğu gibi *caesar*lar Diocletianus’a ait aile ismi olan Valerius ismini benimseyerek Flavius Iulius Valerius Constantius ve Gaius Galerius Valerius Maximianus isimlerini almışlardır.⁵⁹⁷ Valerius isminin *Tetrarchianın* tüm üyeleri tarafından benimsenmesi Van Dam tarafından Diocletianus’un hanedan oluşturma çabası olarak yorumlanmaktadır. Çünkü Valerius ismi *Tetrarchia* üyelerinin oğullarına ve kızlarına da geçmiştir.

⁵⁹⁰ **Pan. Lat.** VIII.(5).2.2; **Epit. De Caes.** XXXIX.2; Cedr. **Comp. Hist.** P 265.15, s. 469; Iord. 290g; Zon. XII.31; Theoph. AM 5785-AD 292/293; Tarihlendirme ve yer bilgisi için bkz. Akşit, 1970, s. 215; Barnes, 1982, s. 52, 58; Rees, 2004, s. 76-77; Strauss, 2019, s. 254.

⁵⁹¹ Akşit, 1970, s. 215; *Tetrarchia*’nın 288 yılında gayri resmi kuruluşuna dikkat çekenler için bkz. Leadbetter, 2009, s. 62.

⁵⁹² **Pan. Lat.** VIII.3.1.

⁵⁹³ **Pan. Lat.** VIII.4.2.

⁵⁹⁴ SHA, **Car. Carin et Num.** XVIII.3.

⁵⁹⁵ **Epit. De Caes.** XXXIX.2; Aur. Vict. XXXIX.19; Eutr. IX.22(14); Oros. VII.25.5; Cedr. **Comp. Hist.** P 265.15, s. 470; Zon. XII.31; Theoph. AM 5785-AD 292/293.

⁵⁹⁶ Barnes, 1981, s. 8; Leadbetter, 2009, s. 65; Corcoran, Simon, “*Grappling With the Hydra: Coordination and Conflict in the Management of Tetrarchic Succession*”, G. Bonamente, N. Lenski, and R. Lizzi Testa (eds), **Costantino prima e dopo Costantino: Constantine Before and After Constantine** (Munera 35) 2012, s. 5.

⁵⁹⁷ Cameron, 1993, s. 31.

Diocletianus'un kızı Valeria ismini almış ve Galerius'un kızı Valeria Maximilla olarak isimlendirilmiştir. *Tetrarchia* sonrası iktidara gelen Maximinus, Licinius, Maxentius, Maxentius'un oğlu Romulus ve hatta I. Constantinus da isimlerine Valerius'u aile ismi olarak eklemişlerdir.⁵⁹⁸ Buna karşın hem Diocletianus'un hem de Maximianus'un "Aurelius" ismini de almaları kendilerini Aurelius hanedanından gösterme çabaları olarak yorumlanmaktadır.⁵⁹⁹

Antik eserlerin açıklamalarına göre Constantius ve Galerius'un *augustus*ların kızlarıyla evliliği *caesar* olarak atanmalarından sonra gerçekleşmiştir. Fakat Constantius'un daha önceden evlenerek Maximianus'un damadı olduğu bilinmekte ve aynı durumun Galerius içinde geçerli olabileceği düşünülmektedir.⁶⁰⁰ *Caesar* olarak seçilen kişilerin *augustus*ların damadı olması yerine zaten var olan damatlarının *caesar*lığa yükseltilmesinin daha makul olduğu kabul edilmektedir. Evlilik ittifakları Roma siyasi yaşamında her zaman önemli olmuş, anlaşmaları pekiştirmenin, sadakati sağlamanın ve idari rejimi korumanın bir yolu olarak görülmüştür.⁶⁰¹ Augustus Octavianus ve Antoninuslar hanedanının veraset politikaları göz önüne alındığında imparatorlar halefleri konusundaki tercihlerini oğullarından, damatlarından ya da evlat edinme sisteminden yana kullanmışlardır. Diocletianus da önceki yıllarda taht çatışmalarına ve askerlerin müdahalesine neden olan veraset sorununun yol açtığı ayrılıkların üstesinden gelmek amacıyla evlat edinme ve evlilik bağı yöntemiyle haleflerini belirlemiştir.⁶⁰² Ancak Diocletianus'un veraset sorunu için resmi bir plan yapıp yapmadığına veya bu konuda Maximianus'un taleplerinin olup olmadığına dair kesin bir sonuca varılamamaktadır. 289 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninde Maximianus'un oğlu Maxentius'un geleceğin imparatoru olmak için sabırsızlıkla beklediğinden söz edilmektedir.⁶⁰³ Benzer bir şekilde Galerius'un kazanmış olduğu

⁵⁹⁸ Van Dam, 2008, s. 90.

⁵⁹⁹ Aurelius ismi, Antoninuslar döneminden itibaren imparatorlar tarafından meşruiyet aracı olarak kullanılan isimdir. Antoninusların, Septimius Severus (193-211) ve Caracalla (211-217) gibi halefleri tarafından da Aurelius isminin kullanımı sürdürülmüştür. Hekster, 1999, s. 719; Leadbetter, 2004, s. 259. Diocletianus'un karısı Prisca'nın isminde de *nomen gentile* olarak "Aureliae" isminin görülmesi konuya dair örnek sunabilir. J. Jeličić-Radonić, 2008, s. 23-24.

⁶⁰⁰ 289 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninde evlilik bağı ile en yüksek memur statüsündeki adamın Maximianus'a sadakatle bağlandığına atıfta bulunmaktadır. Sözü edilen memurun 288 yılında praetor praefectus olan Constantius olduğu ve Maximianus'un kızıyla bu dönemlerde evlenmiş olduğu düşünülmektedir. **Pan. Lat.** X.11.4; Barnes, 1982, s. 37.

⁶⁰¹ Leadbetter, 2009, s. 62; Corcoran, 2012, s. 4.

⁶⁰² **LRE** I, s. 41; Barnes, 1981, s. 9; Leadbetter, 2009, s. 65; Zangenberg, 2018, s. 41.

⁶⁰³ **Pan. Lat.** X.14.1-2.

Sasani zaferinden sonra “*Ne zamana kadar Caesar olarak kalacağım*” şeklinde haykırması⁶⁰⁴ daha önceden planlanmış bir veraset sistemi olduğuna dair çıkarım yapılmasına olanak sağlayabilir. Böylece *augustus*ların veya *caesar*ların ölüm ya da tahttan feragat durumlarında verasetin nasıl devam edeceği belirlenmiştir. Eğer Doğu’daki Diocletianus ölürse yerine Galerius *augustus* olacak, Batı *Caesarı* Constantius’un oğlu Constantinus ise Galerius’un yeni *caesarı* olacaktır. Benzer bir şekilde eğer Maximianus ölürse Constantius onun yerini alacak ve Maximianus’un oğlu Maxentius’u *caesar* yapacaktır.⁶⁰⁵ Fakat 305 yılında Diocletianus ve Maximianus’un tahttan feragat etmeleriyle veraset sorunu ve meşruiyet tekrar karmaşık bir hale gelecektir.

Constantius ve Galerius sadece yasal bir karar ve sıradan bir evlat edinme yoluyla *caesar* ilan edilmemişlerdir. Iuppiter ile Hercules ile özdeşleştirilen Diocletianus Iovius ile Maximianus Herculus’un ilahi lütfuyla *caesar* ilan edilmişlerdir. Güçlü bir dini vurgunun yapılmasının nedeni iktidar için bir tehlike olan ordu karşısında meşruiyeti sağlama girişimidir. III. yüzyıl sonlarında meşruiyetini senatodan elde edemeyen bir imparator için tanrılar önemli bir meşruiyet aracı haline gelmiştir. Bu anlamda *Tetrarchia*, meşruiyetin tanrılardan alınması konusunda Roma iktidarına yeni bir boyut kazandırmıştır. Tanrısallığa dair yapılan yoğun vurgu daha çok Aurelianus tarafından başlatılan sürecin sonucu olarak görülmektedir.⁶⁰⁶

293 yılında Constantius ve Galerius’un resmi olarak *caesar* ilan edilmeleriyle kurulan *Tetrarchia* sistemi Diocletianus’un etkili bir yönetim sistemi oluşturmak için yapmış olduğu bir yeniliktir.⁶⁰⁷ Aurelius Victor, yoğun savaşlar nedeniyle imparatorluğun dörde bölündüğünü ifade ederken, dönemin çağdaş yazarı Lactantius, Diocletianus’un dünyayı dört parçaya ayırdığını ifade etmektedir.⁶⁰⁸ İmparatorluğun bölünmesi noktasında Aurelius Victor daha fazla detay vermektedir. Victor’a göre, imparatorluk topraklarından Gallia’nın tüm bölgeleri Constantius’a, Afrika ve İtalya Maximianus Herculus’a, Pontus Boğazı’nın karşısında uzanan Illyricum kıyıları

⁶⁰⁴ Lact. IX.8-9.

⁶⁰⁵ Barnes, 2011, s. 48.

⁶⁰⁶ Cascio, Elio Lo, “The New State Of Diocletian and Constantine: From The Tetrarchy To The Reunification Of The Empire”, **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, (ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron), Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 171; Özman, 2021, s. 242-243.

⁶⁰⁷ Harries, 2012, s. 32.

⁶⁰⁸ Aur. Vict. XXXIX.22; Lact. VIII.2.

Galerius'a ve geri kalanı da Diocletianus'a kalmak üzere paylaşılmıştır.⁶⁰⁹ İmparatorluğun bölünmesi hakkında bilgi veren bir diğer yazar Praxagoras'tır. Praxagoras'tan aktarılan bilgilere göre, Constantinus'un babası Constantius Britannia'yı, Maximianus Roma, İtalya ve Sicilia'yı yönetmiştir. Galerius Makedonya, Graecia, Asia ve Trakya'yı, Diocletianus ise Bithynia, Libya ve Mısır'ı yönetim alanı olarak belirlemiştir. Ancak Praxagoras'ın dört adam için belirlemiş olduğu bölgelere Gallia, Pannonia, Suriye ve Afrika dahil edilmemektedir. Ayrıca Galerius'a Trakya ve Asia'yı, Diocletianus'a ise Bithynia'yı pay olarak vermesinin nedeni idare merkezleri olarak üs edindikleri yerlerden kaynaklanmaktadır.⁶¹⁰ Bu noktada Aurelius Victor'un vermiş olduğu yönetim bölgeleri daha makul kabul edilmektedir. Çünkü imparatorların hareket alanları ve savaş bölgeleri Victor'un vermiş olduğu bölgelerle uyumluluk sağlayabilmektedir.⁶¹¹ Ancak antik yazarların vermiş olduğu bu bölünme bilgisi *Diarchia* döneminde de olduğu gibi daha çok ihtiyaç duyulan bölgelerde komuta kolaylığını sağlamak amacıyla yapılmış birer sorumluluk bölgesi olarak yorumlanmaktadır.⁶¹² Fakat bazı modern tarihçiler tarafından imparatorluğun Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünme döneminin başladığı ifade edilmektedir.⁶¹³ Aslında bir *senior augustus* ve *caesar* imparatorluğun Doğu ve Batı yarısını yönetenler olarak değerlendirmek temelde imparatorluğun bütünlüğünü göstermektedir. Yani *caesar*ların atanmasıyla *Diarchiada* olduğu gibi resmi bir bölünme yapılmamış ve imparatorluk bölünmez miras olarak kalmaya devam etmiştir.⁶¹⁴ Uygulamada Diocletianus ve Galerius Doğu'yu yönetirken, Maximianus ve Constantius Batı'yı yönetmiştir.⁶¹⁵ Bu nedenle Roma İmparatorluğu'nun 293 yılında pratikte iki eş *augustus* ve *caesar*ları arasında ikiye bölünerek idare edilmesi, Constantinus'un 324 yılında Licinius'u yenilgiye uğratmasına kadar devam etmiştir.

Tetrarchia Dönemi imparatorlarının hareket alanları dikkate alındığında Diocletianus çoğunlukla Trakya, Asia, Mısır ve Syria'nın dahil olduğu Doğu

⁶⁰⁹ Aur. Vict. XXXIX.22.

⁶¹⁰ Leadbetter, 2009, s. 68.

⁶¹¹ Tetrarchia'nın oluşturulmasıyla birlikte Constantius, Britannia'nın yeniden Roma İmparatorluğu'na katılmasında zafer kazanmış ve batı bölgelerinde meşgul olmuştur. Galerius ise Tuna bölgesi, Mısır ve Sasani sınırlarıyla birlikte imparatorluğun Doğu bölgesinde meşgul olmuştur. Bkz. Birinci Bölüm, Siyasi Olaylar, Tetrarchia Dönemi Siyasi olaylar.

⁶¹² Southern, 2004, s. 147-148.

⁶¹³ Gibbon, 2019, s. 468.

⁶¹⁴ Leadbetter, 2009, s. 68; Barnes, 2011, s. 46.

⁶¹⁵ Strauss, 2019, s. 255.

eyaletlerinde, *Caesarı* Galerius ise Moesia ve Pannonia'yı kapsayacak şekilde Tuna eyaletlerinde, Macedonia ve Graecia'da görülmektedir. *Augustus* Maximianus İtalya, İspanya ve Afrika'da hareket alanı sağlarken Constantius ise Gallia ve Britannia'da görülmektedir.⁶¹⁶ *Augustus*ların ve *caesar*ların hareket sahalarının değerlendirilmesi noktasında *Tetrarchia* Dönemi boyunca birbirlerinin komuta alanlarında görünmemeleri dikkat çekmektedir. Örneğin Galerius, imparatorluğun batı yarısında hiç bulunmazken Constantius ise Doğu yarısında yer almamıştır.⁶¹⁷ Bununla birlikte dört imparatorun aynı bölgede veya aynı şehirde bir araya gelmemeleri oldukça dikkat çekicidir. *Augustus*lar ve *caesar*ların hiç biri imparatorluğun başkenti olan Roma'da yaşamamışlardır.⁶¹⁸

Sınırları oldukça geniş bir imparatorlukta, hareket sahaları ile bağlantılı olarak imparatorlara ihtiyaç duyulabilecek cephelere yakın kentleri kendilerine üs olarak belirlemişlerdir. Bazı kentler ise düzenli ikamet merkezleri olmuştur. Kuzey İtalya kentleri Mediolanum, Aquileia ve Ravenna, ana askeri bölgelere Roma'dan daha yakın konumdaydı. Gallia'da, Treverorum kenti Ren karşısından gelen istilalara direnmek için belirlenen üs merkeziydi. Sirmium Tuna cephesine, Thessalonica Doğu sınırına yakın kentlerdi. Nicomedia ve Antiochia ise Sasanilerle mücadele için önemli stratejik yerler olarak belirlenmiştir. Diocletianus Nicomedia'yı, Galerius Sirmium ile Thessalonica'yı Maximianus Mediolanum'u ve Constantius ise Treverorum'u üs olarak seçmiştir.⁶¹⁹ İmparatorluğun başkenti, imparatorun olduğu yer olarak görülmüş ve *Tetrarchia* üyeleri gerekli tüm egemenlik donanımlarını kapsayan birer seyyar saray⁶²⁰ ile seyahat etmişlerdir.⁶²¹ Dört yöneticinin özellikle *Senior Augustus* Diocletianus'un Roma'dan uzak kalması senatonun da iktidardaki etkinliğinin geri planda kalmasına yol açmıştır. Yaşayan ve çalışan bir kurum olmaktan çok geçmişin bir kalıntısı olarak korunmaya

⁶¹⁶ İmparatorların hareket alanlarının kronolojik sıralaması için bkz. Barnes, 1982, s. 49-64.

⁶¹⁷ Arnold, 1879, s. 170.

⁶¹⁸ Hekster tarafından, bir başkent olarak Roma'dan uzak durmanın üstün bir diktatörden kaçınma girişimiyle bağlantılı olabileceği iddia edilmektedir. Hekster, 1999, s. 721.

⁶¹⁹ Corcoran, 2008, s. 239; Rees, 2004, s. 27. Bkz. İkinci Bölüm, Yönetim Modeli ve İdari Düzenlemeler, *Tetrarchia* Başkentleri.

⁶²⁰ *Comitatus*, İmparatorla birlikte seyahat eden askeri ve sivil görevlileri kapsamaktadır. Bu seyyar maiyetteki ordu birliği aynı zamanda imparatorun seyyar sarayıydı.

⁶²¹ Corcoran, 2008, s. 239; Faulkner, 2017, s. 292. R. Rees, *Tetrarchia*'nın açıkça seyyar bir hükümet olduğunu dile getirmektedir. Rees, 2004, s. 28, 32, 48.

devam etmiştir. Artık bir senatörün en yüksek görevi Roma şehrinden ve çevresinden sorumlu olan kent *praefectus* olmakla sınırlı kalmıştır.⁶²²

Tetrarchia üyelerinin birbirlerine olan uzaklıklarına rağmen bölünmez mirasın ve dört yöneticinin uyumlu beraberliğinin vurgulanması amacıyla sanat eserlerinde portrelerinin ve isimlerinin birlikte yer aldığı görülmektedir.⁶²³ Venedik San Marco meydanında bulunan *Tetrarchia* heykeli, dört imparatorun sırt sırta vermiş biçimde askeri kıyafetlerle birlikte tasvir edildikleri en ünlü heykel grubudur. Batı'dan sorumlu imparatorlar bir sütunda, Doğu'dan sorumlu imparatorlar bir sütunda birlikte yer almaktadırlar. Askeri kıyafetleriyle betimlenen her bir imparator sol eliyle kemerine takılı olan kılıç kabzasını tutmaktadır. Sağ elleriyle ise uyumlu beraberliklerinin bir göstergesi olarak meslektaşlarının omuzuna dokunmaktadırlar. Vatikan'da yer alan bir diğer heykel grubunda da imparatorların sağ elleriyle birbirlerini kucaklaması uyumlu beraberliklerinin temel vurgusudur. Bu heykel grubunda imparatorlar askeri bir duruştan ziyade dünyevi egemenliğin bir işareti olan defne taçlarıyla ve sol ellerinde dünyayı işaret eden kürelerle tasvir edilmişlerdir (Ek 10b).⁶²⁴

Tetrarchia üyelerinin bu birlikteliği epigrafik eserlerde, zafer unvanlarının paylaşımında ve imparatorluk fermanlarının dördü adına yayımlanmasında devam etmektedir.⁶²⁵ Dört imparator birbirlerinin sorumluluk bölgelerinde savaşa katılsın ya da katılmasın zafer unvanlarını paylaşmışlardır. Böylece iktidar ortaklığındaki uyum ve sadakat daima vurgulanmaya çalışılmıştır. Fakat Maximianus ve Diocletianus, *caesar*ları ile *imperator* ve *pontifex maximus* unvanlarını paylaşmamışlardır.⁶²⁶ Augustus Maximianus ve *caesar*ların Diocletianus ile müşterek olmadıkları tek şey büyük kararlarla ilgili son veto hakkı olmuştur. Bu hak *Senior Augustus* Diocletianus'a

⁶²² Rostovtzeff, 1960, s. 280; Corcoran, 2008, s. 242.

⁶²³ Elton, Hugh, "The Transformation of Government under Diocletian and Constantine", **A Companion to the Roman Empire**, (ed. D. S. Potter), Blackwell Publishing, USA, UK, 2006, s. 194.

⁶²⁴ L'Orange, 1972, s. 47-49; Rees, 1993, s. 182-183; Kleiner, 2010, s. 281-282; Brown, Peter **Geç Antikçağ Dünyası**, çev. T. Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 26-27; Hekster, vd., 2019, s. 628-631. Venedik'teki Heykel grubunda bir imparatorun sağ ayağı eksiktir. Sonraki yıllarda Constantinopolis'te ortaya çıkan imparator ayağının, Venedik'teki heykel grubuna ait olduğu tespit edilmiştir. Bu durum söz konusu heykel grubunun orijinal yerinin Venedik olmadığını ispatlamasına rağmen heykellerin asıl yerinin neresi olduğu ve Venedik'e ne zaman götürüldükleri belirsizliğini korumaktadır. Kleiner, 2010, s. 281. Bu belirsizliğe rağmen heykel grubunun yapıldığı asıl yerin Constantinopolis olduğunu iddia eden bilim insanları da vardır. Bkz. Rees, 1993, s. 182.

⁶²⁵ "Imperator Caesar C. Valerius Diocletianus Pius Felix Invictus Augustus ve Imperator Caesar Marcus Aurelius Valerius Maximianus Pius Felix Invictus Augustus ve en soylu caesarlar Flavius Valerius Constantius ve Galerius Valerius Maximianus" **ILS** 636.

⁶²⁶ Southern, 2004, s. 147; Leadbetter, 2009, s. 97.

aittir. Diocletianus, sahip olduğu şahsi güç ile *Augustus* Maximianus ve *caesar*ların kendisine olan sadakatlerini güvence altına almıştır.⁶²⁷ Aurelius Victor, iktidar üyelerinin Diocletianus'a bir baba ve bir tanrı gibi bağlı olduklarını ifade etmekte ve uyumlu birlikteliklerini sürdürdüklerini belirtmektedir. Fakat başka bir ifadesinde Diocletianus'un meslektaşlarına olan güveninin çok az olduğunu ve herhangi bir çatışmadan korktuğunu aktarmaktadır.⁶²⁸ Dört imparatorun birlikte uyum içerisinde oldukları *Historiae Augustae*'da da tek bir akılla hareket ettikleri şeklinde dile getirilmektedir.⁶²⁹ *Caesar*ların *augustus*larına sadakatle bağlı oldukları ve bu sayede *Tetrarchia* Dönemi'nde uyumun ve istikrarın sağlandığı görülmektedir. Antik eserler, Galerius'un 297 yılında Sasanilere karşı ilk savaşında aldığı yenilgi nedeniyle Diocletianus tarafından onurunun zedelendiğinden ve arabasının önünde bir süre koşturulduğundan söz etmektedirler. *Caesar* Galerius, bu onur kırıcı cezasına rağmen Diocletianus'a sadakatle bağlılığını sürdürmüştür.⁶³⁰ Fakat dönemin çağdaş yazarı Lactantius böyle bir olaydan söz etmez iken 298/299 yılında Sasanilere karşı zafer kazanan Galerius'un *caesar* olmaktan memnun olmadığını, küstahça davranmaya başladığını dile getirmekte ve hırsını vurgulamaktadır.⁶³¹ Ayrıca *Augustus* Maximianus'un, 293 yılından sonra Diocletianus'un aldığı bazı kararlara uymadığının veya uygulamaya koymadığının görülmesi, iki *augustus* arasındaki yirmi yıllık uyumlu iktidarlarının istikrarla nasıl sürdüğü noktasında dikkat çekmektedir. Maximianus Doğu'da bulunan Diocletianus'un 301 yılında tüm meslektaşlarının adıyla ilan ettiği Tavan Fiyatlar Kararnamesi'ni Batı'da uygulamaya koymamıştır. Aynı şekilde Diocletianus'un 24 Şubat 303 yılında yayınladığı Hristiyanlık karşıtı ilk bildiri sorumluluk bölgesinde kan dökmeden uygulamışken 304 yılında yayımlanan ikinci bildiri Batı'da ilan edilmemiştir. Maximianus'un *caesarı* Constantius da Hristiyanlık karşıtı bildiri sorumluluk bölgesinde tam bir baskı şeklinde uygulamamıştır.⁶³² Bu Hristiyanlara yönelik ılımlı politikasından kaynaklanacağı gibi *augustus* ile birlikte hareket etmiş olduğunu da göstermektedir. Bu nedenle III. yüzyıl krizinin uzun yıllarından sonra olağanüstü başarıların elde edildiği *Tetrarchia* sisteminde rekabetin

⁶²⁷ LRE I, s. 42; Akşit, 1970, s. 216-217.

⁶²⁸ Aur. Vict. XXXIX.21, 35-36.

⁶²⁹ SHA, Car. Carin et Num. XVIII.4.

⁶³⁰ Eutr. IX.24; Fest. XIV.6; Oros. VII.25.9-10; Amm. XIV.11.10; Theoph. AM 5793, s. 12.

⁶³¹ Lact. IX.7-10.

⁶³² Lact. XV.6-7; Barnes, 2011, s. 47.

kaçınılmaz olduğu görülmektedir.⁶³³ Nitekim bu rekabet, Diocletianus ve Maximianus'un tahttan feragat etmelerinden sonraki süreçte ortaya çıkacaktır.

Diocletianus'un iktidarı, 235-284 yılları arasında yaşanan ve III. yüzyıl krizi olarak tanımlanan askeri anarşi döneminin sonunu getiren önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık elli yıllık bir krizden sonra Diocletianus'un imparatorluk konumunu güçlendirmesi Doğu'nun monarşi biçimini andıran daha mutlak bir monarşinin kuruluşu olarak görülmektedir.⁶³⁴ Bu nedenle bazı tarihçiler tarafından Augustus Octavianus'tan sonra Diocletianus dönemi ikinci bir geçiş dönemi olarak görülmüş ve Geç Roma Devrimi olarak adlandırılmıştır.⁶³⁵ Fakat III. yüzyıl krizinin ciddiyetini, halkın yoksullaştığını ve siviller karşısında askerlerin hala güçlü olduğunu göz önünde bulunduranlar Diocletianus dönemini Karşı devrim olarak tanımlamaktadırlar.⁶³⁶ Karşı devrim tanımlaması, 305 yılında tahttan feragat eden Diocletianus ve Maximianus'tan sonra yerlerine *augustus* olarak geçen Constantius ve Galerius döneminden itibaren yaşanan sorunlarla daha iyi anlaşılabilir. 25 Temmuz 306 yılında Constantius'un ölmesi üzerine oğlu Constantinus'un *augustus* ilan edilmesiyle birlikte Roma İmparatorluğu yeniden çalkantılı bir döneme girmiştir. Özellikle, askerlerin güç kaybetmediği ve iktidarda hala etkin konumlarını sürdürmeye çalıştıkları, destekledikleri kişileri *augustus* ilan etmeleriyle ortaya çıkacaktır.

2.1.2.1. Caesar Constantius Chlorus

Diocletianus'un *Tetrarchia* sisteminde, 293 yılında Maximianus'un *caesarı* olarak Roma iktidarında yer alan Constantius'un hayatının ilk dönemlerine dair aydınlatıcı bilgiler bulunmamaktadır. Aurelius Victor, *Tetrarchia* sisteminde yer alan dört imparatorun söz ederken hepsinin Illyricum kökenli olduğunu belirtmektedir.⁶³⁷ Victor'un verdiği bilgiyle Constantius'un ailesinin veya doğum yerinin Illyricum bölgesi sınırları içinde Dacia Ripensis olduğu yorumlanmıştır.⁶³⁸ Doğum yılının bilinmemesine rağmen 31 Mart'ta doğduğu ve en büyük oğlunun yaşına göre yaklaşık

⁶³³ Börm, 2015, s. 245.

⁶³⁴ Akşit, 1970, s. 217; Bowman, 2005, s. 67; Diakov ve S.Kovalev, 2019, s. 284.

⁶³⁵ Brown, 2017, s.12-57.

⁶³⁶ Faulkner, 2017, s. 287-288.

⁶³⁷ Aur. Vict. XXXIX.20.

⁶³⁸ Syme, Ronald, **Emperors and Biography: Studies in the Historia Augusta**, At The Clarendon Press, Oxford, 1971, s. 212; Barnes, 1982, s. 36.

250 yıllarında doğmuş olduğu tahmin edilmektedir.⁶³⁹ Antik eserlerde Constantius'un aile bağlarına yönelik ortak verilen bilgi Claudius'un (268-270)⁶⁴⁰ torunu olmasıdır.⁶⁴¹ Kesin olmamakla birlikte babası Flavius Dalmatius, annesi Iulia Constantia'dır.⁶⁴² Constantius'a, *caesar* olmadan önceki yaşamında solgun yüzünden dolayı Chlorus ismi verilmiş ve bu nedenle daha çok Constantius Chlorus olarak tanınmaktadır.⁶⁴³ Berlin Altes Müzesi'nde sergilenen büstünde *caesar*, *augustus*lara göre daha genç, sakalsız ve sivri bir çene ile tasvir edilmiştir (Ek 5a).

Constantius'un iktidara yükselişinden önceki askeri ve siyasi kariyeri hakkında IV. yüzyılın sonlarında anonim bir yazar tarafından yazılmış olan *Origo Constantini Imperatoris* isimli eser bilgi vermektedir. Esere göre, Constantius *protectores*, *tribunus* görevlerinin ardından Dalmatia valisi olmuştur.⁶⁴⁴ *Historiae Augustae*'da, henüz imparator Carus iktidarda iken oğlu Carinus'un aşırı hareketlerini duyması üzerine sinirlendiği ve oğlunun yerine Constantius'u atamaya karar verdiği ifade edilmektedir.⁶⁴⁵ Carinus'un babası tarafından 283 yılında *augustus* rütbesi ile Batı'ya gönderildiği ve nüfuz ettiği alanlardan birinin de Illyricum olduğu bilinmektedir.⁶⁴⁶ Bu doğrultuda Constantius'un Dalmatia valiliği Carinus dönemine tarihlendirilebilmektedir.⁶⁴⁷ 288 yılında ise *Augustus Maximianus*'un *praefectus praetoriosu* olarak Gallia'da görev yapmıştır.⁶⁴⁸

Constantius'un iki evlilik yaptığı bilinmektedir. *Caesar*, önceki eşinden ayrılarak Maximianus'un kızı Theodora ile evlenmiştir.⁶⁴⁹ Constantius'un ilk karısı

⁶³⁹ Barnes, 1982, s. 35.

⁶⁴⁰ II. Claudius veya Claudius Gothicus olarak da bilinen Roma imparatorudur. Illyricum kökenli olmakla birlikte dönemin alışılmış bir uygulaması olarak ordu tarafından imparator ilan edilmiştir.

⁶⁴¹ Eutropius ve Zonaras Constantius'un, Claudius'un kızından olan torunu olduğunu belirtmektedir. Eutr. IX.22(14); SHA, *Div. Aur.* XLIV; Zon. XII.31; Origo Constantini Imperatoris, I.1, içinde Kaçar, 2005, s. 138.

⁶⁴² Barnes, 1982, s. 36.

⁶⁴³ Cedr. *Comp. Hist.* P 265.15, s. 469; Zon. XII.31.

⁶⁴⁴ Origo Constantini Imperatoris, I.1, içinde Kaçar, 2005, s. 138.

⁶⁴⁵ SHA, *Car. Carin et Num.* XVII.6.

⁶⁴⁶ Eutr. IX. 29.

⁶⁴⁷ Barnes, 1982, s. 36.

⁶⁴⁸ *Pan. Lat.* X.11.4. Övgü metninde açıkça Constantius'un ismi zikredilmemektedir. Ancak evlilik bağlarıyla en yüksek memur statüsüne vurgu yapılmasından dolayı metin editörleri Nixon ve Rodgers tarafından bu statünün Constantius'un bulunduğu praetor praefectus makamı olduğu önerilmektedir. 297 yılında doğrudan Constantius'a sunulan metinde ise ilk görev yerinin Gallia olduğundan söz edilir. *Pan. Lat.* VIII.6.1; Ayrıca bkz. Barnes, 1982, s. 36.

⁶⁴⁹ Özellikle Epitome De Caesaribus ve Orosius, *caesar*lardan sadece Constantius'un ilk eşinden ayrıldığı belirtilmektedirler. *Epit. De Caes.* XXXIX.2; Aur. Vict. XXXIX.19; Eutr. IX.22(14); Oros.VII.25.5; Cedr. *Comp. Hist.* P 265.15, s. 470; Zon. XII.31; Theoph. AM 5785-AD 292/293.

Constantinus'un (307-337)⁶⁵⁰ annesi Helena'dır.⁶⁵¹ Fakat bazı kaynaklar Helena'nın Constantius'un karısı olmadığını ve bir cariyeye olduğunu iddia etmektedirler.⁶⁵² Hieronymus, Helena'nın, Bithynia'da Drepanum'un (Drepana) yerlisi olduğunu ve Constantinus'un annesi onuruna buraya Helenopolis ismini verdiğini belirtmektedir.⁶⁵³ Eutropius, Constantius'un Theodora ile evliliğinden doğan altı oğlu olduğunu ve Constantinus'a kardeş olduklarını ifade etmektedir.⁶⁵⁴ Constantius'un Theodora'dan doğan çocukları Flavius Dalmatius, Iulius Constantius, Hannibalianus, Constantia, Anastasia ve Eutropia'dır.⁶⁵⁵

Dönemin çağdaş yazarı Lactantius, dörtlü yönetimin her bir üyesini genel itibariyle olumsuz sözlerle tanıtırken diğerlerinden farklı olduğunu düşündüğü Constantius'u dünyanın tek hâkimi olmaya değer görmekte ve anlatısını sadece bu sözlerle bitirmektedir.⁶⁵⁶ Lactantius'un Hristiyanlık inancına mensup olması Constantius'u diğer imparatorlardan farklı görmesinin nedenidir.

293 yılında resmi bir şekilde Diocletianus'un *Tetrarchia* sisteminde yer alan Constantius Chlorus, 305 yılına kadar *caesar* olarak görevini sürdürmüştür. 305 yılında Diocletianus ve Maximianus'un tahttan feragat etmeleriyle *augustus* rütbesine yükseltilmiştir. Ancak 25 Temmuz 306 tarihinde Britannia'da Eboracum'da (York) ölmesi nedeniyle *augustus* unvanına sahip egemenliği kısa sürmüştür.

2.1.2.2. Caesar Galerius

Lactantius'un ikinci Maximianus olarak isimlendirdiği Galerius pek çok eserde de Maximianus olarak isimlendirilmektedir.⁶⁵⁷ Epitome De Caesaribus'un verdiği bilgiye

⁶⁵⁰ Flavius Valerius Constantinus, 307-337 yılları arasında hüküm sürmüş ve Büyük Constantinus olarak tanınan Roma İmparatorudur.

⁶⁵¹ Origo Constantini Imperatoris, I.1, içinde Kaçar, 2005, s. 138.

⁶⁵² Zos. II.9; Oros. VII.25.16; Jerome, Chronicle, 306g. **Chr. Pasch.** p.516, 517.

⁶⁵³ Jerome, Chronicle, 327h.

⁶⁵⁴ Eutr. IX.22(14); Oros. VII.25.5; **PLRE I**, *Theodora I*, s. 895.

⁶⁵⁵ **Chr. Pasch.** p.516; Eutropia, 350 yılında kısa bir süre hüküm sürmüş Iulius Nepotianus'un annesidir. **PLRE I**, *Anastasia I*, s. 58; *Constantia I*, s. 221, *Iulius Constantius 7*, s. 226, *Fl. Dalmatius 6*, s. 240, *Eutropia 2*, s. 316, *Hannibalianus I*, s. 407; Barnes, 1982, s. 37.

⁶⁵⁶ Lact. VIII.7.

⁶⁵⁷ **Epit. De Caes.** XXXIX.2; Aur. Vict. XXXIX.19; Lact. IX.1; Eutr. IX.22(24); Oros. VII.25.5; Jerome, Chronicle, 290g; **Chr. Pasch.** p.512; Cedr. **Comp. Hist.** P 265.25, s. 469; Zon. XII.31; Theoph. AM 5785-AD 292/293.

göre Galerius, Dacia Ripensis'te, daha sonra annesi Romula onuruna *Romuliana*⁶⁵⁸ olarak isimlendirdiği kentte doğmuştur.⁶⁵⁹ Galerius'un doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 260 yıllarına tarihlendirilmektedir.⁶⁶⁰ Ancak hayata sığır çobanı olarak başlamıştı ve bu nedenle Armentarius (Sığır çobanı) olarak isimlendirilmekteydi.⁶⁶¹

Antik kaynaklar Constantius'un durumunda olduğu gibi Galerius'un *caesar* olarak yükseltilmesinden sonra Diocletianus'un kızı Galeria Valeria ile evlendiğini doğrulamaktadır.⁶⁶² Yazarların bir kısmı her iki *caesar*ın ilk eşlerinden ayrıldığını belirtirken *Epitome De Caesaribus* ve Orosius, Galerius için böyle bir bilgi sunmamaktadır.⁶⁶³ Valeria, annesi Prisca'nın aksine Diocletianus'un iktidardan çekilmesinden sonra Galerius'un *augustus* olması üzerine (305) *augusta* ve *mater castrorum* (Ordugâhların anası) unvanlarına sahip olmuştur.⁶⁶⁴ Ayrıca Galerius, karısına ithaf ettiği ve Valeria olarak isimlendirdiği bir eyalet oluşturmuştur.⁶⁶⁵ Lactantius, Valeria'nın kısır olması nedeniyle çocuk sahibi olamadığını belirtmektedir. Ancak Galerius'un bir cariyeden doğma oğlu Candidianus vardı. Lactantius, Valeria'nın hiç çocuğu olmadığını söylemekle birlikte başka bir ifadesinde *Augustus* Maximianus'un oğlu Maxentius'un (306-312) Galerius'un damadı olduğunu söylemektedir.⁶⁶⁶ Lactantius'un bu ifadesine dayanılarak Maxentius ile evli olan Valeria Maximilla'nın, Galerius'un doğrulanamamış ilk evliliğinden olabileceği düşünülebilir.⁶⁶⁷

⁶⁵⁸ Sırbistan'da antik kent Gamzigrad-Romuliana. Galerius tarafından yaptırılmış Antik Roma saray ve tapınak komplekslerinin bulunduğu kent 2007 yılında UNESCO Dünya Mirası listesine alınmıştır. Bkz. İkinci Bölüm, Yönetim Modeli ve İdari Düzenlemeler, Tetrarchia Başkentleri.

⁶⁵⁹ **Epit. De Caes.** XL.16; Serdica'dan (Sofya) çok uzak olmayan Dacia'da doğduğunu ifade edenler için; Eutr. IX.22(14); Jerome, Chronicle, 290g; Syme, 1971, s. 212. Aurelianus, Dacia eyaletinden çekilerek Tuna Nehri'nin sağ kıyısında Serdica merkezli Dacia Ripensis isimli yeni bir eyalet oluşturmuştur. Dacia'da doğduğunu ifade eden antik yazarlar muhtemelen aynı bölgeden söz etmektedirler.

⁶⁶⁰ Galerius'un askeri kariyerinden itibaren Licinius (308-324) ile olan dostluğuyla bağlantılı olarak böyle bir tarih çıkarımı yapılmaktadır. Lact. XX.3; Barnes, 1982, s. 37.

⁶⁶¹ **Epit. De Caes.** XL.16; Aur. Vict. XXXIX.19; Alovera, 2017, s. 43.

⁶⁶² Aur. Vict. XXXIX.19; Eutr. IX.22(14); Lact. L.2; Cedr. **Comp. Hist.** P 265.15, s. 470; Zon. XII.31; Theoph. AM 5785-AD 292/293.

⁶⁶³ Sadece Constantius'un ilk eşinden ayrıldığı söylenmektedir. **Epit. De Caes.** XXXIX.2; Oros. VII.25.5.

⁶⁶⁴ Lact. XXXIX.1; **PLRE I**, Galeria Valeria, s. 937. Sikkeler üzerinde Augusta lejandı ile tasvir edilmiştir. Serdica'dan 307-308 yıllarına tarihlendirilen altın sikke için bkz. <http://numismatics.org/ocre/id/ric.6.serd.34> (04.11.2020), RIC 6, s. 498.

⁶⁶⁵ **PLRE I**, Galeria Valeria, s. 937. "...Pannonia'nın bir parçası olan ve Diocletianus'un kızı Valeria onuruna ismi verilen Valeria eyaleti..." **Amm. Marc.** I, XIX.11.4. Muhtemelen Diocletianus'un eyalet düzenlemeleri kapsamında oluşturulan ve Galerius tarafından isimlendirilen eyalettir. Pannonia Valeria, Valeria ya da Pannonia Ripensis olarak çeşitli şekillerde isimlendirilmektedir.

⁶⁶⁶ Lact. XVIII.9, L.2.

⁶⁶⁷ **ILS** 667, 671; Barnes, 1982, s. 38.

Galerius'un iktidara giden süreç içindeki kariyeri hakkında bilgiler varsayımlara dayanmaktadır. Diğer üç meslektaşısı ile ortak bir özellikle Illyricum bölgesinden hayata başlaması, askeri kariyerinin varlığını düşündürmektedir. Diocletianus'un *praefectus praetoriosu* olarak hizmet etmiş olduğu belirtilmektedir.⁶⁶⁸ 293 yılında *Tetrarchia* sisteminde *caesar* unvanıyla iktidara yükselen Galerius, 1 Mayıs 305 yılında Diocletianus'un tahttan feragat etmesiyle *augustus* konumuna yükselmiştir. Ancak 311 yılında vücudunun tüm uzuvlarını tüketen bir hastalığa yakalanarak ölmüştür.⁶⁶⁹

Hristiyan olmasından dolayı ifadelerinde taraflı görünen Lactantius, Galerius'un kendi zamanlarına kadar yaşamış olan yöneticilerin en kötüsü olduğunu belirtmektedir. Galerius'un barbar ve vahşi bir karaktere sahip olduğunu söyleyerek kayınpederi Diocletianus'un dahi ondan korkar derecesine çekindiğini ifade etmektedir. Lactantius, Diocletianus'un korkusunun sebebi olarak ise Galerius'un 298/299 yıllarında Sasani Kralı Narses'e karşı kazandığı zaferin etkisiyle artan gururunu sunmaktadır. Galerius, büyülenerek ikinci bir Romulus gibi kendisinin tanrı Mars'tan geldiğini iddia etmiş ve öyle isimlendirilmeyi istemiştir.⁶⁷⁰ Aslında Galerius'un kibirli davranışlarına dair farklı kaynaklarda da örneklere rastlanmaktadır. Galerius, kibrinin ve küstahlığının cesaretiyle annesi Romula'yı Büyük İskender'in annesi Olympias'a benzeterek bir yılanla cinsel birliktelik yaşayarak kendisine hamile kaldığını iddia etmiştir.⁶⁷¹ Galerius'un annesi Roma tanrılarına bağlı ve batıl inançlarını sürdüren bir kadındı. Bu etkisini Galerius üzerinde de sağlamış ve Hristiyanlara yönelik karşıt faaliyetler için kışkırtmıştır.⁶⁷² Galerius'un karakteri hakkında bilgi veren Lactantius, onun fiziksel özelliklerini de tanımlayarak uzun boylu, iri yapılı ve kilolu biri olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁷³ *Caesar*ın bu fiziksel özelliklerini günümüze ulaşan *Tetrarchia* heykellerinde ve portrelerinde tespit etmek zordur. Ancak Mısır'da Athribis kentinde bulunan ve Doğu bölgelerinden sorumlu olması nedeniyle Galerius'a ait olduğu düşünülen büste *caesar* çatık kaş, çizgili alın ve ciddi bir yüz ifadesiyle tasvir edilmiştir (Ek 5b). Gamzigrad'da

⁶⁶⁸ Aur. Vict. XXXIX.20; Barnes, 1982, s. 38.

⁶⁶⁹ Lact. XXX.1-11; Eus. VIII.16.2-5, 17.1-5; Origo Constantini Imperatoris, III.8, içinde Kaçar, 2005, s. 140; Zos. II.11; Zon.XII.34.

⁶⁷⁰ Lact. IX.1-5.

⁶⁷¹ **Epit. De Caes.** XL.17. Aynı bilgiye kısa bir şekilde Lactantius da değinmektedir. Lact. IX.9.

⁶⁷² Lact. XI.1.

⁶⁷³ Lact. IX.3-4.

1993 yılında bulunan ve Sırbistan Zajecar Ulusal Müzesi'nde sergilenen bir başka büstte Galerius daha yaşlı ve yine aynı ciddi yüz ifadesiyle tasvir edilmiştir.⁶⁷⁴

2.1.2.3. *Tetrarchia* Kapsamında Diocletianus'un Kişiliği ve Şahsi Gücü

Diocletianus, uzun boylu, iri gözlü, saç ve sakalı ağarmış bir görüntüyle hırslı, kurnaz, zeki ve ayrıntılara dikkat eden bir karaktere sahip olarak tanımlanmaktadır.⁶⁷⁵ İmparatorun fiziksel görüntüsü antik yazarların yanı sıra günümüze ulaşan *Tetrarchia* Dönemi sanat eserlerinden de ayırt edilebilmektedir. Nicomedia'da bulunan ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Diocletianus'un ünlü büstünde imparator yaşlı, sakallı ve iri gözlü tasvir edilmiştir (Ek 5c).⁶⁷⁶ Karakter tanımında kurnazlığı ve zekiliğiyle öne çıkan imparator, acımasızlığıyla da tanınmaktaydı. Lactantius, Diocletianus'u suçların mucidi ve kötülüklerin mühendisi olarak görmektedir. Aynı zamanda açgözlü ama Maximianus'a göre daha korkak olarak tanımlanmaktadır.⁶⁷⁷ *Historiae Augustae* yazarı, Diocletianus'un iyi, zeki ve adil bir imparatorun bile iyiliğinin bir gün muhakkak karşılıksız kalacağını kendi sözleriyle ifade ettiğini dile getirmektedir.⁶⁷⁸

Diocletianus, zeki biri olarak tanınmasına rağmen zamanla hırsı ve kibri iyi özelliklerinin önüne geçmiştir. Fakat Aurelius Victor, sıradan bir kökenden gelen ve iktidarı yaşamamış bir kişinin açlıktan kurtulmuş bir adamın doyumsuzluğunu yaşayabileceğini söyleyerek Diocletianus'a karşı ılımlı bir yaklaşım sunmaktadır.⁶⁷⁹ Aurelius Victor'un olumlu yaklaşımına rağmen Diocletianus, Roma'nın özgür yapısını kenarda bırakan ve daha çok Doğu'nun (özellikle Persia) krallık yönetimlerinde görülen bazı uygulamalarını Roma İmparatorluğu'na getirmiştir.⁶⁸⁰ Altın brokarlı erguvan bir kaftan, ipekle işlenmiş, erguvan renkli ve mücevherlerle süslenmiş sandalet giyen ilk imparator olmuştur.⁶⁸¹ Gösterişli giyimiyle birlikte başına daha önce Caligula'nın⁶⁸²

⁶⁷⁴ Rees, 2004, s. 196; Kleiner, 2010, s. 279-281.

⁶⁷⁵ Eutr. IX.26(16); Malal. XII.37.

⁶⁷⁶ İmparator, Massachusetts Eyaleti'nde Worcester Museum'da sergilenen bir başka büstünde benzer fiziksel özelliklerle tasvir edilmiştir. <https://worcester.emuseum.com/objects/29776/head-of-a-man-possibly-diocletian?ctx=ec828dd49e32ba7d415f48cfc5b2b1ab3ffca0&idx=0> 18.12.2022.

⁶⁷⁷ Lact. VII.1, VIII.2.

⁶⁷⁸ SHA, Div. Aur. XLIII.4.

⁶⁷⁹ Aur. Vict. XXXIX.3-4.

⁶⁸⁰ Eutr. IX.26(16).

⁶⁸¹ Aur. Vict. XXXIX.2; Jerome, chronicle, 296c; Zon. XII.31; Corcoran, 2006, s. 43.

⁶⁸² Gaius Iulius Caesar Germanicus, Roma imparatoru Tiberius'un (14-37) evlat edindiği yeğeni Germanicus'un oğludur. Çocukluğu babasıyla birlikte ordugahlarda geçmiştir. Küçük yaşta askerlerin

(37-41) taktığı ve bir Yunan geleneği olduğu için Romalılar tarafından kabul edilmeyen altın defne tacı takmaya cesaret etmiştir. Tacına, Güneş'i anımsatır biçimde altın ışınlar taktırmıştır.⁶⁸³

288 yılında ortak *augustus* ile birlikte tanrısal köken iddiasında bulunarak kendilerini Iuppiter ve Hercules ile özdeşleştirmişlerdir. *Iovius* ve *Herculius* sıfatlarını almışlar ve *Tetrarchianın* kuruluşuyla bu sıfatları *caesar*larıyla paylaşmışlardır. Dolayısıyla tanrısallık vurgusu *Tetrarchianın* en belirgin ideolojik özelliği olmuştur.⁶⁸⁴ Bu etkinin görüleceği şekilde Caligula ve Domitianus'tan sonra kendisini *Dominus* (Efendi) olarak adlandıran ve daha da ileri giderek bir tanrı olarak kendisine tapınılmasını isteyen ilk imparator olmuştur. Iuppiter ve Hercules ile özdeşleştirilen imparatorları çevreleyen kutsal hava, bazı törensel uygulamalarda daha yoğun bir şekilde vurgulanmaya başlamıştır. Diocletianus, Roma saray adabına ters düşen ve tamamen kraliyetlere özgü olduğu kabul edilen *adoratio* uygulamasını ortaya koyan ilk imparator olma özelliğini göstermektedir. İmparatorun hâkimiyetini kabul edenler veya huzuruna gelenler eskiden uygulanan *salutatio* (Selamlama) yerine diz çökerek ve imparatorun kaftanının eteklerinden öperek *adoratio* uygulaması yapmaya başlamışlardır.⁶⁸⁵ Grekler tarafından *proskynesis*, Romalıların dünyasında ise *adoratio* olarak adlandırılan ve Pers geleneği olan bu uygulama Roma dünyasında hoş karşılanmamaktaydı.⁶⁸⁶

Doğu Roma kronik yazarı Theophanes, Diocletianus'un gösterişli kıyafetler giymesini, senatonun kendisine saygı duyarak *adoratio* uygulamasına geçmesini Sasani Kralı Narses'e karşı kazanılan zaferden sonra talep ettiğini ifade etmektedir.⁶⁸⁷ Fakat Sasani Kralı II. Vahram'ın 287 yılında Diocletianus'a *supplicatio* uygulamasıyla krallığının kapılarını açtığı ifade edilmektedir.⁶⁸⁸ Burada kastedilen uygulamanın

giydiği caligae isimli çizmeleri giydiği için kendisine caligula (küçük çizme) lakabı takılmıştır ve tarihte çoğunlukla Caligula olarak tanınmaktadır. Boatwright, vd., 2022, s. 212.

⁶⁸³ Gibbon, 2019, s. 499; Potter, 2004, s. 290; Diakov ve Kovalev, 2019, s. 284.

⁶⁸⁴ Hekster, 1999, s. 718; Cascio, 2005, s. 171.

⁶⁸⁵ Aur. Vict. XXXIX.2; Eutr. IX.26(16); Amm. XV.5.18; Jerome, **Chronicle**, 296c; Zon. XII.31; **LRE I**, s. 40; Corcoran, 2006, s. 43; Cascio, 2005, s. 171. Daha sonra iktidara gelecek olan I. Constantinus da *adoratio* uygulamasını sürdürmüştür. Amm. Marc.XV.5.18.

⁶⁸⁶ Faulkner, 2017, s. 289; Moser, Muriel, "Adoratio", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 22.

⁶⁸⁷ Theoph. AM 5793 AD 300/301.

⁶⁸⁸ *Supplicationun*, Sasanilere özgü imparatorun önünde diz çökerek yapılan *adoratio* uygulaması olduğu belirtilmektedir. **Pan. Lat.** X.10.6, dp. 37.

adoratio olması halinde, Diocletianus'un bu uygulamayı saray törenlerine dahil etme düşüncesinin daha erken tarihlerde başlamış olabileceğini söyleyebiliriz.

Diocletianus döneminde *adorationun* resmi bir saray töreni haline geldiği genel olarak kabul edilmektedir.⁶⁸⁹ Diocletianus'un sarayı artık kutsal saray olarak görülmeye başlamış ve *consilium* olarak adlandırılan meclisi *consistorium* ismini almıştır.⁶⁹⁰ İmparatorluk kararları için resmi bir saray toplantısı yapıldığında oturan sadece Diocletianus olmuş, imparatorun huzurunda danışmanları ve görevlileri ayakta yer almıştır.⁶⁹¹ Augustus döneminden beri vatandaşlar imparatora zorlanmadan ulaşabilirken Diocletianus'un yeni despot alışkanlıkları imparator ile tebaası arasında mesafeye dayanan bir zorluk yaratmıştır.⁶⁹² İmparatorun etrafını saran kişiler en güvendiği danışmanları olmuştur. Özellikle *cubiculariuslar* (erkek hizmetliler) ise saray ve imparator için güçlü bir destek olmuşlardır.⁶⁹³ Lactantius, Hristiyanlara yönelik baskılardan söz ederken Diocletianus'un en güvendiği adamları olan ve sarayda güçlü bir konumda bulunan hadımların öldürüldüğü bilgisini vermektedir.⁶⁹⁴ Hadımlar, Geç Antikçağ saray törenlerinde yer almakta ve Diocletianus bu durumla bağlantılı görünmektedir. Hadrianus döneminden itibaren Romalı erkeklerin hadım edilmesi yasaklanmıştı. Bu nedenle saray hadımları Romalı olmayan köle ya da barbar kişilerden seçilmiştir. Dolayısıyla fizyolojik ve sosyal nedenlerle imparator olmak gibi bir umut besleyemeyecekleri için kendilerine duyulan güven ve imparatora yakınlıklarıyla sarayda etki yaratmışlardır. Hadımlar, imparator ve tebaası arasında bir tampon olarak ona yönelik yaklaşımları kontrol etmek, tavsiyelerde bulunmak ve farklı özel durumları yönlendirmek için saraya yerleştirilmişlerdir.⁶⁹⁵ Diocletianus döneminde saraylarda hadımların varlığı *adoratio* uygulamasında olduğu gibi Sasani gelenekleri ile bağlantılı görülmektedir. 298 yılında Galerius tarafından esaret altına alınan Sasani haremindeki hadımların ve harem ağalarının Roma saraylarında değişime yol açmış olabileceği iddia

⁶⁸⁹ Stern, Henri, "Remarks on the "Adoratio" under Diocletian", **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, 1954, 17 (1/2), s. 184.

⁶⁹⁰ Corcoran, 2006, s. 43; Cascio, 2005, s. 171; Diakov ve Kovalev, 2019, s. 284.

⁶⁹¹ Williams, 1997, s. 112.

⁶⁹² Gibbon, 2019, s. 499-500; Faulkner, 2017, s. 289.

⁶⁹³ Rees, 2004, s. 47.

⁶⁹⁴ Lact. XV.2.

⁶⁹⁵ Hopkins, Keith, **Conquerors and Slaves**, Sociological Studies in Roman History I, Cambridge University Press, Cambridge, 1978, s. 192-193; Rees, 2004, s. 48; Tougher, Shaun, "Cubicularii", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 436.

edilmektedir.⁶⁹⁶ Lactantius, Diocletianus'un tahttan feragat etmesinden sonra *augustus* olan Galerius'u, Sasanilerin krallarına gösterdiği adanmışlık duygusunu Roma dünyasına dâhil etme isteğiyle suçlamaktadır.⁶⁹⁷

Diocletianus'un Doğu'nun saray törenlerini ve monarşisini andıran alışkanlıklarıyla birlikte imparatora dair her şey *sacrus* (kutsal) ve *divinus* (tanrısal) kabul edilmiştir.⁶⁹⁸ İmparatorun halka veya askerlere hitap ettiği birçok durumda Diocletianus'un görünüşü lütuf sayılmış ve tanrı-kralın tezahürü olarak kabul edilmiştir. Mısır'da bulunan ve British Museum'da sergilenen bir stelde Diocletianus'un firavun olarak tasvir edilmesi tanrı-kral tezahürünün bir örneği olarak gösterilebilir (Ek 6). Diocletianus'un tanrısallık ile arasında bağ kurması, özellikle III. yüzyılda iktidarda etkili olan askerleri mutlak itaate alıştırmının yolu olarak gördüğü belirtilmektedir. Bu bağlamda Diocletianus, imparatora yönelik askeri bir darbenin sadece hainlik olmadığını aynı zamanda kutsal olana hakaret olarak algılanmasını sağlamak amacıyla hareket etmiştir.⁶⁹⁹

Augustus döneminden itibaren imparator, asiller arasında en seçkin kişi anlamına gelen *princeps* olarak şahsi gücünü hâkim hale getirmiş ve Principatus Dönemi'ni başlatmıştır. Fakat Diocletianus'un *dominus* sıfatıyla sahip olduğu hâkimiyet sınırsız olmuştur. İmparator yönetim, yasama ve yargı yetkilerini elinde toplamıştır. Uygulamaya koyduğu monarşi biçimi nedeniyle de Diocletianus dönemi *Dominatus* olarak isimlendirilmektedir. İmparator artık sadece *princeps* değil, her şeyi tam yetkisi altında tutan dünyanın efendisi konumundaydı. *Dominus* sıfatı bir imparatorun vatandaşları veya askerleri üzerindeki yetkisinden çok bir efendinin köleler üzerindeki hâkimiyetini yansıtmaktaydı. Bu adlandırmanın Constantius ve Galerius tarafından başlangıçta reddedildiği ama daha sonra alıştıkları belirtilmektedir.⁷⁰⁰

2.1.3. Tetrarchia Başkentleri

Devletlerin yönetim modellerinde başkent, egemen yöneticinin ikamet ettiği ve devlet organlarının bulunduğu yerdir. Roma İmparatorluk tarihinin ilk iki yüzyılı

⁶⁹⁶ Hopkins, 1978, s. 193.

⁶⁹⁷ Lact. XXI.2.

⁶⁹⁸ Jones, **LRE I**, s. 40; Faulkner, 2017, s. 289.

⁶⁹⁹ Williams, 1997, s. 111-112.

⁷⁰⁰ Akşit, 1970, s. 207-208; İplikçioğlu, 2007, s. 96; Diakov ve Kovalev, 2019, s. 284; Gibbon, 2019, s. 401.

boyunca imparatorlar dünyanın başı olarak adlandırılan başkent Roma'da ikamet etmişler ve zamanlarının çoğunu orada geçirmişlerdir. Fakat III. yüzyıl, imparatorların Roma'dan uzak bölgelerde *augustus* ilan edildikleri ve Roma'nın konumunun değişmeye başladığı bir dönem olmuştur. 235 yılında Maximinus Thrax'ın iktidara gelmesi ve senatonun onayını almak üzere Roma'ya gitmemesi Roma'nın başkent olarak önemini kaybetmeye başlamasının ilk işareti olmuştur.⁷⁰¹ Kriz yılları boyunca imparatorluğun Batı'da ve Doğu'da maruz kaldığı dış saldırılar ve askeri meseleler sonraki yıllarda iktidara gelen imparatorların da Roma'yı nadiren ziyaret etmelerine sebep olmuştur. İmparatorlar en savunmasız bölgelere yakın olmak veya ordunun başında savaş alanında bulunmak zorunda kalmışlardır.⁷⁰² Fakat anarşi dönemi boyunca bazı imparatorlar egemenliklerini daha çok ordunun gücüne dayandırmalarına rağmen devlet organı senatoyla ilişkilerini korumak amacıyla Roma'yı ziyaret etmeye özen göstermişlerdir. Philippus, Gallienus, Aurelianus ve Probus gibi bazı imparatorlar mümkün olduğunca Roma'yı ziyaret etmiş ve orada zaman geçirmişlerdir. Özellikle zamanının çoğunu askeri seferlerde geçiren imparator Aurelianus, Roma'da ikamet etmeye özen göstermiştir. Başkenti dış istilalara karşı savunmak amacıyla yaklaşık 20 km uzunluğunda "Aurelianus Suru" olarak adlandırılan suru inşa ettirmiştir.⁷⁰³ Fakat 282 yılında iktidara gelen imparator Carus, Roma'ya gitmeyerek gücünü orduya dayandırıldığını ima eden bir bildiriyle sembolik olarak senatonun onayını istemek üzere *augustus* ilan edildiğini kuruma beyan eden ilk imparator olmuştur. Roma'da bulunan senato sembolik bir kuruma dönüşmesine rağmen kent, Diocletianus dönemine kadar imparatorluğun başkenti olarak önemini korumaya devam etmiştir.⁷⁰⁴ Fakat Diocletianus'un iktidara geldiği dönemde mimari ihtişamı ile ünlü olan kent, kriz yıllarında uğradığı tahribatla ve Diocletianus'tan hemen önceki yıllarda şehir merkezinde meydana gelen bir yangınla zarar görmüştü. Yangının kente verdiği zararlar Senato Evi, Caesar Forum'u, Iulia Bazilikası ve Graecostasis⁷⁰⁵ hasar görmüştü. Şehir merkezindeki yapıları onarmak için gereken iş gücü Septimius Severus döneminden

⁷⁰¹ Rogers, G.M., "The Crisis of the Third Century AD." **Belleten**, 52, 1988, s. 1513.

⁷⁰² Tsirkin, J.B., "Once Again About "Military Anarchy"", **Gerión**, 2010, 28 (1), s. 150.

⁷⁰³ Özman, 2021, s. 235.

⁷⁰⁴ Alföldi, Andras, "The Crisis of The Empire (A.D. 249-270)." **The Cambridge Ancient History-The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324**, Vol. XII. (Ed. S.A. Cook-F.E. Adcock-M.P. Charlesworth-N.H. Baynes). Cambridge: Cambridge at The University Press, s. 321; Corcoran, 2008, s. 238; Özman, Recep, E. Doğan, "Roma III. yüzyıl Krizinde İmparator Senatus İlişkileri", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2021, 14 (38), s. 591.

⁷⁰⁵ Curia'ya girilmesine izin verilmeyen yabancı elçilerin senato kararlarını bekledikleri platformdur.

beri görülmeyen boyuta ulaşmıştır.⁷⁰⁶ Bununla birlikte kent başkent olarak önem arz etmesine rağmen sürekli dış saldırıların ve iç isyanların yaşandığı kriz yıllarında sınır bölgelerine olan uzaklığından dolayı stratejik önemini yitirmiştir.⁷⁰⁷ Dolayısıyla Diocletianus döneminden itibaren Roma, başkent olma özelliğini ve imparatorlara ev sahipliği yapma ayrıcalığını kaybetmiştir. Ayrıca Diocletianus’tan önce ölen imparatorlar Roma’ya götürülür ve orada gömülürdü. Diocletianus ile birlikte bu durum da değişmiştir. Diocletianus ölünce Spalatum’daki sarayında bir mozoleye, Maximianus Mediolanum’a, Galerius Gamzigrad’da Felix Romuliana’daki sarayına bakan bir tepeye, Constantius ise Triverorum’a gömülmüştür. Böylece Roma, imparatorların son dinlenme yeri olarak da hizmet etme özelliğini kaybetmiştir.⁷⁰⁸

Diocletianus seleflerine benzer bir şekilde Roma dışında *augustus* ilan edilmiştir. Kanıtların yetersizliğine rağmen nadir bir nümismatik bulguya dayanılarak Diocletianus’un saltanatının başlarında sembolik bir kurum olan senatonun onayını almak için Roma’ya kısa bir ziyaret gerçekleştirdiği kabul edilmektedir. Bu ziyaret ve 303 yılındaki *vicennalia* kutlamaları dışında Diocletianus Roma’ya hiç gitmemiştir.⁷⁰⁹ İmparator, kutlamalar esnasında Roma halkının kızgın sözlerine katlanamayarak dokuzuncu *consulluğunu* almayı beklemeden kenti öfkeyle terk etmiştir.⁷¹⁰ Diocletianus’un Roma’yı imparatorluk merkezi olarak seçmemesi, İtalya ve Roma’nın ayrıcalıklı statüsünü idari reformlarıyla düşürmesi Roma halkının kızgınlığını açıklamaktadır.⁷¹¹ Fakat nümismatik verilerde yer alan *Genio Populi Romani* (Roma halkının koruyucu ruhu) lejantı Diocletianus’un şehrin önemini kabul ettiğini göstermektedir (Ek 1b).⁷¹² 289 yılı övgü metninin yazarı Roma’nın Romulus ve Remus dönemine kıyasla Diocletianus ve Maximianus dönemlerinde daha şanslı bir kent haline geldiğini, geniş sınırlara rağmen kentin hiçbir kıskançlık duymadan iki *augustusu* ağırlamak için yarıştığını ifade etmektedir.⁷¹³ Nümismatik buluntuların ve antik

⁷⁰⁶ Curran, John, **Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century**, Oxford Classical Monographs, Clarendon Press, Oxford, 2000, s. 43.

⁷⁰⁷ Corcoran, 2008, s. 238.

⁷⁰⁸ Mayer, Emanuel, “The Architecture of Tetrarchy”, **A Companion to Roman Architecture**, Ed. Roger B. Ulrich and Caroline K. Quenemoen, Wiley Blackwell, 2014, s. 116.

⁷⁰⁹ Arnold, 1879, s. 171; Rees, 2004, s. 28; Corcoran, 2008, s. 238.

⁷¹⁰ Diocletianus Roma’dan ayrıldıktan sonra dokuzuncu *consulluğunu* 1 Ocak 304 tarihinde Ravenna’da almıştır. Lact. XVII.1-3.

⁷¹¹ Curran, 2000, s. 46.

⁷¹² Curran, 2000, s. 43.

⁷¹³ **Pan. Lat.** X.13.1-2.

eserlerin yanı sıra başkentte inşa edilmiş olan *Thermae Diocletiani* (Diocletianus hamamları) Roma'nın *Tetrarchia* Dönemi'nde önemini koruduğunu gösteren muazzam bir mimari kanıttır. Roma'da I. yüzyıldan itibaren birçok hamam kompleksi inşa edilmiştir. Bu hamamların çoğu hasar görerek yok olmasına rağmen şehrin en büyük hamamlarından biri olan Diocletianus hamamlarının önemli bir kısmı günümüze ulaşmıştır.⁷¹⁴ Hamamın ana girişinde sergilenen büyük bir yapı kitabesi, hamamın eş *Augustus* Maximianus'un Afrika seferinden döndükten sonra Diocletianus onuruna inşa edilmesini emrettiğini ve Roma halkına adandığını göstermektedir.⁷¹⁵ Kitabeye göre hamamın inşası, 298 yılında Maximianus tarafından Diocletianus onuruna başlatılmış ve muhtemelen *augustus*ların tahttan feragat etmesinden sonra 305 ile 306 yılları arasında tamamlanmıştır. Viminal Tepesi'nde inşa edilen Diocletianus hamamı en az 140.600 m²'yi kapsamaktaydı. Viminal, Quirinal ve Esquiline tepelerinin sakinlerine hizmet vermekteydi. Hamam kompleksi Gothların Roma'nın su kaynaklarını kestikleri 537 yılına kadar kullanımda kalmıştır.⁷¹⁶

Rivayete göre Hristiyanlara yönelik büyük baskı döneminde hamamların inşasında Hristiyan işçiler çalıştırılmıştır. XVI. yüzyılda Papa IV. Pius (1499-1565) yapının kalan büyük bir bölümünün Hristiyan işçiler anısına kiliseye dönüştürülmesi için heykeltıraş ve mimar olan Michelangelo'yu görevlendirmiştir. Hamamın soğukluk bölümünü Santa Maria degli Angeli Kilisesi'ne dönüştüren Michelangelo'nun tasarımı XVIII. yüzyıla kadar değiştirilmemiştir. XVIII. yüzyılda Vanvitelli kiliseyi yeniden tasarlamıştır. İhtişamlı bir mimariye sahip olan Diocletianus hamamları günümüzde de varlığını sürdürmekte ve şehrin en önemli arkeoloji müzelerinden biri olan Ulusal Roma Müzesi'nin bir şubesine ev sahipliği yapmaktadır.⁷¹⁷

⁷¹⁴ Testa, Judith, **Rome Is Love Spelled Backward: Enjoying Art and Architecture in the Eternal City**, Roma Amor VII, Northern Illinois University Press, Dekalb, 1998, s. 52.

⁷¹⁵ “Efendilerimiz, büyük ve yenilmez *augustus*lar, imparatorlar ve *caesar*ların babaları Diocletianus ve Maximianus, Efendilerimiz Constantius ve Maximianus (Galerius), en soylu *caesar*lar Severus ve Maximianus, kutsal Maximianus'un Afrika'dan dönüşünde kardeşi Diocletianus adına inşa edilmesini ve kutsanmasını emrettiği bu uğurlu Diocletianus hamamlarını sevgili Romalı halkına adadılar.” CIL, VI.1130; Yegül, Fikret, **Baths and Bathing in Classical Antiquity**, The Architectural History Foundation, New York, 1942, s. 163. <https://kb.osu.edu/handle/1811/99514> 07/12/2022.

⁷¹⁶ Testa, 1998, s. 57; Pollard, Justin, **Wonders of the ancient world: antiquity's greatest feats of design and engineering**, Metro Books, New York, 2012, s. 155; Marechal, Sadi, **Public Baths and Bathing Habits in Late Antiquity: A Study of The Evidence From Italy, North Africa and Palestine A.D. 285–700**, Brill, Leiden-Boston, 2020, s. 282.

⁷¹⁷ Yegül, 1942, s. 164; Kleiner, 2010, s. 285-286; Justin, 2012, s. 155.

Bölünmez miras ilkesini temel alan *Tetrarchia* sistemi farklı yerlerde bulunan dört kişinin birleşmiş bir yönetimi olarak tasarlanmıştır. Geniş sınırları olan imparatorluk toprakları uygulamada dört sorumluluk bölgesine bölünmüştür. İmparatorlar, dış istilalardan, iç isyanlardan vatandaşlarını ve kendilerini korumak için askeri ve siyasi sebeplerle seyahat etmek zorunda kalmışlardır. Seyahatlerini gerekli tüm donanımlara sahip birer şahsi seyyar saray ile gerçekleştirmişlerdir. Dolayısıyla *Tetrarchia* üyelerinin sınırlar ve eyaletler boyunca gerçekleşen seyahatleri, daha önceki imparatorların yerleşik hayat tarzlarından uzaklaşan bir imparatorluk kültürünü ortaya koymuştur. *Tetrarchia* imparatorları tam anlamıyla seyyar bir yönetim sistemi halini benimsemişlerdir.⁷¹⁸

Seyyar yönetim modelinde daima hareket halinde olan *Senior Augustus* Diocletianus ve meslektaşlarının Roma'dan uzak kalmaları ve başkentin imparatorun bulunduğu yer olduğu düşüncesi, *Tetrarchianın* kuruluşu ve askeri hareketlerin bir sonucudur. Diocletianus ve *Caesar* Galerius çoğunlukla imparatorluğun Doğu bölümündeki askeri meselelerle ilgilenerek askeri seferleri ve seyahatleri Doğu eyaletleri arasında gerçekleştirmişlerdir. *Augustus* Maximianus ve *Caesar* Constantius'un hareket sahası ise imparatorluğun Batı yarısını kapsamaktaydı. Hareket sahalarına bağlı olarak hassas sınırlara yakın stratejik yerlerdeki veya haberleşme kolaylığı sağlayan yerlerdeki bazı kentler *Tetrarchia* üyelerinin karargâhları olmuştur. Kuzey İtalya kentleri Mediolanum, Aquileia ve Ravenna ana askeri bölgelere Roma'dan daha yakın kentler olarak öne çıkmaktaydı. Gallia'da Treverorum, Ren karşısından gelen istilalara yönelik savunma için bir üs olarak belirlenmiştir. Sirmium ve Serdica kentleri Tuna cephesine, Thessalonica Doğu sınırına yakındı. Nicomedia ve Antiochia ise Sasanilerle mücadele için önemli stratejik yerler olarak belirlenmiştir.⁷¹⁹ Fakat ismi geçen kentler arasında dört imparatorun düzenli karargâhı ve başkentleri haline gelen dört merkez öne çıkmaktadır. *Senior Augustus* Diocletianus ana ikamet merkezini Nicomedia olarak belirlerken *Augustus* Maximianus'un ana ikamet merkezi Mediolanum olmuştur. *Caesar* Galerius, Sirmium'da Constantius ise Treverorum'da ikamet etmiştir.⁷²⁰

⁷¹⁸ Barnes, 1982, s. 47; Rees, 2004, s. 27-28; Corcoran, 2008, s. 239.

⁷¹⁹ Hekster, 1999, s. 721; Rees, 2004, s. 27; Corcoran, 2008, s. 239.

⁷²⁰ Bowman, 2005, s. 76; Güney, Hale, "Antik Çağ'da Nicomedia (İzmit) Kenti'nin Jeopolitik Önemi", *ICANAS*, 2013, 38, s. 1483.

2.1.3.1. Nicomedia

Antik Nicomedia kenti, modern kent İzmit'e karşılık gelmektedir. Kent, MÖ 264 yılında Bithynia Kralı I. Nikomedes tarafından kurulmuş ve krallığın başkenti olmuştur.⁷²¹ MÖ 74 yılında Bithynia kralı IV. Nikomedes'in ülke topraklarını vasiyet yoluyla Roma'ya bırakması üzerine bir Roma eyaleti haline gelen Bithynia'nın başkenti Nicomedia olarak belirlenmiştir.⁷²² Nicomedia, korumalı bir limana sahip olup Kuzey'de ve Batı'da imparatorluk sınırlarına deniz yoluyla ulaşım olanağı tanımaktaydı. Aynı zamanda Balkanları Asya'ya ve Doğu'ya bağlayan büyük karayolları üzerinde yer almaktaydı. Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden Byzantium'a ulaşan anayol Bithynia'da ikiye ayrılmaktaydı. Birinci yol Khalkedon (Kadıköy), Nicomedia ve Nicaea (İzmit) kentlerinden geçip, Ancyra (Ankara), Tarsus, Antiochia güzergahını takip ederek Kudüs'e ulaşmaktaydı. Askeri amaçla kullanılan ikinci yol ise Nicomedia'dan geçip, Ancyra, Caesarea (Kayseri) ve Tarsus üzerinden tüm Anadolu'yu kat ederek Suriye'ye ulaşmaktaydı. Dolayısıyla kent, bölgesel yakınlığından dolayı Doğu'nun kontrolü noktasında önemli bir üs olurken Batı'ya yakınlığıyla da imparatorluğun idaresine kolaylık sağlamaktaydı.⁷²³ Nicomedia'nın sahip olduğu stratejik konumun önemi "*Roma'ya çıkan bütün yollar Nicomedia'dan geçerdi*" sözüyle belirtilirken⁷²⁴ aslında Roma'nın Doğu'ya açılan kapısının da Nicomedia olduğu, Doğu'dan giden yolların da Nicomedia üzerinden Roma'ya ulaştığı anlaşılmaktadır.

Nicomedia, Roma yönetiminde sürekli gelişen bir kent olmuş, stratejik konumu nedeniyle II. ve III. yüzyıllardan itibaren imparatorların uğrak noktası olmuştur.⁷²⁵ II. yüzyılda Antoninus Pius (138-161) kendi ismiyle anılan bir hamam inşa ettirmiş ve halkın kullanımına sunmuştur.⁷²⁶ III. yüzyılda Caracalla, 214-215 kışını Nicomedia'da geçirmiş, imparatorluğu kardeşi Geta (211) ile paylaşmayı ve Nicomedia'yı Doğu'nun başkenti yapmayı planlamıştır.⁷²⁷ Ardından Elagabalus (218-222) 218-219 kışını

⁷²¹ Strab. XII.4.2; Ağtürk, 2018, s. 414.

⁷²² Sevin, Veli, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 31; Ağtürk, 2018, s. 414.

⁷²³ Güney, 2013, s. 1470, 1481.

⁷²⁴ Çalık Ross, Ayşe, "Hoşgörü Başkenti Nikomedia ve Galerius'un Hoşgörü Fermanının Çeviri Denemesi", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)**, 2017, 6, s. 138.

⁷²⁵ Güney, 2013, s. 1481.

⁷²⁶ Çalık Ross, Ayşe, vd., "Nikomedia (İzmit) Depremleri ve Arkeoloji", **Deprem Sempozyumu**, Kocaeli, 2005, s. 763.

⁷²⁷ Cass. Dio. LXXVIII.18; Davenport, Caillan, "Cassius Dio and Caracalla", **The Classical Quarterly**, 2012, 62 (2), s. 802; Güney, 2013, s. 1481.

Nicomedia’da geçirmiş ve 219 yılı *consulluğunu* burada almıştır.⁷²⁸ Severus hanedanının son imparatoru Alexander Severus (222-235) Sasaniler üzerine yapacağı sefer için Nicomedia’yı askeri üs edinmiştir. Aynı nedenle asker imparator III. Gordianus da Nicomedia’yı askeri üs edinmiştir.⁷²⁹

Nicomedia’nın imparatorluğun başkenti olarak yükselişi ise *Tetrarchia* Dönemi’nde gerçekleşmiştir. Bazı yazarlar tarafından Diocletianus ile başlayan Geç Antik Çağ’ın ayırt edici döneminin Nicomedia’da başladığı ifade edilmektedir. Diocletianus’un, 20 Kasım 284 yılında Nicomedia kenti civarında ordu konseyi tarafından *augustus* ilan edilmesinden sonra kent 287 yılından itibaren imparatorun başlıca ikamet merkezi haline gelmiştir.⁷³⁰ Diocletianus’un Nicomedia’yı ana ikamet merkezi olarak seçmesinin başlıca sebebi kentin yukarıda sözü edildiği gibi sahip olduğu stratejik konumudur. Geniş sınırlara ulaşan imparatorluğun idaresi için Roma’nın coğrafi konumunun elverişsizliği III. yüzyılın başlarından itibaren anlaşılmıştı.

Tetrarchia Dönemi’nde ön plana çıkan Nicomedia, mimari açıdan Antiochia, Alexandria ve Roma gibi Antik Çağ’ın üç büyük kentiyile kıyaslanacak ölçüde gelişmiştir.⁷³¹ Diocletianus, 258 yılında gerçekleşen Goth istilasından ve imparator Aurelianus döneminde olan depremden sonra büyük ölçüde yıkılmış olan fiili başkenti Nicomedia’nın yeniden inşasını üstlenmiştir.⁷³² Kriz yıllarında Roma kentinin yaşadığı yangın ve yıkımlardan dolayı inşa faaliyetleri için gereken iş gücü Nicomedia’da gereken iş gücü ile eş değer düşünülmektedir.⁷³³ Bu anlamda Diocletianus’un Roma’yı inşa etmekten ziyade Nicomedia’yı daimi ikametgâhı olarak tercih etmesi tamamen kentin stratejik önemine bağlanmaktadır. Dönemin yazarı Lactantius, Diocletianus’un Roma’ya karşı Nicomedia’yı ihtişamlı bir hale getirmeyi arzuladığını ve yoğun imar

⁷²⁸ Cass. Dio. LXXX (LXXIX).7-8.

⁷²⁹ Güney, 2013, s. 1481-1482.

⁷³⁰ Foss, Clive, **Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia**, The British Institute Of Archaeology At Ankara, Monograph no. 21, 1996, s. 1-2; Ağıtürk, 2018, s. 414; Thonemann, Peter, R. Darley, “Nicomedia”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1074.

⁷³¹ Norwich, John Julius, **Byzantium: The Early Centuries**, Penguin Books, England, 1990, s. 33; Çalık Ross, 2007, s. 79.

⁷³² Öztüre, Avni, **Nicomedia: İzmit Tarihi**, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1969, s. 52; Foss, 1996, s. 1-2; Ulugün, Fikret Yavuz, vd., **Kocaeli Çevresi ve Tarihi 2. Roma Dönemi Bithynia**, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları 2007, s. 70.

⁷³³ Curran, 2000, s. 43.

faaliyetleri gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. İnşa faaliyetlerine önem veren Diocletianus'un imar faaliyetleri için gerekli olan her şeyi ve her meslek sahibini Nicomedia'ya toplaması eyaletleri ekonomik olarak zorlamıştır. Karısı ve kızı için birer saray, bazilikalar, darphane, silah fabrikası ve evler inşa ettirmiştir. İnşa faaliyetleri için birden bire yıkılan kentin sakinleri düşman işgalinden kaçır gibi göç etmiştir. Kentin inşası için gerekli olan ekonomik desteğin sağlanması amacıyla varlık sahibi birçok kişiye karşı kasıtlı suçlamalarda bulunmuş ve idam cezası uygulamaktan çekinmemiştir. Maddi kaynakların tüketilmesine rağmen Diocletianus, tamamlanan yapıların inşasından memnun kalmayarak yıkılmalarını ve ikinci kez inşa edilmelerini emredecek kadar hırslı davranmıştır.⁷³⁴ Lactantius'un sözünü ettiği inşa faaliyetlerinin Diocletianus'un hırsıyla ne ölçüde gerçekleştirildiği ve tamamlandığı tam olarak kanıtlanamasa da modern kent merkezi İzmit'te sürdürülen arkeolojik kazı çalışmalarıyla Diocletianus dönemine tarihlendirilen yapılara dair buluntular ele geçirilmiştir. 2016 yılında yürütülen kazı çalışmaları esnasında 358 yılında meydana gelen depremle yıkıldığı düşünülen imparatorluk sarayının giriş merdivenleri ve heykel parçaları bulunmuştur (Ek 11a). Böylece Lactantius'un ifadelerini doğrular nitelikte Anadolu'da *Tetrarchia* Dönemi'nden kalan ilk saray kalıntılarına ulaşılmıştır.⁷³⁵

Diocletianus, kentteki imar faaliyetlerinin yanı sıra kent sakinlerinin kültürünü Roma kültürüne uygun olarak geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla Roma'ya davet edilenler arasında Afrika'dan Latince eğitimi için çağırılan Latin retorik eğitmeni Lactantius da bulunmaktadır. Lactantius, kendisini çoğunlukla kişisel yazma çalışmalarına adanmış ve Hristiyanlığı kabul etmesi nedeniyle daha sonra görevinden istifa etmiştir.⁷³⁶

Diocletianus'un Nicomedia'nın stratejik konumu nedeniyle kenti imparatorluğunun fiili başkenti olarak seçmesi, devlet işlerinden arda kalan zamanının çoğunu bu kentte geçirdiğini göstermektedir. Diocletianus, Sarmatlara karşı yürüttüğü

⁷³⁴ Lact. VII.8-11.

⁷³⁵ 1999 yılında yaşanan deprem sonrası 2001 yılından beri devam eden İzmit kent merkezindeki Çukurbağ kurtarma kazılarında imparatorun Nicomedia'da inşa ettirdiği sarayın bir parçası olan bir imparatorluk kültü salonu ve kabul salonuna ait rölyefler tespit edilmiştir. Ağtürk, 2018, s. 412, 424; Ağtürk, 2020, s. 13; Ağtürk ve Gedik, 2021, s. 12-15.

⁷³⁶ Öztüre, 1969, s. 53; Foss, 1996, s. 2; Laflı, Ergün, "Azizler Kenti İzmit: Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemleri'nde Nikomedia'nın Önemli Bazı Dini Şahsiyetleri", **Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri-IV**, İzmir, 2017, 1, s. 134.

seferden sonra 20 Ocak-3 Mart 286 kışını Nicomedia’da geçirmiştir.⁷³⁷ Ayrıca 15 Kasım-30 Aralık 295 ve 18 Mart 295 tarihlerinde Nicomedia’da olduğu, 296 yılının yazında ve sonbaharında Karpilere karşı yapacağı seferin hazırlıklarını sürdürdüğü doğrulanmaktadır.⁷³⁸ 296 ve 302 yılları arasında Suriye ve Mısır’daki seferler nedeniyle Nicomedia’dan uzak kalmış, ancak 302 yılının sonlarında kışı geçirmek için tekrar Bithynia’ya dönmüştür. 12 Mart 303 tarihine kadar Nicomedia’da kalmıştır.⁷³⁹ Bu esnada Diocletianus ve Galerius imparatorluk genelinde Hristiyanlara yönelik büyük bir kovuşturmayı planlamış ve 23 Şubat 303 tarihinde yayınladıkları bir fermanla Nicomedia’da Hristiyan takibatı başlatmışlardır. O gün şafak vakti başlayan kovuşturma ile ilk olarak kentin en büyük kilisesi yerle bir edilmiştir.⁷⁴⁰ Bu olayların ardından Diocletianus, 20 Kasım 303 yılında Roma’ya *vicennalia* kutlamaları için gitmiş, ancak halkın hoşnutsuzluğu nedeniyle çok zaman geçirmeden Ravenna’ya ilerlemek üzere ayrılmıştır. Diocletianus, 1 Ocak 304 tarihinde Ravenna’da dokuzuncu *consulluğunu* aldıktan hemen sonra muhtemelen Tuna bölgesinde yaptığı bir Karpi seferinin ardından Nicomedia’ya dönmüş ve 1 Mayıs 305 tarihinde tahttan feragatına kadar orada kalmıştır.⁷⁴¹ Diocletianus, feragat konuşmasını Nicomedia’da gerçekleştirmiş ve aynı gün ikinci *Tetrarchianın* yeni *caesar*larının Maximinus Daia ve Severus olduğunu Nicomedia’a halka duyurmuştur.⁷⁴²

Nicomedia, Diocletianus’tan sonra da önemli bir imparatorluk ikametgahı olarak kalmaya devam etmiştir.⁷⁴³ Galerius, Hristiyanlara yönelik hoşgörü fermanını 30 Nisan 311 tarihinde Serdica’daki ölümünden hemen önce yayınlarak Nicomedia’da ilan etmiştir.⁷⁴⁴ Ancak Galerius’un *caesarı* olarak seçtiği Maximinus Daia’nın Hristiyanlık karşıtı faaliyetlerini sürdürmeye devam etmesi Galerius’un hoşgörü fermanının neticeye ulaşmamasına neden olmuştur. 313 yılında Maximinus Daia’nın Licinius’a yenilmesinin ardından Roma imparatorluğunun dini politikası değişmiş ve Hristiyanlar için yeni bir

⁷³⁷ Barnes, 1981, s. 6; Bowman, 2005, s. 73.

⁷³⁸ Barnes, 1982, s. 54; Karababa, İdil U., **Function and Architecture of the Principal Residences of the Tetrarchy: An Assessment of Their Capitalness**, Doctoral Dissertation, Bryn Mawr College, 2008, s. 10.

⁷³⁹ Lact. X.6; Barnes, 1982, s. 54-55.

⁷⁴⁰ Lact. XII.1-5; XIII.1-3; Foss, 1996, s. 3; Çalık Ross, 2017, s. 140; Duygu, Zafer, **Nikomedeia ve Hristiyanlık**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 52-55. Ayrıca bkz. Dördüncü Bölüm, Dini ve Hukuki Düzenlemeler, Diocletianus Döneminde Roma’da Din, Hristiyanlık Karşıtı Fermanlar.

⁷⁴¹ Barnes, 1982, s. 56.

⁷⁴² Lact. XVIII.8-15, XIX.1-6.

⁷⁴³ Karababa, 2008, s. 10-11.

⁷⁴⁴ Çalık Ross, 2017, s. 142; Duygu, 2018, s. 63.

döneme geçiş başlamıştır. Constantinus ve Licinius'un Mediolanum'da kurdukları akrabalık bağı ve gerçekleştirdikleri görüşme sonucunda Hristiyanlık inancına hoşgörü tanıyan Milano Fermanı'nın 13 Haziran 313'te ilan edildiği yer de Nicomedia olmuştur.⁷⁴⁵ Buradan yola çıkarak Nicomedia'nın, Hristiyanlık tarihinde büyük zulmün başlatıldığı ve son verildiği kent olmasının önemini vurgulamak gerekmektedir.

Constantinus'un 324 yılında Constantinopolis'i imparatorluğun başkenti olarak seçmesiyle Nicomedia'nın önemi azalmaya başlamıştır. Aralarında Diocletianus'un da bulunduğu birçok heykel Hipodrom'da sergilenmek üzere yeni başkente taşınmıştır.⁷⁴⁶

2.1.3.2. Mediolanum

Mediolanum, Kuzey İtalya'da MÖ 396 civarında bir Insubria⁷⁴⁷ kenti olarak kurulmuştur.⁷⁴⁸ MÖ 222'de geçici olarak, MÖ 194 yılında ise kalıcı olarak Roma egemenliğine girmiştir.⁷⁴⁹ MÖ 89 yılında Latin hakları, MÖ 49 yılında ise Roma vatandaşlığı hakkı verilmiştir.⁷⁵⁰ Fakat III. yüzyılda kentin önemi, imparatorluğun kuzey sınırlarına yakın olan stratejik konumu nedeniyle artmıştır. İmparator Gallienus, kuzey kabilelerinin istilaları esnasında kuvvetlerini Aureolus komutasına vererek Mediolanum'u askeri üs edinmiştir.⁷⁵¹ Ancak Aureolus'un kendisine karşı çıkardığı isyanı bastırmak üzereyken kendi askerleri tarafından Mediolanum'da öldürülmüştür.⁷⁵²

Kentin gerçek yükselişi *Tetrarchia* Dönemi'nde imparatorluk karargâhı olması ile başlamıştır. Diocletianus'un meslektaşı Maximianus'un *caesar* unvanıyla iktidara ilk erişimi 25 Temmuz 285 yılında Mediolanum'da gerçekleşmiştir.⁷⁵³ 286 yılının bahar aylarında ise Diocletianus'un eş *augustus* ilan ettiği Maximianus, stratejik konumu

⁷⁴⁵ Lact. XLVIII.1; Kaçar, Turhan, "Roma İmparatorluğu, Hristiyanlar ve Milano Fermanı'nın 1700. Yılı", **Toplumsal Tarih**, 2013, 230, s. 46-50; Duygu, Zafer, **Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları**, Divan Kitap, İstanbul, 2017, s. 175-177; Duygu, 2018, s. 72-73.

⁷⁴⁶ Foss, 1996, s. 3; Çalık Ross vd., 2005, s. 763; Güney, 2013, s. 1485.

⁷⁴⁷ Antik bir Kelt kabilesi olan insubrların (çoğ. insubres) Kuzey İtalya'da yaşadığı bölgeye karşılık gelen coğrafi terimdir. Liv. XXII.6.3.

⁷⁴⁸ Salmon, Edward Togo, "Mediolan(i)um", **Oxford Classical Dictionary**, Vol. II, ed. Simon Hornblower and Antony Spawforth, Oxford University Press, Oxford, 2012, s. 664.

⁷⁴⁹ Pol. II. 34; Salmon, 2012, s. 664.

⁷⁵⁰ Salmon, 2012, s. 664; Gwynn, David, and Darley, Rebecca, "Milan (Roman Mediolanum)", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1020-1021.

⁷⁵¹ Southern, 2004, s. 144; Gwynn and Darley, 2018, s. 1020.

⁷⁵² Eutr. IX.11(8); Gwynn and Darley, 2018, s. 1020.

⁷⁵³ Bkz. İkinci Bölüm, Yönetim Modeli ve İdari Düzenlemeler, *Diarchianın Oluşumu*, Diocletianus ve *Diarchia*.

itibariyle Kuzey’den gelen Germen kabilelerinin istilalarına karşı Roma’dan daha yakın bir konumda bulunan Mediolanum’u başlıca ikametgahı olarak seçmiştir. Maximianus şehre imparatorluk sarayı, büyük bir hamam kompleksi, bir sirk ve sağlam duvarlı surlar yaptırmıştır.⁷⁵⁴ Mediolanum’da ilk kez 1841 yılında inşaat çalışmaları sırasında kalıntıları keşfedilen, Hercules Hamamları olarak isimlendirilen ve soğukluk bölümünde bulunan bir yazıt sayesinde hamam kompleksinin Maximianus’un inşa ettirdiği hamam olduğu kabul edilmektedir.⁷⁵⁵

Diocletianus’un ana ikametgâhı Nicomedia’nın aksine Mediolanum dönemin övgü metinlerinde Roma’ya rakip bir başkent olarak öne çıkmaktadır. İki *augustus* 290 yılı Aralık sonu ve 291 yılı Ocak ayı başlarında *Diarchia* yönetimleri onuruna düzenlenen kutlama için Mediolanum’daki imparatorluk sarayında bir araya gelmişlerdir.⁷⁵⁶ Buluşma yeri olarak başkent Roma yerine Mediolanum’u tercih etmelerinin nedeni imparatorluğun kuzey sınırlarına daha yakın olan kentin stratejik konumuna bağlanabilir. Bu durum herhangi bir sınır, özellikle batı sınırları tehlike altındayken Roma’nın, imparatorların ikameti için uygun bir konumda olmadığını göstermektedir.⁷⁵⁷

*Augustus*ların bir araya gelmeleri onuruna 291 yılında Maximianus’a sunulan övgü metninde yazar, Roma’yı kişileştirerek imparatorların yakınlığından dolayı sevinç duyduğunu ve dağların zirvesinden imparatorları görmeye çalıştığını ifade etmektedir: “Halkların hanımefendisi Roma dahi, sizin yakınlığınızdan dolayı neşeyle dolu. Kendi dağlarının zirvesinden bir an olsun sizi görmek ve yüzünüze doymak çabasıyla bakmaya çalışıyor.”⁷⁵⁸ Yazarın kişileştirdiği Roma’nın, imparatorları ağırlamamasına rağmen onların bir araya gelmelerinden dolayı buruk bir mutluluk içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı övgü metnine göre Roma, imparatorların görüşmelerine katılması için senato heyetini imparatorların oradaki varlıklarından dolayı kutsanmış kent olarak görülen Mediolanum’a göndermiştir.⁷⁵⁹ Önceki yıllarda imparatorların senatörler ile görüşmek

⁷⁵⁴ Gwynn and Darley, 2018, s. 1020-1021; Kaçar, 2013, s. 50.

⁷⁵⁵ Marechal, 2020, s. 265-266.

⁷⁵⁶ **Pan. Lat.** XI.4.3; XI.11.1; Barnes, 1981, s. 9; Barnes, 1982, s. 58; Millar, Fergus, **The Emperor in The Roman World (31 BC-AD 337)**, Duckworth, 1977, s. 45.

⁷⁵⁷ Southern, 2004, s. 144.

⁷⁵⁸ **Pan. Lat.** XI.12.1.

⁷⁵⁹ **Pan. Lat.** XI.12.2.

için Roma'ya gitme geleneklerinin değiştiği ve artık senato üyelerinin imparatorun bulunduğu yere gittikleri görülmektedir. Yazar, “*sonuç olarak imparatorluğun başkenti imparatorun bulunduğu yerdir*” sözüyle devam ederek ilk kez imparatorluğun başkentinin önemini yitirdiğine dair imada bulunmaktadır.⁷⁶⁰ Dolayısıyla ortak imparatorların bu buluşması Mediolanum'un önemini artmış ve o ana dek imparatorları ağırlayan Roma'yı geri planda bırakmıştır. Augustusların Mediolanum'daki buluşmalarının ve muhtemelen aldıkları kararların ardından Maximianus, 1 Mart 293 tarihinde *praefectus praetorio* Constantius'u Mediolanum'da *caesar* ilan etmiştir.⁷⁶¹ Maximianus, 285 yılında Mediolanum'da iktidara ulaştığı gibi, yine 1 Mayıs 305 tarihindeki tahttan feragatını da Mediolanum'da açıklamıştır.⁷⁶² Maximianus'un feragatından sonra da Mediolanum, Nicomedia gibi önemini sürdürmeye devam etmiştir. Kent 313'te imparator Licinius'un Constantinus'un kız kardeşi Constantia ile evlenmesine sahne olmuştur.⁷⁶³ Bu akrabalığa tanık olan kent, aynı zamanda Constantinus ve Licinius arasında siyasi ve dini görüşmelere de tanıklık etmiştir. Bu görüşmelerin ardından, Licinius ve Constantinus, Haziran 313'te Hristiyanlara yönelik uygulanan baskıyı sona erdiren ve Mediolanum'da yayınlanmamasına rağmen tarihte Milano Fermanı olarak bilinen fermanı yayınlamışlardır.⁷⁶⁴

2.1.3.3. Sirmium

Sirmium, modern Sırbistan'da Sremska Mitrovica'ya karşılık gelmektedir ve Flavius hanedanı (69-96) döneminde bir Roma kolonisi olarak kurulmuştur. Domitianus tarafından gaziler kolonisi yapılan kent, özellikle savaş zamanlarında önem kazanmaya devam etmiştir.⁷⁶⁵ III. yüzyılda artan barbar istilalarına karşı yapılan savunmalarda, Tuna cephesine yakınlığıyla önem arz etmekteydi. Sava Nehri yanındaki bataklıklar

⁷⁶⁰ Pan. Lat. XI.12.2.

⁷⁶¹ Williams, 1997, s. 60, 64; Southern, 2004, s. 146.

⁷⁶² Eutr. IX.27.

⁷⁶³ Lact. XLV.1-2, XLVIII.2; **Origo Constantini Imperatoris**, V.13 içinde, Kaçar, 2005, s. 143; Barnes, 1982, s. 71.

⁷⁶⁴ Lact. XLVIII.2-13; Kaçar, 2013, s. 46; Duygu, 2017, s. 175-177.

⁷⁶⁵ Schrunck, Ivancica, Darley, Rebecca, “Sirmium”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1391.

arasında güçlü bir stratejik konuma sahip olması ve Aquelia'yı Byzantium'a bağlayan yol üzerinde yer alması nedeniyle önemi ortaya çıkmıştır.⁷⁶⁶

Kent, III. yüzyıldan itibaren Roma tahtına pek çok imparator kazandırmıştır. Traianus Decius ve Claudius Gothicus (268-270) Sirmium yakınlarında, Aurelianus ve Probus ise Sirmium'da dünyaya gelmişlerdir.⁷⁶⁷ Sirmium yakınlarında doğan bir sonraki imparator ise Diocletianus'un eş *augustus* Maximianus'tur.⁷⁶⁸

Sirmium, *Tetrarchia* Dönemi'nde gelişimini ve önemini sürdürerek Nicomedia'dan sonra Diocletianus'un çoğunlukla ikamet ettiği bir imparatorluk merkezi olmuştur. Bir Sarmat seferinden sonra 11 Ocak 290 tarihinde ve Doğu'da Saraceniler üzerine yaptığı bir seferden sonra 1 Temmuz'da Sirmium'a dönerek 18 Aralık 290 tarihine kadar orada kalmıştır. Daha sonra da 293 yılına kadar aralıklarla Sirmium'u ziyaret etmiştir.⁷⁶⁹ Kent, 1 Mart 293 tarihinde Galerius'un *caesar* ilan edilmesine tanık olmuş ve Galerius'un başlıca ikamet merkezi haline gelmiştir.⁷⁷⁰ Ancak Galerius, imparatorluk sarayını Sirmium yerine şehrin yakınında bulunan Gamzigrad'da inşa ettirmiştir. Sarayını, annesi Romula'nın onuruna Felix Romuliana olarak isimlendirmiştir. Felix Romuliana, Galerius'un ölümünden sonra da VI. yüzyıl sonlarına kadar müstahkem bir saray kompleksi olarak varlığını sürdürmüştür.⁷⁷¹ Kalıntıları günümüzde UNESCO Dünya Mirası Listesinde yer almaktadır (Ek 11c).⁷⁷²

Diocletianus, idari reformları kapsamında gerçekleştirdiği eyalet düzenlemeleriyle Sirmium'u *dioecesis* Pannonia ve Pannonia Secunda'nın başkenti yapmıştır.⁷⁷³ Ayrıca Sirmium *Tetrarchia* Dönemi'nde Nicomedia'da olduğu gibi 303 yılında başlatılan Hristiyan karşıtı faaliyetlerde şiddetli bir zulmün yaşandığı kent olarak öne çıkmıştır.

⁷⁶⁶ The Oxford Dictionary of byzantium Vol III, s. 1906; Syme, Ronald, "Danubian and Balkan Emperors", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 1973, 22 (2), s. 311; Schrunck and Darley, 2018, s. 1391; Popovic, Ivana, "Sirmium: City of The Tetrarchs", *Minerva*, London 2008, s. 14.

⁷⁶⁷ Popovic, 2008, s. 14.

⁷⁶⁸ **Epit. De Caes.** XXXIX.10; Schrunck and Darley, "Sirmium", s. 1391. Maximianus'un doğum yeriyle ilgili tartışmalar için bkz. İkinci Bölüm, Yönetim Modeli ve İdari Düzenlemeler, *Diarchianın Oluşumu*, Maximianus Herculius.

⁷⁶⁹ Diocletianus'un detaylı Sirmium ziyaretleri için bkz. Barnes, 1982, s. 49-56.

⁷⁷⁰ Corcoran, 2008, s. 239; Rees, 2004, s. 27.

⁷⁷¹ Andreja, M., M. Harald, vd., "Roman capitals from Sirmium (Sremska Mitrovica, Serbia)", *Starinar*, 59, 2009, s. 136; Schrunck and Darley, 2018, s. 1391; Jovanović, S., A. Cholakova, vd., "The Blues of Romuliana", *Starinar*, 2021, 71, s. 207.

⁷⁷² <https://whc.unesco.org/en/list/1253/> 11/12/2022.

⁷⁷³ Kazhdan, Alexander, "Sirmium", *The Oxford Dictionary of Byzantium III*, ed. Alexander P. Kazhdan and A. Mary Talbot, The Oxford University Press, New York, Oxford, 1991, s. 1906; Schrunck and Darley, 2018, s. 1391.

Tetrarchianın 305 yılında dağılmasından sonra imparatorluk Batı’da Constantinus (307-337) tarafından, Doğu’da ise sık sık Sirmium’da kalan Licinius (308-324) tarafından yönetilmiştir. Constantinus, 324’te Cibalae (Hırvatistan’da Vinkovci) yakınlarındaki savaşta Licinius’u mağlup ettikten sonra, Sirmium onun resmi ikametgâhı olmuştur. 324’te Constantinopolis’i başkent yapınca dek kısa aralıklarla Sirmium’da kalmaya devam etmiştir.⁷⁷⁴

2.1.3.4. Treverorum

Treverorum veya Treveri (Trier), Germania Superior’un hemen doğusunda Moselle Nehri üzerinde imparator Augustus tarafından kurulmuş ve Claudius tarafından bir koloni haline getirilmiştir.⁷⁷⁵ Ren karşısından gelen istilalara direnmek için stratejik olarak önemli bir konuma sahip olan II. yüzyıldan itibaren dikkate değer bir merkez olmuştur. III. yüzyılda Postumus (260-268) liderliğinde Roma’dan bağımsız kurulan Gallia İmparatorluğu’nun başkenti olmuştur.⁷⁷⁶

İmparator Aurelianus 274 yılında Gallia’yı tekrar Roma kontrolüne aldıktan sonra da Treverorum önemini sürdürmüş ve imparatorların ikamet merkezlerinden biri olmuştur.⁷⁷⁷ 286 dolaylarında Maximianus’un yönetiminde imparatorluk idaresinde önemli bir merkez konumuna yükseltilmiştir.⁷⁷⁸ Maximianus, Treverorum şehrini üs edinerek Gallia savunmasında tüm gücünü ortaya koymuş ve 287 yılında ilk *consullüğünü* burada almıştır.⁷⁷⁹ 1 Mart 293 yılında Maximianus tarafından *caesar* olarak seçilen Constantius Chlorus’un ise ana ikamet merkezi olmuştur.⁷⁸⁰ En görkemli dönemi başlayan kent, Nicomedia, Mediolanum ve Sirmium kentleri ile eşit konuma yükselmiştir.⁷⁸¹

⁷⁷⁴ Popovic, 2008, s. 15.

⁷⁷⁵ MacKendrick, Paul, **Romans on The Rhine: Archaeology in Germany**, Funk & Wagnalls, New York, 1970, s. 215; Bunson, Matthew, **Encyclopedia of The Roman Empire**, Facts on File, Inc., New York, 2002, s. 555.

⁷⁷⁶ MacKendrick, 1970, s. 215; Rees, 2004, s. 27; Davison, C., B. K. Young, “Trier”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1525-1526.

⁷⁷⁷ Van Dam, 2018, s. 643.

⁷⁷⁸ Davison and Young, 2018, s. 1525-1526.

⁷⁷⁹ Barnes, 1982, s. 57; Southern, 2004, s. 142; Leadbetter, 2009, s. 54.

⁷⁸⁰ MacKendrick, 1970, s. 215; Corcoran, 2008, s. 239.

⁷⁸¹ Gwatkin, William E., “Roman Trier”, **The Classical Journal**, 1933, 29 (1), s. 8.

Tetrarchia Dönemi eyalet düzenlemeleri esnasında kent, *dioecesis* Galliae'da Belgica Prima eyaletinin başkenti yapılmıştır.⁷⁸² İkinci *Tetrarchia* Dönemi'nde de Constantius Chlorus'un oğlu Constantinus Treverorum'da ikamet etmiştir. Babasının kentte başlattığı mimari gelişimi Constantinus devam ettirmiştir. Constantius Chlorus, kentin doğu bölgesinin önemli bir bölümünü kaplayan büyük bazilika ve imparatorluk sarayı yapısı üzerinde çalışmaya başlamıştı. Bu projeleri 306 yılında babasının yerine geçen Constantinus tamamlamıştır.⁷⁸³ Constantinus ayrıca Moselle Nehri üzerindeki köprüyü yeniden inşa ettirmiş, büyük bir sirk kurarak başkentini görünümünü güçlendirmiştir.⁷⁸⁴ Kentin, zengin mimari kalıntılara sahip bölgeleri 1986 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilmiştir.⁷⁸⁵

2.2. Eyalet Düzenlemeleri

Roma'da eyaletler devlet idaresinin omurgasını oluşturmaktaydı. Eyaletlerin merkezi yönetime bağlılığı devletin bütünlüğünün kontrol altında olması demekti. Fakat III. yüzyıl itibariyle devletin her alanına yayılan kaos eyaletlerin merkezi yönetime olan bağlılığını olumsuz etkilemiş ve kontrol altında tutulmalarını zorlaştırmıştı. Valilerin iktidara karşı isyan etme olasılığı artmış ve eyalet halkı huzursuzluğa sürüklenmiştir. Diocletianus, *Diarchia* ve *Tetrarchia* sistemlerini kurarak yönetim modelinde yaptığı değişiklikleri eyalet idaresinde de uygulayarak Augustus döneminden bu yana ilk kez sistemli bir idari düzenleme gerçekleştirmiştir. Diocletianus, sayısı oldukça fazla olan eyaletleri on iki bölgesel gruba bölerek, merkezi yönetime bağlı daha küçük eyaletler oluşturmuştur.

2.2.1. Roma Eyalet Sistemi

Modern dillerde daha çok eyalet yönetimini tanımlamak üzere kullanılan *provincia* sözcüğü Roma'da yüksek kamu görevlileri olan *magistratus*ların yetkili oldukları bölgeleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Aynı zamanda *praetor* ve *consuller*in askeri hareket alanını ifade etmektedir.⁷⁸⁶ Terim, ancak I. Kartaca

⁷⁸² Davison and Young, 2018, s. 1525

⁷⁸³ Bunson, 2002, s. 555.

⁷⁸⁴ Gwatkin, 1933, s. 8.

⁷⁸⁵ http://whc.unesco.org/en/list/367/multiple=1&unique_number=420 <http://whc.unesco.org/en/list/367>

⁷⁸⁶ Demircioğlu, Halil, "Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 5 (8), 1967, s. 443; Atlan, 2014, s. 120; Kaya, Mehmet Ali, "Anadolu'da Roma Eyaletleri;

Savaşı'nın MÖ 241'de sona ermesinden ve Roma'nın denizaşırı ilerlemesinden sonra Roma'ya tabi olan bölgeleri ifade etmek için kullanılmıştır. Kartaca Savaşı sonucunda ele geçirilen Sicilia, Roma'nın tarihteki ilk *provinciası* olarak kabul edilmiş ve MÖ 226 yılında ise Korsika-Sardinia ikinci eyaleti olmuştur.⁷⁸⁷ Roma, denizaşırı genişleme politikasıyla eyalet sayısını artırmaya devam ederken Anadolu'daki ilk eyaleti ise herhangi bir savaş yapılmadan kurulmuştur. Pergamon Kralı III. Attalos, ölümünden önce Roma'yı krallığının varisi ilan etmişti ve MÖ 129 yılında *Provincia Asia* ismiyle Roma'nın sekizinci eyaleti olarak kurulmuştur. MÖ 74 yılında başkenti Nicomedia olmak üzere Bithynia eyaleti kurulmuştur. Roma, MÖ 64 yılında Pontos Krallığı'nı ele geçirince bu toprakları Bithynia eyaletine dahil etmiş ve Bithynia-Pontos eyaleti adıyla yeniden isimlendirmiştir. MÖ 63 yılında ise Cilicia, Anadolu'da kurulan bir diğer Roma eyaleti olmuştur. Roma'nın denizaşırı genişleme politikasıyla birlikte imparatorluk dönemine kadar eyalet sayısı 15'e ulaşmış ve tamamı senatoya bağlı hale getirilmiştir.⁷⁸⁸ İmparator Augustus ile birlikte başlayan *Principatus* Dönemi'nde eyaletlerde senatonun yetkisi sınırlandırılmış ve yönetimle ilgili yeni reformlar yapılmıştır. Augustus'un (MÖ 27-MS 14) imparator ve senato arasındaki güç paylaşımına dayanarak yapmış olduğu eyalet reformu 300 yıl devam etmiştir. Augustus, eyaletlerin senato ve imparatorluk arasında paylaşımı meselesinde eyaletlerdeki isyan, istila ve askeri savunma durumlarını dikkate almıştır. Orduyu kendi kontrolüne alarak, barışın hakim olduğu ve savunma sorununun daha az olduğu lejyon bulunmayan eyaletlerin kontrolünü senatoya bırakmıştır. Senato eyaletlerinin yönetimine, eyaletin büyüklüğüne göre görev süreleri bir yıla sınırlandırılan, eski *consuller* veya *praetorlar* arasından seçilen valiler atanmıştır. Eski *consuller*in atandığı eyalete *proconsul* eyaleti, *praetorların* atandığı eyalete ise *propraetor* eyaleti denilmiştir. İmparatorluk eyaletleri ise doğrudan imparatora bağlı *legatus augusti pro praetore* (*legatus* veya *legati augusti*) tarafından yönetilmiştir. Fakat imparator ve senato üyeleri arasındaki sosyal ayrım büyük önem taşımaktaydı. İmparatorluk eyaletleri askeri ve sivil yetkilerle daha kolay

Sınırlar ve Roma Yönetimi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 24 (38), 2005, s. 12; Taşdöner, Kevser **Anadolu'da Roma Eyaletleri: Augustus Dönemi**, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 49.

⁷⁸⁷ Demircioğlu, Halil, **Roma Tarihi: Cumhuriyet**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 226; Kaya, 2005, s. 12; Taşdöner, 2017, s. 64

⁷⁸⁸ Kaya, 2005, s. 22; Taşdöner, 2017, s. 80-85.

idare edilirken, senato eyaletlerinin idaresinde tüm masraflar eyalet halkı tarafından karşılanmaktaydı.⁷⁸⁹

2.2.2. Diocletianus Öncesi Eyaletlerin Durumu

Diocletianus öncesi dönemde genel olarak eyaletler radikal bir değişikliğe uğramamış ve Augustus döneminde oluşturulduğu haliyle kalmıştır. II. yüzyıl sonlarında Septimius Severus'un başarılı Doğu seferiyle Parthların başkenti Ktesiphon ele geçirilmiş ve Mesopotamia ile Osrhoene eyaletleri oluşturulmuştur. Ayrıca Syria eyaletini bölerek Syria Coele ve Syria Phoenice olarak ve Britannia'yı Britannia Superior ve Inferior olarak iki eyalete ayırmıştır. Anadolu'daki Asia eyaletini senatonun kontrolünden alarak bir *procuratorun* yönetimine devretmiştir. Ancak bu geçici bir durum olmuş ve eyalet tekrar *proconsullerin* yönetimi altına girmiştir.⁷⁹⁰ Fakat askeri anarşinin başlamasıyla birlikte imparatorların eyalet sistemiyle ilgili düzenlemeler yapmaya vakit ayırmadıkları veya imkân bulamadıkları görülmektedir. Bu dönemde Roma tahtında ordunun hak sahibi olması ve imparatorun iktidar gücünü orduya dayandırarak senato karşısında güç kazanması Roma yönetiminde idari kriz yaşanmasına neden olmuştur. İktidarda olduğu gibi eyalet yönetiminde de ordu söz sahibi olmaya başlamıştır. Özellikle gücünü orduya dayandıran Gallienus döneminde pek çok gasp girişiminin yaşanması ve aralarında senatör unvanına sahip eyalet *praefectus*larının bulunması nedeniyle, imparator senatörlerin silahlı eyaletler üzerindeki hâkimiyetini sınırlandırmaya çalışmıştır. *Legatus legionis* ve *tribunus laticlavus* gibi askeri görevleri, pek çok eyalet valiliğini senatörlerin elinden almış ve *equites* sınıfından subaylara bırakmıştır.⁷⁹¹ Reformist imparator Aurelianus ise Illyricum bölgesinde kuzeydeki kabilelerin akınlarına karşı yaptığı başarılı savunmaya karşın, bölgenin harap olmasından ve halkın zarar görmesinden dolayı Dacia eyaletini Moesia'yı ikiye bölen Tuna Nehri'nin sağ kıyısına aktarmış ve Dacia ripensis isimli

⁷⁸⁹ Demircioğlu, 1967, s. 451; Kaya, 2005, s. 22; Taşdöner, 2017, s. 44-45.

⁷⁹⁰ SHA, **Sept. Sev.** IX; Ensslin, Wilhelm, "The Reforms of Diocletian", **The Cambridge Ancient History: The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324**, Vol. XII, (ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes), Cambridge at the University Press, London, 1939, s. 391; Barnes, 1982, s. 221; Kaya, Mehmet Ali, "Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2006, 39, s. 37-38; Kaya, Mehmet Ali, **Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 224-233.

⁷⁹¹ Aur. Vict. XXXVII; Ensslin, Wilhelm, "The End of The Principate." **The Cambridge Ancient History-The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324**, Vol. XII. (ed. S.A. Cook-F.E. Adcock-M.P. Charlesworth-N.H. Baynes). Cambridge: Cambridge at The University Press, 2005, s. 377-378; Faulkner, 2017, s. 282.

yeni bir eyalet oluşturmıştır. Bu durum kuzeyden akın eden Gothların terk edilen bölgeyi kontrolleri altına almalarına sebep olmuştur.⁷⁹² Aurelianus'un yapmış olduğu bu idari değişiklik tamamen bölgesel olup, askeri koşullar ve halkın huzur içinde yaşamasını sağlamak amacıyla gerçekleşmiş görünmektedir. Genel olarak anarşi koşullarında birçok idari ve hukuki iş ihmal edilmiştir. Bazı eyaletlerde asker yoğunluğu fazla iken diğerlerinde daha az bir yoğunlaşma olmuş ve eyaletler ekonomik olarak çöküşe geçmişlerdir. Bazıları hala *proconsuller* ve *procuratorlar* tarafından yönetilmeye devam etmiş, bazıları da senato üyeleri, *equites* sınıfı ve askerler tarafından yönetilmiştir. Görev sorumluluğu ve denetleme zayıf olduğu gibi eyalet halkının kaderi yukarıda sözü edilen görevlilerin eline bırakılmıştır. Acil durumlarda ise her türlü yetkinin kötüye kullanılması kolaylaşmıştı. Bu koşullar imparatorların eyaletler üzerinde önemli idari değişiklikler yapmalarına olanak sağlamamıştı.

Severus hanedanından itibaren küçük değişiklikler haricinde sistemli bir sınır değişikliği yapılmadan Diocletianus dönemine kadar mevcut olan 48 kadar Roma eyaleti şöyledir: Creta et cyrene, Aegyptus, Arabia, Phoenice, Cyprus, Syria Coele, Mesopotamia, Palaestina, Cilicia, Cappadocia, Galatia, Bithynia et Pontus, Asia, Lycia et Pamphylia, Thracia, Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia, Dalmatia, Macedonia, Achaea, Epirus, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Noricum, Raetia, Agri Decumates, Germania Superior, Germania Inferior, Alpes Maritimae, Alpes Cottiae, Alpes Graiae et Poeninae, Belgica, Gallia Lugdunensis, Gallia Narbonensis, Aquitania, Britannia superior, Britannia Inferior, Baetica, Hispania, Lusitania, Mauretania Tingitania, Mauretania Caesariensis, Africa, Sardinia, Corsica, Sicilia, Numidia.⁷⁹³

2.2.3. Diocletianus Dönemi Eyalet Sistemi

Diocletianus, Severus hanedanı döneminden itibaren elli kadar olan eyalet sayısını yaklaşık iki katına çıkararak muhtemelen 293 yılından sonra on iki *dioecesis* (Yun.

⁷⁹² SHA, *Div. Aur.* XXXIX.3-9; Eutr. IX.15; Mommsen, Theodor, *The Provinces of The Roman Empire from Caesar to Diocletian*, Macmillan and Co., London, 1909, s. 248; Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 391; Wolfram, Herwig, *Germenler: Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri*, (çev. Tuğba İsmailoğlu Kacı), Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 90; Özman, 2021, s. 240.

⁷⁹³ Williams, 1997, s. 221. Dacia eyaleti imparator Aurelianus tarafından tahliye edilerek Dacia Ripensis ismiyle yeniden oluşturulmuştu. Muhtemelen 284 yılından önce Bithynia ve Pontus eyaleti ise ayrı eyaletler olarak ikiye bölünmüştü. Barnes, 1982, s. 223.

Dioikesis)⁷⁹⁴ olarak idari birimler halinde gruplandırmıştır (Ek 13a).⁷⁹⁵ *Dioecesis*lerin oluşturulma tarihleri belirsizlik göstermektedir. Britannia *dioecesis*inin 296'da Allectus'un gaspından kurtarıldıktan sonra oluşturulduğu bilinmektedir. Kesin bir tarihlendirilme yapılamamasına rağmen *Tetrarchianın* oluşturulmasının altında yatan nedenlerle paralel bir şekilde Diocletianus'un 293 yılından sonra eyalet düzenlemelerini başlattığını ve kademeli bir şekilde uyguladığını ifade edebiliriz. Sınır değişiklikleri ve eyaletlerin yeniden düzenlenmesi genellikle imparatorun her bir bölgeyi siyasi ve askeri sebeplerle ziyaret etmesinin ardından gerçekleşmiştir. Bu nedenle Diocletianus'un isyana açık bir bölge olan Mısır'da uygulamaya koyduğu ve 297 yılında Mısır valisi Aristius Optatus tarafından duyurulan ilk vergilendirme sisteminde olduğu gibi, eyalet reformunu da ilk olarak uzun yıllar Roma'dan bağımsız bir imparatorluk haline gelen Britannia'da uygulamış olduğunu söylemek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Britannia'yı 296 yılında Roma topraklarına katmayı başaran Constantius Chlorus, bölgede Maxima Caesariensis ve Flavia Caesariensis eyaletlerini oluşturmuştur. Mısır'daki eyalet düzenlemeleri ise bölgede bulunan Diocletianus tarafından Britannia'ya benzer bir şekilde Domitius Domitianus isyanının doğrudan bir sonucu olarak uygulanmıştır. Tek bir eyalet olan Mısır, 298 yılında Thebais, Libya Superior ve Libya Inferior olarak ayrı eyaletler haline getirilmiştir.⁷⁹⁶

Geç Antikçağ Roma eyaletlerinin bir kataloğu olan ve Verona'da katedral kütüphanesinde bulunan VII. yüzyıl kopyası olan *Laterculus Veronensis* (Verona listesi) Diocletianus dönemi eyaletleri hakkında bilgi veren önemli bir eserdir. Listenin yapısı ve tarihi tartışma konusudur. Liste üzerinde yapılan kapsamlı bir çalışma, Doğu eyaletlerini 314/315 ve 324 tarihleri arasına, Batı eyaletlerini ise 303'ten 314 yılına kadar detaylandırmaktadır. Bu detaylı çalışma eyalet düzenlemelerinin dönem içinde birden fazla değişikliğe maruz kaldığını göstermektedir. Öte yandan Diocletianus'un düzenlemelerini yıllara yayılan bir şekilde gerçekleştirdiği varsayımını

⁷⁹⁴ *Dioecesis*, ilk olarak Grekçe konuşulan eyaletlerde bir Roma valisinin yargı alanını ifade eden Latince "conventus" teriminin yerine kullanılmıştır. Tetrarchia döneminde ise birkaç eyaletten oluşan ve Vicarius'un idaresi altındaki yeni on iki idari birimlere verilen isimdir. Dillon, John Noel, "Dioecesis", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 487.

⁷⁹⁵ Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 391-392; Arnold, 1879, s. 170; Lewis, Naphtali and M. Reinhold, **Roman Civilization: Sourcebook II: The Empire**, Harper Torchbooks, Colombia University Press, 1955, s. 473; Akşit, 1970, s. 233; Barnes, 1982, s. 224; Cascio, 2005, s. 179; Corcoran, 2008, s. 240; Boatwright, vd., 2022, s. 290.

⁷⁹⁶ Rees, 2004, s. 26; Harries, 2012, s. 51-52.

güçlendirmektedir. Liste, Diocletianus'un imparatorluğun sınırlarını genişletmeden eyaletleri bölgesel birimlere bölerek ve alt gruplara ayırarak sayılarını ikiye katladığını ortaya koymaktadır.⁷⁹⁷ Verona Listesi, altı Doğu *dioecesis*i ve altı Batı *dioecesis*i olmak üzere 12 tane olan idari birimleri Oriens ile başlatıp daha sonra Afrika ile bitiren bir liste sunmaktadır. Doğu *dioecesis*lerinin listelenmesinde Roma'ya uzaktan yakına doğru coğrafi düzene dikkat edildiği görülürken Batı *dioecesis*leri eyalet valilerinin rütbelerine göre yapılan bir listeleme sunmaktadır. *Proconsuller* tarafından yönetilen eyaletler önce verilerek, ardından sırasıyla *consulares*, *corrector* ve *praeses* tarafından yönetilen eyaletler listelenmektedir.⁷⁹⁸

Verona Listesinde yer alan on iki *dioecesis* yaklaşık yüz eyalete bölünmüştür.⁷⁹⁹

- 1- *Dioecesis Oriens*: Libya Superior, Libya Inferior, Thebais, Aegyptus Iovia, Aegyptus Herculia, Arabia Nova, Arabia, Augusta Libanensis, Palestina, Phoenicia, Syria Coele, Augusta Euphratensis, Cilicia, Isauria, Cyprus, Mesopotamia, Osrhoene. (17)⁸⁰⁰
- 2- *Dioecesis Pontica*: Bithynia, Cappadocia, Galatia, Paphlagonia, Diospontus, Pontus Polemoniacus, Armenia. (7)⁸⁰¹
- 3- *Dioecesis Asia*: Lycia et Pamphylia, Phrygia Prima, Phrygia Secunda, Asia, Lydia, Caria, Insulae⁸⁰², Pisidia, Hellespontus. (9)

⁷⁹⁷ Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 392; **LRE** I, s. 47; Lewis and Reinhold, 1955, s. 473; Akşit, 1970, s. 233; Rees, 2004, s. 25; Slootjes, Danielle, **The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire**, Brill, Leiden-Boston, 2006, s. 17; Laterculus Veronensis üzerinde yapılan tarih tartışmalarının detaylı bir karşılaştırması için bkz. Barnes, 1982, s. 201-205.

⁷⁹⁸ Bury, J.B., "The Provincial List of Verona", **The Journal of Roman Studies**, 1923, 13, s. 128-129. Notitia Dignitatum çeşitli vali rütbeleri için örnekler sunmaktadır. **Not. Dig.** Occ. XXIV-XXIX, XLIII-XLV, Or. XXX-XXXIV, XLIII-XLIV.

⁷⁹⁹ Laterculus Veronensis, I-XII, içinde O. Seeck, **Notitia Dignitatum Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum**, Apud Weidmannos, Berolini, 1876, s. 247-251; Bury, 1923, s. 129-151; Lewis and Reinhold, 1955, s. 473-474; Barnes, 1982, s. 205-208; Rees, 2004, s. 171-173. Eyaletlerin bir kısmı için ayrıca bkz. **Not. Dig.** Occ. XIV-XIX, Or. XXX-XXXIV.

⁸⁰⁰ Papirüs belgeleri Verona Listesi'nde Dioecesis Oriens'te yer alan Aegyptus Herculia ve Aegyptus Iovia'nın 314/315 yıllarından sonra oluşturulduğunu kanıtlamaktadır. Yani her iki eyaletin Diocletianus'un ve Maximianus'un tahttan çekilmelerinden sonra oluşturulduğunu ve augustusların anısına Herculia ile Iovia sıfatlarının eyaletlere eklendiğini söylemek mümkündür. **P. Cairo Isid.** 73; Keyes, Clinton W., "The Date of the Laterculus Veronensis", **Classical Philology**, 1916, 11 (2), s. 198; Barnes, 1982, s. 204-205.

⁸⁰¹ Armenia eyaletinden Armenia Minor ismiyle de söz edilmiş olabilir. Ancak 381 yılından sonra ikiye bölünerek Armenia Maior eyaleti oluşturulmuştur. Barnes, 1982, s. 206.

⁸⁰² Verona listesinde yer alan Insulae eyaleti modern kaynaklarda listelenmemektedir. Laterculus Veronensis, III, içinde O. Seeck, 1876, s. 248.

- 4- *Dioecesis Thracia*: Europa, Rhodope, Thracia, Haemimontus, Scythia, Moesia Inferior. (6)
- 5- *Dioecesis Moesia*: Dacia, Dacia Ripensis, Moesia Superior/ Margensis, Dardania, Macedonia, Thessalia, Achaea, Praevalitana, Epirus Nova, Epirus Vetus, Creta. (11)
- 6- *Dioecesis Pannonia*: Pannonia Inferior, Savensis, Dalmatia, Valeria, Pannonia Superior, Noricum Ripense, Noricum Mediterraneum. (7)
- 7- *Dioecesis Britannia*: Britannia Prima, Britannia Secunda, Maxima Caesariensis, Flavia Caesariensis. (4)
- 8- *Dioecesis Gallia*: Belgica Prima, Belgica Secunda, Germania Prima, Germania Secunda, Sequania, Lugdunensis Prima, Lugdunensis Secunda, Alpes Graiae et Poeninae. (8)
- 9- *Dioecesis Viennensis*: Viennensis, Narbonensis Prima, Narbonensis Secunda, Novem Populi, Aquitanica Prima, Aquitanica Secunda, Alpes Maritimae. (7)
- 10- *Dioecesis Italia*⁸⁰³: Venetia et Histria, Aemilia et Liguria, Flaminia et Picenum, Tuscia et Umbria, Campania, Apulia et Calabria, Lucania et Bruttii, Sicilia, Sardinia, Corsica, Alpes Cottiae, Raetia. (12)
- 11- *Dioecesis Hispania*: Baetica, Lusitania, Carthaginiensis, Gallaecia, Tarraconensis, Mauretania Tingitana. (6)

⁸⁰³ Verona listesinde yer alan *dioecesis Italia* eyaletleriyle ilgili bölüm kusurludur. *Dioecesis Italianın* başlığında eyalet sayısı on altı olarak verilmesine rağmen bunlardan sadece Benetiam Histriam, Flaminiam, Picenum, Tusciam Umbriam, Apuliam Calabriam, Lucaniam, Corsicam, Alpes Cotias ve Raetia olarak dokuz eyalet ismi tam olarak okunabilmiştir. Laterculus Veronensis, X, içinde Seeck, 1876, s. 250. Ancak listede Aemilia, Liguria, Campania, Sicilia, Sardinia, Samnium ve Valeria eyaletlerinin de olması ve eyalet sayısının liste başlığında belirtildiği gibi on altıya tamamlanması gerektiği belirtilmektedir. Bury, 1923, s. 141. Ancak modern yazarlar tarafından Samnium ve Valeria eyaletleri listeye dahil edilmeyerek *dioecesis Italia* eyalet sayısı on iki olarak kabul edilmektedir. Barnes, 1982, s. 205-207; Rees, 2004, s. 171-173. Eyaletlerin sayıları konusundaki tartışmalar muhtemelen Diocletianus sonrasında yapılan yeni eyalet düzenlemelerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Valeria isimli eyaletin 364 yıllarında var olmaması, sonradan başka bir eyaletle birleştirilmiş olabileceği fikrini doğurmaktadır. Yine de kanıtların yetersizliği nedeniyle konuya dair tartışma sürdürülebilmektedir. Diğer yandan Sicilia, Sardinia, Corsica, Alpes Cottiae ve Raetia olmak üzere isimlendirilen beş eyaletin oluşturulma tarihi ise Severus hanedanına dayanmaktadır. Barnes, 1982, s. 219. Bu nedenlerle Diocletianus dönemine kadar var olan eyaletlerin ve yeni oluşturulanların *dioecesis* altında gruplandırıldığı ve *dioecesis Italia* eyalet sayısının on iki olduğu görüşünü destekleyebiliriz.

12- *Dioecesis Africa*⁸⁰⁴: Africa Proconsularis, Byzacena (Valeria Byzacena), Tripolitana, Numidia Cirtensis, Numidia Militiana, Mauretania Caesariensis, Mauretania Sitifensis. (7)

Her bir *dioecesis*, imparatorluk temsilcisi *praefectus protorion*un vekili olarak *equites* üyesi olan *vicarius*ların idaresi altına verilmiştir. *Vicarius*ların atanmaları veya görevden azledilmeleri doğrudan imparator tarafından yapılmıştır. İdari, adli ve mali işlerden sorumlu olan her *vicarius*un emri altındaki yöneticiler ise eyalet valileri olan *praeses*lerdir (*iudex*).⁸⁰⁵ *Vicarius*, *praefectus praetorio* veya imparatora doğrudan başvurmayı düşünen çoğu kişinin davalarını denetleyebilir ve eyalet valilerinin kararlarını temyize götürebilirdi.⁸⁰⁶ *Vicarius*un emri altındaki eyalet valileri ise hukuki ve sivil meselelerden sorumlu tutulmuştur. Eyaletteki tüm askeri birliklerden sorumlu olması için de *equites* sınıfından *dux*ler atanmıştır. Dolayısıyla idari yönetim hiyerarşisinde *dioecesis*lerin gruplandırılmasına ve yerel yöneticilere bağlı olarak sivil ve askeri idare birbirinden ayrılmıştır.⁸⁰⁷ Sivil ve askeri idarenin ayrılmasının, Gallienus'un senato üyelerinin silahlı eyaletler ve lejyonlar üzerindeki etkisini kırmaya başladığı uygulamanın bir devamı olduğu da düşünülmektedir.⁸⁰⁸ 289 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninde valilerin adaleti, komutanların ise cesareti vurgulanarak ikisi arasında bir ayrım yapılmaktadır. Fakat bu kadar erken bir tarihte iki makam arasında ayrım yapılmasına rağmen Diocletianus'un idari düzenlemelerinin 293 tarihine kadar henüz çok ilerlemediği belirtilmektedir.⁸⁰⁹ Övgü yazarının, valileri adalet sağlayıcıları, komutanları ise cesaret sahibi kişiler olarak görmesi Roma yönetim geleneğine göre makul görülebilir.

⁸⁰⁴ Verona listesinde Afrika *dioecesis*inde altı eyalet ismi verilmektedir ve Tripolitana listelenmemektedir. Modern yazarlar bu sorunun listenin bozulmasından kaynaklandığını, metnin orijinalinde verilen *proconsularis zeugitana* eyaletinin normalde iki eyaleti temsil etmesi gerektiğini ve zeugitana'nın Tripolitana olması gerektiğini iddia etmektedirler. Bury, 1923, s. 144-145; Barnes, 1982, s. 212.

⁸⁰⁵ Kaynaklarda eyalet valisi için zaman zaman *iudex* terimi de kullanılmaktadır. Latince, *iudex* terimi ise daha çok "yargıç" anlamına gelmekte olup sivil meselelerle ilişkilendirildiği için tercih edilmiştir. Rees, R.D., "Diocletian and the Efficacy of Public Law", **Beyond Dogmatics: Law and Society in the Roman World**, ed. J. W. Cairns and P. Du Plessis, Edinburgh Studies in Law, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007, s. 114.

⁸⁰⁶ **LRE** I, s. 47; Rees, 2004, s. 25; Potter, 2004, s. 370; Slootjes, 2006, s. 18; Corcoran, 2008, s. 240; Dillon, John Noel, "Vicarius", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1559.

⁸⁰⁷ Lewis and Reinhold, 1955, s. 473; Akşit, 1970, s. 234; Slootjes, 2006, s. 18.

⁸⁰⁸ Arnheim, M.T.V., **The Senatorial Aristocracy in The Later Roman Empire**, Clarendon Press, Oxford, 1972, s. 35; Özman ve Doğan, 2021, s. 586.

⁸⁰⁹ **Pan. Lat.** X.3.3; dipnot: 17.

Sivil ve askeri idareyi ayıran Diocletianus, Augustus döneminde yapılan senato ve imparatorluk eyaletleri arasındaki ayrımı üç yüzyıl sonra ortadan kaldırmıştır. Böylece senatonun eyalet yönetimindeki egemenlik çabası ve ayrıcalıklı konumu azalmıştır.⁸¹⁰ Senato eyaletlerinden sadece eski boyutlarına göre küçültülmüş olan Asia ve Afrika kalmıştır. Afrika’da Numidia ile olan sınır değiştirilmiştir. Yeni Byzacena ve Tripolitana eyaletleri senatoya ait *proconsul* bölgesinden çıkarılarak üçe bölünmüştür. Asia ve Afrika’ya bağlı diğer eyaletler Augustus döneminden beri olduğu gibi *proconsuller* tarafından yönetilmeye devam etmiştir.⁸¹¹

Diocletianus’un eyalet reformu kapsamında yaptığı radikal değişikliklerden biri İtalya’nın ayrıcalıklı konumunu kaldırarak eyalet statüsüne düşürmesidir. Diocletianus’un iktidarından önce İtalya bir Roma eyaleti değildi ve tüm yarımada eyalet vergilerinden muaftı. MÖ 167 yılından beri toprak vergisinden muaf olan İtalya *dioecesis* yapılarak vergiye tabi tutulmuştur. İtalya’nın ayrıcalıklı konumunun sona ermesi ve Roma’nın sadece resmi statüde başkent olarak kalması nedeniyle eyaletler İtalya ile siyasi ve yasal eşitliğe ulaşmıştır. Roma’nın dışında Sicilia dahil tüm yarımada on iki yeni eyaleti kapsayan bir *dioecesis* haline getirilmiştir. İtalya herhangi bir *praefectus praetorio* tarafından değil, doğrudan Maximianus’a karşı sorumlu senato üyesi olan kent *praefectusu* tarafından yönetilmeye devam etmiştir. Ayrıca Diocletianus, *Italia dioecesis*inin eyaletlerinin eski bir Roma unvanı olan *Correctores Italiae* ile birlikte *equites* sınıfından olan *corrector* unvanına sahip senatörler tarafından yönetilmesine izin vermiştir. Yaklaşık 290 yılına kadar biri kuzeyde, diğeri İtalya yarımadasında olmak üzere iki *correctores Italiae* görev yapmıştır. İtalya’nın bilinen ilk *corrector*u ise 294’ten sonra göreve başlamıştır.⁸¹² Eski *corrector*lar İtalya şehirlerindeki mali suistimalleri soruşturma yetkisine sahip sulh hâkimleriydi. Yeni *corrector*ların görevi ise İtalya’nın tamamı için vergilendirilebilir kaynakların sayımını yapmak olarak belirlenmiştir. Diocletianus, senatoya ait geleneklere bir imtiyaz olarak bu istisnayı sunmuştur. Senato, soyluların hala lider olduğu İtalya’da olası sorunları etkisizleştirmek için Diocletianus’un kullanabileceği bir araçtır.

⁸¹⁰ Ensslin, “The Reforms of Diocletian”, s. 391; Akşit, 1970, s. 232.

⁸¹¹ Barnes, 1982, s. 215; Harries, 2012, s. 51.

⁸¹² Arnold, 1879, s. 172; Ensslin, “The Reforms of Diocletian” , s. 391; **LRE I**, s. 45; Barnes, 1982, s. 218.

Diocletianus'un eyalet reformunun en önemli etkisi her valinin şehirlerle ulaşım ve iletişimini, onların gıda tedarikine ve hukuki meselelerine daha fazla zaman ayırabilmesini kolaylaştırmasıdır. Valilerin mevcut iktidara karşı güç kazanmasının önüne geçilmiştir. Gasp girişimlerinin önüne geçmek amacıyla silahsız eyaletler dahi daha küçük idari birimlere ayrılmıştır. Kuzey kabilelerinin yoğun istilasına uğrayan ve kriz döneminde toprak kayıplarının da yaşandığı Tuna bölgesindeki Noricum ve Pannonia, Gallia'da Belgica (Belçika) ve Ludgunensis güvenlik sebebiyle bölünürken, yukarıda sözü edilen Afrika ve Asia gibi silahsız senato eyaletleri de bölünmüştür. Dolayısıyla Diocletianus'u eyalet reformuna iten tek neden askeri meseleler değildir. Diocletianus yüzleştiği sorunlar karşısında gerçekleştirdiği eyalet reformuyla iktidardaki konumunu korumayı, askeri isyan olasılığını azaltmayı, gasp girişimlerinin önüne geçmeyi, sivil ve askeri otoritenin ayrılmasını ve eyaletleri küçülterek merkezi yönetimi güçlendirmeyi amaçlamıştır. İmparatorun kendi konumunu güçlendirmeyi, uzak bir bölgedeki *praefectus* veya bir generalin gasp girişiminde bulunma ihtimalini ortadan kaldırmayı amaçlaması *Diarchia* ve *Tetrarchia* yönetimlerini kurmasındaki gibi politik sebeplere dayanmaktadır. Diocletianus aynı zamanda eyalet yönetimindeki vali veya generallerin idari yetkilerini sınırlandırarak, merkezden daha etkili bir kontrolün sağlanmasını amaçlamaktaydı. Çünkü geçmişte olduğu gibi herhangi bir siyasi zayıflık anında yöneticiler imparatorluğun taleplerini yerine getirmeyebilir ve isyan girişiminde bulunabilirlerdi. Bu nedenle eyaletlere görevlendirilecek valilerin kanunlara uyan kişiler arasından seçilmesine dikkat etmekteydi. Bununla birlikte vergi politikasının merkezileştirilmiş bir sistemle eyalet halkına uygulanmasını ve tahsilatının yapılmasını amaçlamaktaydı.⁸¹³ Fakat bu konuda tam bir başarı sağlanamadığı ve Roma'daki gasp girişimlerinin tam olarak IV. ve V. yüzyıllarda sona erdiği bilinmektedir. Eyaletlerin sayısının artmasına bağlı olarak memurların ve vergi tahsildarlarının sayılarının artması mevcut ekonomik sorunların devam etmesine yol açmıştır.⁸¹⁴

Lactantius, Diocletianus'a düşman bir tavırla onun uyguladığı şiddeti her alana yaymak için eyaletleri alt bölümlere ayırdığını belirtmektedir. Ayrıca her eyalete atanan pek çok görevliye ek olarak, sayısız muhasebeci, *magistarus* ve *praefectus* yardımcılarının da atandığından söz ederek görevli sayısındaki artışı

⁸¹³ Arnold, 1879, s. 174; Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 390; **LRE** I, s. 45; Lewis and Reinhold, 1955, s. 473.

⁸¹⁴ Arnold, 1879, s. 174; Southern, 2004, s. 167.

vurgulamaktadır.⁸¹⁵ Kesin olmayarak bir *vicarius*un emrinde yaklaşık 300 memur yer almıştır. Notitia Dignitatum'dan alınan sayılara göre ise V. yüzyılın ilk çeyreğine kadar var olan vali sayısı 116 olarak hesaplanmaktadır. Valilerin en büyük kategorisi eyalet valileri olan *praeses*lerden oluşmaktadır. Her bir eyalet valisinin emrinde ise yaklaşık olarak 100 memur yer almaktaydı. Dolayısıyla Diocletianus'un reformlarıyla maaş ödenen memur sayısı modern yazarlar tarafından 10.000 ile 15.000 arasında bir sayı olarak belirlenmiştir.⁸¹⁶ Bu tahminlere dayanarak 12 *vicarius*un emrinde toplam 3600 memurun, Verona listesine göre 101 olan her bir eyalet valisinin emrinde ise toplam 10.100 memurun bulunduğu varsayılarak maaş alan memur sayısının 13.700 kadar bir sayıya ulaştığını söylemek mümkündür.

⁸¹⁵ Lact. VII.4.

⁸¹⁶ **LRE** I, s. 51-52; Faulkner, 2017, s. 292; Slootjes, 2006, s. 19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASKERİ VE EKONOMİK DÜZENLEMELER

Diocletianus, yıllara yayılan bir şekilde gerçekleştirdiği idari düzenlemelerin ardından askeri ve ekonomik düzenlemelere yönelmiştir. Askeri anarşi esnasında yine askerlerin desteğiyle iktidara gelen Diocletianus'un ordu yapısında değişiklikler gerçekleştirmesi iktidarını güvenceye alması ve devletin bekası bakımından önem arz etmekteydi. Askeri düzenlemelerle birlikte devletin gelirlerinin giderlerini karşılayacak, devlet memurlarının ve halkın refah seviyesini arttıracak ekonomik düzenlemelere de ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle Diocletianus'un askeri ve ekonomik düzenlemeleri öne çıkmaktadır.

3.1. Askeri Düzenlemeler

Siyasi gelişimiyle askeri bir yapıya sahip olduğu görülen Roma, tarihin en önemli ordu yapısına sahip devletlerinden biridir. Bu nedenle Roma'yı askeri sistemi ele alınmadan açıklamak zordur. Roma yöneticileri, devletin tarihi varlığını sürdürdüğü dönemler boyunca ordu sisteminde gelişim amaçlı veya acil sorunlara karşı pek çok değişiklik yapmışlardır. İmparator Diocletianus askeri anarşinin getirdiği ordu içindeki huzursuzlukların, imparatora karşı gasp girişimlerinin, askerlerin eyaletleri ve halkı keyfi yağmalamalarının önüne geçmek amacıyla ordu yapısında önemli düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Diocletianus'un askeri yapıda düzenlemeye gitmesinin bir diğer nedeni de dörtlü idare biçiminin benimsendiği yönetim modelinde askerlerin merkezi yönetime sadakatini garanti altına almaya çalışmaktı.

3.1.1. Diocletianus Öncesi Roma Ordusu

Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Roma'nın ilk imparatoru Augustus'un yapmış olduğu askeri reformlarla devletin askeri teşkilatı şekillenmiş ve üç yüz yıl boyunca devam etmiştir. Augustus, iktidara geldiği MÖ 27 tarihinde, iç savaşlar nedeniyle ortaya çıkan huzursuzluklar, sayısında artışa gidilmiş olan ordunun terhisi ve kalan birliklerin devlete olan sadakatini sağlama gerekliliği gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Sorunların çözümüne yönelik geniş kapsamlı reformlar başlatmıştır. Actium Savaşı'na kadar Roma Devleti adına asker toplayan komutanlar askerliğe ilgisi olmayan birçok kişiyi silah

altına almıştır. Orduda yaşamını sürdürmek istemeyen askerlerin terhis edilme istekleri huzursuzluklara yol açmıştır. Actium Savaşı'ndan sonra 36.000 asker terhis olmaya hak kazanmıştır.⁸¹⁷ Augustus, ayrıca savaş sonunda miras aldığı 60 lejyonun sayısını azaltarak 28'e daha sonra ise 25'e indirmiştir. Azalttığı askeri birlikleri sınırlarda ve hassas noktalar olan Kuzeybatı Iberia gibi yakın zamanda ilhak edilen topraklarda konuşlandırmıştır. Roma'yı bir garnizon kentine dönüştürmüştür. Tarihinde ilk kez Roma, başkomutanının bizzat imparator olduğu silahlı bir şehir haline gelmiştir.⁸¹⁸ Sadece Romalılardan oluşan ulusal bir ordu yerine Romalılaşmış bölgelerdeki müttefiklerin de imparatora bağlılık yemini ederek katılabildiği profesyonel bir ordu kurmuştur. Ana askeri birliği *legatus legionis* komutasında bulunan 6000 kişilik lejyonlardan oluşturmuştur. Augustus'un düzenlemeleri lejyonlarla sınırlı kalmamış, *auxilia* isimli yardımcı birlikler ve imparatora bağlı birlikler oluşturmuştur. Dokuz *cohorstan* oluşan ve imparatora bağlı olan birliğin komutası *praefectus praetorio* unvanıyla iki kişiye verilmiştir.⁸¹⁹ Sonraki yıllarda iktidara gelen imparatorlar lejyonların temel düzenini korumuş ancak sayılarını artırmışlardır. Augustus döneminin son yıllarında 25 olan lejyon sayısı Septimius Severus döneminden itibaren 33 sayısına çıkarılmıştır.⁸²⁰

Augustus, tüm ordunun maaş ve ödeneklerini standartlaştırmıştır. Askeri hizmet süresini ve sonrasında ödenmesi gereken ikramiyeyi askeri rütbelere göre belirlemiştir.⁸²¹ Devlet bütçesinin önemli bir bölümünü askeri reformlar için kullanmıştır. Kendisinden sonraki imparatorlar da sınırlara yapılan ciddi barbar saldırıları karşısında askeri harcamaları artırmak zorunda kalmışlardır. Domitianus (81-96), askerlerin maaşlarını üçte bir oranında artırmış ve Caracalla da yüzde 40-50

⁸¹⁷ Keppie, Lawrence, **The Making of The Roman Army: From Republic to Empire**, Routledge, London, 2005, s. 126; Pollar, Nigel, "The Roman Army", **A Companion to The Roman Empire**, ed. D. S. Potter, Blackwell Publishing, UK, 2006, s. 207.

⁸¹⁸ Santosuosso, Antonio, **Storming the Heavens: Soldiers, Emperors, and Civilians in the Roman Empire**, Westview Press, A Member of the Perseus Books Group, The USA, 2001, s. 105; B. Rankov, "Military forces", **The Cambridge History of Greek and Roman Warfare: Rome from the Late Republic to the Late Empire**, (ed. P. Sabin, H. Van Wees, M. Whitby), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 35; Goldsworthy, Adrian, **The Complete Roman Army**, Thames & Hudson, 2007, s. 50.

⁸¹⁹ Taşdöner, 2017, s. 41-42.

⁸²⁰ LRE I, s. 59; Stankovic, Emilija, "Diocletian's Military Reforms", **Acta Universitatis Sapientiae: Legal Studies**, 2012, 1 (1), s. 131; Cosme, Pierre, "Diocletian", **The Encyclopedia of The Roman Army**, (ed. Yann Le Bohec), Wiley Blackwell, UK, 2015, s. 328.

⁸²¹ Pollar, 2006, s. 206.

oranında maaş artırımına giderek askeri harcamaları 70 milyon *denarius*a kadar yükseltmiştir.⁸²²

İmparatorluğun Cumhuriyet döneminden beri önemli askeri yetkileri bulunan senatonun rolü de II. yüzyıldan itibaren azalmaya başlamıştır. Özellikle Marcus Aurelius (161-180) döneminde senatörlerden ziyade *equites* sınıfı önce lejyonlara ardından ise tüm birliklere komuta etmeleri için görev almaya başlamışlardır.⁸²³ Askeri rolü azalan senatonun yerine imparatorluğun askeri bir monarşiye dönüşmesine yol açan *equites* sınıfının yükselişi ise III. yüzyıl da gerçekleşmiştir. Özellikle 253-268 yılları arasında Roma iktidarında hak sahibi olan imparator Gallienus, imparatorlukta asıl büyük gücün ordu olduğunu gösteren bir şekilde senatörleri askeri görevlerden uzaklaştıran ve profesyonel subaylara iktidar yolunu açan askeri bir düzenleme yapmıştır.⁸²⁴ Senatörlerin askeri görevleri kapsamında olan *legatus legionis* görevini *equites* üyelerine *praefectus legionis* unvanıyla vermiştir. Ayrıca senatörlerin elinde bulunan *tribunus laticlavus* görevini kaldırmıştır.⁸²⁵ İmparatorların senato sınıfının askeri görevlerini *equites* subaylarına vermelerinde askerlerin siyasi bağlantılarının olmaması ve senatörlerden daha fazla askeri deneyime sahip olmaları etkili olmuştur. Fakat ordudaki diğer üst düzey askerlerin desteğini alan bir komutanın mevcut imparatora karşı gasp girişiminde bulunması ve iktidarı ele geçirmesi kolaylaşmıştır. Orduya asker sağlama oranıyla nispeten daha etkin olan Tuna, Trakya ve Illyricum bölgelerinde bir grup *equites* subayı devlet ve imparator üzerinde baskın hale gelmiştir. Bu nedenle Roma İmparatorluğu 260 yıllarından sonra II. Claudius, Aurelianus, Probus, Diocletianus, Maximianus, I. Constantius, Galerius gibi Illyriyalı komutanların en yüksek mevkilere ve hatta imparatorluk tahtına yükselişine tanık olmuştur. Ancak Diocletianus dönemine kadar giderek askeri bir yapı kazanan Roma Devleti'nde ordu içindeki

⁸²² Campbell, Brian, "The Severan dynasty", **The Cambridge Ancient History-The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Second Edition. Vol. XII. ed. A.K. Bowman-P. Garnsey-A. Cameron, Cambridge University Press Cambridge, 2005, s.17; Stankovic, 2012, s. 130; Martin, Thomas R., **Ancient Rome: From Romulus to Justinian**, Yale University Press, New Haven & London, 2012, s. 163.

⁸²³ Goldsworthy, 2007, s. 201-202.

⁸²⁴ Aur. Vict. XXXIII; Arnheim, 1972, s. 34; Brauer, George C., **The Age of The Soldier Emperors: Imperial Rome A.D. 244-284**, Noyes Classical Studies, Noyes Press, Park Ridge, New Jersey 1975, s. 140; Goldsworthy, Adrian, **How Rome Fell**, Yale University Press, New Haven and London, 2009, s. 145; J.B. Tsirkin, "Once again about "Military Anarchy"", **Gerión**, 2010, 28 (1), s. 146.

⁸²⁵ Aur. Vict. XXXIII; Ensslin, Wilhelm, "Senate and The Army", **The Cambridge Ancient History: The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324**, Vol. XII, ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes, Cambridge at the University Press, London, 1939, s. 378; Syv  nne, Ikka, **The Reign of Emperor Gallienus: The Apogee of Roman Cavalry**, 2019, s. 98.

istikrarsızlık artmış, sınır savunmaları yetersiz kalmış ve ardı ardına gasp girişimleri yaşanmıştır.⁸²⁶ 260 yılında Postumus, isyan ederek Gallia’da bağımsız bir Gallia İmparatorluğu kurmuş, Doğu’da Palmyra Krallığı bağımsız hareket etmeye başlamış ve Sasanilerle olan mücadeleler devam etmiştir. Dolayısıyla, Gallienus’un askerlerin devlet üzerindeki etkisini artıran reformu ordu içindeki istikrarsızlık nedeniyle imparatorluğu anarşinin zirvesine sürüklemiştir. 270 yılında *manu ad ferrum* (elinde kılıç) lakabıyla iktidara gelen Aurelianus, disiplinli bir karaktere sahip olması sayesinde askerlerin imparatora karşı itaatkâr olmalarını sağlamış ve eyaletlerdeki yağmalama girişimlerini engellemeye çalışmıştır. Gallia İmparatorluğu’na ve Palmyra Krallığı’na son vererek üç parçaya bölünmüş Roma İmparatorluğu’nu yeniden birleştirmiştir.⁸²⁷

En son Aurelianus olmak üzere III. yüzyıl imparatorlarının tüm çabalarına rağmen ordu içindeki bozulmaların önüne geçilememiş ve askerlerin imparatorluğa olan itaatsizlikleri devam etmiştir. Diocletianus’unda bir asker olması ve iktidarı öncesindeki askeri istikrarsızlıklara tanık olması onu ordu içinde düzenlemeler yapmaya yönlendirmiştir.

3.1.2. Askeri Birliklerin Düzenlenmesi

Diocletianus, mevcut eyaletleri iki ya da daha fazla ayrı birime bölerek daha küçük eyaletler haline getirmiştir. Dolayısıyla eyalet reformunda birinci etken yönetimi kolaylaştırmak olsa da kapsamlı bir askeri reformu da beraberinde getirmiştir. Bölünen ve on iki *dioecesis* olarak gruplandırılan eyaletlerin savunulması ve merkezi otoritenin sağlanması için lejyonların, yardımcı birliklerin, sahra ordusunun sayısı artırılmış ve yeni filolar inşa etme çabası gösterilmiştir.⁸²⁸

⁸²⁶ Goldsworthy, 2007, s. 202; Strobel, Karl, “Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great”, **A Companion to The Roman Army**, ed. Paul Erdkamp, Blackwell Publishing, UK, 2007, s. 278.

⁸²⁷ Aur. Vict. XXXV.10; Özman, 2021, s. 234-235. Roma kenti, barbar akınlarına karşı “Aurelianus Suru” olarak isimlendirilen sur ile çevrelenmiştir. Kentlerin surlarla çevrelenmesi barbar akınlarını kısmi olarak engellemiş olmasına rağmen kırsal bölgeler tam anlamıyla korunamamıştır.

⁸²⁸ Parker, H.M.D., “The Legions of Diocletian and Constantine”, **The Journal of Roman Studies**, 1933, 23, s. 177; Strobel, 2007, s. 269; Campbell, Brian, “The Army”, **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 123.

3.1.2.1. Lejyonlar

Diocletianus'un ana amacı önemli sınır eyaletlerindeki kalıcı ordu varlığını güçlendirmektir. Ordusunun en önemli askeri birlikleri lejyonlar ve *vexillationes* (Tek. *vexillatio*) olmuştur. Ardından piyade *cohort*ları ve *alae* birlikleri gelmiştir.⁸²⁹ Ancak *Tetrarchia* Dönemi'nde tüm askeri birliklerin sayısı artırılırken ortalama 6000⁸³⁰ sayısında bir kuvvete sahip olan lejyonların bölünerek boyutunda küçülmeye gidildiği iddia edilmektedir.⁸³¹

Diocletianus'un lejyonları bölme politikası nedeniyle lejyonların kuvvet sayısının 1000-1200 asker olduğu önerilmektedir.⁸³² Ancak bu iddiaya karşın lejyonların tek tip olarak 1000 sayısında bir kuvvete indirgendiğini söylemek için yeterli kanıtlar bulunmamaktadır.⁸³³ Geçici sefer kuvvetleri oluşturmak için birlikleri lejyonlardan ayırarak *vexillationes* olarak adlandırılan müfrezeler oluşturmak II. yüzyıldan beri uygulanan bir bölme politikası olmuştur. Bu birimlerin sahip oldukları asker sayısı 500 ve 1000 arasında değişiklik göstermektedir. Fakat bir kısmı 1000 askerin standart olduğu *miliariae* biçiminde oluşturulmuştur. Diocletianus döneminden itibaren bu tür müfrezeler ana lejyonlardan ayrılmaya başlamıştır.⁸³⁴ Bazıları sefer için gönderildikleri eyaletlerde kalıcı olarak görevlendirilmişlerdir. Diocletianus'un 295 yılında Mısır'a yaptığı sefer sırasında ordusuna katılan Macedonica V ve Gemina XIII lejyonlarından oluşturulan müfrezeler (muhtemelen *vexillationes*) Notitia Dignitatum'da Tetrarchia

⁸²⁹ Campbell, "The Army", s. 122.

⁸³⁰ Flavius Vegetius Renatus, I.17. Vegetius Renatus bir lejyondaki asker sayısını 6000 olarak vermesine rağmen Roma lejyonlarında kaç asker olduğu kesin olarak söylenememektedir. Bu nedenle Roma ordusuyla ilgili kitaplarda verilen rakamlar 5.000 ile 6.000 kişi arasında değişmektedir. Bkz. **LRE I**, s. 680; Akşit, 1970, s. 236; Le Bohec, Yann, **The imperial Roman Army**, Routledge, London, 2000, s. 24; Stankovic, 2012, s. 131; Macdowall, Simon And Embleton, Gerry, **Late Roman Infantryman Weapons 236-565 AD**, Warrior Series 9, 1994, s. 4; Cowan, Ross, **Roman Legionary AD 284-337: The Age of Diocletian and Constantine the Great**, Osprey publishing, Warrior 175, 2015, s. 38.

⁸³¹ Akşit, 1970, s. 236; Rees, 2004, s. 17; Baatz, Dietwulf, "Catapult", **The Encyclopedia of the Roman Army**, Vol. I, ed. Y. Le Bohec, Wiley Blackwell, Chichester, 2015, s. 162.

⁸³² Macdowall And Embleton, 1994, s. 4; Treadgold, Warren, **Byzantium and Its Army 284-1081**, Stanford University Press, Stanford California, 1995, s. 88; Pollard, 2006, s. 225.

⁸³³ **LRE II**, s. 681; Campbell, "The Army", s. 124.

⁸³⁴ **LRE I**, s. 56; **LRE II**, s. 680; Nicasie, Martijn, J., **Twilight of Empire: The Roman Army from The Reign of Diocletian Until The Battle of Adrianople**, J.C. Gieben, Publisher, Amsterdam, 1998, s. 36; Coulston, Jon, "Vexillationes", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, s. 1558. *Vexillatioların* kapsadığı asker sayısının 500 veya 1000 kişilik olduğunu ifade eden farklı öneriler mevcuttur. Genel olarak 500 sayısı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Duncan-Jones, Richard, **Structure And Scale in The Roman Economy**, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, s. 111, 117; Southern and Dixon, 2014, s. 30.

Dönemi'nde Mısır'da yer alan lejyonlar olarak listelenmektedir.⁸³⁵ Diocletianus'un, yeni lejyonlar oluştururken hali hazırda bulunan lejyonlardan *vexillationes* ayırdığı ve bunların yeni lejyonların temelini oluşturduğu söylenebilir. Söz konusu birlikler muhtemelen 1000 kişilik bir kuvvete sahipti ve daha sonra sahra ordusunun kapsadığı kuvvetler haline gelmiştir.⁸³⁶

Ayrıca Ürdün'deki El-Lejjun gibi kalelerden bazılarının, imparatorluğun erken dönemlerinde en fazla 1500 adam bulunduran kalelerden bile küçük olduğunu ve yapılan arkeolojik çalışmalar bunların lejyon kaleleri olmadığını göstermiştir. Çünkü bir lejyonun, başka bir yerde konuşlanmış daha küçük birliklere bölünerek karargâh edinmiş olması mümkündür.⁸³⁷ Fakat lejyonların, 1000 kadar az bir sayı olmasa da bölünerek asker sayısında azaltmaya gidildiği on *cohorstan*⁸³⁸ oluşan klasik lejyon döneminin sona erdiği ve lejyonların her birinin beş *cohorstan* oluşturulduğu iddiasında bulunanlar da vardır.⁸³⁹ Bu iddiaya göre her bir *cohorsun* sahip olduğu kuvvet sayısının 600 olduğu göz önüne alındığında beş *cohorsluk* bir lejyonun en az 3000 kişilik bir kuvvete sahip olması gerekmektedir. Fakat bu iddianın dayandığı bir kanıt mevcut değildir. Öte yandan Vegetius'un verdiği bilgiye göre Diocletianus ve Maximianus'un, iktidara geldikleri dönemde Illyricum'da konuşlanmış Iovia I ve Herculia II olarak adlandırılan lejyonların mevcudu zaten 6000'di.⁸⁴⁰ Dolayısıyla Diocletianus dönemi lejyonlarının 6000 kişilik büyüklükte olduğu, yeni oluşturulan lejyonlarla birlikte toplam lejyon sayısının arttığı kabul edildiğinde orduya asker alımı ihtiyacının da aynı oranda artacağı söz konusudur.⁸⁴¹

⁸³⁵ Macedonica V ve Gemina III lejyonlarının III. yüzyıl boyunca ve Diocletianus döneminde de konuşlandıkları ana bölge Dacia Ripensis'tir ve Notitia Dignitatum'da da yer almaktadır. Ancak Mısır'da konuşlandırılmış lejyonlar olarak da kaydedilmiştir. Bkz. Macedonica V için; Not. Dig. Or. XXVIII, 14; Or. XLII, 31-33, 39; Gemina XIII için; Not. Dig., Or. XXVIII, 15; Or. XLII, 34-38; Ayrıca bkz. **LRE II**, s. 681; Parker, 1933, s. 181.

⁸³⁶ **LRE II**, s. 681.

⁸³⁷ Southern, 2006, s. 248, 323.

⁸³⁸ Her *cohors* 100 kişilik 6 *centuria*'dan oluşmaktaydı. Dolayısıyla 600 kişilik bir kuvvet meydana getirmekteydi. Flavius Vegetius Renatus, II.6; Atlan, 2014, s. 138.

⁸³⁹ Flavius Vegetius Renatus, II.6; Cowan, 2015, s. 38-39.

⁸⁴⁰ Flavius Vegetius Renatus, I.17. 288 yılında Pontus eyaletine garnizon sağlamak amacıyla kurulan ilk yeni lejyon Pontica I'in 6000 büyüklüğünde mi yoksa daha az bir kuvvete sahip olarak mı kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Buna rağmen Vegetius'un ifadesinin farklı bir şekilde yorumlanmasına dayanılarak, Lejyonların I. ve II. Yüzyıllarda 5000 kadar bir askeri kuvvete sahip olduklarını savunanlar Diocletianus'un, lejyonların asker sayısında artış yaptığını iddia etmektedirler. Cowan, 2015, s. 38; Syv  nne, Ikka, **Military History of Late Rome: 284–361**, Pen & Sword Military, South Yorkshire, 2015, s. 186.

⁸⁴¹ Southern and Dixon, 2014, s. 31.

Askere alım ihtiyacının arttığı ve silahlı birliklerin sayısında artış yapıldığı Diocletianus'un yeni oluşturduğu lejyon birliklerinde görülmektedir. Fakat 284-305 yılları arasında yeni oluşturulan lejyonların sayısı tartışmalıdır. Diocletianus'un tahta çıktığı dönemde yaklaşık 230 yıllarına kadar oluşturulmuş olan ve kriz döneminde sağ çıkmayı başaran 34 lejyonun mevcut olduğu bilinmektedir.⁸⁴² Eski 34 lejyonla birlikte Diocletianus döneminde oluşturulan yeni lejyon sayısının varsayımlarla birlikte 34-35 olduğu iddia edilmektedir.⁸⁴³ Diocletianus'un yeni kurduğu lejyonlar arasında en iyi bilinenler *Iovia I, II, Herculia II, III, IV, Diocletiana III* ve *Maximiana I* lejyonlardır.⁸⁴⁴ Bu doğrultuda genel olarak Diocletianus'un 305'te tahttan feragat ettiği zaman toplamda yaklaşık 67-69 aralığında lejyon birliğinin mevcut olduğu iddia edilebilmektedir.⁸⁴⁵

3.1.2.2. Sahra Ordusu: Comitatus

İmparatorlukta savaş esnasında eyaletlerden asker toplayarak onları saldırının bir parçası olarak kullanmak veya kriz zamanlarında eş zamanlı meydana gelen karşı saldırılara karşı savunma sağlamak amacıyla askeri kuvvetleri bir yerden başka bir yere nakletmek yaygın bir uygulama olmuştur. Septimius Severus, kuşatılmış bölgeleri güçlendirmek için özel olarak oluşturulmuş bir lejyon ve *Praetor* muhafızlarından oluşan bir sahra ordusu kurmuştur. İmparator Gallienus, 258-259 yıllarında Ren sınırında Alamannilere karşı savaş esnasında Ren, Pannonia ve Noricum'dan lejyon müfrezelerini, Roma'da bulunan *praetor* muhafızlarını ve Parthica II'yi getirerek piyadelerden ve süvarilerden oluşan merkezi bir sahra ordusu kurmuştur.⁸⁴⁶

⁸⁴² Nischer, Ernst C., "The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum", **The Journal of Roman Studies**, 1923, 13, s. 1-2; Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 397; Akşit, 1970, s. 234; Luttwak, Edward, **The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third**, Johns Hopkins University Press, 1979, s. 199-200; Campbell, "The Army", s. 123.

⁸⁴³ Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 398; **LRE I**, s. 59; Luttwak, 1979, s. 204. Eski ve yeni oluşturulan lejyon sayıları için modern yazarlar arasında görüş farklılığı mevcuttur. Bir kısmı Diocletianus'un iktidarının başlarında 39 eski lejyonun mevcut olduğunu ve *Tetrarchia* Dönemi'nde yeni 14 lejyonun oluşturulduğunu iddia etmektedirler. Williams, 1997, s. 97; Chrissanthos, 2008, s. 179.

⁸⁴⁴ Williams, 1997, s. 97.

⁸⁴⁵ Nischer, 1923; s. 9; **LRE I**, s. 59; Luttwak, 1979, s. 204; Cosme, 2015, s. 328; Campbell, "The Army", s. 123. Ensslin, toplam lejyon sayısını yuvarlak hesapla 60 olarak belirlemektedir. Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 397.

⁸⁴⁶ Nicasie, 1998, s. 36; Anglim, S., vd., **Fighting Techniques of the Ancient World 3000-500 BC.**, New York, 2007, s. 68; Southern and Dixon, 2014, 9-11.

Notitia Dignitatum, sahra ordusunda rütbeli süvari birliklerini yüksek *comes* (çoğ. *comites*) olarak adlandırmaktadır.⁸⁴⁷ *Comesten* türediği düşünülen ve imparatorun askeri ve sivil görevlilerinden oluşan maiyetini kapsayan sahra ordusunu ifade etmek için *comitatus* terimi Septimius Severus döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır.⁸⁴⁸ Sahra ordusu askerleri *comitatenses* olarak adlandırılmaktaydı.⁸⁴⁹ Ancak tamamen askeri bir yapıyla sınırlandırılmamıştır. *Comitatus* imparatorun maiyeti olarak adlandırıldığı gibi çok sayıda *cubiculariusun* hizmet verdiği *cubiculum* (yatak odası) olarak da adlandırılmaktaydı. Muhafızlar, askerler, imparatorluk arşivi, idari görevliler, seyyar bir darphane, aşçılar, köleler, yük arabaları ve yük hayvanlarını içeren sahra ordusu kilometrelerce uzunluğa sahip olabilirdi.⁸⁵⁰

Diocletianus, selefleri döneminde oluşturulan sahra kuvvetinin bir kısmını yeni eyaletlerde garnizon kurmak veya sınır eyaletlerinin savunulmasını güçlendirmek için geliştirmiştir. Ordunun çekirdeğini Roma garnizonundan ve çeşitli sınır birliklerinden oluşturmuştur. Mevcut sınır lejyonlarından ve yardımcı birliklerden müfrezeler oluşturarak ordu yapısını güçlendirmiştir. III. yüzyılın neredeyse büyük bölümünü meşgul eden savaşlar esnasında piyade ve süvari birliklerinden oluşan *vexillationes* lejyonlardan ayrılarak bağımsız birliklere dönüştürülmüştür.⁸⁵¹ *Vexillationes*, hafif süvari, atlı okçular ve *cataphractarii* olarak adlandırılan mızrak taşıyan ağır şok süvarisi gibi çeşitli savaşma becerisine sahip askerlerden oluşan birliklerdir. Sasani savaşı gibi büyük bir sefer kuvvetine ihtiyaç duyulduğunda, birinci sınıf süvari ve piyade birlikleri arasından çıkarılmaktaydılar. Savaş sonrasında ise bağlı oldukları birimlere veya sınırlara tekrar dağıtılmaktaydılar.⁸⁵² Fakat 295 yılı Mısır seferi sırasında olduğu gibi bazı durumlarda savaşa gittikleri bölgede kalıcı olarak kalabilmekteydiler.⁸⁵³ Muhtemelen Gallienus tarafından kurulan ve süvarilerin bir bölümünü oluşturan birliklerin bazılarını da imparatora daima eşlik eden sahra ordusuna dahil etmek için bir

⁸⁴⁷ Campbell, "The Army", s. 121.

⁸⁴⁸ Southern and Dixon, 2014, s. 187; Nicasie, 1998, s. 16. *Comitatus* terimini, Tacitus, Germania adlı eserinde bir Germen askeriyle efendisi arasında olan bağımlı ve askerin savaş alanını efendisinden önce terk etmemesi gerektiğini vurgulamak amacıyla kullanmıştır. Bu nedenle kavramsal olarak efendi ile hizmetkârı arasındaki bağımlılığı ifade etmektedir. Tac. Germ. XIII, s. 35, 202, dp.7.

⁸⁴⁹ Elton, Hugh, **The Roman Empire in Late Antiquity: A Political and Military History**, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 355; Bond, 2018, s. 377.

⁸⁵⁰ Jones, **LRE I**, s. 49; Elton, 2018, s.11.

⁸⁵¹ Nicasie, 1998, s. 41.

⁸⁵² Flavius Vegetius Renatus, II.1; Williams, 1997, s. 97; Southern and Dixon, 2014, s. 9.

⁸⁵³ **LRE II**, s. 681; Parker, 1933, s. 181.

arada tutmuştur.⁸⁵⁴ Hareketli sahra ordusu ve yüksek statüdeki lejyonların sınırlara yakınlığı potansiyel düşmanları dağıtmak için karşı saldırıya geçilmesini ve genişleme seferleri yapılmasını kolaylaştırmıştır.⁸⁵⁵

Diocletianus'un sahra ordusu hakkındaki bilgiler bir papirüsten ve iki yazıttan elde edilen kanıtlara dayanmaktadır. Papirüsten alınan bilgiler, Diocletianus'un 295 yılında Mısır'a götürdüğü bir sefer ordusunun yapısıyla ilgilidir. Sıradan süvarilerin ve *vexillationes*lerin yanı sıra *equites* üyelerinin diğerlerinden ayırt edilmesi gerektiğini belirtmek için bir süvari topluluğu *comites* olarak listelenmiştir.⁸⁵⁶ Troesmis'ten gelen bir yazıtta, XI Claudia lejyonunun, *lectus in sacro comit(atu) lanciarius* olan ve imparatorluk muhafızlarının arasına katılmak için seçildiğini belirten bir askerden söz edilmektedir.⁸⁵⁷ *Lanciarii* (Tek. *lanciarius*), lejyonların arasından seçilen ve Severus dönemine kadar lejyonlar içinde özel bir güç haline getirilmiş birliklerdir. Zaman geçtikçe konumları güçlenmiştir. 312'de Praetor Muhafızlığı kaldırıldığında imparatorluk muhafızları olmuşlar ve Constantinus'un sahra ordusunda onurlu bir konuma erişmişlerdir. Bu nedenle, Diocletianus'un maiyetindeki *comitatus*un da bir *lanciarius*un varlığı hareketli bir sahra ordusunun olduğunu desteklemektedir.⁸⁵⁸ Başka bir yazıtta *comit(es)* veya *comit(atenses)* olarak adlandırılan Dalmatyalı bir süvari biriminin *praepositus*u tarafından yaptırılan bir tapınağın inşasından söz edilmektedir.⁸⁵⁹ Bu kanıtlarla birlikte *Tetrarchia* Dönemi sahra ordusunu kanıtlayan bir başka metin Numidia'da konuşlanmış olan Augusta III lejyonuna asker toplamak için giden Afrika *proconsulü* Dio ve Hristiyan Maximilian arasında geçen tartışmadır. Dio, orduya katılmayı reddeden Maximilian'ı ikna etmek için “Efendilerimiz Diocletianus, Maximianus, Constantius ve Maximus'un (Galerius) kutsal maiyetinde (*comitatus*) Hristiyan olan ve hizmet eden askerler var.” ifadesini kullanmıştır.⁸⁶⁰

⁸⁵⁴ Nicasie, 1998, s. 41.

⁸⁵⁵ Campbell, 2008, s. 126.

⁸⁵⁶ P. Oxy. 1.43, <https://papyri.info/ddbdp/p.oxy;1;43> 02.07.2023; Southern and Dixon, 2014, s. 15.

⁸⁵⁷ CIL III 6196; ILS 2781.

⁸⁵⁸ Southern and Dixon, 2014, s. 16.

⁸⁵⁹ CIL III 5565; ILS 664.

⁸⁶⁰ The Acts of Maximilian, XVII.2, içinde Musurillo, Herbert, **The Acts of The Christian Martyrs**, At The Clarendon Press, Oxford, 2000, s. 245-247; Campbell, Brian, **The Roman Army 31 BC-AD 337**, Routledge, 1994, s. 237.

Tetrarchia yönetiminde her bir imparatorun ikametgâhının yakınında şahsi sahra ordusu kurulmuştur.⁸⁶¹ Ancak *augustus*lar Diocletianus ve Maximianus'un her biri tam bir sahra ordusuna sahipken *caesar*ların sahra ordusuna sahip olup olmadıklarına dair kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. *Tetrarchia* Dönemi sahra ordusu farklı birliklerin bir araya getirilmesinden oluşturulmuştur. Süvariler arasında Mısır'a götürülen sefer kuvvetleri gibi birlikler ve *equites Dalmatae*, lejyonerler veya *equities promoti* gibi idari olarak lejyonlarına bağlı özel süvari birlikleri bulunmaktaydı.⁸⁶² Piyadeler arasında *Lanciarii* yer almaktaydı. Diocletianus ve Maximianus'dan dolayı Ioviani ve Herculiani olarak adlandırılan lejyonlar *Notitia Dignitatum*'da *Palatini* lejyonları⁸⁶³ olarak geçmektedir. Bu lejyonlar muhtemelen Scythia eyaletinin iki lejyonu olan Iovia I ve Herculia II'den ayrılarak oluşturulmuştur. İki *augustus* ile olan bağları nedeniyle üstünlük ve iyiliğin özel işaretleriyle kutsanmış sahra askerleri olarak bağımsız bir statüye ulaşmışlardır. Ortasında kartal figürünün resmedildiği büyük oval kalkanları *Ioviani* lejyonerleri için kırmızı, *Herculiani* lejyonları için ise siyah renkle ayırt edilmiştir. Sahra ordusu, ikinci olarak, *equites promoti* ve *comites seniores* isimli birlikleri içermektedir. Bunlar muhtemelen Gallienus tarafından oluşturulan özel süvari kuvvetleridir. Üçüncü olarak Diocletianus'un iktidara ulaşmasında etkili olan *protector*ları içermektedir ve *Tetrarchia* ile birlikte kişisel koruma rolüne sahip olmuşlardır.⁸⁶⁴ *Protector*lar atlı muhafızlardır ve *magistri militum* altında saraydan uzakta görev yapmaktaydılar. *Comes Domesticorum* emrinde *schola protectorum domesticorum*da görev yapanlar *protectores domestici* olarak adlandırılmaktaydı. Diocletianus imparator olmadan önce *comes domesticorum* rütbesine yükselmiştir. Son olarak büyük olasılıkla ilk kez *Tetrarchia* Dönemi'nde kurulan saray muhafız birliği, *clibanarii* ve Romalı olmayan askerler sahra ordusuna eşlik etmişlerdir. İmparator muhafızlarına ise *scholae palatinae* denilmekteydi. İmparatora düzenli olarak eşlik eden *praetor* muhafızlarının ise sayısı azaltılmış ve az sayıdaki *praetor* muhafızı Roma'nın

⁸⁶¹ Cosme, 2015, s. 328.

⁸⁶² *LRE* I, s. 51; Southern and Dixon, 2014, s. 16-17.

⁸⁶³ Saray bürokrasisi için kullanılan genel bir terim olmakla birlikte sahra ordusunun lejyon, *vexillationes* ve *auxilia* gibi bazı birliklerinin sınıflandırılması için kullanılmıştır. İsmi, saray anlamına gelen Latince *palatium* kelimesinden türetilmiştir. İlk *Palatini* birliklerinin tam olarak ne zaman oluşturulduğu bilinmemektedir. Ancak bu birliklerden ilk olarak I. Valentinianus'un (364-375) 365 tarihli bir yasında bahsedilmektedir. Nicasie, 1998, s. 17; Tomlin, R.S.O., "Palatini", *The Oxford Classical Dictionary*, Vol. II, ed. S. Hornblower and A. Spawforth, Oxford University Press, 2012, s. 1069; Nicasie, M., "Palatini", *The Encyclopedia of The Roman Army*, II, ed. Yann Le Bohec, John Wiley & Sons, Ltd, UK, 2015, s. 719-720.

⁸⁶⁴ *LRE* I, s. 53; Southern and Dixon, 2014, s. 16; Campbell, 2008, s. 122; Corcoran, 2008, s. 241.

onurlu garnizonu olarak kalmıştır. İmparatorun Roma'daki varlığının da son bulmasıyla siyasi olarak etkisiz hale gelmişlerdir.⁸⁶⁵

Sahra ordularının genişletilmesi ve kurumsallaştırılmasıyla ilgili son adımı atan imparator Constantinus olmuştur. 306 yılında Batı'nın *caesarı* Constantius'un ölmesi üzerine sahra ordusunu oğlu Constantinus devralmıştır. Constantinus sahra ordusunun komuta yapısını düzenleyerek piyade ve süvarileri de dahil etmiştir. Tehdit altındaki sınırları savunabilecek şekilde geliştirmiş ve *comitatenses* ismi ile kurumsal bir hale getirmiştir. 312 yılında *praetor* muhafızlığını tamamen kaldırmıştır. *Protectorlar* ve *scholae palatinae* imparatorun şahsi muhafızları olarak daha fazla sorumluluk üstlenmişlerdir. Bununla birlikte, sınır birlikleri olan *limitanei* sınırlardaki eyaletlerde kalıcı olarak konuşlandırılmış ve Diocletianus sisteminin temel yapısı bozulmadan kalmıştır.⁸⁶⁶

3.1.2.3. Donanma

III. yüzyıl krizinin başlamasının ardından yüzyılın sonlarına doğru Roma'nın filoları yok olma derecesine gelmişti. Akdeniz'in eyalet filoları ise sonsuza dek yok olmuştu ve imparatorluğun kuzey sınırında sadece *classis Britannica* sağlam kalabilmişti.⁸⁶⁷ İmparatorluğun donanmalarının neredeyse yok olduğu bir dönemde iktidara gelen Diocletianus'un en büyük başarılarından biri Romalılara nehir ve kıyı bölgelerinin tam kontrolünü kazandırmasıyla birlikte denizlerde hâkimiyet sağlayan Roma deniz kuvvetlerini yeniden canlandırmasıdır. Ancak bu konuda Doğu'ya oranla daha fazla kanıt bulunan Batı'da Maximianus ve Constantius ön plana çıkmaktadırlar. 285 yılında *caesar* unvanı verilen Maximianus ilk olarak Gallia bölgesindeki Bacadaue isyanını bastırmakla görevlendirilmiştir. İsyanı bastırmasına rağmen devam eden sorunlar nedeniyle bölgede kalmak zorunda olan Maximianus, Britannia ve Manş Denizi'nin güvenliğinin sağlanması amacıyla Gesoriacum merkezli Roma filosunun komutasını Carausius'a vermiştir. Ancak yetenekli bir denizci olarak tanınan

⁸⁶⁵ Nicasie, 1998, s. 45; Southern and Dixon, 2014, s. 188; Campbell, 2008, s. 122; Bond, 2018, s. 377; Coulston, Jon, "Protectores", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1244.

⁸⁶⁶ Campbell, 1994, s. 233; Nicasie, 1998, s. 41; Elton, 2018, s. 65; Janniard, Sylvain, "Comitatenses", **The Encyclopedia of the Roman Army**, Vol. I, ed. Y. Le Bohec, Wiley Blackwell, Chichester 2015, s. 263.

⁸⁶⁷ Starr, Chester, G., **The Roman Imperial Navy 31 BC-AD 324**, Cornell University Press, New York, 1941, s. 197.

Carausius'un isyan etmesiyle Britannia, Roma'dan bağımsız bir krallık olmuştur. Carausius'un mücadelesinde deneyimli mürettebata sahip filosuna karşılık Maximianus güçsüz bir filoya sahip olmuş, hatta filosunun bir kısmı Germanler tarafından tahrip edilmiştir.⁸⁶⁸ 289 yılına ait Maximianus'a sunulan övgü metninde 288 yılında Maximianus'un Carausius karşısında kısmen başarılı olmasına rağmen filosunun yetersizliğinden dolayı kaçan askerlerin takip edilememesinden söz edilmektedir.⁸⁶⁹ Maximianus, bir yıl sonra Carausius'a karşı bir deniz savaşı başlatmak amacıyla Ren Nehri ve diğerlerinde bir filo inşa ettirmiştir. 289 yılının övgü metnine göre işçiler gemilerin inşasını bitirmek için birbirleriyle yarışmış, hava koşulları kuzeyin soğuk havasının aksine ılımlı seyretmiş ve hiç yağmur yağmamıştır.⁸⁷⁰ İnşa edilen gemilerin birçoğu muhtemelen tek yelkenli ve kırk kürekli bir savaş gemisi olan *Liburnia*dır.⁸⁷¹

Maximianus'un 289 yılında başlattığı deniz seferi, sert hava koşullarına dayanamayan ve zarar gören filosu nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁸⁷² 296 yılında Britannia'da Carausius'un halefi Allectus'a karşı bir deniz seferi başlatmak için hazırlıkları *Caesar* Constantius devam ettirmiştir. Üç yıl boyunca bir filo inşasını sürdüren Constantius harekete geçerek Britannia seferini başarıyla tamamlamıştır.⁸⁷³

Tetrarchia Dönemi'nde deniz kuvvetlerinin sınır ve nehir filoları ile açık deniz filoları olmak üzere iki şekilde oluşturulduğu görülmektedir. Sınır ve nehir filoları yerel sınır bölgelerinin savunmasına bağlıyken açık deniz filoları yedek filolar olarak hareket etmekteydi.⁸⁷⁴ Batı'daki sınır filoları eyaletlerde bulunan filolardan oluşturulmuştur. Filolar *Notitia Dignitatum*'da donanma komutanları listesiyle tespit edilebilmektedir.⁸⁷⁵ 296'da Brtannia'nın yeniden Roma'ya dahil edilmesinden sonra, deniz kuvvetleri en az iki komutanlığa bölünmüştür. Ana kıta da *dux tractus Nervicani et Armoricani* ve

⁸⁶⁸ Williams, 1997, s. 47; Bowman, 2005, s. 72.

⁸⁶⁹ **Pan. Lat.** X.11.7.; X.12.1.

⁸⁷⁰ **Pan. Lat.** X.12.3-5; **LRE** I, s. 39.

⁸⁷¹ Williams, 1997, s. 55.

⁸⁷² Sutherland, 1958, s. 9; **LRE** I, s. 39.

⁸⁷³ **Pan. Lat.** VIII.7.3; Omissi, 2018, s. 80. Seferin detayları için bkz. Birinci Bölüm, Siyasi Olaylar, Diarchia dönemi siyasi olaylar.

⁸⁷⁴ Syv  ne, 2015, s. 198.

⁸⁷⁵ Bunlar; *Praefectus classis Fluminis Rhodani, Viennae siue Arelati* (Rh  ne nehri donanma komutanı, Viennae veya Arelati kenti); *Praefectus classis barbariorum, Edruduni Sapaudiae*; *Praefectus militum musculariorum, Massiliae Graecorum* idi. Ren filosu; *Praefectus classis Araricae, Caballoduno*, *Praefectus classis Comensis* ve *classis Anderetianorum, Parisius* idi (296'da Britannia'nın yeniden Roma'ya katılmasından sonra kurulmuş olabilir). Açık deniz filoları, *Praetorian Classis Misenatium* ve *Classis Ravennatium* ile *Classis Venetum*'dan (Aquileia'da) oluşmaktaydı. **Not. Dig.** Oc. XLII, 11-17.

Britannia'da *comes litoris saxonici per Britanniam*. *Praetor* filoları, *praefectus praetorionum* emrinde hizmet eden valilerin altında hizmet ederken eyalet filoları ve onların *praefectus*ları duruma bağlı olarak kendi üstleri, *praepositi*, *duces* veya *comites* altında hizmet vermişlerdir.⁸⁷⁶ Doğu filoları için bilgilerin olmaması Roma'nın Doğu'da filoya ihtiyaç duymadığı şeklinde yorumlanabilir.

3.1.3. Askerlerle İlgili Düzenlemeler

III. yüzyılda başlayan askeri istikrarsızlık ve disiplinsizlik Diocletianus dönemine kadar devam etmiştir. Roma'nın uzun süre yaşadığı kaostan sonra tamamen savunmaya yönelik olan devlet düzeni yeniden sağlanmaya başlamıştır. Diocletianus'un idare sisteminde *Tetrarchia* yönetim modelini oluşturması askeri politikasının en önemli parçası olarak değerlendirilebilir. Çünkü III. yüzyıl krizi, iktidar üzerinde etkisi artan ordunun her an farklı bölgelerde kendi imparatorlarını ilan ettiği veya askeri darbelerle kısa iktidar süresine sahip imparatorların hâkimiyetinin sağlandığı bir dönem olmuştur. Diocletianus, geniş sınırlara ve askeri sorunlara sahip imparatorlukta her bölge için bir ordu komutanı görevlendirmek yerine kendisine güvenilir yönetim ortakları seçerek ordunun iktidar üzerindeki etkisini azaltmayı ve gasp girişimlerinin önüne geçmeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda 285 yılında silah arkadaşı olan Maximianus'u *caesar*, 286 yılında *augustus* ilan ederek güç paylaşımı yapmıştır. 293 yılında ise Galerius ve Constantius'u *caesar* ilan ederek *Tetrarchia* sistemini kurmuştur.

Diocletianus'un askeri politikası, kriz döneminin yarattığı askeri monarşi sorunlarına çözüm üretmek, iç ve dış sorunlarda istikrar ve güvenlik sağlamak amacıyla iki ana stratejiye dayanmaktadır. İlk olarak doğrudan imparatorluk komutası altındaki hareketli sahra ordularını, Nicomedia, Mediolanum, Treverorum, Thessalonica, Sirmium, Aquileia ve Antiochia gibi *Tetrarchia* imparatorluk merkezlerinin olduğu önemli sınır bölgelerinde yoğunlaştırmıştır. İkinci stratejisi ise askeri komutayı sivil valilik makamından ayırmak, sınır bölgelerinin savunulmasını güçlendirmek ve istikrara kavuşturmak olmuştur. Etkili bir sınır savunma sisteminin kurulması için bir tehlike bölgesinde yer alan eyaletlerin bölünmesi ve her eyaletin kendi garnizonuna sahip

⁸⁷⁶ **Not. Dig.** Oc. XLII, 20–23; Syv  ne, 2015, s. 198.

olarak sınırın ötesinden gelen düşman saldırılarına karşı daha fazla güç sağlanması amaçlanmıştır.⁸⁷⁷

3.1.3.1. Ordunun Toplam Kuvveti

Tetrarchia Dönemi'ne kadar mevcut olan Roma asker sayısı ve *Tetrarchia* Dönemi ordunun genel büyüklüğünün sayısı tam olarak belirlenememektedir. Dönemin çağdaş yazarı Lactantius, suçlayıcı bir ifadeyle Diocletianus'un *Tetrarchia*yı kurmasıyla birlikte kendisinin ve eş yöneticilerinin her birinin daha önceki dönemlerde imparatorların sahip olduğundan daha fazla askeri birliğe sahip olmak için çabaladıklarını ifade etmektedir.⁸⁷⁸ Oysa Septimius Severus döneminden itibaren Roma ordusunun toplam asker sayısı yaklaşık 350.000-400.000 askerden oluşmaktaydı.⁸⁷⁹ Lactantius'un abartılı ifadesine karşın VI. yüzyıl yazarı Lidyalı Ioannis Diocletianus'un saltanatının herhangi bir dönemine atıf yapmadan *Tetrarchia* ordusu için 389,704 ve filo için 45.562 sayısını vererek toplamda 435.266 asker sayısına ulaşmaktadır.⁸⁸⁰ Modern yazarların bir kısmı tarafından söz konusu eserler ve kriz döneminin başlangıcında donanma dahil asker sayısının 350.000-400.000 olduğu göz önüne alınarak ordunun mütevazı bir artışla 435.000 ile 500.000 arasında bir sayıya ulaştığı iddia edilmektedir.⁸⁸¹ Modern yazarların bu mütevazı artışıyla Lactantius'un verdiği abartılı ifadeye göre, Ioannis'in ifadesinin eksik olduğu görülmektedir. Ioannis'in verdiği bilgilerde hem kesin bir tarih hem de asker sayısının imparatorluğun tamamının mı yoksa sadece Doğu yarısının mı olduğu tam olarak belirtilmemektedir.⁸⁸² *Tetrarchia* Dönemi ordusunun büyüklüğünün hesaplanmasında söz konusu eserlerin yetersiz kalmasıyla temel alınan bir başka eser, Roma ordularının özelliklerinin yer aldığı, yüksek kamu ve askeri yetkililer dizini olan ve 395 ile 430 yılları arasına dair önemli bilgiler içeren *Notitia Dignitatum*'dur.⁸⁸³ *Notitia Dignitatum*'dan elde edilen bilgiye

⁸⁷⁷ Parker, H.M.D., "The Legions of Diocletian and Constantine", *The Journal of Roman Studies*, 1933, 23, s. 177; Strobel, 2007, s. 269; Campbell, "The Army", s. 123.

⁸⁷⁸ Lact. VII.2.

⁸⁷⁹ Rees, 2004, s. 17; Strobel, 2007, s. 268.

⁸⁸⁰ John Lydus, *On The Months (De Mensibus)*, I.27. Ioannis'in verdiği bu rakamın aksine Treadgold donanma askerleri sayısının *Tetrarchia* Dönemi'nde yaklaşık 64.000'e yükseldiğini söylemektedirler. Treadgold, Warren, *A History of The Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, California, 1997, s. 19.

⁸⁸¹ Treadgold, 1997, s. 19; Rees, 2004, s. 17; Strobel, 2007, s. 268; Anglim, vd., 2007, s. 68; Chrissanthos, 2008, s. 179; Cosme, 2015, s. 328.

⁸⁸² Syv      , 2015, s. 197.

⁸⁸³ Campbell, "The Army", s. 120; Williams, 1997, s. 95.

göre Geç Roma İmparatorluğu'nun 425 yılına kadarki ordu sayısının 600.000-645.000 arasında askerden oluşmakta olduğu belirtilmektedir. Sahra ordusu Batı'da 113.000, Doğu'da 104.000 askerden oluşmaktaydı. Sınır birlikleri olan *limitanei* Batı'da 135.000, Doğu'da 248.000 askeri içermekteydi. Bu bilgilere göre toplamda 600.000 olmak üzere Batı'da 248.000, Doğu'da 352.000 asker konuşlandırılmıştır. Diocletianus döneminde Ioannis'e göre 435.266 askerin, Zosimus'a göre 312 yılında da Constantinus ile Maxentius arasındaki savaşta en az 286.000 askerin⁸⁸⁴ bulunduğu değerlendirilerek *Notitia Dignitatum* ile ulaşılan 600.000 sayısı *Tetrarchia* ordusu için daha makul görünmektedir.⁸⁸⁵ Ayrıca Agathias, Roma ordusunun büyüklüğünün Iustinianus döneminde 645.000 kişiden 150.000 kişiye düştüğüne dair bilgi vermektedir.⁸⁸⁶ Agathias'ın verdiği bu bilgi ile *Tetrarchia* Dönemi'nin sonlarında Doğu'da bulunan 390.000 ve Batı'da bulunan 255.000 askerle birlikte ordunun toplam büyüklüğünün 645.000 olduğuna dair bir rakam ortaya çıkmaktadır.⁸⁸⁷ Bu durumda Agathias'ın verdiği asker sayısı ile *Notitia Dignitatum*'da yer alan asker sayısı bir birlerini destekler nitelikte kabul edilebilir. Tüm değerlendirmeler göz önüne alındığında Roma ordusunun büyüklüğünün *Tetrarchia* Dönemi'nde yaklaşık 600.000-650.000 gibi iki katına kadar çıktığı mümkün görünmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi olasılıklar da dahil ortalama 68 lejyonun, 94 *vexillationes*in, 90 *cohors*un, 63 *alae*,⁸⁸⁸ yaklaşık 46.000 donanma askerin ve diğer birliklerin var olduğu, lejyonların hala 6000 kişilik kuvvete sahip oldukları değerlendirildiğinde yukarıda verilen toplam asker sayısını destekleyecek şekilde Diocletianus'un asker sayısının tahminen en az 600.000 olduğu düşünülebilir. Bunların 408.000 lejyon askeri, 47.000 *vexillationes*, 54.000 *cohors*, 31.500 *alae*, 46.000 donanma askeri olduğu, dolayısıyla ulaşılan 586.500 den daha fazla bir asker sayısının olduğu kabul edilebilir.

⁸⁸⁴ Constantinus'un komutasında 90.000 piyade, 8.000 süvari bulunmaktadır. Maxentius'un komutasında ise 80.000 Romalı, 40.000 Kartaca kuvveti ve Sicilyalı askerler olmak üzere 170.000 piyade ile 18.000 süvari ile kuvveti bulunmaktadır. Zos. II.15.

⁸⁸⁵ LRE II, s. 683; Campbell, "The Army", s. 123; Santosuosso, 2001, s. 188.

⁸⁸⁶ Agathias, *The Histories*, V.13.7.

⁸⁸⁷ Syv  ne, 2015, s. 198.

⁸⁸⁸ Campbell, "The Army", s. 128.

3.1.3.2. Askere Alım

Diocletianus'un ordu reformu imparatorluğu askeri olarak daha güvenli hale getirmiş olsa da orduya asker toplanması ciddi bir problem haline gelmiştir. Yukarıda sözü edilen 35 yeni lejyonun eklenmesi iddia edildiği gibi eğer 1000 kuvvetinde olsaydı orduya asker toplama konusunda sorun oluşmamış olabilirdi. Fakat lejyonların hala 6000 kuvvete sahip olduğu ve özellikle yardımcı birimlerin sayısında da bir artış olduğu değerlendirildiğinde orduya adam toplama ihtiyacı önemli bir sorun haline gelmiş olmalıdır.⁸⁸⁹

Roma ordusunda gönüllülük esasına dayanan askerlik görevi sadece gerekli durumlarda vatandaşların orduya katılımını zorunlu kılmaktaydı. Fakat *Tetrarchia* Dönemi'nde asker toplanmasının sorun haline gelmesiyle uzun yıllar sonra ilk kez Roma vatandaşlarına mecburi askerlik hizmeti yükümlülüğü getirilmiştir. Aktif ya da emekli askerlerin oğulları fiziksel olarak askerlik hizmeti yapmaya uygun iseler mecburi görev yapmak zorunda kalmışlardır.⁸⁹⁰ Diocletianus tarafından çıkarılan bu karar, *Augustus* Constantinus döneminde 313 yılına ait bir yasa maddesinde mevcuttur ve *Tetrarchia* Dönemi'nde emekli askerlerin oğullarının fiziksel olarak yeterli olmaları durumunda askerlik hizmetine mecbur bırakıldıklarını doğrulamaktadır.⁸⁹¹ Yeni askerler en az beş adım on inç kadar boy uzunluğuna sahip olanlar arasından seçilmiştir. Kimliklerinin saptanması için vücutlarına dövme yaptırmışlardır. Askerler ve emekliler bazı yasal ayrıcalıklardan yararlanmışlardır.⁸⁹²

Belirli bir mesleği olmayanlara özellikle Roma'nın, Alexandria'nın, Antiochia'nın ve diğer büyük şehirlerin meydanlarında halkın parasıyla yaşayan işsiz çetelere doğrudan mecburi görev uygulaması getirilmiştir. Yasa maddelerinde askerlik hizmetinden kaçmak isteyenlerin başparmaklarını kestiklerine dair bilgiler bulunmaktadır ve asker kaçaklarına yönelik cezalar yine yasalarla belirlenmiştir.⁸⁹³ Mecburi hizmetin aynı vergi sistemine dayanan farklı bir türü kırsal bölgelere

⁸⁸⁹ Southern and Dixon, 2014, s. 31.

⁸⁹⁰ **LRE II**, s. 615; Treadgold, 1995, s. 9; Sidnell, Philip, **Warhorse Cavalry in Ancient Warfare**, London 2006, s. 280; Cosme, 2015, s. 328; Syv  nne, 2015, s. 200.

⁸⁹¹ **Cod. Theod.** VII.22.1, i  inde Clyde Pharr, **The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions**, Princeton University Press, 1952, s. 183. Bu yasa, 326 yılında Constantinus tarafından gazilerin o  ullarına yerel bir curia ya kaydolma veya orduda hizmet etme se  enekleri sunulurak de  iştirilmi  tir. **LRE II**, s. 615; Southern and Dixon, 2014, s. 67.

⁸⁹² Rees, 2004, s. 18.

⁸⁹³ **Cod. Theod.** VII.22.1.

3.1.3.3. Asker Maaşları

III. yüzyıl krizi boyunca sürekli yükselen enflasyon tüm devlet çalışanlarının maaşlarının düşmesinde etkili olmuştur. Özellikle ordu maaşında bir artış yapılamamış ve askerin alım gücü zayıflamıştır.⁸⁹⁹ Kriz öncesi asker maaşlarındaki son artış Septimius Severus, oğlu Caracalla ve Maximinus Thrax dönemlerinde yapılmıştır. Septimius Severus dönemine dair artış miktarı bilinmezken Caracalla'nın maaş miktarını iki katı kadar arttırmıştır. Ancak yapılan artış miktarına dair rakamların bulunmaması III. yüzyıl asker maaşlarının gerçek miktarının tespit edilmesini olanaksız kılmaktadır.⁹⁰⁰ Maximinus Thrax'tan sonra ise Diocletianus dönemine kadar asker maaşlarında bir artış olmamıştır.

Diocletianus dönemindeki *stipendium* (asker maaşı) miktarına dair kanıtlar Yukarı Mısır'daki askeri birliklerin maaşlarını ödemek için Panapolis'teki yetkililerin talebini, farklı birlikler için tahıl oranını, bağışları ve toplam maaş miktarını içeren Mısır papirüsleriyle sınırlıdır.⁹⁰¹ 299 ve 300 yıllarına tarihlenen bir papirüs, *Principatus* Dönemi'nde olduğu gibi, askerlerin yıllık bir maaşının hala üç taksitte ödendiğini kaydetmektedir. Bu belgeden bir *ala equites* ve lejyonerlerinin yılda 600 *denarius* aldığı, *cohort*lardaki piyadelere ise yılda yaklaşık 400 *denarius*un maaş olarak ödendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca *auxilia*lar her yıl 200 *denarius*luk erzak ödeneği almışlardır.⁹⁰² 300 yılına tarihlenen papirüs, ise Traiana II lejyonunun *praepositus* ve *equities promoti*si Leontius'un 1 Ocak'ta ilk taksit olarak 18.000 *denarius* maaş aldığını kanıtlamaktadır. Bu yıllık 54.000 *denarius* maaş anlamına gelmektedir.⁹⁰³

Askerlere ödenen temel maaş tutarı *annona* (tahıl dağıtımı), *donativum* (ikramiye), *vestis* (üniforma) ve silah tedarikiyle desteklenmiştir.⁹⁰⁴ III. yüzyılın rahatsız edici koşullarında devletin ordu maaşlarını ödememesi veya geç ödemesi alışılan bir durum haline gelmiş ve çoğu durumda aynı ödemeler nakit ödemelerin yerini almıştır.

⁸⁹⁹ Jones, Arnold Hugh M., "Inflation under the Roman Empire", *The Economic History Review*, New Series, 1953, 5 (3) s. 305.

⁹⁰⁰ Herod. III.8.4; IV.4.7; Alston, Richard, "Roman Military Pay from Caesar to Diocletian", *The Journal of Roman Studies*, 1994, 84, s. 114; Campbell, Brian, "The Severan dynasty", *The Cambridge Ancient History-The Crisis of Empire A.D. 193-337*, Second Edition. Vol. XII. Ed. A.K. Bowman-P. Garnsey-A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 17.

⁹⁰¹ P. Beatty Panop. 2, s. 61-65, 83-89; Campbell, "The Army", s. 126-127.

⁹⁰² P. Beatty Panop. 2, s. 83-89, 105; LRE II, s. 623; Duncan-Jones, 1990, s. 108; Southern and Dixon, 2014, 77.

⁹⁰³ P. Beatty Panop. 2, s. 89; Southern and Dixon, 2014, s. 79; Cowan, 2015, s. 15.

⁹⁰⁴ Jones, 1953, s. 312; Cowan, 2015, s. 14.

Başlangıçta silah, giysi ve yiyecek gibi temel malzemelerin ücretleri askerlerin maaşlarından kesilirken III. yüzyılda bu ihtiyaçların ücreti asker maaşlarının neredeyse tamamına denk gelecek şekilde önemli bir miktarını kesintiye uğratmıştır.⁹⁰⁵ Devam eden süreçte nakit ödeme sisteminin çökmesiyle ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için imparatorun emriyle aynı tahıl, et, yağ ve şarap gibi ürünlerin dağıtım sistemi olan *annona militaris* uygulanmıştır. Bir sefer veya iç savaş esnasında *praefectus*lar, generaller, valiler ve temsilciler ulaşabildikleri herhangi bir mal ile ordunun ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Ordu geçtiği her eyaletten veya bölgeden temel ihtiyaçlarını talep ederken yağmalamaya benzer bir şekilde davranarak aynı vergi türüne dönüştürdüğü sistemi suiistimal etmiştir. *Annona militaris* sisteminin bu şekilde kötüye kullanımı imparatorluğun iç huzurunu tehlikeye atmış ve sınır eyaletleri ile toprak sahipleri kendilerini orduya karşı korumak zorunda kalmışlardır. Ancak *Tetrarchia* Dönemi'nde Diocletianus da genişleyen ordunun yarattığı maliyeti azaltmak için ana ödeme şekli olarak *annona militaris* uygulamak zorunda kalmıştır. Çünkü askeri düzenlemeler için devletin oldukça fazla gelire ihtiyacı vardı ve *annona* sistemi ordu maliyeti için kolaylık oluşturmaktaydı.⁹⁰⁶

İmparatorların iktidara gelişlerinin yıl dönümleri, doğum günleri ve *consullük*leri onuruna her bir lejyonere dağıtılan 1250 *denarius*luk ikramiyeyle *caesar*ların *consullük*leri onuruna bu miktarın yarısı kadar dağıtılan ikramiyeler askerlerin gelirlerini arttıran tutarlar olmuştur. Mısır'da Traiana II lejyonunun *praepositus* ve *equities promotisi* olan Leontius, Diocletianus'un yedinci, Maximianus'un altıncı *consullüğünde*, Diocletianus'un iktidara gelişinin yıl dönümü ve doğum günü onuruna 2500 *denarius* ikramiye almıştır. *Augustus*lar Diocletianus ve Maximianus onuruna dağıtılan bağış miktarı düşünüldüğünde bu tutar asker başına 2500 *denarius*, *caesar*lar onuruna dağıtılan miktar ise ortalama 1200 *denarius* olmaktadır. Yılda 7500 *denarius* ve daha fazlasını kazanabilmekteydiler. Ancak *auxilia* birlikleri ikramiyelerden yılda 1200 *denarius* kazanarak lejyonerler kadar faydalanamamışlardır. Çok sayıda ödenen ikramiyelere rağmen askeri ödemelerin değeri enflasyonun etkisiyle yetersiz kalmıştır.⁹⁰⁷

⁹⁰⁵ Southern, 2004, s. 159.

⁹⁰⁶ Williams, 1997, s. 118; Southern, 2004, s. 159; Syv  nne, 2015, s. 201.

⁹⁰⁷ P. Beatty Panop. 2, s. 83-89; Jones, 1953, s. 312; LRE II, s. 623; Duncan-Jones, 1990, s. 106; Campbell, "The Army", s. 127.

Diocletianus, 301 yılında yayınladığı *Edictum de pretiis Rerum Venalium*'un (Tavan Fiyatlar Kararnamesi) önsözünde askerlerin fiyatların yüksekliği nedeniyle maaş ve ikramiyelerini satın aldıkları tek bir eşya ile tükettiklerinden yakınmaktadır.⁹⁰⁸ Roma halkının ve askerlerin daha fazla yağmalanmasının önüne geçmek için fiyat sabitlemesi yapan Diocletianus'un fermanında asker maaşları ve askeri ürünlerle ilgili bazı fiyatlar şöyledir⁹⁰⁹:

Asker maaşı: yıllık, 1800 *denarius*

Praetor maaşı: yıllık, 5500 *denarius*

Askeri tahıl ödeneği: yıllık, 5500 *denarius*

Askere ikramiye: dört yılda bir, 600 *denarius*⁹¹⁰

Askeri eyer: bir adet, 500 *denarius*

Babil tarzı geniş asker kemeri: bir adet 100 *denarius*

Askeri kışlık tunik 1 adet 75 *denarius*

Asker pelerini, en iyi kalitede 4000 *denarius*

Çivisiz asker botları, 1 çift 100 *denarius*

Asker ayakkabıları, bir çift 75 *denarius*

Equites sınıfı için ayakkabı, bir çift 70 *denarius*

3.1.3.4. Askeri Teçhizat

Diocletianus dönemi ordu yaşamı ve kültürü önceki imparatorların dönemine kıyasla farklılık göstermektedir. III. yüzyılın sonlarında lejyon birliklerine ait cirit, dikdörtgen kalkan ve bir tür mafsallı zırh olan *lorica segmentata* gibi teçhizatların kullanımı terk edilmişti.⁹¹¹ Piyadeler için tipik zırh, metal bir göğüs zırhı, yeni tarz miğfer ile birlikleri ayırt etmeye yönelik armalı oval ya da yuvarlak kalkan kullanılmıştır. Erken imparatorluğun kısa geniş kılıcı, Geç Antik Çağ'da eskrim

⁹⁰⁸ Graser, 1940, s. 314; **LRE II**, s. 623.

⁹⁰⁹ Murray, J., **An Edict of Diocletian Fixing a Maximum of Prices Throughout the Roman Empire**, A.D. 303, 1826, London, s. 39-50; Graser, 1940, s. 350-369; İznik, 2011, s. 116-124.

⁹¹⁰ Duncan-Jones, 1990, s. 106; İznik, 2011, s. 113.

⁹¹¹ Goldsworthy, Adrian, **Roman Warfare**, Cassel, London, 2000, s. 177; Rees, 2004, s. 18; Strobel, 2007, s. 179.

tarzında bir değişiklik olduğunu gösteren 70-90 cm uzunluğundaki *spatha* olarak adlandırılan kılıçla değişmiştir (Ek 7a).⁹¹² Saldırı silahları olarak *spiculum*, *verutum* ve *lancea* gibi isimlere sahip hafif ve ağır mızraklar kullanılmıştır.⁹¹³ Vegetius, *mattiobarbuli* ve *plumbatae* isimli kurşun ağırlıklı dartların Diocletianus döneminde kullanılmaya başlandığını ifade etmektedir. Illyricum’da konuşlanmış olan iki lejyonun *mattiobarbuli* silahını ustaca kullanmalarından dolayı silahla aynı isme sahip olduklarını, sonradan *Iovia* ve *Herculia* isimleri ile onurlandırıldıklarını belirtmektedir. Vegetius’a göre her bir asker kalkanlarının içine yerleştirilmiş beş *mattiobarbuli* taşımaktaydı.⁹¹⁴ 10-20 cm uzunluğunda olan kurşun ağırlıklı bu dartların her ikisi de kurşundan yapılma uçlara sahipti. Yaklaşık 100-200 gr ağırlığındaydılar.⁹¹⁵

Romalı askerler III. yüzyıl sonlarına kadar nadiren şapka ile tasvir edilmişlerdir. Ancak IV. yüzyıl yazarı Vegetius, miğfer takmaya hazırlanan askerlerin ağırlığa alışmak için *pannonia* olarak adlandırılan deri şapkalar taktıklarını ifade etmektedir.⁹¹⁶ Fakat Vegetius’un tarif ettiği şapkaların *Tetrarchia* Dönemi’nde ön plana çıkan *pilleus* isimli yuvarlak ve yassı biçimli şapkalar olduğu düşünülmektedir.⁹¹⁷ Geç Roma sanatında, askerler genellikle fes şeklinde bir şapka takmış olarak tasvir edilmiştir. Sicilya’da IV. yüzyıldan kalma Piazza Armerina Villası’ndaki Büyük Av mozaiği, fes biçimli şapka takan üç kişiyi ve Venedik’te San Marco Meydanı’nda bulunan *Tetrarchia* heykeli yine fes biçimli şapka takan dört *Tetrarchia* üyesini tasvir etmektedir.⁹¹⁸ *Tetrarchia* Dönemi fes biçimli şapkalar pürüzsüz ve pürüzlü bir dokuya sahip olarak en az iki çeşit olarak tasarlanmıştır. Pürüzsüz modelleri muhtemelen deriden veya keçeden, pürüzlü bir görünüme sahip olan modelleri ise yünden veya koyun postundan yapılmıştır.⁹¹⁹ Diocletianus’un Tavan Fiyatlar Kararnamesi, “*Pilleus yapmak için kullanılan yünlü koyun postunu*” listelemektedir ve şapkaların yumuşacık

⁹¹² Santosuosso, 2001, s. 190; Rees, 2004, s. 18; Bishop, Michael C. and Coulston, J.C.N., **Kartaca Savaşlarından Roma’nın Düşüşüne: Roma Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri**, çev. Samet Özgüler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 242-243; Bishop, Michael, C., **The spatha: The Roman Long Sword**, Weapon, 2020, s. 41.

⁹¹³ Pollard, 2006, s. 226

⁹¹⁴ Flavius Vegetius Renatus, I.17. Ayrıca bkz. Goldsworthy, 2007, s. 205; Vermaat, Robert, “Plumbatae”, **The Encyclopedia of the Roman Army**, ed. Yann Le Bohec, John Wiley & Sons, Ltd, UK, 2015, s. 754.

⁹¹⁵ Macdowall And Embleton, 1994, s. 57; Goldsworthy, 2007, s. 205.

⁹¹⁶ Flavius Vegetius Renatus, I.20.

⁹¹⁷ Sumner, Graham, **Roman Military Clothing (2): AD 200-400**, Osprey Publishing, 2003, s. 37; Bishop and Coulston, 2020, s. 261.

⁹¹⁸ Southern and Dixon, 2014, s. 123; Sumner, 2003, s. 37.

⁹¹⁹ Sumner, 2003, s. 37.

olduğunu ima etmektedir.⁹²⁰ Constantinus Takı'nda yer alan tasvirlerde de şapkaların dış tarafının kürklü olduğu görülmektedir. Şapkanın yün kaplaması, takan kişinin kafasına sağlam bir şekilde oturmasını sağlamaktaydı (Ek 7b).⁹²¹ Bu Roma askeri şapkalarının *tiara* olarak isimlendirilen Pers krallık tacından esinlenilerek tasarlanmış olabileceği belirtilmektedir. Cyreneli Synesius, imparator Carinus'un henüz hayatta iken bazı Sasani elçileriyle görüşmeden önce kelliğini gizlemek amacıyla bir şapka taktığından söz etmektedir. Söz konusu şapkanın fes biçimli şapka olabileceği öne sürülmektedir.⁹²² *Tetrarchia* heykellerinde ve kabartmalarında görülen şapkaların içinde veya ön bölümünde yer alan yuvalar mücevher veya değerli maden eklemek için tasarlanmıştır. Bu tasarım Geç İmparatorluk ve özellikle Doğu Roma döneminde kullanılan taç tasarımları ile uyumlu olarak değerlendirilmektedir.⁹²³

3.1.3.5. Askeri Üretim

Roma'da Cumhuriyet döneminden itibaren kurulmuş olan cephane atölyeleri, imparatorluğun başkentinde ve önemli kent merkezlerinde faaliyet göstermekteydi. Roma Devleti için askeri açıdan en önemli konu ordunun cephane ihtiyacının karşılanmasıydı. Fakat III. yüzyıl kriziyle birlikte ordunun savunma ihtiyaçları artmış ve paranın değer kaybetmesi asker maaşlarına da yansımıştı. Bunun sonucunda askerler temel ihtiyaçları haricinde cephanelik satın almak için gereken parayı da karşılayamaz hale gelmişlerdi. Ayrıca hizmet sürelerinin bitmesiyle cephaneliklerini orduya teslim etmek zorundaydılar ve görev sonunda cephaneliklerini teslim edenler bunun karşılığında çok az miktarda ödeme almaktaydılar. Orduda, askeri ihtiyaçlar için bir memnuniyetsizlik başlamıştı.

Diocletianus, cephane üretimiyle ilgili olan tüm sistemi ekonomi politikasına dahil ederek merkezileştirme ve devlet kontrolüne almak için bir düzenleme başlatmıştır. Dolayısıyla Roma'nın cephane atölyelerinin gelişimi *Tetrarchia* döneminde başlamış ve birçok yeni cephane atölyesi kurularak kurumsal bir yapıya

⁹²⁰ Frank, Tenney, **Rome and Italy of The Empire**, Vol. V., Octagon Books, New York, 1975, s. 348. Bkz. Ek 14. Tavan Fiyatlar Kararnamesi, Kararname Bölüm No VIII.15.

⁹²¹ Bishop and Coulston, 2020, s. 261.

⁹²² **Synesius Of Cyrene**, XII.1084/ <https://www.livius.org/sources/content/synesius/synesius-on-imperial-rule/synesius-on-imperial-rule-12/> 08.01.2022; Sumner, 2003, s. 37; Sumner, Graham, **Roman Military Dress**, The History press, 2009, Britain, s. 163.

⁹²³ Sumner, 2009, s. 165.

dönüştürülmüştür.⁹²⁴ Lactantius, Nicomedia’da kurulan bir silah atölyesinden söz etmektedir.⁹²⁵ Ioannes Malalas ise, imparatorun Antiochia’da ordunun ihtiyaçları için üç silah atölyesi ve yerel kullanım için de Edessa’da bir silah atölyesi kurdurduğunu belirtmektedir. Ayrıca Doğu sınırına yönelik tehditlerden dolayı özellikle Saraceni istilalarını göz önüne alarak Damascus’ta bir silah atölyesi inşa ettirmiştir.⁹²⁶ Mısır’da da cephane atölyelerinin faaliyet gösterdiği ve aslında kuruluşlarının Lucius Domitius Domitianus isyanına denk geldiği belgelerle doğrulanmaktadır.⁹²⁷ Ancak Diocletianus döneminde kurulan tüm bu yeni atölyelerin varlığının doğrulanması sadece Notitia Dignitatum ile mümkün olmaktadır. Notitia Dignitatum’dan elde edilen bilgilere göre Roma İmparatorluğu’nda IV. ve V. yüzyıllarda faaliyette olan on beşi Doğu’da, yirmisi Batı’da olmak üzere toplam otuz beş tane cephane atölyesi mevcuttur. Doğu bölgelerinde Damascus, Antiochia (iki tane), Edessa, Nicomedia (iki tane), Sardes⁹²⁸, Hadrianopolis, Marcianopolis, Thessalonica, Naissus, Ratiaria, Cappadocia Caesareasi, Cilicia’daki Irenopolis ve Horreum Margi’de atölyeler bulunmaktadır. Batı bölgelerinde ise Illyricum’da Sirmium, Aquincum, Carnuntum, Lauriacum ve Salonae kentlerinde olmak üzere beş, İtalya’da Concordia, Verona, Mantova, Cremona, Ticinum ve Luca olmak üzere altı ve Gallia’da ise Argentoratum, Matisco, Augustodunum’da iki tane, Suessiones, Remi ve Treberi kentlerinde dokuz atölye vardır. Atölyelerin çoğu kalkan ve zırh üretimi yapmıştır. Ağır süvari zırhını Doğu’da iki, Batı’da sadece bir atölye üretmiştir. Ok, yay ve iki tane mancınık atölyesinin ise sadece Batı’da kurulduğu görülmektedir.⁹²⁹ Notitia Dignitatum’un verdiği bilgiler doğrultusunda Malalas’ın Antiochia’da üç atölye kurulduğuna dair verdiği bilgi sadece iki atölye olarak doğrulanmaktadır. Mısır’daki atölyeler hakkında ise herhangi bir bilgi mevcut değildir.

⁹²⁴ Letki, Pior, “The State Factories (fabricae) During The Time of Tetrarchy”, **Studia nad kulturą antyczną** 5, Opole 2009, s. 54.

⁹²⁵ Lact. VII.9.

⁹²⁶ Malal. XII.38.

⁹²⁷ P. Beatty Panop. s. 118: I. 213-216; Letki, 2009, s. 54.

⁹²⁸ Sardes’teki atölyenin sahra ordusunun (comitatenses) oluşturulmasıyla bağlantılı olarak Constantinus döneminde kurulmuş olabileceğini düşük bir ihtimalle göz önünde bulunduranlar da mevcuttur. Bkz. Foss, Clive, **Byzantine and Turkish Sardis**, Monograph-Archaeological Exploration of Sardis; 4, Harvard University Press, 1976, s. 7.

⁹²⁹ Not. Dig. Or. XI.18-39, Oc. IX.16-39. Salonae, Concordia, Sardes ve Marcianopolis kentlerinde atölye varlığına dair epigrafik kanıtlar da mevcuttur. Bkz. Salonae için; **CIL** III.2043; Concordia için; **CIL** V, 8742, 8757; Sardes için; Foss, 1976, s. 7, 106 (no:1-2); Marcianopolis için; James, Simon, “The Fabricae: State Arms Factories of The Later Roman Empire”, **Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference**, Ed. J.C.N. Coulston, Oxford, 1988, s. 260.

Atölyeler genellikle hammaddelere yakın yerlerde, askeri yol güzergâhlarında ve yerel cephane üretiminin zaten mevcut olduğu müstahkem şehirlerde kurulmuştur. Yani sıra lejyon kamplarının içine kurulan atölyelerin olması da kuvvetle muhtemeldir.⁹³⁰ Bununla birlikte Batı’da yirmi atölye varken bu sayının Doğu’da on beş olmasının özel bir sebebinin olup olmadığı açık değildir. Bu durum ancak bölgesel askeri krizlere ve ihtiyaçlara bağlanabilmektedir. Örneğin kalkan ve zırh gibi genel ihtiyaçların üretimi Doğu’da ve Batı’da yoğun bir şekilde yapılırken ok ve yay gibi teçhizatların üretimi sadece Batı’da görülmektedir. Muhtemelen yay ve ok üretimi Doğu’da geleneksel olarak şehirlerde üretilmekteydi ve *Tetrarchia* Döneminde özel bir kuruluşa gerek duyulmamıştır.⁹³¹ Diğer yandan İspanya, Afrika ve Britannia’da herhangi bir cephane atölyesinin olmaması da ilginçtir. Çünkü *Tetrarchianın* oluşturulmasından sonra *Caesar Constantius Chlorus*’un İspanya ve Afrika üzerine düzenlediği seferleri, söz konusu bölgelerde de askeri krizlerin ve ihtiyaçların olabileceğini göstermektedir. Fakat isyanların bastırılması ve askeri krizlerin azalmasıyla bölgenin askeri önemi azalmış olmalıdır. Ayrıca sözü edilen bölgelerde bulunan askeri birlikler Roma ordusunun sadece küçük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Bu nedenle muhtemelen İspanya, Afrika ve Britannia eyaletlerine merkezi devlet atölyeleri yerine kalelerde ve hisarlarda yer alan atölyeler hizmet vermiştir.⁹³²

Notitia Dignitatum’a göre *Tetrarchia* Dönemi’nde var olan cephane atölyeleri bölgelerine ve üretim yaptıkları alana göre aşağıda listelenmektedir.⁹³³

⁹³⁰ Decker, Michael J., “Factories, Late Roman and Byzantine”, *The Encyclopedia of Ancient History*, ed. Roger S. Bagnall, K. Brodersen, Craige B. Champion, A. Erskine, and S. R. Huebner, Chichester, 2013, s. 2619; Bishop and Coulston, 2020, s. 285, 288; Boragno, Lorenzo, *The Iron of the Empire: The Production of Iron Made Military Equipment in the Province of Dacia (AD 106-AD 270)*, Doctoral Dissertation, Le Mans Université, 2021, s. 54.

⁹³¹ James, 1988, s. 262; Bishop and Coulston, 2020, s. 285-287; Letki, 2009, s. 56.

⁹³² Letki, 2009, s. 56; Bishop and Coulston, 2020, s. 287.

⁹³³ Not. Dig. Or. XI.18-39, Occ. IX.16-39. Ayrıca bkz. Nicomedia için; Lact. VII.9; Edessa, Damascus ve Antiochia için; Malal. XII.38; Macmullen, 1960, s. 31; Bishop and Coulston, 2020, s. 286.

Tablo 3.1. Tetrarchia Döneminde Var Olan Cephane Atölyeleri

Doğu (Orientis) Atölyeleri			Batı (Occidentis) Atölyeleri		
	Şehirler	Ürünler		Şehirler	Ürünler
1	Damascus	Kalkan ve Zırh	1	Sirmium	Kalkan, <i>Scordiscorum</i> * ve zırh
2	Antiochia	Kalkan ve Zırh	2	Aquincum	Kalkan
		Ağır süvari zırhı (Clibanaria)	3	Carnuntum	Kalkan
3	Edessa	Kalkan ve silah	4	Lauriacum	Kalkan
4	Kilikya Irenopolis	Mızrak	5	Salonae	Zırh
5	Cappadocia Caesarea	Ağır süvari zırhı	6	Concordia	Ok
6	Nicomedia	Kalkan ve zırh	7	Verona	Kalkan ve Zırh
		Ağır süvari zırhı	8	Mantova	Göğüs zırhı
7	Sardes	Kalkan ve Zırh	9	Cremona	Kalkan
8	Hadrianopolis	Kalkan ve Zırh	10	Ticinum	Yay
9	Marcianopolis	Kalkan ve Zırh	11	Luca	Spatharia**
10	Thessalonica	?	12	Argentoratum	Tüm zırh çeşitleri
11	Naissus	?	13	Matisco (Macon)	Sagittaria***
12	Ratiaria	?	14	Augustodunum (Autun)	Loricaria,**** balistaria, clibanaria*****
13	Horreum Margi	?	15		Kalkan
			16	Suessione	?
			17	Remi	Spatharia
			18	Treberi	Kalkan
					Mancınık (<i>Balistaria</i>)
			19	Ambianensis	Spatharia ve Kalkan

Cephane atölyelerinde ordu mensubu olan ve askeri hizmet için alınan yetenekli zanaatkârlar imparatora yıllık sabit bir üretim kotası sunma zorunluluğuyla çalışmışlardır. Her atölye bir ordu alayı gibi *praefectus praetorio* kontrolü altında bir

* *Scordiscorum*; Ordunun atları için eyer üreten atölyedir. P. Letki, a.g.m., 2009, s. 58. Atölyenin ismi muhtemelen Illyricum bölgesinde bir halk ismi olan Scordisci teriminden gelmektedir. https://latinlexicon.org/word_study_tool.php

** *Spatharia*, büyük olasılıkla iki uçlu geniş bir kılıç türü olan spatha teriminden gelmektedir ve kılıç üreten atölyenin ismidir. Letki, 2009, s. 58.

*** *Sagittaria*, ok anlamına gelen “Sagitta” teriminden türetilmiş olup, ok üretimi yapan atölyelerdir. Temel amaçlarından biri stratejik olarak uygun yerlere yerleştirilmiş olan sahra ordusunu donatmaktır. Letki, 2009, s. 57.

**** *Loricaria*, deri zırh anlamına gelen Lorica teriminden türetilmiş olup hafif süvariler ve yaya birlikleri için deri zırh üretimi yapan atölyedir. Letki, 2009, s. 58.

***** *Clibanaria*: Ağır süvariler tarafından kullanılan askeri teçhizatları üreten atölyedir. Letki, 2009, s. 57.

tribunus veya *praepositus* tarafından yönetilmiştir.⁹³⁴ 396 yılından itibaren ise atölyeler *magister officiorum*un yönetimi altında faaliyet göstermeye başlamıştır.⁹³⁵

3.1.4. Savunma Stratejisi

Diocletianus ve eş *augustus* Maximianus, askeri geçmişlerine dayanan tecrübeleriyle imparatorluğun ordu sistemi hakkında bilgiye sahip olan asker imparatorlardır. Ordunun, sınırların savunulmasında önemli bir iktidar aracı olduğunun ve bu anlamda ordu ihtiyaçlarının hayati öneme sahip olduğunun farkındaydılar.⁹³⁶ Buna bağlı olarak Diocletianus, imparatorluğun savunma stratejisine yönelik önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir.

Hadrianus döneminde imparatorluğun savunma stratejisi, sınırları çevreleyen sabit sınır hatlarından oluşmaktaydı. Sınır hatları boyunca inşa edilmiş olan kaleler, kuleler ve sürekli denetlenen açık hatların yerini hendek, çit ve savunma surları almıştır. Britannia’da modern Newcastle’dan Carlisle’a kadar uzanan 117 kilometrelik “Hadrianus Duvarı” savunma surlarından en ünlü olanıdır. Sabit sınır hatlarına ve surlara dayanan bu savunma sistemi, içerideki Romalıları dışarıdaki barbarlardan ayırarak sınırların belirginleştirilmesini temsil etmiştir.⁹³⁷ Hadrianus ve halefleri, tüm lejyonları potansiyel savaş alanlarına yakın sınırlara yerleştirmişlerdir. Söz konusu savunma stratejisi, imparatorluğun güçlü olduğu dönemde bir savunma sistemi olarak Marcus Aurelius dönemi sonrasındaki istilalara kadar önemli ölçüde fayda sağlamıştır. Ancak III. yüzyıldan itibaren bu savunma hatları düşman tarafından kolayca aşılabilmiş ve yetersizliği ortaya çıkmıştır. Eş zamanlı olarak farklı sınırlarda dış istilalara maruz kalan imparatorlukta savunma hatlarının kolayca aşılması nedeniyle işgalciler birçok yıkıma sebep olmuştur.⁹³⁸ Aurelianus tarafından Roma için, Probus tarafından ise Gallia kentleri için inşa edilen büyük savunma surları, dönemin istila sorunlarıyla birlikte

⁹³⁴ Macmullen, Ramsay, “Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire”, **American Journal of Archaeology**, 1960, 64 (1), s. 31; **LRE I**, s. 66; **LRE II**, s. 834; Macmullen, Ramsay, **Roman Government's Response to Crisis: A.D. 235-337**, Yale University Press, 1976, s. 157; Letki, 2009, s. 61. Diocletianus’un tahttan feragatinden sonra 307 yılında praepositus unvanına sahip olan Attius Insteius Tertullus yazıtlardan bilinmektedir. Yazıtta geçen “praeposito fabricae” unvanından dolayı Tertullus’un tüm atölyeler üzerinde kontrol yetkisine sahip olduğu düşünülmektedir. **CIL VI**, 1696; **PLRE I**, *Attius Insteius Tertullus* 6, s. 883; Letki, 2009, s. 61.

⁹³⁵ Not. Dig. Or. XI.18-39, Oc. IX.16-39; Macmullen, 1960, s. 31; Foss, 1976, s. 14.

⁹³⁶ Williams, 1997, s. 91;

⁹³⁷ Faulkner, 2017, s. 249.

⁹³⁸ Rees, 2004, s. 21; Chrissanthos, 2008, s. 178.

geleneksel savunma hatlarının inşasının devam ettiğini ortaya koymuştur.⁹³⁹ Gallienus, Claudius ve Aurelianus sabit sınır hatlarının savunulması için tüm çabaları bir kenara bırakarak esnek savunma sistemine dönmüşlerdi. Hareketli sahra ordusu ve piyadeler olabildiğince hızlı hareket etmeye başlamış ve Mediolanum ile Aquileia gibi stratejik şehirleri üs edinmişlerdir. Sürekli hareket halinde oldukları için sabit karargâhlar kurmak ve erzak taşımak yerine kendilerine daha küçük kaleler inşa etmişlerdir. Erzak ihtiyacı ise stratejik yollar boyunca kurulmuş olan depolardan tedarik edilmiştir. Esnek savunma sistemi düşmanın yenilmesinde etkili olmasına rağmen oldukça maliyetli olmuştur. Eyaletler yağmalanmış, Roma halkı mali açıdan zorlanmış ve imparator ordu tarafından korunmasız kalmıştır.⁹⁴⁰

Diocletianus ve meslektaşları, savunma sisteminin zayıflığı karşısında daha güçlü sabit kaleler, büyük bir hareketli sahra kuvveti, yedek piyadeler ile asker sayısındaki artışı kapsayan unsurları birleştirerek yeni bir derinlemesine savunma sistemine karar vermişlerdir. Bu stratejiyle başlıca amaçları isyancılar imparatorluk sınırlarına girdiklerinde onları yenmek değil gelecek istilalara karşı hareketli sahra birliklerini yeniden konuşlandırmak olmuştur. Bununla birlikte strateji, surlarla çevrili kasabaları, büyük ve küçük kaleleri, yol güzergâhlarındaki kaleleri, güçlendirilmiş özel çiftlikleri ve tahıl ambarlarını korumayı da içermektedir. Önemli olan bu yapıların saldırılara direnmeleri ve birbirleriyle iletişim halinde olan derin bir ağ içindeki konumlarıydı. Böylece bir düşmanın gözetleme kulelerini aşması durumunda bile savunmasız bölgeye ilerlemesini sağlayacak geniş ve kolay yolların kullanımı engellenmiş oluyordu. Yolların kullanımı büyük ölçüde engellenerek destek kuvvetlerinin bölgeye ulaşması sağlanıyordu. Sonunda hareketli sahra ordularının savaşı kazanması bekleniyordu. Ancak bir yenilgi durumunda ise yoğun bir asker kaybına uğramamaları için kaleleri geçici sığınma yerleri olarak kullanabiliyorlardı.⁹⁴¹ Dolayısıyla stratejik yollar aralıklarla inşa edilmiş kalelerle güçlendirilmiştir. Malalas, Sasanilere karşı kazanılan zaferden sonra Diocletianus'un Mısır'dan Sasani sınırına kadar olan sınır hatları üzerinde kaleler inşa ettiğini ve oralara sınır birlikleri yerleştirdiğini anlatmaktadır.⁹⁴²

⁹³⁹ Rees, 2004, s. 21.

⁹⁴⁰ Williams, 1997, s. 92.

⁹⁴¹ Williams, 1997, s. 92-93; Chrissanthos, 2008, s. 178.

⁹⁴² Malal. XII.40.

Diocletianus ile seleflerinin çalışmalarını birbirinden ayırmak kanıtların yetersizliği nedeniyle neredeyse imkânsızdır. Örneğin Probus, Carausius tarafından inşası devam ettirilen Britannia'daki Litus Saxonicum olarak adlandırılan kalelerin inşası çalışmalarını başlatmasıyla tanınmaktadır. Kanıtlar kalelerin hepsinin tek bir tasarım olmadığını, farklı zamanlarda ve muhtemelen farklı amaçlar için inşa edildiğini göstermektedir. Genel olarak 250 ve 300 yılları arasına tarihlendirilmektedirler. Bu kalelerden en ünlü olan Portchester kalesinin Carausius döneminde inşa edildiği belirtilmektedir. *Tetrarchia* imparatorlarının Britannia'yı yeniden Roma topraklarına dahil etme amacıyla düzenledikleri seferlerde Litus Saxonicum kalelerinin etkili bir savunma sağladığı ve başarılı olduğu görülmektedir. Probus, Ren ile Tuna'yı birbirine bağlayan Ren-İller-Tuna sınırı olarak tanımlanan yeni sınırın kurulmasına da öncülük etmişti. Diocletianus muhtemelen burada başlayan çalışmayı tamamlamıştır. Sarmatlara karşı sefer yaptıktan sonra bu topraklarda kaleler inşa ettirmiş olduğu düşünülmektedir. Ancak tarihlendirilmesi yapılamayan ve modern Devil's Dyke olarak bilinen toprak seti çalışmaları Diocletianus'a atfedilmektedir.⁹⁴³

297/298 övgü metninin yazarı Eumenius, Ren, Tuna ve Fırat sınırları boyunca *cohor*ların ve süvari birliklerin ordugâhlarının yeniden düzenlendiğinden söz etmektedir.⁹⁴⁴ Diocletianus ana tehdidin kuzeyde Sasaniler, güneyde göçebe Arapların olduğu Doğu sınırının yeniden düzenlenmesi ve güçlendirilmesi programının bir parçası olarak 293-305 yılları arasında müstahkem bir yol inşa ettirmiştir.⁹⁴⁵ Güçlendirilmiş garnizonlar ağının ve savunma sisteminin en iyi örneği olan bu yol, Bostra'dan Damascus üzerinden Palmyra'ya ve oradan Fırat üzerindeki Sura'ya kadar uzanan *strata diocletianadır* (Ek 13b).⁹⁴⁶ Bu yolun Damascus yakınlarındaki Palmyra ile Deyr Semali arasındaki 120 birimlik (193 km) bölümünün Sasani savaşından sonra inşa edilmiş askeri bir yol olan *strata diocletiana* olduğu tespit edilmiştir.⁹⁴⁷ Yol aslında ıssız bir çölün kenarından geçmekteydi. Göçebe akıncılar, kuzeydoğuya giden ve dağlarla

⁹⁴³ Rees, 2004, s. 20; Southern, 2004, s. 140, 154.

⁹⁴⁴ **Pan. Lat.** IX.18.4.

⁹⁴⁵ Luttwak, 1979, s. 203; Parker, S.T., "Strata Diocletiana", **The Encyclopedia of the Roman Army**, ed. Yann Le Bohec, John Wiley & Sons, Ltd, UK, 2015, s. 1.

⁹⁴⁶ Rees, 2004, s. 19; Lönnqvist, Minna, K. Lönnqvist, vd., "Tracing New Dimensions in the Roman Military Organization of the Eastern Limes", **The ICOMOS & ISPRS Committee for Documentation of Cultural Heritage**, ICOMOS, 2005, 1074, s. 1075; Corcoran, 2008, s. 241; Harries, 2012, s. 56; Parker, 2015, s. 1.

⁹⁴⁷ Williams, 1997, s. 95.

desteklenen askeri devriye yoluna ulaşana kadar değerli hiçbir şeyle karşılaşamazlardı. Bu yol boyunca, 20 milden (yaklaşık 32 km) daha kısa aralıklarla garnizon birliklerini içeren saldırıya dayanıklı kaleler inşa edilmiştir. İkisi Thelse ve Abiraca'da olmak üzere Damascus yolunu koruyan birinci sınıf süvari birliklerini içermektedir. Esas nokta üzerindeki iki ya da daha fazla lejyon yol üzerindeki kaleleri üs edinen ya da surlarla çevrili kasabalardaki hareketli kuvvetleri kontrol eden askeri bir *dux* tarafından yönetilmektedir. Damascus ve Palmyra arasındaki garnizonlar *dux foenicis* tarafından komuta edilmekte ve iki lejyondan oluşmaktaydı. Palmyra'da *Illyricorum I*, Danaba'da *Gallica III* lejyonları, dört birim *equites Illyriciani*, sekiz *equites indigenae*, yedi *alae* ve beş *cohors* bulunmaktaydı. Palmyra ve Sura arasındaki kuzey bölgesi *dux syriae* tarafından komuta edilmektedir. Ayrıca Oresa'daki *Scythica IV* ve Sura'daki *Flavia firma XVI* olmak üzere iki lejyona, dört *equites Illyriciani*, beş *equites indigenae*, iki *alae* ve dört *cohors* komuta etmiştir.⁹⁴⁸

Tetrarchia Dönemi'nde sınırların savunulmasını ve eyalet yönetim sisteminin kolaylaştırılmasını sağlamak amacıyla sınırlarda küçülmeye gidilmiştir. Her bölgede beklenen tehdit türüne göre kalıcı savunma hazırlıkları yapılmıştır.⁹⁴⁹ 287-288 yıllarında Diocletianus'un Sasanilerle diplomatik ilişkiler kurmasından sonra Syria eyaletinin güvence altında tutulması amacıyla Roma sınırı Fırat'ın ötesine taşınmış ve Circesium kenti güçlendirilmiştir.⁹⁵⁰ 298 yılında Mısır'da sınırı ilk katarakta çekmiş ve istilacı Blemmyae kabilesine karşı oluşturduğu tampon bölgeye Nobataeları yerleştirmiştir.⁹⁵¹ Yukarıda sözü edildiği gibi Sasaniler ve göçebe Arap kabilelerine karşı Doğu sınırının güvenliğini sağlamak amacıyla inşa edilen *strata diocletianan* da bölgesel savunma stratejisinin bir parçası olduğu söylenebilir.

3.2. Ekonomik Düzenlemeler

Tüm devletlerde olduğu gibi Roma'da da ekonomi devletle ve toplumla ilişkilidir. Roma'da toplumun refah seviyesi devletin gelirlerinin giderlerini karşılamasına, halkın ve özellikle askeri sınıfın memnun edilmesine bağlıdır. Bu memnuniyet ise güçlü bir ekonomi gerektirmekteydi. Roma bunu ilk iki yüzyıl başarabilmişse de III. yüzyılda

⁹⁴⁸ Harries, 2012, s. 56; Parker, 2015, s. 1.

⁹⁴⁹ Williams, 1997, s. 94-95.

⁹⁵⁰ Amm. XXIII.5.1-2; Bowman, 2005, s. 73; Harries, 2012, s. 56.

⁹⁵¹ Procopius, *History of The Wars* I-II, I.XIX.24-29, 29-35.

meydana gelen askeri anarşi ekonomiye de bir darbe vurarak toplumun refah seviyesini düşürmüştü. Roma parası değer kaybetmiş, ürün fiyatları hızla yükselmiş, halkın alım gücü zayıflamış ve askerlerin de satın alma gücünün düşmesi eyaletleri yağmalamalarına yol açmıştı. Ekonomik sorunları çözmeden bir refah ortamı sağlayamayacağını, eyaletler güvenliğin sağlanamayacağını ve iktidarının tehlikede olacağını bilen Diocletianus, devletin iktisadi alanlarında düzenleme başlatmıştır.

3.2.1. Diocletianus Öncesi Roma'nın Ekonomik Durumu

Roma İmparatorluğu'nda devletin geliri vergilerden, savaş ganimetlerinden ve maden üretimi gibi alanlardan elde edilmekteydi. Devletin en büyük giderini ise ordunun masrafları ve yine orduyla bağlantılı yapılan harcamalar oluşturmaktaydı. İmparator Augustus, Roma'nın tek egemeni olmasının ardından ilk olarak devlet bütçesine külfet oluşturan fazla asker sayını azaltmaya gitmiştir. Böylece askeri düzenlemeler kapsamında sözünü ettiğimiz gibi askeri görevini sürdürmek istemeyen askerler terhis edilmiş ve bunlara ödenen ikramiyeler Mısır hazinesi sayesinde karşılanmıştır. Augustus, sayısı 60 olan lejyonları azaltarak nihayetinde sayılarını 25'e indirmiştir. Askerlerin sadakatini sağlama kaygısını gütmeyerek maaşlarında ciddi bir değişiklik yapmamış, sadece *centurioların* kıdemlerine göre maaşlarını artırmıştır. Yine askerlere ödenecek olan ikramiyeleri karşılamak için *aerarium militare* isimli askeri bir hazine kurmuştur.⁹⁵² Augustus'un askeri düzenlemeleri sonrasında ekonomideki düzelmelerle neredeyse ikiyüz yıl boyunca imparatorlukta bir refah yaşanmıştır. Ancak devam eden yıllarda askeri giderlerin artması nedeniyle özellikle Septimius Severus döneminden itibaren vergi gelirleri ordunun iktidara olan sadakatini sarsmamak için belirli dönemlerde ikramiye olarak doğrudan askerlere aktarılmaya başlanmıştır. Ayrıca Septimius Severus ve Caracalla gibi imparatorlar askerlerin maaşlarını üçte bir oranında artırarak uzun vadede bir iyileştirmeye gitmeye karar vermişti. İmparatorlar aynı zamanda sikkelerdeki gümüş miktarını sürekli düşürmüşlerdir. Bununla birlikte Roma piyasasındaki fiyatlar da yükselmiş ve bir enflasyonun meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştur. III. yüzyıl askeri kriz döneminde özellikle yoğun bir şekilde devam eden savaşlar ve maliyetli sınır savunmalarının beraberinde gelen enflasyon, yüzyıllardır aynı oranlarda alınan vergilerin gerçek değerini düşürmüştü ve sikkelerdeki gümüş oranı da

⁹⁵² Boatwright, vd., 2022, s. 199.

iyice azalmıştır. Aurelianus döneminde sikkelerdeki gümüş oranının %5 olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle devletin içinde bulunduğu ekonomik koşullar askerlere ödeme yapılamamasına neden olmuştur. Askeri teçhizat, yiyecek ve giyecek gibi giderlerin masrafı askerlerin ücretlerinden kesilmeye başlamıştır. Nihayetinde bu temel eşyaların değeri asker maaşının bir kısmına ve bazen tamamına denk gelecek şekilde alım gücünü düşürmüştür. Alım gücü düşen askerler imparatorlardan bunun telafisini beklemişlerdir.⁹⁵³

İmparatorluğun askeri harcamalardan kısması mümkün değildi ve vergilendirmeyi artırmak ise politik olarak tehlikeliydi. Bu konuda Roma'nın ikinci imparatoru Tiberius'un (14-27) vergilendirme politikası örnek gösterilebilir. Tiberius, vergi mükelleflerinin yükünü artırmayı çözüm olarak görmemiş ve eyalet valilerine "*İyi bir çoban olmanın gerekliliği sürünün derisini yüzmek değil yününü kırmaktır*" cevabını vermiştir.⁹⁵⁴ Bu durumda imparatorlar ancak olağan vergilerin düzenli toplanması konusunda ısrarcı davranarak veya olağan üstü talepler dayatarak devletin giderlerini karşılayabilirlerdi. Ancak bu durumda halkın tepkisini çekmek kolay olurdu.⁹⁵⁵ Roma vatandaşlarının vergi yükünü artırarak tepki çekmek istemeyen Caracalla devlet gelirlerini artırmanın bir yolu olarak imparatorluğun tüm özgür bireylerine vatandaşlık hakkı tanımış ve vergiye tabi kılmıştır.⁹⁵⁶ Ancak Severus hanedanından sonra imparatorlukta meydana gelen istikrarsızlık nedeniyle vergi mükelleflerinin vatandaşlık görevlerini yerine getirmemeleri ve Roma parasının sürekli değer kaybetmesi nakit ödeme sisteminin çökmesine neden olmuştur. Neticede askerlere yapılan nakit ödemelerin yerini aynı ödemeler almıştır. Nakit ödeme sisteminin çökmesiyle ordu, çoğu zaman temel ihtiyaçlarını geçtiği bölgedeki halktan zorla alarak karşılamaya başlamıştır.⁹⁵⁷ Aurelianus askerlerin bu yağmalamaya dayanan zorla ele geçirme uygulamasına engel olmaya çalışmışsa da kalıcı bir çözüm olmamıştır.⁹⁵⁸

İmparatorların vergi sistemi, para birimindeki değerli maden oranının düşürülmesi veya aynı ödeme gibi yöntemlerle uyguladıkları değişiklikler ekonomik dengede bir

⁹⁵³ Özman, 2021, s. 237; Goldsworthy, 2022, s. 221-222.

⁹⁵⁴ Suetonius, *Tiberius*, XXXII.

⁹⁵⁵ Drinkwater, John, "Maximinus to Diocletian and The Crisis", **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 59; Martin, 2012, s. 163.

⁹⁵⁶ Cass. Dio. LXXVIII.9

⁹⁵⁷ Southern, 2004, s. 159.

⁹⁵⁸ SHA, **Div. Aur.** XXII.3, XXIV.3; Özman, 2021, s. 239.

istikrarsızlık yaratmış görünmektedir. Çünkü tüm çabalar enflasyon oranının artmasına engel olamamıştır. Ancak bu artış III. yüzyıldan itibaren daha da yükselmeye başlamıştır. Aşağıdaki tabloda imparatorluğun ilk üç yüzyılının tahmini olarak yıllık enflasyon oranı ve bu oranın III. yüzyılın sonlarına doğru artışı görülmektedir.⁹⁵⁹

Tablo 3.2. İmparatorluğun İlk Üç Yüzyılının Tahmini Olarak Yıllık Enflasyon Oranı

Tarih	İmparator	Tahmin edilen fiyat endeksi (<i>Denarius</i> , imparator Augustus dönemi= 100)	Yıllık ortalama enflasyon
MÖ 27-MS 14	Octavianus	100	% 0,7
MS 64	Nero	75 – 85	
200	Septimius Severus	200	
215	Caracalla	267	
250	Traianus Decius	300	3,65
274	Aurelianus	700	
293	Diocletianus	1400	22,9
301	Diocletianus	7000	

Tetrarchia sisteminin oluşturulduğu döneme kadar özellikle 250-293 yılları arasında enflasyon oranının %3,65 olduğu ve aslında ürün fiyatlarının yükselmemesinden dolayı devlet için endişe verici bir oran olmadığı ve normal bir enflasyon oranı olduğu tahmin edilmektedir. Fakat bu oran Diocletianus'un iktidara geldiği yıl olan 284 tarihinde tahmini olarak en az %5 oranına yükselmiştir.⁹⁶⁰

Roma, Augustus döneminden itibaren para politikasını iki yüzyıl boyunca zaman zaman gerçekleşen değer düşüşlerine rağmen ekonomik dengeyi koruyarak yürütmüştür. Augustus içeriği neredeyse saf 84 libra⁹⁶¹ gümüş *denariusu* ve 40-42 libra altın sikke *aureusu* tedavüle sokmuştur. Bir *aureus* 25 *denarius* değerindeydi. Nero (54-

⁹⁵⁹ Wassink, Alfred, "Inflation and Financial Policy under the Roman Empire to the Price Edict of 301 A.D.", *Zeitschrift für Alte Geschichte*, 1991, 40 (4), s. 465.

⁹⁶⁰ Jones, 1953, s. 317; Wassink, 1991, s. 466, 486, 490.

⁹⁶¹ *Libra*, Latince terazi anlamına gelen kütle ölçüsüdür. Kütle ise bir cismin sahip olduğu madde miktarıdır. Romalılar bir maddenin tam ağırlığını hesaplamak için temel ölçü birimi olarak librayı kullanmışlardır. Bir Roma librası yaklaşık olarak 323 gramdır. Bkz. Bunson, 2002, s. 592; Rathbone, Dominic, "Earnings and Costs: Living Standards and The Roman Economy (First to Third Centuries AD)", *Quantifying Roman Economy: Methods and Problems*, ed. A Bowman-A. Wilson, Oxford University Press, Oxford, 2009, s. 302; Alova, 2017, s. 345.

68) dönemine kadar dolaşımda kalan bu sikkelere zaman içinde uğradıkları aşınma sebebiyle oluşan değer kaybına karşı müdahale edilmiştir. Nero, gümüş içeriği ortalama %94 olan bir *denarius*u tedavüle sokarak ve altın sikkeyle birlikte ağırlıklarını hafifletmiştir. Traianus (98-117), *denarius*un gümüş içeriğini ortalama %85'e indirmiştir. Traianus, başarılı bir Dacia seferi sırasında krallığın altınlarını ele geçirerek dolaşıma sokmuş ve altın fiyatlarının düşmesini sağlayarak *denarius*un piyasada değer kaybetmesini engellemeye çalışmıştır. Marcus Aurelius (161-180) döneminde %74-77 gümüş içeriğiyle darp edilen gümüş paranın değer kaybı Septimius Severus döneminden itibaren belirginleşmiştir. Severus döneminde *denarius* %50 oranında gümüş içeriğiyle tedavüle sokulmuştur. Altın sikke *aureus* ise Nero dönemindeki oranıyla darp edilmeye devam etmiştir.⁹⁶² Septimius Severus savaş maliyetleri için *denarius*un değerini özellikle düşürmüştür. Çünkü imparator savaş sırasında paranın değerini düşürerek askerlerin maaşlarını artırmayı zorunlu bir politika olarak benimsemiştir. Bu politikasıyla henüz hayatta iken oğullarına açıkça askerlerini zenginleştirmelerini ve geri kalan insanları küçük görmelerini tavsiye etmiştir.⁹⁶³ İmparator Caracalla babasının tavsiyesine uyarak askerlerin maaşlarını artırmış ve Parth savaşının maliyetleri için ek bir ödeme yapmıştır. Para biriminde bir reform yaparak değeri düşmüş *denarius*un yerine modern numismatlar tarafından *antoninianus* olarak isimlendirilen yeni bir gümüş sikkeyi tedavüle sokmuştur. Caracalla, aynı zamanda altın sikke *aureus*un ağırlığını azaltmıştır.⁹⁶⁴ Halefi Macrinus (217-218) döneminde ortadan kalkan *Antoninianus* sikkesi Elagabalus döneminde daha düşük bir değerle tekrar tedavüle girerek piyasada *denarius*un değeri üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Bu nedenle *antoninianus* darbı kısa sürede tekrar durdurulmuştur. Roma sikkesine imparator müdahaleleri devam etmiş ve Severus Alexander'ın imparatorluğunda ise *denarius* %35 gümüş içeriğiyle piyasaya sürülmüştür. III. yüzyıl krizi boyunca hızlı bir şekilde değer kaybeden gümüş sikkenin Gallienus ve Claudius dönemlerinde ise gümüş içeriği iyice azaltılmış ve Roma gümüş parası neredeyse kalaydan ibaret hale gelmiştir. Böylece

⁹⁶² Michell, 1947, s. 2; Jones, 1953, s. 294; Wassink, 1991, s. 475; Corbier, Mireille, "Coinage and taxation: the state's point of view, a.d. 193–337", **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 334.

⁹⁶³ Cass. Dio. LXXVII.15.2; Harl, Kenneth W., **Coinage in the Roman Economy 300 B.C. to A.D. 700**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1996, s. 126-127.

⁹⁶⁴ Oman, Charles, "The Decline And Fall of The Denarius in The Third Century A. D." **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, Fourth Series, 1916, 16, s. 37; Harl, 1996, s. 128; Corbier, 2005, s. 334;

denarius piyasadan yok olmaya doğru gitmiştir. *Denarius*un yanı sıra *antoninianus*unda gümüş içeriğindeki azalma 270 yıllarına kadar *sestertius*⁹⁶⁵ ve *dupondius*⁹⁶⁶ gibi diğer Roma paralarının da dolaşımdan çekilmesine neden olmuştur.⁹⁶⁷

270 yılında iktidara gelen Aurelianus para birimi konusunda reform yapmaya çalışmış, %2.5'ten daha düşük bir gümüş içeriğine sahip olan *antoninianus* sikkesinin yerine gümüş oranını %5 olarak belirlediği 80 libra *aurelianus* sikkesini tedavüle koymuştur. Altın sikke *aureus* ise 50 libra darp edilmiştir.⁹⁶⁸ Fakat Aurelianus da para birimi düzenlemelerinde tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Severus hanedanından itibaren düzenli olarak paranın değer kaybetmesi sonrasında hızlı bir fiyat artışı ortaya çıkmış ve enflasyona sebep olmuştur. Kriz yıllarında bir askerin harcaması iki kat arttığı gibi temel gıda maddesi olan buğdayında fiyatı artmıştı. Ancak buğday mevsimsel dalgalanmalara ve yerel fiyat değişimlerine bağlı kalan bir ürün olduğu için imparatorluk genelinde satın alma gücünün değerlendirilmesi için uygun bir ürün değildir. Çünkü Roma, ihtiyacını karşılayacak miktarda buğday üretmekteydi ve kötü bir hasat dönemindeki fiyatlar bir sonraki hasat dönemine kadar yüksek olabilirdi. Ayrıca kara yolu ile taşınabilen mısır gibi bir ürünün taşıma maliyetinin yüksek olması nedeniyle bir bölge kıtlıkla karşı karşıya kalırken diğer bölgelerde ekonomik koşullar normal ilerlemiştir. Başka bir deyişle gıda ihtiyacını uzak bölgelerden temin eden şehirlerde normal olarak fiyatlar yüksek olabilirdi. Dolayısıyla kriz yılları boyunca böyle bir enflasyonun imparatorluk genelinde yaşanmasından ziyade savaşın vurduğu bölgelerde veya temel ihtiyaç ürünlerine uzak kalan kasabalarda yaşanmış olması daha muhtemel görünmektedir.⁹⁶⁹

⁹⁶⁵ *Sestertius*, çeyrek *denarius* (1/4) değerinde gümüş sikkedir. İmparatorluk döneminde bronz olarak da basılmıştır.

⁹⁶⁶ Bronz bir sikke birimidir. 2 *dupondius* 1 *sestertius*a eş değerdir.

⁹⁶⁷ Wassink, 1991, s. 481; Corbier, 2005, s. 335; Butcher, Kevin, "Antoniniani and Radiates", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 89; Strauss, 2019, s. 259.

⁹⁶⁸ Watson, Alaric, **Aurelian and The Third Century**, Routledge, London and New York, 1999, s. 126, 131; Corbier, 2005, s. 335-336; Özman, 2021, s. 236-237.

⁹⁶⁹ De Blois, Lukas, "The Crisis Of The Third Century AD. in The Roman Empire: A Modern Myth?", **The Transformation of Economic Life under the Roman Empire**, ed. Lukas De Blois and J. Rich, Brill, 2002, s. 216.

3.2.2. Diocletianus'un Ekonomi Politikası

Diocletianus dönemine kadar ekonomik sorunlarda bir çözüme ulaşılamamış, devletin harcamaları artmaya devam ederken gelirleri azalmıştır. Diocletianus'un asker sayısında artışa gitmesi *Tetrarchia* Dönemi ekonomi politikasını doğrudan etkileyen en önemli faktör olmuştur. Askeri harcamalara ek olarak Diocletianus, Roma'daki devasa hamamları, yaşlılığında vakit geçirdiği Spalatum'da bulunan imparatorluk sarayı, Lactantius'un sözünü ettiği Nicomedia'daki saraylar, konutlar ve bazilikalar da dahil olmak üzere sürdürdüğü inşaa faaliyetleriyle devletin gelirlerinin çoğunu eritmiştir.⁹⁷⁰ Yine de devletin gelirlerini fazlasıyla tüketen her zaman ordu olmuştur. Diocletianus seleflerinden farklı olarak vatandaşlar üzerinde vergi yükünü artırmayı tercih etmiştir. Gerekli olan vergi reformu için Diocletianus, yenilikte ve sistematikleştirmede yeteneğini göstererek mevcut uygulamaları imparatorluğun tüm topraklarını ve servetini kapsayacak şekilde yeni bir ekonomi politikasına dönüştürmüştür. Ordu üzerinde yaptığı reformlarda asker sayısını artırması daha fazla maliyet gerektirmiştir. Diocletianus devletin gelirlerini artırmak için mevcut duruma bir ordunun levazım müdürü gibi yaklaştığı iddiasında da bulunmaktadır.⁹⁷¹ Bunun sonucunda ordunun ihtiyacını karşılamaya yönelik aynı vergiler yaygınlaştırılmış ve bu vergi türü özellikle sınır bölgelerinde imparatorun emriyle artırılmıştır. Buna bağlı olarak askerlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması için geçmişte de selefleri tarafından kullanılan aynı tahıl, et, yağ ve şarap gibi ürünlerin dağıtımı olan *annona militaris* uygulamasını daha sistematik hale getirerek tekrar uygulamaya koymuştur. Bir yıl boyunca askerlerin beslenmesi için gerekli olan arpa, buğday, yağ, şarap, domuz eti, zeytin ve tuz gibi ürünler imparatorun özel emriyle *annona* yöneticileri tarafından zorunlu bir aynı vergi olarak toplanmıştır. *Annona* sisteminin doğrudan tarım ürünleriyle bağlantılı olması nedeniyle toprak mülkiyeti bulunmayan kasaba sakinleri bu vergiden muaf tutulmuştur. Kuzey İtalya sakinleri tahıl tedarikini sağlamakla yükümlü tutulmuş ve bölge *regio annonaria* olarak isimlendirilmiştir. *Regio suburbicaria* olarak isimlendirilen İtalya'nın diğer bölgeleri ise Roma'nın sığır, şarap, odun ve kireç gibi ihtiyaçlarını sağlamaktan sorumlu tutulmuştur.⁹⁷²

⁹⁷⁰ Lact. VII.8-12.

⁹⁷¹ Williams, 1997, s. 118-119.

⁹⁷² Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 399; Akşit, 1970, s. 236-237; Cameron, 1993, s. 36; Martin, 2012, s. 174.

3.2.2.1. Vergiyle İlgili Düzenlemeler

Diocletianus, devletin gelirlerini artırmak amacıyla toplum üzerinde baskı yaratacak olan bir politika izleyerek mevcut vergileri artırmanın yanı sıra yeni vergi uygulamaları da başlatmıştır. İmparatorluk genelinde tüm halk nüfus sayımlarının ardından çeşitli vergilere tabi tutulmuştur.

3.2.2.1.1. Vergi Beyannamesi ve Nüfus Sayımı

Diocletianus'un değişikliğe gittiği vergilendirme politikası *indictio* (vergi beyannamesi) ve *census* (nüfus sayımı) sistemleri ile tanımlanmaktadır. Yeni vergi düzenlemelerinin uygulanması için başlangıçta devletin bir sonraki yıl ihtiyaç duyacağı bütçe tahminini devletin toplam ihtiyaçlarına göre talep ettiği vergi miktarını beyan eden bir vergi beyannamesi yayınlamıştır. Devlet tarafından yürütülen bir nüfus sayımı yoluyla da tahıl tedarikini sağlamak zorunda olan vergi mükelleflerinin sayısı belirlenmiştir. Her beş yılda bir daha sonra da on beş yıllık bir döngüde birleştirilen sayımlar yapılmıştır. Sayımlarla birlikte yayınlanan vergi beyannamesinde tahmin edilen tutarın yeterli olmadığı anlaşıldığında, acil durum değerlendirmesi yapılarak *superindictio* ismiyle ek bir liste yayınlanmıştır. Seleflerinin haciz, para cezası, gümüşün ayarını bozma ve keyfi yağmalama gibi geçici mali önlemlerinin yerine, Diocletianus yasal ve düzenli olarak hükümetin ihtiyacı olan mali bütçeyi elde etmek için düzenli bir sistem oluşturmuştur. Bu sistem ilk kez 287 yılında Mısır'da uygulanmıştır. Vergi beyannamesinin Diocletianus'un iktidara gelmesinden üç yıl sonra, *Tetrarchianın* oluşturulmasından ve Mısır'ın iki eyalete bölünmesinden yıllar önce uygulanması ilginçtir.⁹⁷³ Bu anlamda Diocletianus'un henüz bir asker iken Roma'nın içinde bulunduğu duruma yakından şahit olması nedeniyle iktidara gelir gelmez reformlar planladığını söylemek mümkündür.

İlk kez 287 yılında yayınlanan vergi beyannamesi 288, 292 ve 297 yıllarında yine Mısır'da tekrarlanmıştır.⁹⁷⁴ Diocletianus, geçmişte uygulamaya konulan vergi yükünün gerekli olduğunu ama eşit olmayan bir şekilde yapıldığını iddia ederek bu durumu değiştireceğini bildirmiştir. Böylece 16 Mart 297 tarihinde Mısır valisi Aristius Optatus,

⁹⁷³ Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 400; Rees, 2004, s. 38; Fisher, 2022, s. 501; *Indictio* uygulaması 312 yılında on beş yıllık bir döngü haline gelene dek istikrarlı bir düzen kurulmamış olsa da beş yılda bir yapılmıştır. Harries, 2012, s. 59.

⁹⁷⁴ Rees, 2004, s. 38.

imparatorluk emriyle vergilerin artık eşitlik ölçüsü temelinde *iugum* (vergilendirilebilir arazi) ve *caput* (kelle, baş) hesaplanmasına göre toplanacağını bildiren bir ferman yayınlamıştır.⁹⁷⁵ Söz konusu ferman:

“Mısır’ın en seçkin praefectus’u ilanen bildiriyor:

En ihtiyatlı imparatorlarımız Augustus Diocletianus ve Augustus Maximianus, en soylu Caesarlar Constantius ve Maximianus (Galerius) vergilerin toplanması konusunda bazı vergi mükelleflerinin ağır yük altına girdiklerini ve bir kısmının da hafif bir şekilde vergilenmeden etkilendiklerini öğrendiler. Eyalet halkının yararına bu yıkıcı ve kötü uygulamayı durdurmaya ve vergilendirmede uyulması gereken daha faydalı bir sistem oluşturmaya karar verdiler.

Yayımlanan ferman dan ve ekli tablodan (nüshalarını bu fermanla birlikte halka duyurmak için hazırladığım), herkes toprağın niteliğine göre her bir aroura (arura)⁹⁷⁶ üzerindeki vergiyi ve köylülerin her birinden alınan vergiyi ve vergi mükellefligi için alt ve üst yaş sınırlarını öğrenebilir. Böylece eyalet halkına çok cömert davranıldığı için vergilerini imparatorluk kanunlarına göre tüm hevesleriyle ödemeye özen gösterirler ve tahsildarların onları zorlamasını beklemesinler. Zira ödemelerin tamamlanması herkesin sorumluluğudur ve böyle bir lütuftan sonra herhangi bir kimse aksini yaparken yakalanırsa tehlikede olacaktır. İmparatorlarımızın ve caesarlarımızın cömertliğinden bir an önce herkesin haberdar olması için her şehrin magistratlarına ve liderlerine kutsal fermanın büyük tablosunun ve fermanın nüshasının tüm köylere ve yörelere gönderilmesi emredildi. Her türlü vergi tahsildarları faaliyetlerini tüm yetkileriyle yönetmeyi unutmamalı; çünkü onlardan biri günah işlerken yakalanırsa, ölüm cezasına çarptırılır.”⁹⁷⁷ bilgileri verilmektedir.

⁹⁷⁵ Segrè, Angelo, “Studies in Byzantine Economy: Iugatio And Capitatio”, **Traditio**, 1945, 3, s. 101; **LRE I**, s. 61-62; Goffart, Walter, **Caput and Colonate: Towards a History of Late Roman Taxation**, University of Toronto Press, Toronto, 1974, s. 34; Barnes, 1982, s. 230-231; Rees, 2004, s. 38.

⁹⁷⁶ Mısır’da ekilebilir arazi için kullanılan Grekçe ölçü birimi terimdir. Alan ölçüsü olarak kenarları 100 cubit (her biri 52.5 cm) olan bir kareye yani 2.756 m²’ye karşılık gelmektedir. Roma Filistin’inde aurora, iki iugerum’a (5.046 m²) denk gelmektedir. Ayrıca arazi vergisi için Mısır’da *iugatio* karşısında kullanılan teknik terim ise “*aruratio*” idi. Segrè, 1945, s. 107, dp. 29, 108-109; Mlasowsky, A., “Aroura”, **Brill’s New Pauly, Encyclopaedia of The Ancient World**, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, Antiquity, Vol. II, Leiden-Boston, 2007, s. 19.

⁹⁷⁷ P.Chair.Isidor.1.<http://ipap.csad.ox.ac.uk/4DLink4/4DACTION/IPAPwebquery?vPub=P.Cair.Isid.&vVol=&vNum=1/19.06.2020/> <https://papyri.info/ddbdp/p.cair.isid;;1/19.06.2020/> Ferman ve çevirisi için ayrıca bkz. Lewis and Reinhold, 1955, s. 461-462; **LRE I**, s. 61-62; Rees, 2004, s. 158; Potter, 2004, s. 333-334; Harries, 2012, s. 59-60.

3.2.2.1.2. Vergilendirme Sistemi

Aristius Optatus'un fermanından da yorumlanabileceği gibi Diocletianus'un mali politikasındaki en önemli yeniliklerden biri temelde *annona* sistemi ilkelerine dayanan hem arazi birimini hem de insani iş gücünü ölçen iki yeni birimi uygulamaya koymasındır. Bunların biri vergilendirilebilir arazi üzerinden alınan toprak vergisi *iugatio*, diğeri ise bireylerden kişi başına alınan kelle vergisi *capitatio* isimli nakdi vergi sistemidir. Arazi üzerinden değerlendirilen vergi, arazinin verimliliğine, pulluk kapasitesine, mahsulün türüne ve bir insanın geçimini sağlayacak kadar verilen emek miktarına göre değişmekteydi. Kelle başına alınan vergi ise bir çiftlik veya mülkteki insan sayısından ziyade iş gücü emeğine göre alınmaktaydı.⁹⁷⁸ Diocletianus'un sistemine göre emek verilmeyen toprak parçası cansız bir şeydi ve vergilendirilebilir araziye eken bir kişi gerekmekteydi. Dolayısıyla her iki birim birbirinden ayrı düşünülemezdi ve orantılı olmak zorundaydı.⁹⁷⁹

Arazi vergisinin temelinde olan *iugum* birimi, Diocletianus'un vergi sisteminin kalbi olmuştur. Roma dünyasında *iugum*, bir arazinin mali birimini belirtmek için kullanılan resmi bir ölçü anlamına gelmekteydi. *Iugum*, Roma'da arazi ölçüsü olarak kullanılan *iugerum*⁹⁸⁰ türemiştir ve teorik olarak bir kişinin hane halkının geçimini sağladığı tarım yapılabilen alandır.⁹⁸¹ Yeni sistemin uygulanmasındaki ilk adım vergi mükelleflerinin arazileri ve haneleri hakkında bilgi toplamak olmuştur. İmparatorluk toprakları yeniden ölçülerek ekilebilir toprakların büyüklükleri *iuguma* dayalı vergilendirme miktarı için yeniden hesaplanmıştır. *Iugumun* boyutu arazinin bir ovada veya dağ yamacında bulunmasına, toprağın verimliliğine ve yetiştirilen ürün türüne göre belirlenmiştir. En ayrıntılı sistem Suriye'de uygulanmıştır.⁹⁸² V. yüzyılın sonlarına tarihlenen aslen Grekçe olan ve daha sonra *Leges Saeculares* başlığı ile Latinceye çevrilen bir yasa koleksiyonunda Suriye'de yapılan değerlendirmelerden söz edildiği

⁹⁷⁸ Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 400; Duncan-Jones, Richard, **Structure and Scale in The Roman Economy**, Cambridge University Press, 1990, s. 200; Cameron, 1993, s. 36; Harries, 2012, s. 59.

⁹⁷⁹ Rostovtzeff, 1926, s. 465-466; Ostrogorsky, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 37.

⁹⁸⁰ Yaklaşık olarak 2.523 m²'ye eşdeğer Roma arazi ölçü birimidir. Schulzki, H.J., "Iugerum", **Brill's New Pauly, Encyclopaedia of The Ancient World**, Vol. VI, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, Antiquity, Leiden-Boston, 2007, s. 1033-1034.

⁹⁸¹ **LRE** I, s. 62; Duncan-Jones, 1990, s. 200-201; Cameron, 1993, s. 36.

⁹⁸² Arnold, 1879, s. 199-200; Rostovtzeff, 1926, s. 465; Ensslin, "The Reforms of Diocletian", s. 400; Jones, A.H.M., "Census Records of the Later Roman Empire", **The Journal of Roman Studies**, 1953, 43, s. 49; **LRE** I, s. 62; Harries, 2012, s. 60.

belirtilmektedir. Metinde yer alan değerlendirmelerden yapılan alıntıya göre *Iugum*, Diocletianus döneminde bir ölçü birimi olarak tanımlanmış ve kanunlaştırılmıştır. 10 *plethron*⁹⁸³ üzüm bağı oluşturan 5 *iugera* 1 *iuguma* eşittir. 40 *plethron* (12000 m2) yapan 20 *iugera* (12000 m2) ekilebilir arazi bir *iugumun* *annonasını* verir, yaşlı zeytin ağaçlarının 220 *perticasi*⁹⁸⁴ (660 m2) bir *iugum* *annonası* verir ve dağ zeytini ağaçlarının 450 *perticasi* (1350 m2) bir *iugum* *annonası* verir.⁹⁸⁵ Bu nedenle Suriye'deki vergi memurunun *iugum* eşdeğerini hesaplamak için ekilen ürünün türünü, ağaçların yaşını ve arazi tipini dikkate alarak *pertica*, *plethron* ve *iugerum* ile dengelemesi gerekmektedir. Aynı yasa metinlerine göre dağlık alanların ise özel olarak değerlendirildikleri anlaşılmıştır. Değerlendirme sırasında yönetim tarafından bazı adamlara resmi yetkiler verilmiştir. Bunlar diğer bölgelerden diğer dağ sakinlerini çağırdılar ve tahminlerine göre dağlarda ne kadar arazinin bir miktar buğday veya arpa ürettiğini, yani verimliliklerini değerlendirmelerini istemişlerdir. Bu şekilde ekilmemiş araziye, sığırlar için mera arazisini, maliyeye ne kadar vergi vermeleri gerektiğini de değerlendirmişlerdir.⁹⁸⁶

Vergi mükelleflerinin arazinin niteliğine göre belirleneceğini ifade eden Aristius Optatus fermanında aynı zamanda bireylerin alt ve üst yaşına göre belirleneceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla ferman yeni bir nüfus sayımının yapılması gerektiğini belirtmektedir. Yani her bireyin vergi yükümlülüğü beş yılda bir yenilenecek olan nüfus sayımları sayesinde belirlenecektir. Yeni değerlendirmeye bir temel oluşturmak için imparatorluk genelinde bir dizi nüfus sayımı yapılmıştır. Vergi beyannamesi sisteminin 287'de Mısır'da başlamış olmasından dolayı nüfus sayımlarının da 287 yılında *Tetrarchianın* oluşumundan önce başladığı söylenebilir. Çünkü 296 sonları ve 297 yılının başlarında Mısır'da patlak veren ve 298 yılında bastırılan Domitius Domitianus

⁹⁸³ *Plethron*, 100 fit kare uzunluğunda, yaklaşık 31 metreye denk gelen Antik Yunan ölçü birimidir. Latince *iugeruma* karşılık gelmektedir. Schulzki, H.J., "Plethron", **Brill's New Pauly, Encyclopaedia of The Ancient World**, Vol. XI, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, Antiquity, Leiden-Boston, 2007, s. 381.

⁹⁸⁴ *Perticae* (Tek. *Pertica*), Roma arazisi için yaklaşık olarak 2,96 metreye denk gelen bir uzunluk ölçüsüdür. Aynı zamanda asmalara dikilen çubuklara verilen bir isimdir. Schulzki, H.J., "Pertica", **Brill's New Pauly, Encyclopaedia of The Ancient World**, Vol. X, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, Antiquity, Leiden-Boston, 2007, s. 853-854.

⁹⁸⁵ Lewis and Reinhold, 1955, s. 462; **LRE I**, s. 62; Goffart, 1974, s. 33.

⁹⁸⁶ Lewis and Reinhold, 1955, s. 462; Cameron, 1993, s. 36; Harries, 2012, s. 60.

isyanının nedenlerinden birisinin nüfus sayımı ve vergi yükü olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸⁷ Ancak sadece Mısır'a bakılarak tüm imparatorluk genelinde nüfus sayımlarının 287 yılında başladığını söylemek doğru bir değerlendirme olmayacaktır. Söz konusu tarihte sadece nüfus sayımı planlamalarının yapılmaya başlandığını ve Aristius Optatus fermanının bu sürecin sadece bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Sayımlar her eyalette, her *dioecesiste* farklı tarihlerde ve muhtemelen farklı prosedürlere dayalı bir şekilde yürütülmüştür. Çünkü geniş sınırlara sahip imparatorluk topraklarının bir bütün olarak düşünülmesi veya eyaletlerdeki farklılıkların gözatilmemesi sistemi başarısızlığa sürükleyebilirdi. Dolayısıyla her eyalete yönelik kurallar farklı uygulanmış olabilir. Ancak sayımların hangi eyalette, hangi tarihte ve ne şekilde yapıldıklarına dair bilgiler yetersiz kalmaktadır. Mevcut kanıtların çoğu Suriye ve Mısır gibi Doğu eyaletlerinden elde edilirken İspanya ve Britannia gibi Batı eyaletleri için bilgiler yok denecek kadar azdır. Lydia, Karia ve Asia eyaletlerine ait nüfus sayımı kayıtları mevcuttur. Ancak hiç birinin tarihi belli değildir. Nüfus sayımından görevli olan *censitorlar* 293 yılında *Tetrarchianın* oluşturulmasından önce de aktif bir şekilde Suriye ve Arabistan'da görevlerini yürütmekteydiler.⁹⁸⁸

Nüfus sayımlarına tanık olan Lactantius, Galerius'un 305'te *augustus* olarak tahta çıkmasından sonra 306 yılında Nicomedia'da yaptığı bir nüfus sayımından söz etmektedir. Lactantius'un ifadesine göre yapılan nüfus sayımı herkes için bir felakete dönüşmüştür. Çünkü küçük ya da büyük tüm araziler ölçülmüş, tüm hayvanlar kayıt altına alınmış, üzüm asmaları ve ağaçlar sayılmıştır. Köy ve kasaba halkı kentlerde birleştirilmiştir. Sayımdan hiçbir bireyin kaçmasına izin verilmemiş ve işkenceler uygulanmıştır.⁹⁸⁹ Lactantius'un ifadelerinden Galerius'un zulme dayalı bir nüfus sayımı uyguladığını görmekteyiz. Fakat *Tetrarchia* Dönemi'nde sayımların şiddet içerip içermediğine dair kanıtlarımız olmamasına rağmen kayıt altına alınan her şeyin aynı olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Doğu eyaletlerinde Diocletianus'un, Suriye valisine yazdığı bir kararda vergi yükümlülüğünü bildirmiş olan kırsal bölge sakinlerinin başka bir yere çağırılmamasını emrettiği üzere sayımların yalnızca kırsal

⁹⁸⁷ Rees, 2004, s. 38; Domitius Domitianus isyanı için bkz. Birinci Bölüm, Siyasi Olaylar, *Tetrarchia* Dönemi siyasi olaylar, Lucius Domitius Domitianus ve Achilles'un İsyanı.

⁹⁸⁸ Jones, 1953, s. 49; *LRE I*, s. 62; Cameron, 1993, s. 37; Potter, 2004, s. 333; Harries, 2012, s. 60.

⁹⁸⁹ Lactantius, XXIII.1-9.

bölgelerde yürütüldüğünü söylemek mümkündür.⁹⁹⁰ Benzer bir şekilde 311 tarihli bir Constantinus yasasında Diocletianus döneminde kent halkının vergi değerlendirmelerinden dolayısıyla sayımlardan muaf tutuldukları vurgulanmaktadır.⁹⁹¹ Fakat yukarıda sözünü ettiğimiz Lactantius'un ifadelerine göre Galerius döneminde bu durum değişmiş ve sayımlara kent halkı da dahil edilmiştir. Mısır'da, 301, 305, 308 ve 314 tarihli dört tahsilat belgesi, başka bir yerde izi olmayan kent sakinlerinin kelle vergisi ödemelerini kaydettiği belirtilmektedir. Burada belki de Galerius'un etkisi altında kalan Diocletianus'un saltanatının sonlarına doğru kent nüfusunu da sayımlara dahil ettiği ve Maximinus Daia'nın da saltanatı sırasında bu uygulamayı devam ettirdiği anlaşılmaktadır.⁹⁹²

Nüfus sayımlarıyla ilk kez insanlar ve servetleri birleştirilmiştir. Meyve bahçesi, üzüm bağı, her türlü işçi, köle, çocuk, at, öküz, domuz ve nerdeyse her türlü kaynak listelenmiştir. Thera, Lesbos ve diğer adalardan gelen vergi belgeleri sayesinde hayvanların, kölelerin ve kolonilerin ayrıntılı bir listesinin yapıldığı bilinmektedir. 298 yılında yapılan nüfus sayımına ait bir Mısır papirüsünden Caranis'ten bir kişinin 24 zeytin ağacına sahip olduğu, Theadelphia'dan bir kişinin ise tarıma açılmış özel bir arazinin iki *arouras*ına sahip olduğu anlaşılmıştır. Arazi üzerindeki hayvan sayısı da insanlarla aynı tutulmuş ve bir iş gücü parçası olarak *capitatio animalium* ismiyle değerlendirmeye alınmıştır.⁹⁹³

Gerek Diocletianus döneminde gerek *Tetrarchia* sonrası dönemde bireyler bazında nüfus değerlendirmeleri farklı şekillerde yapılmıştır. Mısır'da eski uygulamalar temel alınarak sadece erkekler sayılmıştır. Suriye, Illyricum ve Dalmatia'da erkekler ve kadınlar tam bir kelle olarak sayılırken Pontica, Trakya ve Asia'da bir kadın yarım kelle olarak sayılmıştır. Doğu'nun *praefectus praetoriosuna* hitaben yazılan 386 tarihli bir yasa, eskiden bir erkek veya iki kadın bir kelle olarak kabul edilirken, artık dört kadının veya iki buçuk erkeğin bir kelle olarak kabul edileceğini emretmektedir. Optatus'un fermanında sözünü ettiği gibi bölgeden bölgeye değişen vergi yükümlülüğü için alt ve üst yaş sınırları belirlenmiştir. Suriye'de erkekler 14 yaşından 65 yaşına kadar, kadınlar

⁹⁹⁰ **Cod. Iust.** XI.55.1, içinde Kehoe, Dennis P., "Eleventh Book", **The Codex of Justinian: A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text**, Vol. III, ed. Fred. H. Blume, Cambridge University Press, Cambridge, 2016, s. 2755.

⁹⁹¹ **Cod. Theod.** XIII.10.2, içinde Pharr, 1952, s. 400.

⁹⁹² **LRE I**, s. 63.

⁹⁹³ **LRE I**, s. 63; Williams, 1997, s. 120; Southern, 2004, s. 159.

ise 12 yaşından 65 yaşına kadar vergiden sorumlu tutulmuşlardır. Mısır’da ise vergi mükellefi erkekler için alt yaş sınırı 12 olarak belirlenmiştir.⁹⁹⁴ Elimizde bulunan kanıtlarla 65 yaş üstü insanların cinsiyet ve iş gücü durumu fark etmeksizin vergiden muaf tutulduklarını yorumlamak mümkündür.

Nüfus sayımları sonrasında toprak vergisi aynı olarak toplanırken, kelle vergisi nakdi olarak toplanmıştır. Vergi mükellefi, tebliğ ettiği vergilendirilebilir arazi ve kişi sayısına göre ödeme yapmak zorundaydı. İki vergi türü de birbirleriyle ilişkiliydi ve ikisi de bölgede ödenmesi gereken vergilerde adaleti sağlamak için gerekliydi. Her iki vergi türünün toplanmasıyla ilgili sorumluluk da *decurio* isimli görevlilere verilmiştir.⁹⁹⁵ *Decurioların görev yükümlülükleri yasa maddesinde belirtilmektedir: “Aynı vergiyi (annona) sağlayanlar, tedarik edenler veya toplayanlar ve kelle vergisiyle gelir elde edenler, kişisel bir munus (görev) sorumluluğunu taşırlar.”*⁹⁹⁶ Ancak imparatorluğun uyguladığı ekonomik zorunluluklar, vergi tahsilatı esnasında ortaya çıkan açığı kendi servetleriyle kapatmak zorunda kalan *decurioların* yükünü artırmıştır. Bunun sonucunda *decurioların* ve diğer görevlilerin mali konulardaki görevleri kabul etme konusunda isteksizlikleri artmaya başlamıştır. Ancak bir nevi mecburi hizmete zorlanmışlardır.⁹⁹⁷

Diocletianus’un vergi reformuyla birlikte yoğun bir şekilde kırsal bölgelerde uygulanan nüfus sayımlarıyla bağlantılı olan kelle vergisi çoğunlukla taşra halkına uygulanmış gibi görünmektedir. Fakat Diocletianus’un halefleri bu vergilendirme türünden kent halkını da sorumlu tutmaya çalışmışlardır. Diocletianus’un reformuyla *annonadan* sorumlu tutulan İtalya zaten bu yükümlülüğten memnun değildi. Daha sonra *augustus* olan Severus’un ise nüfus sayımlarında Roma halkını da vergi mükellefi olarak kaydetmeye çalışma politikası onun iktidarını sürdürememesinin bir nedeni olarak yorumlanmaktadır.⁹⁹⁸

⁹⁹⁴ **Cod. Theod.** XIII.10.2, içinde Pharr, 1952; Jones, 1953, s. 50; **LRE** I, s. 63; Rousselle, Aline, “Eski Roma’da Beden Siyaseti”, **Kadınların Tarihi I: Antik Tanrıçalardan Hristiyan Azizelere**, ed. G. Duby, M. Perrot and P. S. Pantel, (çev. Ahmet Fethi), 1992, s. 304; Harries, 2012, s. 61.

⁹⁹⁵ Lewis and Reinhold, 1955, s. 461; Harries, 2012, s. 61.

⁹⁹⁶ **Digesta**, L.IV.18.8; Harries, 2012, s. 61.

⁹⁹⁷ **LRE** I, s. 69.

⁹⁹⁸ Lact. XXVI.2-3; Harries, 2012, s. 61. Constantinus’un 311 yılına tarihlenen yasası kent halkına vergi muafiyeti tanımaktadır. Severus’un uygulamalarına karşı yayınlamış olma ihtimali bulunmaktadır. **Cod. Theod.** XIII.10.2, içinde Pharr, 1952, s. 400.

3.2.2.1.3. Vergi Sistemindeki Usulsüzlükler

297 yılında Aristius Optatus'un yayınladığı fermanda imparatorların cömertliğinden dolayı halkın vergi ödemeye hevesli olmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Ancak tarihin hiçbir döneminde vergi yükümlülüğü halkın hoşuna giden bir durum olmamıştır. Hoşnutsuzluğu artıran sebepler arasında vergi tahsildarlarının keyfi hareketleri, vadesinden önce veya belirlenen orandan fazla talep edilen ödemeler gösterilebilir. Ancak adil durumlarda dahi halkın hoşnutsuzlukları bahane ederek vergi sorumluluğundan kaçınmaya girişmesi gibi durumlar da görülmektedir. Bu tür ödeme sorunlarına Mısır'da Aşağı Thebais *procuratoru* Aurelius Isidorus'un keşfedilen mektupları ve kamu duyuruları örnek verilebilir. Aurelius Isidorus, 13 Şubat 300 tarihinde alt görevlilere gönderdiği bir mektubunda vergi kaçakçılığında bulunanların tespit edilmesini ve gerekenin yapılmasını emretmektedir:

“...Ödemeleri kısmen veya tamamen ihmal edenlerin tespit edilebilmesi için, nüfus sayımları ile derlenen kayıtlarla her nome ve bölgede tüm vergi beyannamelerinin bir karşılaştırılmasını yapmanızı emrediyorum. Belirlenen miktardaki şarabın askeri levazıma ulaştırılması ve kötü niyetli kişilere bir fayda sağlamaması için (aslında daha ağır bir ceza olmadığı için mutlu olmalılar) en ufak bir gecikme olmadan birinci ve ikinci vergi beyannamesi listesi (indictio) için ödenmesini talep etmelisiniz. Araştırmanız, yukarıda belirtilen iki beyanname sırasında henüz ekilmemiş olan üzüm bağı arazisini açıkça ayırt ettiğinden dolayı olağanüstü bir soruşturmaya girmek zorunda değiller. Ayrıca bu mektup ile elde edeceğiniz şarap miktarını ve ilgili tüm işlerinizi bana bildirin. Bu konuda güvenliğinizi her hangi bir iyilik ve kar düşüncesinden üstün tutun.”⁹⁹⁹

Yine Aurelius Isidorus'un 16 Şubat 300 tarihinde kendi karları için gerektiğinden daha fazla ödeme alan veya aynı vergi karşılığını nakdi olarak alan vergi tahsildarlarını kınayan ve tehdit eden öfkeli bir dille yazdığı kamu duyurusu da vergi tahsilatındaki yolsuzluklarla ilgilidir. Aurelius Isidorus 16 Şubat 300 tarihindeki kamu duyurusunda:

“Kutsal kararname her vergi borcunun miktarını belli bir rakamla sınırladığı için, para gaspına yönelik her türlü bahanenin tamamen ortadan kalktığını sanmıştım. Fakat Panopolis nome'undan aldığım bir şikâyet üzerine bazı askeri levazım toplayıcılarının

⁹⁹⁹ P. Beatty Panop., s. 81; Beatty Panapolis II, 2.145-52 içinde Rees, 2004, s. 155.

görevlerini pervasızca gerçekleştirdiklerini ve bazılarının üstlerinin emirlerine karşı gelerek tedarik edilmesi gereken et yerine vergi mükelleflerinden para aldıklarını öğrendim. Bu da kutsal kararnamede şart koşulan miktara karşılık gelmiyor. Çünkü belirtilen miktardan daha fazla ve vergi mükelleflerinin dayanabileceği bir durum değil. Üstelik diğerleri de arpa ve saman konusunda yetkililerin belirlediği ölçüleri değil de mal sahiplerine büyük zarar veren daha büyük ölçüleri kullanmışlar. Bu şahıslar hakkında kanunen gerekli işlemler yapılmış olmasına rağmen, benzer olayların procurator kontrolündeki diğer nome larda yaşanmamasını amaçladığım için tahsildarların bu tür davranışlardan kaçınmaları gerektiğini belirten duyurumu ilan etmeyi uygun buldum. Tahsildarların bu tür olaylarda tespit edilmeleri halinde sadece maddi ceza ile değil ölüm cezasıyla da karşılaşacaklarını bilmelerini isteyerek herkese çağrıda bulunuyorum. Vergi mükellefleri bu tür taleplere boyun eğmemeliler askeri levazıma yönelik hükümleri yönetmelikte belirtildiği şekilde sağlamalıdır. Strateji ler tahsildarların para gaspına yönelik bahanelerini engellesinler ve etin şehir dışında herhangi bir yerde teslim edilmesine izin vermesinler. Arpa ve saman dağıtımının uygun bir şekilde devam edebilmesi için sepetleri her biri yirmi beş libra alacak şekilde ayarlayın ve ölçüleri standartlaştırın, kamu mührü ile mühürleyin. Onları vergi mükelleflerinin kullanabilmesi için her küçük bölgede ve köyde kilitleyin... Bu uyarımdan sonra tahsildarlar kötü davranışlarına devam ederse ve stratejiler onlarla iş birliği yaparak herhangi bir yasa dışı eylemin gerçekleşmesine izin verirse tespit edildikleri takdirde adil bir ceza almaları için muhafızlarla birlikte en seçkin catholicus olan efendim Domnus'a gönderileceklerdir. Bunu yayınlayın. ”¹⁰⁰⁰

Isidorus'un yolsuzluklara karşı yaptığı öfkeli duyurusunun gösterdiği gibi devlet, herkesin üzerine düşen sorumluluğu anlaması, belirlenen vergi miktarına uymaları ve mümkün olduğunca halka açık olması gerektiği konusunda endişeli görünmektedir.¹⁰⁰¹ Bu anlamda tahsildarların yolsuzluğuna karşı vergi mükelleflerini ve ödemeleri gereken miktarı güvence altına alma çabası göstermektedir.

3.2.2.1.4. Vergi Mükelleflerinin Refah Durumu

Aurelius Victor, Diocletianus dönemindeki vergilendirmenin halk tarafından katlanılabilir ölçüde olduğunu ancak *Tetrarchia* sonrası vergi yükünün artırıldığını

¹⁰⁰⁰ P. Beatty Panop., s. 95-97; Beatty Panapolis II, 2.229-44 içinde Rees, 2004, s. 156-157.

¹⁰⁰¹ Williams, 1997, s. 124.

ifade etmektedir. Başlangıçta eyaletlerdeki düzenden sorumlu olan *frumentarii*¹⁰⁰² (Tek. *frumentarius*) sınıfının sonradan görev ihlali ve halkı zarara uğratan bir şekilde servetlerini yağmalamaları nedeniyle kaldırılması imparatorluk toplumunda mali bir rahatlama sağlamıştır. Victor, aynı şekilde daha güvenilir kişilerin görevlendirilmesiyle kentlerin tahıl arzının ve vergi mükelleflerinin refahının dikkatli bir şekilde korunmaya başladığını söyleyerek olumlu yaklaşımını sürdürmektedir.¹⁰⁰³ Lactantius'un ise çoğu konudaki olumsuz yaklaşımı ekonomiye dair söylemlerinde de görülmektedir. Diocletianus'un vergi tahsilatı için birçok eyalete görevlendirdiği tahsildarlar, *magistratus*lar ve *praefectus* yardımcılarıyla birlikte vergi tahsildarlarının sayısının mükelleflerin sayısını aştığını ve vergi tahsilatındaki usulsüzlüklerin hat safhaya ulaştığını belirtmektedir.¹⁰⁰⁴

Tüccarlar kar yapabilmek amacıyla yasaları çiğnemek zorunda kalmış ve devlet vergi tahsilatı için halka daha ağır kısıtlamalar getirmiştir. Tarımsal üretimin devamlılığı, işçilerin sarf ettiği emek gücünün sürekliliği ve kent halkının kamu hizmetlerini yerine getirmesi için çalışan insanların oldukları yerde kalmalarını ve kendi mesleklerini çocuklarına aktarmalarını şart koşturmuştur. Bu durumda kırsal alanda yaşayan koloniler vergi sisteminden ve devletin yaptırımlarından en fazla etkilenen grup olmuştur. Kriz döneminde verimsiz hasat ve yaşadıkları sıkıntılar nedeniyle birçok kolonist arazisinden ayrılmaya başlamıştır. Devlet terk edilmiş toprakların tek sahibiydi ve Diocletianus terk edilmiş topraklara el koyma hakkını kullanmıştır. Diocletianus, arazi üzerindeki kontrolü, tarımın sürdürülebilirliğini ve vergi tahsilatındaki istikrarı sağlamak için mülkünü terk eden köylülerin tekrar köylerine dönmelerini emretmiştir.¹⁰⁰⁵ İmparatorlukta nüfus sayımı yapıldığında kırsal nüfusun köylerine dönmelerini emretmek geçmişte eyaletlerde ve özellikle Mısır'da yaygın bir uygulamaydı. Bu konuda kanıtların çoğu Mısır papirüslerinden elde edilmektedir. Söz konusu uygulamaya dair bilgi Mısır valisi Vibius Maximus'un 104 yılında yayınladığı bir fermanla görülmektedir: “*Ev ev sayım işleri devam ederken herhangi bir nedenle evlerinde bulunmayan kişilerin, kayıt işlemlerinin tamamlanması ve kendi tarımsal*

¹⁰⁰² *Frumentarii*, II. ve III. yüzyıllarda esas olarak tahıl tedarikinden ve dağıtımından sorumlu olup sonradan imparatorluğun gizli servisi olarak haksız kazancın önüne geçmek için köyleri ve şahıs evlerini arayan, bir nevi polis hizmetini yerine getiren görevlilerdir. Rostovtzeff, 1926, s. 363.

¹⁰⁰³ Aur. Vict. XXXIX.

¹⁰⁰⁴ Lact. VII.3-5.

¹⁰⁰⁵ LRE I, s. 68; Martin, 2012, s. 175.

görevlerini yerine getirmeleri için konutlarına dönmeleri gerektiği konusunda uyarılmalılardır".¹⁰⁰⁶ Diocletianus, tarımın istikrarla sürdürülmesi, vergi beyannamelerinin ve tahsilatındaki hesaplamaların kolaylaştırılması için daha önce var olan bu uygulamayı imparatorluk genelinde zorunlu hale getirerek gerçekleştirmiştir.

Diocletianus'un köylüleri toprağa bağlayan düzenlemesi çiftliklerinde çalışacak işçilere ihtiyaç duyan büyük toprak sahiplerinin de gücünü artırmıştır. Devlet, kiracıları toprağa bağlayan ve üretimin devamlılığını kontrol eden toprak sahipleriyle dolaylı yoldan ittifak kurmuştur. Toprak sahipleri vergi tahsilatından sorumlu olarak yetkililerin yükünü hafifletebilecek ve devlete daha istikrarlı gelirler sağlayabilecekti. Bu aynı zamanda toprak sahiplerinin ekonomi politikasında söz sahibi olmalarını kolaylaştırmış ve onlara hukuki bir konum kazandırmıştır. Böylece vergileri toplamadan sorumlu olan toprak sahiplerinin arazileri, yarı kamusal alan olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Kolonistler, ailelerinin geçimini sağlamak amacıyla işlemek zorunda oldukları arazi için toprak sahibine ödenecek kiranın yanı sıra, kelle vergisini de ödemek zorunda kalmışlardır. Aynı zamanda komşu kasabalarda satabileceği mısır, peynir, sığır ve başka ürünler için vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Daha da kötüsü toprak sahiplerinin keyfi zulümlerine karşı koyamamış ve kolonisinin kelle vergisinden sorumlu olan toprak sahibi kolonist başına ödediği vergi miktarının karşılığını muhtemelen onlardan almıştır. Ekilebilir arazisi için her zaman iş gücüne ihtiyaç duyan toprak sahipleri ve hane halkını geçindirmek için tarım yapması gereken koloni sınıfının bir araya gelmesi her zaman için kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle aslında Diocletianus, yukarıda da belirtildiği gibi zaten mevcut olan bir sistemi sadece zorunlu hale getirerek devam ettirmiştir. Bu sistem içerisinde kolonilerin çocuklarının da ailelerine verilen toprağı işlemelerini mecburi hale getirmiştir. Diğer yandan devletin kolonileri ve kiracıları¹⁰⁰⁷ toprağa bağımlı hale getirme çabası yarı köle kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylelikle kolonistlerin serf haline getirilmeleri feodal sistemin başlangıcı olarak da yorumlanmaktadır.¹⁰⁰⁸ Fakat bazı araştırmacılar yarı köle olarak tanımlanan

¹⁰⁰⁶ Chr.1. 202; içinde **Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde**, ed. L. Mitteis and U. Wilcken, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1963, s. 235; **LRE** I, s. 68; <https://papyri.info/ddbdp/p.lond;3;904/> 27.07.2022.

¹⁰⁰⁷ Principatus Döneminde, kiracı anlamına gelen *inquilinus* terimi, hem konut hem de tarım arazisi kiralayan kiracıları ifade etmekteydi. Roma hukukunda daha çok konut kiracıları için teknik bir terim olarak kullanılmıştır. Jones, A.H.M., "The Roman Colonate", **Past & Present**, 1958, 13, s. 2.

¹⁰⁰⁸ Rostovtzeff, Michael, "The Problem of the Origin of Serfdom in the Roman Empire", **The Journal of Land & Public Utility Economics**, 1926, 2 (2), s. 204-205; Michell, Humphrey, "The Edict of

koloni ve kiracı kavramlarını birbirinden ayrı değerlendirmektedirler. Çünkü kiracı kavramı *Principatus* Dönemi'nden itibaren konut veya arazi kiralayan kiracıları ifade etmek için kullanılmıştı. Ancak Diocletianus dönemindeki uygulamalara benzer bir şekilde Valentinianus'un 371 tarihli yasa maddesi, koloni ve kiracıları ayrı ayrı vurgulayarak onları topraklarını terk etme özgürlüğünden mahrum bırakmaktadır. Ayrıca her iki grubun koloni adı altında toprak kölesi haline getirilecekleri ve topraklarını terk etmeleri durumunda cezaya tabi tutulacakları ifade edilmektedir.¹⁰⁰⁹ Bununla birlikte Roma hukukunda yer alan yasa metinlerinde IV. yüzyılın sonlarında kiracı kavramından kölelerle birlikte bahsedilmektedir.¹⁰¹⁰ Bu durumda yasa maddelerinin geçmiş uygulamalar temelinde geliştirildiklerini düşünerek her iki kavramın Diocletianus döneminde toprağa bağımlı serfleri nitelediklerini söylemek mümkündür. Bu konuda gösterebileceğimiz bir başka belge 332 tarihli Constantinus yasasıdır. Yasa maddesi, kolonilerin serflikle kıyaslayacağımız bir şekilde özgürlükleri kısıtlanmış olarak toprak sahibine bağlı olduklarını ve Diocletianus döneminde de yaygın bir uygulama olduğunu kanıtlamaktadır. Theodosius kodeksinde yer verilen 332 tarihli Constantinus yasası şöyledir: “*Başka bir toprak sahibinin kolonistini çalıştıran biri onu sahibine iade etmek ve çalışmadığı günler için kelle vergisini ödemek zorundadır. Kolonistlere gelince, toprağından kaçmayı düşünenlerin kölelik statüsüne indirilmeleri uygundur. Bu ceza sayesinde özgür insanlara yakışan bir şekilde hizmetlerini yerine getirmelilerdir.*”¹⁰¹¹

Constantinus yasasında da görüldüğü gibi bu durum, Diocletianus döneminde toprağı işleyen bir çiftçiyi kölelikten çok da farklı olmayan bir şekilde özgürlüğünü

Diocletian: A Study of Price Fixing in the Roman Empire”, **The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Economie et de Science politique**, 1947, 13 (1), s. 4; Boak, Arthur Edward R., **Manpower Shortage and the Fall of the Empire in the West**, Oxford, 1955, s. 48-49; **LRE I**, s. 68-69; **LRE II**, s. 796; Mirković, Miroslava, “The Later Roman Colonate and Freedom”, **Transactions of the American Philosophical Society**, New Series, 1997, (87) 2, s. 2, 17, 48-49; Grey, Cam, “Contextualizing Colonatus: The Origo of the Late Roman Empire”, **The Journal of Roman Studies**, 97, 2007, s. 156-157; Faulkner, 2017, s. 294; Sirks, Boudewijn, “The colonate in the Later Roman Empire”, **Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Revue d'histoire du droit/The Legal History Review**, 2022, 90, s. 130-131, 146.

¹⁰⁰⁹ “*Colonos inquilinosque per Illyricum vicinasque regiones abeundi rure, in quo eos originis agnationisque merito certum est immorari, licentiam habere non posse censemus.*” **Cod. Iust.** XI.53.1, içinde Kehoe, “Eleventh Book”, s. 2750-2751; Jones, 1958, s. 3.

¹⁰¹⁰ “*Servos vel tributarios vel inquilinos apud dominos volumus remanere, nam cum metu damni deterritus unusquisque eum quem incognitum habuerit coeperit propulsare, voluntas fugiendi servis non erit...: Kölelerin, vergi ödeyenlerin (tributarii) ve yerli kiracıların toprak sahipleriyle kalmasını istiyoruz...*” **Cod. Iust.** XI.48.12 içinde Kehoe, “Eleventh Book”, s. 2732-2733.

¹⁰¹¹ **Cod. Theod.** V.17.1. içinde Pharr, 1952, s. 115; Lewis and Reinhold, 1955, s. 483; Jones, 1958, s. 1.

kısıtlayarak toprağa bağımlı hale getiren ve yarı köle durumuna düşüren sürecin bir sonucu olmalıdır.

3.2.2.2. Para Birimi Düzenlemeleri

Diocletianus, zaten mevcut olan ekonomik kriz ortamında ordu içinde artış yaparak, eyaletleri *dioecesis* adı altında daha küçük birimlere bölüp sayısını artırarak ve buna bağlı askeri ve idari memurların sayısında artış yaparak devletin harcamalarının artmasına neden olmuştur. Ancak memurlara ve özellikle askerlere nakdi ödeme yapabilmek ve devlet harcamalarını karşılamak amacıyla geliştirdiği ekonomi politikasında imparatorluğun para biriminde de düzenlemeler yapmıştır.

3.2.2.2.1. Diocletianus'un Para Birimi Düzenlemeleri

Yıllık enflasyon oranlarına göre 250 yıllarına kadar % 0,7 oranında olan enflasyonun bu tarihten sonra da hızla artarak %3,65 oranına yükselmesi imparatorluk genelinde yüksek bir enflasyon oranının olmadığını değerlendirmemize yardımcı olmaktadır. Fakat bu oranın 284 yılında ortalama %5'e yükselmesi enflasyonun yüzyılın sonlarına doğru hızla yükseldiğini göstermektedir. Diocletianus, yükselen enflasyon sebebiyle sürekli değer kaybeden para birimi karşısında vergi sistemini temelde aynı ödemeye dayalı oluşturarak imparatorluğun gelirlerine çözüm bulmayı amaçlamıştır. Ancak vergilerden elde edilen gelir devletin bütçe açığını kapatmakta yetersiz kalmaktaydı. Çünkü genişletilen ordu biriminde sayısı artan askerler, eyaletlerin bölünmesiyle sayısı arttırılan kamu görevlileri ve devlet kademelerinde hizmet veren memurlar hala hizmetlerinin karşılığını nakdi ödemeyle almaktaydılar. Dolayısıyla sadece vergi gelirleriyle bütçe ihtiyacının karşılanamaması ve devletin sorumlu olduğu maddi külfetin artması durumunda Diocletianus güvenilir bir para birimi oluşturmak için harekete geçmiştir. Her ne olursa olsun para, icadından beri başlıca değişim aracı olma özelliğini sürdürmekte ve ekonomik hayatta değerini kazanması gerekmektedir.

Roma'da Diocletianus'un para reformundan önce dolaşımda olan sikkeler değer kaybetmiş olan *aureus* ve *antoninianus* idi.¹⁰¹² Diocletianus, para birimindeki reformuna 286 yılında 60 libra (5.42 g) *aureus*u yeniden piyasaya sürerek başlamış ve saltanatı boyunca belirli sürelerde düzenlemelere devam etmiştir. Ancak darphaneler

¹⁰¹² Wassink, 1991, s. 486.

aureus değişen ağırlıklarda darp ettikleri için bu değer artırımının imparatorluk geneline yayılmadığı görülmektedir. *Aureus*un kullanımını sadece üst düzey generallere ve memurlara ödeme yapılması için sınırlandırmıştır. 294 yılında ise Nero tarafından piyasaya sürülen gümüş *denarius*a yakın *argenteus* isimli ince bir gümüş sikkeyi, 96 *libra* olarak (3.39 g) tedavüle sokmuştur.¹⁰¹³ Ayrıca resmi adı *nummus*¹⁰¹⁴ olan fakat çoğu zaman numismatlar tarafından *follis*¹⁰¹⁵ olarak adlandırılan 32 *libra* (10.16 g) gümüşle yikanmış bakır bir sikke çıkartmıştır. *Nummus*, Aurelianus'un arka yüzünde XX.I lejantıyla çıkarttığı %5 gümüş içeriğine sahip ve 3.9 gramlık *aurelianus* isimli sikkeden daha ağır darp edilmiştir. *Aurelianus* sikkесinin değeri ise yarı yarıya düşmüştür. *Nummus*, sahip olduğu %3-3,5 gümüş oranına rağmen batıdaki darphanelerde daha düşük gümüş oranıyla darp edilmiştir. Diocletianus, tek tip halinde *Genio Populi Romani* lejantıyla (Ek 1c.) piyasaya sürdüğü *nummus* ile ekonomik piyasayı dengelemekten öte askerlerin üç aylık maaşını ödemeyi amaçlamıştır. Örneğin, Constantius'un Britannia seferi hazırlığında büyük oranda *nummus* darbı gerçekleştirilmiştir.¹⁰¹⁶ Diocletianus, yine aynı yıl *aureus*, *argenteus* ve *nummus* haricinde %1'den daha az bir gümüş oranına sahip 3.01 g ağırlığında *radiata* yani şua taçlı olarak adlandırılan ve 1.27 g ağırlığında *laureate* yani daha küçük bir defne taçlı olarak adlandırılan bronz sikkeler piyasaya sürmüştür.¹⁰¹⁷

¹⁰¹³ Michell, 1947, s. 4; Sutherland, C.H.V., "Diocletian's Reform of the Coinage: A Chronological Note", *The Journal of Roman Studies*, 1955, 45 (1/2), s. 116; Harl, 1996, s. 474-475; Vagi, David L., *Coinage and History of the Roman Empire: C. 82 B.C.-A.D. 480*, Vol. I, Routledge, London and New York, 1999, s. 421; Rees, 2004, s. 40; Cascio, 2005, s. 176; Kropff, Antony, "Diocletian's Currency System After 1 September 301: An Inquiry Into Values", *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, 2017, 163, s. 167-168; Carlá-Uhink, Filippo, "Tetrarchic Currency Reform", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1464.

¹⁰¹⁴ *Nummus*, madeni para anlamına gelen, fakat genellikle belirli bir nominal değer için kullanılan Latince bir terimdir. MÖ. 296'tan itibaren ilk gümüş sikkelerini kullanmaya başlayan Roma'da, 6.82 g ağırlığındaki gümüş sikkelere de *nummus* ismi verilmiştir. Atlan, 2014, s. 73.

¹⁰¹⁵ *Follis*, Latince'de deri para kesesi anlamına gelmektedir ve IV. yüzyılın sonuna kadar bu anlamını taşımıştır. Dolayısıyla Diocletianus'un *nummus* sikkесinin *follis* olarak adlandırılması bir kavram ve kronoloji hatası olarak görülmektedir. V. yüzyıl sonlarında Anastaius'un yapmış olduğu para reformunda bakır paralar darp edilmiş ve *follis* olarak isimlendirilmiştir. Bu bakır para arka yüzünde 40 *nummus* değerinde olduğunu gösteren M lejantını taşımaktadır. Grierson, Philip, "Follis", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, ed. Alexander P. Kazhdan and A. Mary Talbot, The Oxford University Press, New York, Oxford, 1991, s. 794; Harl, 1996, s. 478; Tekin, Oğuz, *Eskiçağda Para: Antik Nümismatiğe Giriş*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1998, s. 21; Vagi, 1999, s. 421; Alova, 2017, s. 246.

¹⁰¹⁶ Alföldi, 1939, s. 338-339; Mattingly, Harold, "The Monetary Systems of The Roman Empire From Diocletian to Theodosius I", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, Sixth Series, 1946, 6 (3/4), s. 114; Sutherland, 1955, s. 116; Wassink, 1991, s. 486; Vagi, 1999, s. 421; Rees, 2004, s. 41; Kropff, 2017, s. 168; Özman, 2021, s. 237.

¹⁰¹⁷ Vagi, 1999, s. 421; Kropff, 2017, s. 168.

Diocletianus'un 294 yılında yeni değeri artırılmış sikkeleri piyasaya sürmesi bronz sikkeler karşısında başarılı olamamış, bronz sikkeler değerli kalmaya devam etmiş, aşırı miktarda *nummus* darp edilmiş ve enflasyon hızla artmıştır. Her yıl büyük miktarda bakır paranın basılıp piyasaya sürülmesi nedeniyle modern finans terimi olan Gresham Yasası'nı¹⁰¹⁸ karşılayan bir şekilde kötü para, iyi parayı piyasadan sürüklemiştir. 293 ve 301 yılları arasında yıllık ortalama enflasyon oranı % 22,9 olarak hesaplanmaktadır. Bu oran Diocletianus'un reform başlattığı 294 tarihinde enflasyonun neredeyse %10'dan fazla bir orana ulaştığını göstermektedir. Para birimi reformu değersiz parayı kontrol etmeyi ve bir istikrar kurmayı amaçlamaktaydı. Fakat başarılı bir yol olmadığı ortaya çıkmıştır. Diocletianus'un tüm çabalarına rağmen enflasyonun artması engellenememiş ve 301 yılında ortalama % 35 veya daha fazla bir orana ulaşarak Roma tarihinde ilk kez bir hiper enflasyon dönemi ortaya çıkmıştır.¹⁰¹⁹

3.2.2.2.2. Para Birimi Kararnamesi

Diocletianus'un 294 yılında para biriminde yaptığı düzenlemeler enflasyonla mücadelede etkili olmamış ve değerli para değersiz paranın karşısında erimeye devam etmiştir. Bu nedenle para birimine yeniden bir müdahalede bulunarak 1 Eylül 301 tarihinde altın ve gümüş sikkelerin değerini iki katına çıkaran bronz sikkelerin ise değerini yarıya indiren para birimi kararnamesi yayınlanmıştır. Kararname ilk kez Aphrodisias'ta sürdürülen kazılarda parçalar halinde keşfedilmiştir.¹⁰²⁰

1 Eylül 301 tarihli Para Birimi Kararnamesi ile *argenteus*un değeri 100, büyük *laureatenin* değeri 20 *denarius*, *nummus*un değeri ise 25 *denarius*a eşdeğer olarak belirlenmiştir. Para birimi kararnamesinin çıkarılmasındaki asıl amaç muhtemelen ordu ihtiyaçlarını ve asker maaşlarını enflasyonun etkisinden korumaktı. Bu durum para birimi kararnamesinin hemen ardından 20 Kasım-10 Aralık 301 tarihleri arasında yayınlanan ve Roma piyasasındaki tavan ücretleri belirleyen Tavan Fiyatlar Kararnamesi'nin önsözünde görülmektedir. Önsözde şişirilmiş fiyatlar nedeniyle askerlerin maaşlarının alım gücünün ciddi oranda düştüğünden ve bu konuda önlem

¹⁰¹⁸ *Gresham Yasası*, ismini İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in mali danışmanı Sir Thomas Gresham'dan (1519-1579) almaktadır. Yasaya göre külçe değeri küçük olan madeni paranın (kötü para) külçe değeri büyük olan parayı (iyi para) piyasadan kovmasıdır.

¹⁰¹⁹ Michell, 1947, s. 5; Wassink, 1991, s. 488; Strauss, 2019, s. 259.

¹⁰²⁰ Smith, Roland, R.R., vd., "Aphrodisias'ta Güncel Çalışmalar", *Lycus Dergisi*, 2022, (6), s. 45.

alınması gerektiğinden söz edilmektedir.¹⁰²¹ Fakat önsözde ifade edilen kötü ekonomik durum kısmen Para Birimi Kararnamesi'nin de bir sonucuydu. Çünkü altın ve gümüşün değeri artırılsa da hâla dolaşımda olan bronz sikkeler fahiş fiyatlara sebep olmaktaydı.¹⁰²² Üstelik gümüş sikke bronz karşısında sürekli değer kaybetmesine rağmen Tavan Fiyatlar Kararnamesi yayınlandığında fiyatların *denarius* üzerinden belirlenmesi temel para biriminin *denarius* olarak devam ettiğini göstermektedir. Bu durumda bronz para birimine bağlı olarak şişirilmiş fiyatlarla *denarius* üzerinden satışa sunulan ürünler halkın satın alma gücünün düşmesine yol açmıştır.

Diocletianus her ne kadar 1 Eylül 301 tarihinde para biriminde yeni bir değerlendirme reformu yapmış olsa da sürekli hale gelen devalüasyon durumu bir memurun görevlisine gönderdiği mektupta görülmektedir: “*Dionysius'tan Apio'ya selamlar. Efendilerimizin kutsal talihi, İtalya sikkesi olan nummusun yarı değerine düşürülmesini emretti. Bu nedenle, elinizdeki tüm İtalya parasını harcamak için acele edin ve bulduğunuz fiyattan her türlü malı benim için satın alın.... Ama peşinen söyleyeyim ki, eğer herhangi bir kurnazlık denerseniz, bundan kurtulmanıza izin vermeyeceğim.*”¹⁰²³

Sonuçta imparatorun 294 yılında para birimine yönelik başlattığı düzenlemeler enflasyonun önüne geçilmesine engel olamamıştır. Sınırsız inşaa faaliyetleri, genişletilen ordu ve bürokrasi ihtiyaçlarının karşılanması için yoğun bir şekilde bronz paraların darp edilmesi değeri artırılan sikkelerin tekrar değer kaybetmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda halkın alım gücü düşmüş ve değersiz para birimi karşısında ürün fiyatları yükselmiştir.

3.2.2.2.3. Mali Birimler ve Darphaneler

Diocletianus para biriminde başlattığı düzenlemelerle birlikte 294 yılında darphanelerde de reform yaparak imparatorluk genelinde 8 olan darphane sayısını da 14'e çıkartmıştır. 294 yılına kadar Lugdunum, Roma, Ticinum, Siscia (Sisak), Cyzicus (Kyzikos), Antiochia, Tripolis ve Alexandria darphaneleri faaliyet göstermekteydi.

¹⁰²¹ K.T. Erım, J. Reynolds and M. Crawford, “Diocletian's Currency Reform; A New Inscription”, **The Journal of Roman Studies**, 1971, (61), s. 171, 176-177; Barnes, 1982, s. 18, 231-232; Wassink, 1991, s. 40; Corcoran, Simon, **The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government AD 284-324**, Clarendon Press, Oxford, 1996, s. 214; Bowman, 2005, s. 83; Harries, 2012, s. 64; Kropff, 2017, s. 168-169, 175.

¹⁰²² Corcoran, 1996, s. 215.

¹⁰²³ Rylands Papyrus No. 607, içinde Naphtali Lewis and Meyer Reinhold, 1955, s. 463; Williams, 1997, s. 127; Martin, 2012, s. 174.

Diocletianus, para reformu öncesi 290-293 tarihleri arasında Tripolis darphanesini kapatmıştır. Treverorum, Aquileia, Kartaca, Heraclea, Thessalonica ve Nicomedia’da yeni darphaneler kurmuştur.¹⁰²⁴ Londinium’da Diocletianus’un saltanatının başlarında zaten faaliyet gösteren darphane 286 yılında isyan eden Carausius’un kontrolüne geçmişti. Carausius ve halefi Allectus muhtemelen Londinium, Colchester, Boulogne ve Rouen merkezli dört darphane daha kurmuştur. 296 yılında Carausius ve Allectus’un bertaraf edilmesiyle söz konusu darphaneler tekrar Roma kontrolüne girmiştir. Fakat Roma kontrolünde sadece Londinium darphanesinin faaliyetine devam ettiği bilinmektedir. Verilen bilgilerden de anlaşılabilceği gibi bazı *dioecesis*lerde (Viennensis ve Hispaniae) darphane kurulmamıştır. Bu durum darphanesi olmayan bölgelerin askeri harcamalarının diğer bölgelere oranla daha düşük ve sakin bölgeler olmasıyla açıklanabilir.¹⁰²⁵ Diocletianus döneminde birçok darphane kurulmuş olmasına rağmen darphanelerin yerel sikke basımına son verilmiştir. Buna bağlı olarak sadece Mısır’da dolaşımda olan *tetradrahm*ilerin üretimi tamamen durdurulmuştur.¹⁰²⁶

¹⁰²⁴ Lactantius, VII.9; Arnold, 1879, s. 173; Hendy, M.F., **Studies in The Byzantine Monetary Economy c. 300-1450**, Cambridge University Press, London, 1985, s. 378; Vagi, 1999, s. 422; Bowman, 2005, s. 77; Kropff, 2017, s. 180.

¹⁰²⁵ Hendy, 1985, s. 378; Cascio, 2005, s. 181.

¹⁰²⁶ Bowman, 2005, s. 77; Faulkner, 2017, s. 293; Carlá-Uhink, Filippo, “Tetrarchic Currency Reform”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1464.

Tablo 3.3. Diocletianus Dönemindeki Başlıca Mali Birimler ve Darphaneler¹⁰²⁷

	<i>Dioecesis</i> veya eşdeğerindeki mali birim	Darphaneler	Kuruluş tarihleri
Partes Occidentis (Maximianus, Constantius)	Britanniae	Londinium* ¹⁰²⁸	
	Galliae	Treverorum,* Lugdunum	Yak. 293
	Viennensis	-	
	Hispaniae	-	
	Africa	Kartaca*	Yak. 296
	Italia } Italia } Urbs Roma	Aquileia,* Ticinum Roma	Yak. 294
	Pannoniae	Siscia	
Partes Orientis (Diocletianus, Galerius)	Moesiae	Thessalonica*	Yak. 298/299
	Thracia	Heraclea*	Yak. 292/293
	Pontica	Nicomedia*	Yak. 294/295
	Asiana	Cyzicus	
	Oriens } Oriens } Aegyptus	Antiochia Alexandria*	

3.2.2.3. Tavan Fiyatlar Kararnamesi (Edictum de Pretiis Rerum Venalium)

Diocletianus'un vergilendirme sisteminde ve para biriminde düzenlemeye gitmesi, artan devlet harcamaları, ordu ve bürokrasi ihtiyaçları karşısında başarılı olamayınca iyi para kötü para karşısında sürekli değer kaybı yaşamıştır. Enflasyon oranı artmaya devam etmiş ve ekonomik piyasa şişirilmiş fiyatlarla karşı karşıya kalmıştır. Bunun sonucunda kontrolden çıkan fiyatları dizginlemek ve ekonomiyi istikrara kavuşturmak isteyen Diocletianus, 301 yılında yayınladığı Para Birimi Kararnamesi'nin ardından

¹⁰²⁷ Hendy, 1985, s. 379.

¹⁰²⁸ Yıldızla işaretlenen tüm darphaneler 292/293-298/299 yıllarında kurulan darphaneleri belirtmektedir.

aynı yıl tavan fiyatları ve ücretleri belirleyen bir kararname yayınlarak daha sert bir ekonomik adım atmıştır.¹⁰²⁹

Diocletianus'un kararnamesini seleflerinin ekonomik müdahalelerinden ayıran özelliği otuz iki bölüm altında 1200'den fazla ürün listelemesi ve sadece başkent Roma'yla sınırlı kalmamasıdır. Daha önceki imparatorların sınırlı ürünler, sınırlı konular ve sınırlı bölgeler hakkında fiyat düzenlemeleri yaptıklarına dair örnekler bulunmaktadır. Roma'nın ikinci imparatoru Tiberius (14-37) halkın gül fiyatlarındaki fahiş oran nedeniyle çıkardığı isyan üzerine alıcılar tarafından ödenmesi gereken tavan bir fiyat belirlemiş ve tüccarlara *modius* başına 2 *sestertius* oranında destek vereceğini garanti etmiştir.¹⁰³⁰ Yaklaşık on yedi yıl sonra imparator olan Nero (54-68) döneminde Roma'da çıkan büyük yangın halkın tahıl stoklarını yok etmişti. Bu durum üzerine Nero, temel gıda maddelerini Ostia'dan ve çevre şehirlerden getirterek, tahıl için 3 *sestertius* tavan fiyat belirlemiştir.¹⁰³¹ İmparator Commodus (180-193) döneminde ise Roma'da ciddi boyutta bir gıda krizi baş göstermiştir. Dönemin antik yazarları kıtlığın sebebinin tahıl azlığı olmadığını aksine devlet görevlilerinin gıda arzını yağmalarcasına tüketmesine bağlamaktadırlar. Commodus, gıda krizine neden olanları öldürterek servetlerine el koymuş ve "Commodus'un Dönemi" olan altın bir çağın başladığını söyleyerek ürün fiyatlarında indirim uygulamıştır.¹⁰³²

Diocletianus, enflasyona karşı para birimine yaptığı müdahalelerin etkili bir sonuç vermemesi üzerine kontrolden çıkan fiyatları durdurmak ve ekonomiyi istikrara kavuşturmak amacıyla 20 Kasım-10 Aralık 301 tarihleri arasında imparatorluk genelinde ürün fiyatlarını ve kamu görevlisi maaşlarını düzenleyen bir Tavan Fiyatlar Kararnamesi yayınlamıştır. (Ek 14).¹⁰³³ Diocletianus'un yayınladığı Tavan Fiyatlar Kararnamesi, Roma'nın iktisadi tarihinde bir ilktir. Kararnamenin yayınlandığı tarihte Diocletianus'un çoğunlukla Doğu'da olmasından dolayı, kararnamenin Antiochia'da, Alexandria'da veya ikisi arasında bir yerde yayınlanmış olduğu genel olarak kabul edilmektedir.¹⁰³⁴ Kararnameyle ilgili ilk bilgilere dönemin yazarı Lactantius'un

¹⁰²⁹ Lewis and Reinhold, 1955, s. 463; İznik, 2011, s. 108.

¹⁰³⁰ Tac. **Ann.** II.87.1.

¹⁰³¹ Tac. **Ann.** XV.39.3.

¹⁰³² SHA, **Comm.** XIV; Herod. I.XII.2-4; Cass. Dio. LXXIII (LXXII).13.2.

¹⁰³³ Lewis and Reinhold, 1955, s. 463; Wassink, 1991, s. 468; Harries, 2012, s. 65.

¹⁰³⁴ Corcoran, 1996, s. 206, 230; Rees, 2004, s. 42; Bowman, 2005, s. 83. Diocletianus'un daha çok siyasi meseleler nedeniyle 296 yılının sonlarından itibaren çoğunlukla Suriye'de, Mısır'da ve Antiochia'da

ifadelerinden ulaşılmaktadır. Yayımlandığı tarih, yer veya içeriğindeki detay hakkında bilgi vermeyen yazar, Diocletianus'un ortaya çıkan fahiş fiyatları bir kararnameyle düzenlemeye çalıştığından söz etmektedir.¹⁰³⁵ Para birimi kararnamesinin aksine, Tavan Fiyatlar Kararnamesi İtalya'da Pettorano'da bulunan bir kopyası hariç çoğunlukla Doğu eyaletlerinde olmak üzere yaklaşık kırk farklı yerde bulunan Latince ve eski Grekçe epigrafik belgeyle doğrulanmaktadır.¹⁰³⁶ Tavan Fiyatlar Kararnamesi'ne dair ilk epigrafik belge XVIII. yüzyılda Latince yazılmış olarak Anadolu'da Karia bölgesindeki Stratonikeia'da keşfedilmiştir.¹⁰³⁷ 2011 yılında yapılan kazılarda bu yazıta dair önemli parçalar keşfedilmiş ve iki yüze yakın ürünün listelendiği anlaşılmıştır.¹⁰³⁸ Stratonikeia'dan sonra keşfedilen bir diğer ferman XIX. yüzyılda Mısır'dan alınarak Fransa'daki Aix'e getirilen nüshadır. Diğer yazıtlar ise yine XIX. yüzyılda parçalar halinde Yunanistan Plataea'da ve Gythium'da tespit edilmiştir. Fakat fermanın en yaygın dağılım alanı Diocletianus'un sorumluluk bölgesine dahil olan Phrygia-Karia, Crete-Cyrenaica (Cyrene), Achaea ve Mısır'dır.¹⁰³⁹ Karia bölgesindeki Aizanoi kentinde inşa edilmiş olan *macellum* ve merkezindeki tholosun kabartma bloklarına yazılmış olan Tavan Fiyatlar Kararnamesi nedeniyle buraya Antikçağın ilk borsa binası ismi verilmektedir (Ek 8b).¹⁰⁴⁰ Buradaki yazıt, Phrygia-Karia eyaletinin valisi Fulvius Asticus tarafından asıl fermanın bir özeti¹⁰⁴¹ şeklinde yazdırılmıştır.¹⁰⁴² Diğer yerler ise

olduğu görülmektedir. 4 Temmuz 301 tarihinde Antiochia'da olan imparator, 301-302 tarihlerinde Mısır'da görünmektedir. Fakat kesin bir tarihlendirme yapılamaması nedeniyle fermanın tam olarak yayınlandığı yeri söylemekte mümkün olmamaktadır. Kesin olan Doğu'da yayınlanmış olduğu bilgisidir. Tarih bilgisi ve değerlendirmeler için bkz. Barnes, 1982, s. 55; Corcoran, 1996, s. 206. S. Corcoran, fermanın Suriye'de yayınlanmış olabileceğini fakat hiçbir kanıtın olmamasının şaşırtıcı olduğunu öne sürmektedir. Corcoran, 1996, s. 230.

¹⁰³⁵ Lact. VII.7.

¹⁰³⁶ Corcoran, 1996, s. 205, 229-230; Rees, 2004, s. 42-43.

¹⁰³⁷ R.G. Kent, "The Edict of Diocletian Fixing Maximum Prices", University of Pennsylvania Law Review and American Law Register, 69 (1), 1920, s. 35; İznik, 2011, s. 108.

¹⁰³⁸ B. Söğüt, "Stratonikeia, Takvim ve Diokletian Kararı", Aktüel Arkeoloji, 82, 2012, s. 114.

¹⁰³⁹ Kent, 1920, s. 36; G. Caputo, R. Goodchild and I. A. Richmond, "Diocletian's Price-Edict at Ptolemais (Cyrenaica)", The Journal of Roman Studies, 45 (1-2), 1955, s. 106-114; Corcoran, 1996, s. 230; Harries, 2012, s. 65; S. Corcoran and A. Hirt, "Edict on prices, Diocletian's", The Encyclopedia of Ancient History, Blackwell Publishing Ltd, 2012, s. 2312.

¹⁰⁴⁰ E. Özer, "Antikçağ Dünyasının İlk Borsa Binası", Aktüel Arkeoloji, 66, 2018, s. 65-66.

¹⁰⁴¹ "En mükemmel (*vir perfectissimus*) vali Fulvius Asticus ilan eder: Bu aynı zamanda yenilmez ve muzaffer efendilerimiz, augustuslar ve Caesarların yaşamın gerekliliği için kutsal öngörülerinin bir tezahürüdür. Çünkü herkesin bol bir geçim kaynağından faydalanabilmesi amacıyla satılabilir ürünlere adil ve sabit bir fiyat konmuştur: öyle ki, adil fiyatlar bağlamında satılan ürünlerin aynısı tüm insanlar için geçerli olmalıdır. Bazı insanların aşırı hırsı ve açgözlülüğü nedeniyle kimsenin ihtiyaçlarından mahrum kalmaması, tüm kötülük arzusunun ortadan kaldırılması için gerekli bir durumdur. İmparatorların kutsallığı bu yönetmeliğin korunmasını ve sonsuza kadar sürmesini sağlamıştır. Ancak kutsal kararnameyi sizin de anlayabilmeniz için kararnamede belirtilen özenli ifadelerle satılık ürünlerin

Samos, Odessos ve Pettorano'dur. Samos'ta olan parça Karia'dan, Odessos'ta olan parça XIX. yüzyılda Anadolu'dan çok sayıda götürülen antik taş parçasıyla birlikte buraya taşınmış olmalıdır.¹⁰⁴³ XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılda yapılan çalışmalarla ortaya çıkarılan bir diğer kararname parçası Aphrodisias'taki nüshadır (Ek 8a).¹⁰⁴⁴ İmparatorluğun doğu bölgelerinde daha çok Grekçe konuşulmasından dolayı sözü edilen bölgelerde bulunan yazıtların dili eski Grekçe'dir. Önsözü Latince olarak kalan ancak eski Grekçe olarak yayınlanan iki nüsha sadece Achaea'da ve Pettorano'da olan parçalardır.¹⁰⁴⁵

Tavan Fiyatlar Kararnamesi'nin önsözünde dört imparatorun isimleri ve zafer unvanları sıralanmaktadır ve bu nedenle ortak kararla dördünün adına tüm imparatorluk için yayınlandığı izlenimini vermektedir.¹⁰⁴⁶ Lactantius ise kararnameyi sadece Diocletianus'a atfetmektedir.¹⁰⁴⁷ Aynı zamanda fiyat listesinde yer alan ürünlerin neredeyse tamamının doğu bölgelerinde olan ürünlerden oluşması, kararnamenin sadece Diocletianus'un sorumluluk bölgelerinde yayınlandığı izlenimini vermektedir. Bununla birlikte fermana dair hiçbir epigrafik belgenin İtalya'daki Pettorano hariç imparatorluğun batısında bulunmamasından dolayı Maximianus'un ve Constantius'un sorumluluk bölgesine dahil olan batı eyaletlerinde fermanın uygulamaya konulmadığı

fiyatına ve sözleşmelere ilişkin çıkarılan kanunun bir nüshası, bu fermanımın üzerinde uygun bir hürmetle yer alır. Yayınlansın." M. H. Crawford and J. Reynolds, "The Publication of the Prices Edict: A New Inscription from Aezani", *The Journal of Roman Studies*, 65, 1975, s. 160-161; N. Lewis, "The Governor's Edict at Aizanoi", *Hellenica*, 42, 1991, s. 20.

¹⁰⁴² Crawford and Reynolds, 1975, s. 160-161; Roueche, Charlotte M., "A New Governor of Caria-Phrygia: P. Aelius Septimius Mannus." **Splendidissima Civitas: Études d'histoire romaine en hommage à François Jacques**, 1996, s. 239; Corcoran, 1996, s. 232; Bowman, 2005, s. 84; Özer, 2018, s. 69. Ayrıca bkz. Crawford, Michael H., Reynolds, Joyce M., "The Aezani Copy of the Prices Edict", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**, 1977, 26, s. 125-151; Crawford, Michael H., Reynolds, Joyce M., "The Aezani Copy of the Prices Edict", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**, 34, 1979, s. 163-210; Crawford, Michael H., "Discovery, Autopsy and Progress: Diocletian's Jigsaw Puzzles." **Classics in progress: essays on Ancient Greece and Rome**, ed. T.P. Wiseman, Oxford University Press, 2002, s. 156-157.

¹⁰⁴³ Corcoran, 1996, s. 230; Rees, 2004, s. 43.

¹⁰⁴⁴ Erım, Kenan T., "Aphrodisias Karia Kazıları", Birinci Devreye Ait Başlangıç Raporu Temmuz Eylül, **Türk Arkeoloji Dergisi**, 1961, 17, s. 28; Erım, vd., 1971, s. 171-176; Erım, Kenan T., Reynolds, Joyce, "The Aphrodisias Copy of Diocletian's Edict on Maximum Prices", **The Journal of Roman Studies**, 1973, 63, s. 99-110; Roueche, Charlotte, **Aphrodisias in Late Antiquity**, Society for the Promotion of Roman Studies, Journal of Roman Studies Monographs 5, London, 1989, s. 265; Smith, vd., 2022, s. 44-45.

¹⁰⁴⁵ Corcoran, 1996, s. 231; Harries, 2012, s. 66. Corcoran and Hirt, 2012, s. 2312.

¹⁰⁴⁶ Graser, 1940, s. 310-311.

¹⁰⁴⁷ Lact. VII.5-7.

genel olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁴⁸ Bu durum ise pek çok soruyu gündeme getirmektedir: Kararnamenin sadece Doğu bölgelerinde mi yayınlanması amaçlandı ve neden? İmparatorluk genelinde yayınlanması amaçlandıysa diğer imparatorların kendi sorumluluk bölgelerinde kararnameyi yürürlüğe koymamasının sebebi nedir? Kararnamenin sadece Doğu bölgelerinde yayınlanmasını kabul etmek kanıtların yetersizliği nedeniyle zor görünmektedir. Diocletianus'un tahttan feragat ettiği 305 tarihine kadar kararnamenin yürürlükte kaldığı daha sonra ise sessizce yürürlükten kalktığı bilinmektedir. Ancak kararnameye dair yazıt türündeki belgeler uzun süre halka sergilenmeye devam etmiştir. Önsözünden dört imparator adına ve askeri amaçlarla yayınlandığı anlaşılan kararnamenin imparatorluk genelinde yayınlandığı ancak *Tetrarchia* Dönemi'nden sonra yaşanan iktidar mücadeleleri esnasında kararnameye dair epigrafik belgelerin bütünüyle tahrip edilmiş olduğu ve bu nedenle günümüze kadar ulaşmamış oldukları kabul edilebilir.

3.2.2.3.1. Kararnamenin Amacı ve Kapsamı

Kararnamenin önsözü yayınlanma nedenini ve amacını özetlemektedir. Dört imparatorun zafer unvanlarının sıralanmasıyla başlayan önsöz, devlet servetinin korunması ve barbar istilalarının engellenmesinden sonra kurulan barış düzeninin devam ettirilmesi gerekliliği ile başlamaktadır. İmparatorluğun genel refah düzeyinin bozulmasından, insanların aşırı hırslarından, açgözlülüğünden ve ekonomik piyasadaki vurgunculuktan söz edilerek tüm bu durumların önüne geçilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Sözü edilen olumsuzluklar ve insan hırsı aşırıya ulaşmamış olsaydı bazı durumların doğa yasalarıyla düzelebileceğinin veya halk ve imparatorlar tarafından göz ardı edilebileceğinin mümkün olduğu da ayrıca belirtilmektedir. Fakat bu durumun artık göz ardı edilememesi nedeniyle imparatorlar halkın koruyucuları rolünü üstlenerek insanların servetini fahiş fiyatlarla yağmalarcasına tüketen ve açgözlülük yapan vurguncuların önüne geçmek amacıyla adaleti tesis etmek için ileri görüşlülükleri sayesinde kararnameyi oy birliğiyle kabul ettiklerini duyurmaktadırlar. Bununla birlikte fermanın önsözünde *Tetrarchia* imparatorlarının ekonomik sorunları askeri bir

¹⁰⁴⁸ Kent, 1920, s. 40; Caputo, vd., 1955, s. 114; Corcoran, 1996, s. 231; Corcoran and Hirt, 2012, s. 2312; Harries, 2012, s. 66. İtalya'da Pettorano'da bulunan parça, fermanın batıda yayınlandığına dair tek kanıttır ve Grekçedir. Esasen Latince olan fermanın İtalya'da Grekçe olarak yayınlanmış olması pek mümkün görünmemektedir. Ferman parçasının gerçek yerinin İtalya olduğunun kanıtlanması için çalışma yapılmıştır, ancak sonuç alınamamıştır. Corcoran, 1996, s. 230.

yaklaşım ile ele aldıkları görülmektedir. Çünkü kararnamenin asıl amacını ve önemini vurgulamak için ürün fiyatlarını artırarak vurgunculuk yapan tüccarlar nedeniyle asker maaşının ve ikramiyesinin bir askerin kendi ihtiyacını bile karşılayamadığından söz edilmektedir. Bu nedenle askerlerin emeklerinin ve hizmetlerinin vurgunculara teslim ediliyormuş gibi görünmesine engel olmak ve onları korumak için fahiş fiyatların önüne geçilmek istenmiştir. Belirlenen tavan fiyatların üzerinde ücret talep etmenin, fazlasını ödemenin veya stokçuluk yaparak düzenlemeyi ihlal etmeye çalışmanın cezası sürgün ve idam olarak kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴⁹ Dönemin yazarı Lactantius ise enflasyona bağlı fahiş fiyatların sebebini Diocletianus'un ihtiyacından fazla yardım ve para toplayan karakteriyle sadece onun açgözlülüğüne bağlamaktadır. Bu nedenle Lactantius'a göre imparator, aç gözlülüğünün neden olduğu fahiş fiyatları sabitlemek için Tavan Fiyatlar Kararnamesi'ni yayınlamıştır.¹⁰⁵⁰ Oysa Tavan Fiyatlar Kararnamesi imparatorun daha çok enflasyonun etkisinden kurtulmak için daha önce para birimine yapılan müdahalelerin başarıya ulaşmamasının bir sonucu gibi görünmektedir. Çünkü fiyat artışları sikkelerde yapılan değişimleri takip etmekteydi ve bu alandaki düzenlemelerden sonra Tavan Fiyatlar Kararnamesi yayınlanmıştır.¹⁰⁵¹

Kararname, uzun bir giriş bölümünün ardından piyasadaki her türlü hammadde, ürün ve mal çeşitliliğini miktar, ölçü ve ücretleriyle, hizmet türlerini ve maaşlarını sunan uzun bir listeye devam etmektedir. Listede yer alan tüm maddeler ayrı ayrı başlıklar altında yer almaktadır. Temel gıda maddeleriyle başlayan liste ham ve işlenmiş ürünleri genellikle boyutuna, kalite ve sınıfına göre gruplandırarak fiyatlandırmaktadır. Liste kapsamında lüks ürünler, sıradan ürünler, giysi gibi temel ihtiyaçlar, çiftlik ve yabani hayvanlar, askeri ürünler, ressam, veteriner, avukat, öğretmen, kâtip, esnaf ve zanaatkar ücretleri, vasıflı ve vasıfsız işçi ücretleri tam ve yarı zamanlı olmak üzere detaylıca belirtilmiştir. Sadece Aphrodisias nüshasından bilinen son bölüm ise deniz taşımacılığıyla ilgili fiyatları vermektedir. Tüm ödemeler *denarius* üzerinden hesaplanmıştır. Uzun zamandır değer kaybetmekte olmasına rağmen kararnamenin

¹⁰⁴⁹ Graser, 1940, s. 310-311; Michell, 1947, s. 9; Lewis and Reinhold, 1955, s. 463; T. Lewit, "Economic Policy and Moral Beliefs in Diocletian's Edict on Maximum Prices (A.D. 301)", **Law in Context: A Socio-Legal Journal**, 1987, 5, s. 75; Wassink, 1991, s. 468; Corcoran, 1996, s. 207; Bowman, 2005, s. 83; Harries, 2012, s. 66.

¹⁰⁵⁰ Lact. VII.5-7.

¹⁰⁵¹ Bowman, 2005, s. 83.

yayınlandığı esnada hala temel para birimi olarak kaldığı görülmektedir.¹⁰⁵² Kararname listesinde altın madenin de fiyatlandırılmasına rağmen bakır, demir, kurşun, kalay ve bronz gibi madenlerin yer almaması ilginçtir. Fakat bakırcı meslekleri yaptıkları iş türlerine göre fiyatlandırılmaktadır. Ayrıca nakliye ve yolcu araçlarının fiyatlandırılmasında aracın demir iskeletinin ücrete dahil edilmeği anlaşılmaktadır. Listelenen ürünler arasında tekstil ürünlerinin, hayvan türlerine göre derilerinin, kerestelerin, taşıtlar için vagonların en pahalı ürünler oldukları görülmektedir.¹⁰⁵³

3.2.2.3.2. Kararnamenin Uygulanması ve Yürürlükte Kalma Süresi

Kararnamenin ön sözünde belirtildiği gibi belirlenen fiyatların üstünde fiyat veren tüccarların, ürününü piyasadan çekerek stok yapanların ve kararnameyi her şekilde ihlal edenlerin cezası ölüm ve idamdır. Kararnamenin yayınlanmasının ardından Mısır'da esnaf loncalarına kararnamedeki fiyatları aşmadıklarına dair ürünlerini sattıkları fiyatların yeminli çizelgelerini dosyalamaları emredilmiştir. Bu uygulamanın imparatorluk emriyle tüm eyaletlerde yürütülmüş olması mümkün görünmektedir. Konuya örnek olan Mısır'daki gümüşçüler loncasının sabit gümüş fiyatlarıyla ilgili yeminini içeren papirüs belgesi şöyledir.¹⁰⁵⁴

“Antinoopolis’in gümüşçüler loncasından... şehrin en ünlü denetleyicisine... Efendilerimiz Augustuslar Diocletianus ve Maximianus, en soylu caesarlar Constantius ve Galerius’un talihleri üzerine yemin ederiz ki valinin emrine uygun olarak bir libra oranında işlenmiş gümüş fiyatının 62 denarius ve bir libra dökme gümüş fiyatının 31 denarius olduğunu bildiriyoruz. Yalan beyanda bulunmadık, yoksa kutsal yeminden sorumlu olabiliriz. Onay verdiğiniz resmi soruya yanıtımızdır. Efendilerimiz Diocletianus ve Maximianus’un 16. ve 15. yılları, en soylu caesarlarımız Constantius ve Maximianus’un (Galerius) 8. Yıllarında... Ben, Antinoopolis meclis üyesi Aurelius Sarapammo, yukarıda belirtildiği gibi yemin ettim. Ben, Besario'nun oğlu Aurelius Ammonis, yukarıda belirtildiği gibi yemin ettim. Ben, Aurelius Isidorus, yukarıda belirtildiği gibi yemin ettim.”

¹⁰⁵² Graser, 1940, s. 318- 421; Rees, 2004, s. 42; Goldsworthy, 2022, s. 223; Corcoran and Hirt, 2012, s. 2312.

¹⁰⁵³ Graser, 1940, s. 340-365; Michell, 1947, s. 6. Bkz. Ek 14, Tavan Fiyatlar Kararnamesi Türkçe Tercüme.

¹⁰⁵⁴ **Antinoopolis Papyrus** No. 38, içinde Lewis and Reinhold, 1955, s. 472-473. Metnin eski Grekçe orijinali için bkz. **The Antinoopolis Papyri**, Vol. I, (ed. C.H. Roberts), Egypt Exploration Society, London, 1950, s. 90-92; İznik, 2011, s. 109.

Lactantius kararnamenin ihlal edildiğine dair dolaylı ifadesiyle küçük şeyler için çok kan döküldüğünden, insanların herhangi bir şeyi satışa çıkarmaktan korktuklarından ve birçok ölümden sonra fiyatların daha da yükseldiğinden söz etmektedir.¹⁰⁵⁵ Lactantius'un bu suçlaması dışında kararnameyi ihlal eden kaç kişinin cezalandırıldığı hakkında bilgi mevcut değildir. Zaten fiyatların yükselmeye devam etmesi ve tüccarların kararnameye uymaması nedeniyle kısa süre içinde kararname başarısızlığa uğrayarak sessiz bir şekilde uygulamadan kaldırılmıştır. Kararnamenin kısa sürede uygulamadan kalkmasının bir diğer nedeni ise fiyatların belirlenmesinde bölgesel ekonomilerdeki farklılıkların ve özellikle ürün nakliyesi için mesafe maliyetinin göz önünde bulundurulmamasıdır. Örneğin, tahılın bol olduğu Mısır'da ekmek için belirlenen fiyatın, tahılın az olduğu Britannia'daki fiyatla aynı olması iyi bir planlama değildi. Suriye zeytinyağı Antiochia'da düşük nakliye maliyeti gerektirirken Roma için bu oran daha fazlaydı.¹⁰⁵⁶

301 yılında ilan edilen kararnamenin tam olarak ne zaman yürürlükten kaldırıldığını söylemek mümkün değildir. Çünkü kararnamenin kaldırıldığına dair herhangi bir yasa metni bulunmamaktadır. Kararnamenin yayınlanmasından sonraki on yıl boyunca bulunan papirüsler üzerinde Diocletianus'un belirlediği fiyatların yansıdığına dair çalışmalar yapılmış ve kararnamenin uzun süre yürürlükte kaldığı yorumlanmıştır. Fakat üzerine çalışılan papirüslerin hiç biri kararname yükümlülüklerine uyduklarını belirtmedikleri ve kesin kanıtlar olmadığı için tespit edilen fiyatlar tesadüften öteye gitmemiştir. Kesin kanıtların olmaması nedeniyle Diocletianus'un 305 yılında tahttan feragat etmesi göz önüne alındığında, en azından yaklaşık olarak dört yıl yasa olarak kalmaya devam ettiği söylenebilir. Kararnameye dair epigrafik kanıtlar ise yok edilmemiş, yayınlandıkları yerden kaldırılmayarak uzun süre halka sergilenmiştir.¹⁰⁵⁷ Bununla birlikte kararname fiilen uygulamadan kalkmış

¹⁰⁵⁵ Lact. VII.7.

¹⁰⁵⁶ Kent, 1920, s. 40; Corcoran, 1996, s. 232-233; Goldsworthy, 2022, s. 223; Martin, 2022, s. 174; Fisher, 2022, s. 502.

¹⁰⁵⁷ Kent, 1920, s. 40; Corcoran, 1996, s. 232-233; Rees, 2004, s. 44. Cyrenaica'daki (Ptolemais) bazı kararname parçaları kaldırım taşı olarak kullanılmış ve hasar görmüştür. Bazı parçaları yaklaşık 370 yıllarında bir revak zeminini döşemek için kullanılmıştır. Stratonicea'daki kararname nüshası meclis binasını (*bouleuterion*) süslerken, Aphrodisias'taki nüsha ise agoranın yanında bazilikanın önünde kendi yerinde kalmıştır. Caputo, vd., 1955, s. 107; Corcoran, 1996, s. 233.

olsa da bazı devlet işlerinde özellikle asker kıyafetleriyle ilgili ürünlerde alım satım fiyatları kararnamedeki sabit fiyatlar üzerinden uygulanmaya devam etmiştir.¹⁰⁵⁸

Konuya dair tek antik yazar olan Lactantius'un ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, Diocletianus'un kararnameyi yayınlamasıyla birlikte tüccarların kurallara uymaması, muhtemelen ürünlerini piyasadan çekerek fiyatların daha da yükselmesine yol açmaları ve iyi paranın kötü para karşısında değersizleşmeye devam etmesi enflasyonun önlenmesinde başarısızlığa sebep olmuştur. Tüccarların stokçuluk yaparak ürünlerini piyasadan çekmeleri ve daha az ürünü şişirilmiş fiyatlarla piyasaya sürmeleri, halkı ihtiyacı olan ürünlere erişiminden mahrum bırakmış ve ekonomik bunalımı artırmış olmalıdır. Diğer yandan yukarıda verilen Dionysius'un mektubunda görüldüğü gibi alıcıların tek seferde birden fazla ürün alması da ekonomik piyasada dalgalanmalara neden olmuştur.

Sonuç olarak Diocletianus'un Tavan Fiyatlar Kararnamesi, piyasada bir karaborsaya yol açarak fiyatların yükselişine engel olamamıştır. 301 tarihinden itibaren % 35'lere kadar çıkmış ve bir hiperenflasyon döneminin yaşanmasına engel olunamamıştır.¹⁰⁵⁹

3.2.2.4. Devletin Meslekler Üzerindeki Kontrolü

Diocletianus birçok iş ve meslek grubunu babadan oğula kalıtsal hale getirmeyi ve devlet kontrolü altına almayı amaçlamıştır. Sınır savunmaları, idari düzenin korunması, eyaletlerin bölünmesi ve ordunun genişletilmesiyle artan bürokrasi ve asker ihtiyaçların karşılanması için düzenli vergi toplanmasını sağlamanın bir yolunu ortak meslek gruplarının zorunlu ve kurumsal hale getirilmesinde bulmuştur. Bu zorunluluk ilkesi, devletin ekonomi politikasının temel taşı haline gelmiştir. Geleneksel olarak devlete yardım etmek için karşılıksız hizmetlerde bulunan servet sahibi kent meclisi üyelerinin hizmetleri artık zorunlu hale getirilmiştir. Zorunlu hizmetler arasında vergi tahsilatındaki açığı kapatmak da vardı ve bu sorumluluk meclis üyelerinin ekonomik refahını önemli ölçüde sarsmıştır. Ekonomik baskı artıkça servetlerini kaybetmek istemeyenler bu zorunlu kamu hizmetinden kaçınmışlardır. Bu durum karşısında üyelerin sorumluluklarından kaçmasını engellemek isteyen devlet, onların bireysel

¹⁰⁵⁸ Corcoran, 1996, s. 233.

¹⁰⁵⁹ Wassink, 1991, s. 488; Cascio, 2005, s. 178.

özgürlüklerini kısıtlayarak seyahatlerini izne tabi tutmuş ve doğdukları yerden başka yere taşınmalarını yasaklamıştır.¹⁰⁶⁰ İş insanlarının ve esnafların gönüllülük esasına dayalı loncaları devlet kontrolü altında kent meclisleri gibi zorunlu kuruluşlar haline dönüştürülmüşlerdir. Bunların arasında ilk olarak daima Afrika ve Mısır'dan büyük tahıl nakliyesinden sorumlu olan gemiciler vardı. Geçmişten beri imparatorlar bu görev için özel gemiciler kiralamışlar ve onların ticari birliklerine özel ayrıcalık vermişlerdi. Fakat artık devlet birçok bireysel nakliyatçı ile anlaşmak yerine onlar adına örgütlenmiş bir lonca ile anlaşma yapmaya başlamıştır. Nakliye edilen erzak miktarının denetimi ve korunması amacıyla devlet, gemici loncasının üyelerinin görevlerini, vergi ve kamu hizmetlerinden muafiyetlerini belirlemiştir. En sonunda bu sorumlulukları yasalaştırarak daha sıkı bir devlet kontrolü altına alınmışlardır. Üyelikleri zorunlu hale getirilmiş ve mal varlıkları yüklerin güvenilir teslimatı için teminat olarak tutulmuştur. Aynı şey fırıncıların ve değirmencilerin loncalarında da olmuştur. Benzer şekilde devlet, sığır ve koyun eti tüccarları, ahşap tüccarları, boyacılar, dokumacılar ve nakliye tüccarları üzerinde de kontrol sağlamıştır. Zorunluluk esasına dayalı örgütlenme büyük şehirlere, başka bir stratejik alana veya ordulara doğrudan tedarik sağlayan ticaretle başlamış ve yavaş yavaş tüm sektörler yayılmıştır. Devlet, şişirilmiş piyasa fiyatlarını ödeyemeyeceği için malları dağıtmak konusunda özel kuruluşlara güvenemezdi. Birçok esnaf ve zanaatkar fiyatlardan dolayı ürünlerini uzak pazarlarda satamayacak hale gelmiş ve sadece yerel ihtiyaç için üretim yapmaya başlamışlardır. Bu nedenle loncalar ve dernekler devletin üretim üzerindeki kontrol araçları haline getirilmiştir. Küçük üreticiler, tüccarlar ve herhangi bir yeteneğe sahip tüm işçiler lonca üyeliğine zorlanmıştır. Üyelerin mesleklerini bırakmaları yasaklanmış ve oğullarının aynı mesleği sürdürmek zorunda oldukları yasalaştırılmıştır.¹⁰⁶¹

Devlete bağlı *gynaecia* ve *Iinyphia* gibi tekstil atölyeleri ve *baphia* olarak adlandırılan kumaş boyama faaliyetleri de Diocletianus döneminde başlamıştır. Ordunun kullanımı için pelerin ve şapka gibi tekstil ürünleri üreten yeni tekstil atölyeleri kurulmuştur. Tekstil atölyeleri Anadolu'da, Tuna bölgesinde Aquincum,

¹⁰⁶⁰ Williams, 1997, s. 134; Gino Luzzatto, *An Economic History of Italy: From the fall of the Roman Empire to the beginning of the 16th Century*, Routledge, London and New York, 2006, s. 9-10; Martin, 2012, s. 175-176.

¹⁰⁶¹ *Cod. Theod.* XVII.5.1-2, içinde Pharr, 1952, s. 391; Lewis and Reinhold, 1955, s. 482; Faulkner, 2017, s. 294; Barschdorf, Jens, "Guilds (collegia)", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1 A-I, ed. O. Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 693.

Sirmium ve Siscia'da, Kuzey İtalya'da ise Mediolanum ve Ravenna'da açılmıştır. Özel atölyelerin yöneticileri ve çalışanları zorunlu lonca sistemine dahil edilmiş ve devlete sabit bir üretim kotası vermeleri şart koşulmuştur. Devlet ayrıca saray mensupları ve üst düzey yetkililer tarafından kullanılmak üzere kaliteli giysiler üreten tekstil atölyelerinin de tekel sahibi olmuştur. Dokuma ve boyama işlerinde köleler çalıştırılmış ve *rationalis summarum* kontrolü altındaki *procurator* tarafından yönetilmişlerdir.¹⁰⁶²

İmparatorluğun tüm ekonomik faaliyetlerini devletin tüm askeri ve mali ihtiyaçlarına tabi kılma politikasını Diocletianus, daha sonra da Constantinus devam ettirmiştir. Diocletianus ve Constantinus'un bu politikayı uygularken Doğu'nun despotizminden etkilenmiş olması muhtemeldir. İmparatorları böyle merkezi ve kısıtlayıcı bir sistem geliştirmeye iten neden imparatorluğu askeri bir anarşiden ve beraberinde gelen krizden kurtarmaktır. Dolayısıyla Diocletianus'un başlattığı ve Constantinus'un sürdürdüğü ekonomi politikasının imparatorluğun çöküşünü geciktirdiği düşünülmektedir.¹⁰⁶³

¹⁰⁶² LRE I, s. 66; Williams, 1997, s. 136.

¹⁰⁶³ Boswell, John, **The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe From Late Antiquity to The Renaissance**, Pantheon Books, New York, 1988, s. 72; Luzzatto, 2006, s. 10. Lewis ve Reinhold, mesleklerin çoğunun Constantinus döneminde kalıtsal hale getirildiğini söylemektedir. Bkz. Lewis and Reinhold, 1955, s. 482.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİNİ VE HUKUKİ DÜZENLEMELER

Diocletianus, iktidara geldiğinde neredeyse çöküşe sürüklenmiş olan Roma İmparatorluğu'nun her alanında düzenlemeler yaparak tüm devlet memurlarının ve halkın yeniden imparatora sadakatle bağlanmalarını, Romalılık düşüncesi kazanmalarını ve bir huzur ortamı oluşturulmasını amaçlamıştır. İdari, askeri ve ekonomik alanlarda gerçekleştirdiği düzenlemelerin yanı sıra tahttan feragat ettiği tarihe kadar Roma'nın inanç sisteminde ve hukuk alanında da düzenlemeler yapmıştır. Halkın Roma tanrılarına bağlılığını güçlendirmeye çalışırken bir tehlike olarak görülen Maniheizme ve Hristiyanlara karşı büyük bir kovuşturma başlatması döneminin dikkat çeken olaylarından. Hukuk alanında ise ilk kez *codex*lerin oluşturulması döneminin önemli hukuki çalışmalarındandır.

4.1. Dini Düzenlemeler

Din, bireylerin bir bütün olarak toplumsal yapısını güçlendirmenin, aidiyet duygularını artırmanın ve toplumsal bir kimliğin oluşumunu sağlamanın yoludur. Pagan bir inanç yapısına sahip olan Roma Devleti, sınırları genişlerken yeni dini kültlerin toplumda yer edinmesine ve zamanla bu kültlerin Romalılık duygusuyla Roma inanç sistemine dahil edilmesine izin vermek zorunda kalmıştır. Ancak devlete karşı siyasi bir tehdit olarak gördükleri inançlara karşı kısıtlamalar veya kovuşturmalar uygulanmıştır. Bu durum hukuki fermanlarla veya yasa maddeleriyle güvence altına alınmıştır.

III. yüzyıl krizinin etkileriyle Roma tanrılarına olan bağlılığın canlandırılması, tanrıların koruyuculuğunu sağlamak için kurban ve adak ritüellerinin yerine getirilmesi ve askerlerin karşısında iktidarın tanrısallıkla bağlantılı olduğunun vurgulanması Diocletianus'u dini alanda düzenlemeler yapmaya yönlendirmiştir.

4.1.1. Diocletianus Öncesi Roma'da Din

Roma İmparatorluğu politeizm inanç yapısına sahip olmuş, din ve siyaset iç içe geçmiş ve imparatorlar iktidara eriştikleri gibi dini makamında sahibi olarak *Pontifex Maximus* olarak en yüksek rahip unvanını almışlardır. İmparatorlar ise öldükten sonra

halefleri tarafından senatonun da onayıyla genellikle tanrılaştırılmış ve imparatorluk kültü adı altında tapınım görmeleri sağlanmıştır. Bu durum siyasetin ve dinin iç içe geçtiğinin açık kanıtı olmaktadır. Bununla birlikte Principatus Dönemi'nden itibaren devletin kabul ettiği tanrılar reddedilmediği ve siyasi bir tehdit yaratılmadığı müddetçe devletin bütün bölgelerinde farklı tanrılara tapınılması ve farklı ritüellerin uygulanması kısıtlamalara tabi tutulmamıştır.¹⁰⁶⁴ Bütün Roma vatandaşlarından geleneksel Roma tanrılarına kurban sunmaları ve imparatorları onurlandırarak çeşitli dini ritüellere katılmaları beklenmiştir.¹⁰⁶⁵ Devlet için tehdit oluşturmadığı sürece farklı bölgelerin yerel tanrıları da Roma panteonuna dahil edilmiştir. Hatta erken imparatorluk döneminde özellikle Doğu tanrılarının imparatorlar tarafından da benimsenerek Roma'ya getirilmesine dair Elagabalus örnek gösterilebilir.¹⁰⁶⁶

İlk iki yüzyılın inanç biçimi ve dini ritüelleri III. yüzyıl krizinden etkilenmiş görünmektedir. Eyaletler, iç savaş ve istilalar altında zayıfladıkça ekonomik çöküntüleri başlamış ve buna bağlı olarak geleneksel kült uygulamaları azalmıştır. İstilalar ve iç savaşlar nedeniyle tapınaklar, sunaklar ve bazilikalar gibi pek çok yer tahrip edilmiştir. Tapınakların ve sunakların tahrip edilmesi halkın gözünde şehirleri koruyan tanrıların zayıflığını göstermiştir. Tanrılara kurban sunumu, adak adamalar ve yakarmalar devam etmiş ancak gösterişli ritüeller son bulmuştur.¹⁰⁶⁷ Böylelikle halkın Roma tanrılarına olan bağlılığı zayıflamaya başlamış olmalıdır. Dinin, siyasette etkili olduğu imparatorlukta halkın Roma tanrılarına olan bağlılığının azalmış olması ihtimali Romalılık düşüncesinin ve imparatora sadakatin azalmasını etkileyecek önemli bir durumdur.

III. yüzyıl krizinde Roma'nın dini durumuyla ilgili gelişmelerden söz etmek kanıtların yetersizliğiyle mümkün olmamaktadır. Döneme dair nadir bilgilerin çoğu ya devletin geleneksel dini unvanlarıyla, kurumlarıyla ya da belirli imparatorlarla ilgilidir. Örneğin Maximus (Pupienus) ve Balbinus ilk kez en yüksek rahip unvanını paylaşan imparatorlar olmuştur.¹⁰⁶⁸ Maximus ve Balbinus, Capitolium'da tanrılara kurban

¹⁰⁶⁴ Boatwright vd., 2022, s. 225-226, 269.

¹⁰⁶⁵ Williams, 1997, s. 156.

¹⁰⁶⁶ Detaylı okuma için bkz. Özman, Recep ve O. Açıl, "Roma İmparatoru Elagabalus ve Dönemi", **Prof. Dr. Salim Cöğce Armağanı-Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür**, ed. Alpaslan Ceylan, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2017, s. 645-667.

¹⁰⁶⁷ Williams, 1997, s. 159.

¹⁰⁶⁸ SHA, **Max. Balb.** VIII. 3-4; Cass. Dio. LIII.17.8.

sunarken Gordianus'un torununa *caesar* unvanının verilmesini isteyen halkın tepkisiyle karşılaşmışlar ve ritüelleri yarıda kalmıştır. İki imparator halkın talebini yerine getirmelerinin ardından kurban sunumunu tamamlayabilmişlerdir.¹⁰⁶⁹ Bu olay kriz döneminin ilk yıllarında halkın siyasi ve askeri çekişmeler nedeniyle Roma'nın kutsallarına saygı göstermediğini ve artık dini kurallardan önce kendi taleplerinin uygulanmasını istediklerini göstermektedir. Öte yandan Roma'nın devlete karşı bir tehdit olarak gördüğü ve misyoner bir yapıda olan Hristiyanlık inancı gerek imparatorluk görevlileri ve askerler arasında gerek halk arasında hızla yayılmıştır. İmparator Decius'un imparatorluk genelinde yürüttüğü Hristiyan kovuşturması yüzyılın en iyi kanıtlanmış olayıdır.¹⁰⁷⁰

Döneme dair bir sonraki önemli bilgiler Aurelianus döneminden gelmektedir. Aurelianus, Sarmat seferinden ve Marcomanni kabilelerine karşı yaptığı savaştan zaferle ayrılmasına rağmen savaşların yarattığı etkiyle Roma'da isyanlar yaşanmıştır. Bu durumda yine devletin siyasi kurumu senato, Sibil kitaplarına danışılması gerektiğine dair karar çıkartmış ve tanrılara bağlılığın kanıtlanması için kurban sunumları yapılmıştır.¹⁰⁷¹ Ayrıca Aurelianus, Elagabalus'a benzer bir şekilde Palmyra zaferinden sonra hem askerlere iktidar gücünü tanrıdan aldığını kanıtlamak amacıyla hem de annesinin Güneş kültü rahibesi olmasından dolayı Doğu'da tapınım gören Sol Invictus'u Roma'nın efendisi olarak kabul etmiştir.¹⁰⁷² Aurelianus'un Roma dininde böyle bir girişimde bulunması askeri anarşinin hakim olduğu bir dönemde önem arz etmektedir. Ancak Aurelianus iktidar gücünü tanrılardan aldığını kanıtlamaya çalışsa da başarılı olamamış iktidarı askeri darbeye son bulmuştur.

İmparator Aurelianus'tan yaklaşık dokuz yıl sonra yine askerlerin desteğiyle iktidara gelen Diocletianus, Aurelianus'un yapamadığını başarmak, Roma tanrılarına olan bağlılığı canlandırmak ve askerlerin sadakatini sağlamak amacıyla dizi düzenlemeler yapacaktır.

¹⁰⁶⁹ SHA, **Max. Balb.** VIII.5-8.

¹⁰⁷⁰ Ando, Clifford, **Imperial Rome AD 193 to 284: The Critical Century**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012, s. 122, 234-235; Detaylı bilgi için bkz. Özman, Recep ve E. Doğan, "İmparator Decius'un Hristiyanlık Karşıtı Faaliyetleri", **History Studies**, 2019, 11/6, ss. 2271-2287.

¹⁰⁷¹ SHA, **Div. Aur.** XVIII.4-6; Aur. Vict. XXXIV.3-5.

¹⁰⁷² Özman, 2021, s. 242.

4.1.2. Diocletianus Dönemi'nde Roma'da Din

Diocletianus, saltanatının nerdeyse ilk on yılı boyunca siyasi meselelerle meşgul oldu ve imparatorluktaki dini sorunlara özel olarak vakit ayırmamıştır. Ancak Aurelianus gibi iktidarına ilahi bir meşruiyet kazandırma, ordu üzerinde hâkimiyet sağlama, Roma tanrılarına olan bağlılığı canlandırma, halk ve imparator arasında ilahi bir bağ kurmak gibi amaçları sağlamaya çalışan bir politika yürütmüştür. 288 yılında Raetia'da eş *Augustus* Maximianus ile bir araya gelen Diocletianus, Tanrı Iuppiter'i koruyucu, Maximianus ise Hercules'i eşlik eden olarak kabul etmiştir. Diocletianus, Iuppiter'in yeryüzündeki temsilcisi olarak *Iovius*, Maximianus ise kendisine verilen görevleri yerine getiren temsilci olarak *Herculius* sıfatını üstlenmiştir.¹⁰⁷³ İmparatorlar üstlendikleri bu tanrısal sıfatları sikkeler üzerinde (Ek 4b, 4c) ve mimari eserlerde de kullanarak bir propaganda aracı haline getirmişlerdir.¹⁰⁷⁴ *Augustus*lar bu tanrısal sıfatlarını 293 yılında *caesar*larıyla da paylaşmışlardır.¹⁰⁷⁵ Iuppiter ve Hercules dışında Mithra, Mars, Victoria, Isis, Serapis ve Sol Invictus (Apollon ve Helios ile özdeş) tanrıları da *Tetrarchia* imparatorları tarafından benimsenmiştir. Örneğin Forum Romanum'daki *decennalia* anıtının kaidesi dört imparatoru Mars, Roma ve Mithra gibi görünen Güneş tanrısına kurban sunarken tasvir etmektedir (Ek 9b). Diocletianus, Güneş tanrısı Apollon'un biri Antiochia Daphne'de, diğeri Didyma'da olmak üzere bulunan iki tapınağını da ziyaret etmiştir. Malalas'ın rivayet ettiğine göre Diocletianus, Daphne'deki tapınağı onartmış ve tanrıça Hekate için 365 basamaklı bir yer altı tapınağı inşa ettirmiştir.¹⁰⁷⁶ Diocletianus'un Mısır seferleri ve gezilerinden kalan arkeolojik kanıtlar arasında British Museum'da bulunan bir stel Diocletianus'u bir firavun olarak boğa tanrı Buchis'e¹⁰⁷⁷ kurban sunumu yaparken tasvir etmektedir. 288 yılına

¹⁰⁷³ Aur. Vict. XXXIX.13; C. E. Van Sickle, "Changing Bases of the Roman Imperial Power in the Third Century A. D." *L'antiquité classique*, 8 (1), 1939, s. 169; Mattingly, 1952, s. 131; Arnold, 1879, s. 166; Treadgold, 2001, s. 14; Corcoran, 2006, s. 40; Corcoran, 2008, s. 230.

¹⁰⁷⁴ Gallia Cularo'da Roma kapısı Iovius ve Viennese kapısı Herculus olarak isimlendirilmiştir. CIL, XII, 2229; ILS 620; içinde Rees, 2004, s. 146; Van Sickle, 1939, s. 169.

¹⁰⁷⁵ Cascio, 2005, s. 171; Hekster, 1999, s. 718.

¹⁰⁷⁶ Malal. XII.38; Ayrıca bkz. Leadbetter, 2009, s. 121-124; H. Gračanin, "Religious Policy and Policizing Religion during the Tetrarchy", **Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration**, Tangra TanNakra Publishing, Sofia 2014, s. 147.

¹⁰⁷⁷ Buchis boğa kültü, eski Mısır'daki kutsal boğa kültürlerinden biridir. Buchis boğası, savaş tanrısı Montu'nun vücut bulmuş hali olarak kabul edilmekteydi. Diğer boğa kültü tanrılaştırılan Apis boğası ile benzerlik göstermektedir. Boğa, gücü ve erkeği temsil etmesi nedeniyle firavunla özdeşleştirilmekteydi. Apis'in annesinin gökten çıkan bir şimşekle hamile kaldığına inanılmaktaydı ve ilahi bir anne olarak Isis ile ilişkilendirilmekteydi. P. Remler, **Egyptian Mythology A to Z**, Facts on File, New York, 2006, s. 20, 37.

tarihlendirilen stel, Diocletianus'un Mısır'ın yerel geleneklerini ve kùltlerini benimsediğine işaret etmektedir (Ek 6).¹⁰⁷⁸ Fakat Diocletianus'un 297 yılına kadar Mısır'ı ziyaret etmiş olduğuna dair kanıt bulunmamaktadır.¹⁰⁷⁹ Bu durumda stelin, Mısır halkının Diocletianus'a bağılılıklarını göstermeleri amacıyla da yapılmış olabileceği göz önünde bulundurulabilir.

Diğer yandan antik yazarlar Diocletianus'u Roma tanrıları onuruna düzenlenen ritüellere bağılı bir imparator olarak tanımlamaktadırlar.¹⁰⁸⁰ Bu nedenle Roma Devleti'nin vatandaşları olarak herkesin Roma tanrılarını onurlandırmak için düzenlenen festivallere katılması ve uygun kurban sunumunda bulunması gerekmektedir. İmparatorlar kurban sunumunu açıkça geleneksel Roma dininin canlandırılması için bir araç olarak görmekteydiler. İmparatorların halkı teşvik etmek adına katıldıkları kurban sunumlarına dair en iyi örnek yukarıda bahsedildiği gibi *decennalia* anıtının kaidesinde bulunan tasvirdir.¹⁰⁸¹ Tanrılar onuruna düzenlenen ritüellere imparatorların katılımı ve bu sayede halkın tanrılara olan bağılılığının artması 291 yılında Maximianus'a sunulan övgü metninde de görölmektedir:

*“Her şeyden önce sunaklarla, heykellerle, tapınaklarla, bağışlarla, kendi isimlerinize, imgelerinizle onurlandırdığınız ve gösterdiğiniz hürmetle daha da kutsal kıldığınız tanrılara olan sadakatiniz ne kadar büyük! Artık insanlar, tanrıları onurlandırdığınız için onların güçlerinin ne kadar büyük olduğunu anlıyorlar.”*¹⁰⁸²

Tanrılar onuruna düzenlenen fakat *Tetrarchia* Dönemi'nde imparatorlar onuruna düzenlenmeye başlayan bir festival ise *Taurobolium* festivalidir. Başlangıçta Magna Mater onuruna düzenlenen festival bir boğanın kurban edilmesi ritüeline dayanmaktaydı. Diocletianus döneminde bu festival halka açık bir şekilde imparatorları selamlama şeklinde kutlanmaya başlamıştır. Ancak bu festivalin *Tetrarchiadan* sonra

¹⁰⁷⁸ R. K. Ritner, “Egypt under Roman Rule: the Legacy of Ancient Egypt”, **The Cambridge History of Egypt** 1, 1998, s. 25.

¹⁰⁷⁹ Diocletianus'un Mısır'ı ziyaret ettiği tarihler için bkz. Barnes, 1982, s. 54-55.

¹⁰⁸⁰ Lact. X.1; Zos. II.10.5. Ayrıca bkz. Ionut-Alexandru Tudorie, “The Great Persecution Of Diocletian And Its Consequences”, **Costantino il Grande alle radici dell'Europa**, Vatican City, Libreria Editrice Vaticana, 2014, s. 114.

¹⁰⁸¹ Williams, 1997, s. 156, 161-162; Rees, 2004, s. 57.

¹⁰⁸² **Pan. Lat.** XI.6.1-2.

kutlanmaya devam ettiğine dair bir kanıt yoktur. Bilinen son *taurobolium* festivali Diocletianus ve Maximianus onuruna Numidia'daki Mactar'da yapılmıştır.¹⁰⁸³

Muhafazakâr bir pagan olan Diocletianus'un, halkın Roma tanrılarına olan bağlılığını canlandırma çabası saltanatının son dönemlerine kadar zorunlu bir hale dönüşmemiş ve farklı inançlara yönelik baskıcı bir politika izlenmemiştir. Ancak neredeyse yirmi bir yıllık saltanatının son yıllarında geleneksel Roma dini dışındaki inançlara karşı aktif bir kovuşturma politikası başlatmıştır. Diocletianus'un böyle bir kovuşturma politikasını neden saltanatının sonlarında gerçekleştirdiği açıklanması gereken bir konudur.

4.1.2.1. Maniheizm Karşıtlığı

Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm ilk olarak Diocletianus döneminde belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.¹⁰⁸⁴ Bu dönemde Maniheizm'in başkent Roma'ya girdiği Malalas tarafından aktarılan bir rivayette görülmektedir. Malalas'a göre Bundos isimli bir Maniheist Roma'ya gitmiş, ancak kentte Maniheistlerin öğretilerinden uzaklaşarak kendi öğretilerini ortaya koymuştur. Daha sonra Persia'ya giderek kendi öğretilerini yaymış ve öğretileri Persler tarafından "iyi olanı" (iyi tanrı) anlamına gelen *Daristhenoi* olarak adlandırılmıştır.¹⁰⁸⁵ Malalas'ın verdiği bu rivayet dışında Roma'da Maniheistlerin varlığını destekleyici bilgi ve kaynak bulunmamaktadır. Ancak Maniheistler yine Diocletianus döneminde imparatorluğun Doğu eyaletlerinde özellikle Afrika ve Mısır'da yoğun bir şekilde bulunmaktaydılar. Fakat imparator saltanatının sonlarına doğru Maniheistlere karşı baskıcı bir tutum sergilemeye başlamıştır. Pers topraklarında ortaya çıkan Maniheizm Hristiyanlık gibi misyoner bir dindi ve III. yüzyıldan itibaren Doğu eyaletlerinden Roma'ya doğru hızla yayılmaktaydı. Diocletianus, saltanatının başlangıcından beri diplomatik veya askeri yollarla Sasanilerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. 294 yılında iktidara gelen Sasani

¹⁰⁸³ Rutter, Jeremy B., "The Three Phases of the Taurobolium", *Phoenix*, Autumn, 22 (3), 1968, s. 236-237; Leadbetter, 2004, s. 124; Gwynn, David, "Taurobolium", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1456.

¹⁰⁸⁴ Bruce, Lorne D., "Diocletian, the Proconsul Iulianus, and the Manichaeans." *Studies in Latin Literature and Roman History III*, Brussels, 1983, s. 336.

¹⁰⁸⁵ Malal. XII.42; Gardner, Iain, Lieu, Samuel N.C., *Manichaean Texts from The Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 116. Bundos'un yaymış olduğu ve *Daristhenoi* olarak adlandırılan inanç biçimi, V. yüzyıl sonlarına doğru aynı bölgede ortaya çıkan Mazdek inancının temeli olarak varsayılmaktadır. Gil, Moshe, "King Qubādh and Mazdak", *Journal of Near Eastern Studies*, 71 (1), 2012, s. 83.

hükümdarı Narses'in açıkça Roma düşmanlığına başlaması, Maniheistlere yönelik ılımlı bir tavır sergilemesi ve Roma eyaletleri Afrika ve Mısır'da Maniheistleri yıkıcı bir güç olarak kullanmayı amaçlaması Diocletianus'u hem Maniheistlere hem Sasanilere karşı tedbirler almaya yönlendirmiştir. Aslında Sasaniler tarafından da kabul edilmeyen Maniheistlerin, Narses tarafından bir anda hoşgörüyü karşılanmaya başlamaları ve kendilerine yönelik zulmün sona ermesi siyasi anlamda dikkat çekicidir.¹⁰⁸⁶ Narses'in Roma'ya yönelik başlattığı saldırgan politikaya karşı 295 yılında harekete geçen Galerius'un ilk yenilgisinden sonra bölgeye ulaşan Diocletianus, *caesarı*yla birlikte 297 yılının sonlarında ikinci bir savaş hazırlığında iken Mısır'dan gelen isyan haberleri nedeniyle buraya yönelmek zorunda kalmıştır. İsyanın merkezi Alexandria'daki halk, tüm Mısır'ı ele geçirmek için Sasanilerin saldırısıyla aynı zamanı seçmiş ve muhtemelen Narses ile işbirliği yapmışlardır. O güne dek Romalı yetkililer tarafından göz ardı edilen Maniheistler, Sasani topraklarından Mısır'a sızmışlar ve Mısır halkını etkileyerek Roma'ya karşı hareket etmelerini sağlamışlardır. Ancak Diocletianus'un sekiz aylık kent kuşatmasıyla 298 yılında isyan son bulmuştur.¹⁰⁸⁷

İsyanın bastırılması ve Sasani savaşının sona ermesinin ardından Afrika *proconsulü* Iulianus'un günümüze ulaşmayan mektubuna cevaben dört imparator adına 31 Mart 302¹⁰⁸⁸ tarihli “*Maniheistlere Karşı Ferman*” olarak adlandırılan Maniheizm karşıtı bir yanıt mektubu günümüze ulaşmıştır.¹⁰⁸⁹ Roma hukukunun bir derlemesi olan *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*'da Gregorius Codexinin yedinci kitabına göre “Büyücüler ve Maniheistler” başlığı altında yer alan mektup Maniheizmin yayılmasına karşı resmi tepkinin bir kanıtıdır:

¹⁰⁸⁶ Bruce, 1983, s. 337-338; Frye, 1983, s. 131; Dignas and Winter, 2007, s. 28.

¹⁰⁸⁷ Barnes, 1981, s. 17; Barnes, 1982, s. 54; Bowman, 1978, s. 27; Bowman, 2005, s. 82; Dignas and Winter, 2007, s. 28.

¹⁰⁸⁸ Bir çok yazar mektubun 302 yılında yayınlandığı konusunda hem fikir olsa da 297, 298 ve 301 tarihleri de olasılık olarak belirtilmektedir. Bruce, 1983, s. 340; Rees, 2004, s. 58; Dignas and Winter, 2007, s. 217; Fakat mektubun 31 Mart'ta Alexandria'da verilmesi ve Diocletianus'un Galerius ile Nisibis'te buluşmasının ardından tekrar 301 yılının sonlarında Mısır'a döndüğünün bilinmesi mektubun 302 yılında yayınlanmış olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Barnes, 1982, s. 55; Bowman, 2005, s. 81, 85.

¹⁰⁸⁹ Barnes, 1981, s. 20; Lieu, Samuel, N.C. Manichaeism in Mesopotamia & The Roman East, Brill, Leiden, Boston, Köln, 1999, s. 97; Clarke, Graeme, “Third-Century Christianity”, **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 647-648; Bowman, 2005, s. 81; Rees, 2004, s. 33; Pohlsander, Hans A., **Emperor Constantine**, Routledge, New York, 2004, s. 10; Efrumiye Ertekin, “Roma Devletinin Hristiyanlığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat 303–311”, **Seleucia**, 2011, 1, 2011, s. 96; Duygu, Zafer, **Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devler İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları**, Divan Kitap, İstanbul, 2017, s. 165.

“İmparatorlar, Diocletianus, Maximianus, Constantius ve Maximianus’tan (Galerius) Afrika proconsulu Iulianus’a. Aşırı boş zaman bazen kötü koşullara sahip insanları doğanın sınırlarını aşmaya, onları rezil türden batıl inançları uygulamaya teşvik eder. Öyle ki pek çok kişi de onların yanlış fikirlerini kabul etmeleri için kandırılıyor. Fakat ilahi takdirleriyle ölümsüz tanrılar birçok iyi, büyük ve bilge adamın düşünceleri ve niyetleriyle kabul edilen erdem ve hakikat ilkelerini bahsettiler. Bu ilkelere karşı çıkmak veya direnmek doğru değildir ve eski din yeni bir inancın eleştirisine tabi tutulmamalıdır. Atalarımız tarafından tanımlanmış olan sistemimizde kabul edilmiş yeri ve seyri olan öğretileri tartışmak gerçekten de son derece suçtur. Bu nedenle bu değersiz insanların inatçı ahlaksızlığını cezalandırmaya kararlıyız. Bize bildirdiğiniz eski dinin ilkelerine karşı ilahi lütuf ile bizlere bahşedilen öğretileri yok etmek amacıyla yeni ve duyulmamış inançlar kuran Maniheistlere gelince; Bize düşman bir ulus olan Sasaniler arasındaki anavatanlarından garip ve korkunç alametler gibi yakın zamanda ortaya çıktıklarını, ilerlediklerini ve dünyanın bu bölgesine yerleştiklerini, burada halkın huzurunu bozan birçok kötülük yaptıklarını duyduk. Zamanla masum, düzenli ve sakin Roma halkına ve imparatorluğumuzun tamamına, lanet olası geleneklerini ve sapkın yasalarını tıpkı bir yılanın zehri gibi bulaştırmaya çalışacaklar. Sağduyunuzla onların dinleri hakkında raporunuzda açıkladığınız her şey, kanunlarımızın onların kusurları olarak kabul ettiği şeyler yalan bir hayalin ürünleridir. Biz bu insanlara uygun cezalar belirledik. Bu mezheplerin kurucularının ve liderlerinin cezalandırılmalarını ve menfur yazılarıyla birlikte alevler içinde yakılmalarını emrediyoruz. Eğer müritleri inatçı davranmaya devam ederlerse ölüm cezasına çarptırılmalarını ve mallarının imparatorluk hazinesine devredilmesini emrediyoruz. Eğer bu bilinmeyen, rezil ve kötü inanca ya da Sasanilerin inancına geçenler arasında yüksek statüye ya da kamu görevine sahip kişiler varsa onların servetlerine el konulmasını ve suçluların Phaeno taş ocağına ya da Proconnesus (Phaenensian ya da Proconnensian) madenlerine gönderilmesini emrediyoruz. Bu kötülük vebasının en mutlu çağımızdan tamamen yok edilmesi için emirlerimizi yerine getirmeye gayret edin. 31 Mart’ta Alexandria’da verildi.”¹⁰⁹⁰

¹⁰⁹⁰ Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio, XV.3.1, içinde M. Hyamson, Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio, London: Oxford University Press, London 1913, s. 130-133; Gardner and S. N.C. Lieu, a.g.e, s. 117-118; Dodgeon, Michael H., Lieu, Samuel N.C., **The Roman Eastern Frontier**

Iulianus'un mektubu mevcut olmasa da muhtemelen Maniheiztleri suçlayıcı bir dille yazdığı mektubunda onların inançlarını ayrıntılı bir şekilde tanımlamış olmalıdır. Roma inancı karşısında farklı bir inancın suçlanması ve Roma geleneklerine uygun olmayan tutumlarının olduğunun belirtilmesi imparatorları kızdırmış olmalıdır. Mektubu yanıtlayan imparatorlar, dönemin diğer kararnamelerinde ve yasalarında olduğu gibi Roma değerlerini ve geleneklerini vurgulayarak Roma ahlakını bozanlara karşı sert bir dil kullanmaktadırlar. Mektubun dili, Diocletianus'un Maniheiztleri bir Sasani tehdidi olarak kabul ettiğini açıkça göstermektedir. Yukarıda alıntısı yapılan mektupta, Düşman ulus Sasaniler, onların lanetli gelenekleri ve sapkın yasaları, Sasanilerin inancına geçenler gibi kullanılan üç ifade Sasani etkisine vurgu yapmaktadır. Eski dini düzenin ihlal edilemez olduğu iddiası, Maniheiztlere yönelik baskının meşrulaştırılması ve ataların inancına bağlılığı güçlendirme politikasına hizmet etmiştir. İmparatorların Sasani tehdidi nedeniyle harekete geçmelerine rağmen Maniheiztlere yönelik baskı Hristiyanlara karşı resmi tutumun değişmesinde de rol oynamış olabilir.¹⁰⁹¹

4.1.2.2. Hristiyanlık Karşıtı Fermanlar

Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlara yönelik ilk genel baskı uygulaması imparator Decius döneminde yapılmış, kendisinden on yıl sonra iktidara gelen Gallienus döneminde ise Hristiyanlara karşı bir hoşgörü politikası uygulanmıştır. 270 yılında iktidara gelen Aurelianus döneminde de bu hoşgörü politikası devam etmiş ancak imparatorun son dönemlerinde bu durum baskı politikasına dönüşmüştür. Fakat Aurelianus döneminde kısa süreli uygulanan kovuşturma dışında Diocletianus dönemine kadar geçen sürede Hristiyanlar herhangi bir baskıya maruz kalmadan yaşamışlardır.¹⁰⁹² Diocletianus dönemi ise kırk yıl aradan sonra Hristiyanların imparatorluk genelinde büyük bir kovuşturmayla tabi tutuldukları bir dönem olmuştur.

Kilise tarihçisi Eusebius, Diocletianus'un iktidarının başlarında Hristiyanlara karşı ılımlı bir hava içerisinde olduğunu söylemektedir. Bu dönemde Hristiyanlar sarayda, yerel yönetimde ve orduda önemli görevlere atanmışlardı. Sarayda en ünlü görevliler

and the Persian Wars, AD 226-363: A Documentary History, Routledge, London and New York, 1994, s. 118-119; Rees, 2004, s. 174.

¹⁰⁹¹ Barnes, 1981, s. 20; Bruce, 1983, s. 336; Williams, 1997, s. 84; Dignas and Winter, 2007, s. 218; Bowman, 2005, s. 85.

¹⁰⁹² Ertekin, 2011, s. 95; Özman, 2021, s. 243; Özman ve Doğan, 2019, s. 2271-2287.

Dorotheus ve Gorgonius iken, yerel yönetimde Alexandria’da adalet görevlisi Philoromus ve Thmuis kilisesi piskoposu Phileas ön plana çıkmaktadır.¹⁰⁹³ Phrygia’daki Adauctus isimli görevli de yerel yönetimde etkili isimlerden biri olarak görünmektedir. Ayrıca birçok kentte büyük kiliseler inşa edilmiş ve hem inşa faaliyetleri hem Hristiyanlar yerel yöneticiler tarafından hoşgörüyü karşılanmıştır. Hatta geleneksel Hristiyan anlatısına göre Diocletianus’un hane halkından karısı Prisca ve kızı Valeria’da Hristiyan inancına sahipti.¹⁰⁹⁴ Eusebius’un ifade ettiği gibi *Tetrarchia* Dönemi’nde hâkim olan hoşgörü politikasının tersine dönmesi 295 yılına denk gelmektedir. *Tetrarchia* imparatorlarının yukarıda belirtildiği gibi özellikle ordu üzerinde hâkimiyetlerini güçlendirmek için Roma tanrılarına olan bağlılıklarını vurgulamaları, ilk Hristiyan tasfiyelerinin ordu içinde başlamasına yol açmış olmalıdır. Ordu içinde de yaygın bir kült olan Mithra kültü, Hristiyanlığın güçlü bir rakibiydi. Bu durum Hristiyanlığın *Tetrarchia* dini politikası ile uyumsuzluğuna ve imparatorların Hristiyanlara zulmetme kararına kısmen açıklık getirebilir.¹⁰⁹⁵ Ordu ve Hristiyanların uyuşmazlığıyla ilgili birkaç örnek mevcuttur. Hristiyan inancına mensup olan erkeklerin zaman zaman askerlik hizmetini reddettikleri ve bunun iktidar tarafından da hoş karşılanmadığı görülmektedir. 295 yılında Afrika’daki Tebessa’da Maximilian adında biri zorunlu askerlik hizmeti kapsamında babası tarafından askere alınmıştır. Fakat genç, ordu da hizmet etmeyi reddettiği için Afrika valisinin önüne çıkararak yargılanmış ve idam edilmiştir. 298 yılında ordu da görev yapan Marcellus isimli bir Hristiyan, Tingis’te bir festivalde Maximianus onuruna yapılan tanrılara kurban sunma ritüeline katılmayı reddetmiş ve imparatorlara bağlılık yemininden vazgeçmiştir. Bu durum imparatorluğun geneline yayılırsa, askeri hizmete alımlar tehlikeye girecek ve askerliği reddedenleri durdurmak kolay olmayacaktı. Aslında ordu tasfiyesinin doğrudan Hristiyanları hedef aldığını söylemek zordur. Çoğu zaman olduğu gibi askeri yasalar gereğince verilen bir emre karşı insanların cezalandırılması olarak da değerlendirilmekte ve önemli noktanın askeri itaatsizlik olduğu söylenmektedir.¹⁰⁹⁶

Diocletianus döneminde Hristiyanların artık her doğu kentinde varlıklı kimseler tarafından desteklenen kiliseleri bulunmaktaydı. Eğitimli, nüfuzlu ve yüksek mevkii

¹⁰⁹³ Eus. VIII.1.4-7, VIII.9.6.

¹⁰⁹⁴ Lact. XV.1, LI; Barnes, 1981, s. 19; Keresztes, Paul, “From the Great Persecution to the Peace of Galerius”, *Vigiliae Christianae*, 37 (4), 1983, s. 379; Ertekin, 2011, s. 95.

¹⁰⁹⁵ Eus. VIII.1.7-8, VIII.4.2, VIII.9.6; Gračanin, 2014, s. 149.

¹⁰⁹⁶ Williams, 1997, s. 171; Southern, 2004, s. 167-168.

sahibi üyeleri giderek artmaktaydı. Ordu tasfiyelerinin de ardından Hristiyanların arka planda sessiz kalmamaları ve misyoner faaliyetlerini yürütmeleri nedeniyle imparatorluk ile çatışmaları kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca Diocletianus'un Nicomedia'daki sarayının karşısında bulunan kilise ve şehirdeki halkı pagan tanrıları terk etmeye çağıran misyonerler imparatorluk sarayında dikkat çekmekteydi. Hristiyanlarla yaşanan ilk ciddi problem Roma Sasani savaşları ve Mısır isyanı dönemine denk gelmektedir. Diocletianus ve Galerius, Sasani savaşı sebebiyle 298/299 yılında Doğu'da bulundukları esnada gelecekle ilgili kehanetler almak için bir kurban sunma ritüeline katılmışlardır. Kâhinler kurbanların karaciğerine bakarak kehanette bulunacakları sırada orada bulunan bazı Hristiyanlar alınlarına haç işareti yaparak *daimon*ları (ruhani varlıklar) uzaklaştırmışlardır. Kâhinler kurban kesimlerini tekrarlasalar da hiçbir kehanette bulunamamışlardır. Nihayetinde kâhinler, kehanette bulunamamalarının nedenini yanlarında bulunan bazı Hristiyanlara bağlamışlar ve Diocletianus'un öfkelenmesine sebep olmuşlardır. Bunun üzerine öfkeli imparator, sarayın tüm üyelerinin Roma tanrılarına kurban sunmalarını emretmiştir. Ayrıca tüm askeri komutanlara emirleri altındaki askerlerin kurban sunmalarını, emirlere uymayanların ise ordudan tasfiye edilmeleri gerektiğini belirten mektuplar göndermiştir.¹⁰⁹⁷ Eusebius'a göre askerlerin önemli bir seçim yapması gerekmektedir. Eğer kurban sunmayı reddederlerse ordudan tasfiye edilecekler, kabul etmeleri halinde ise Hristiyanlıktan çıkacaklar ve askerliğe devam edeceklerdi. Fakat Hristiyan askerler inançlarına bağlılık göstermiş ve büyük oranda tasfiye edilmişlerdir.¹⁰⁹⁸

Kâhinlerin suçlamasını takip eden bu tasfiye olaylarından sonra 303 yılına kadar ciddi bir kovuşturma yaşanmamış, ancak söz konusu tarihte literatürde "Büyük Zulüm Dönemi" olarak adlandırılan baskı dönemi başlamıştır. Hristiyan yazarlar, 303 yılında sert önlemler alınmasının ve büyük bir baskı uygulamasına geçilmesinin nedenini Diocletianus'tan çok Galerius'a bağlamaktadırlar. Galerius, koyu bir pagandı ve annesi Romula'da pagan ritüelleri esnasında Hristiyanların kendi ibadetlerini gerçekleştirmelerine tahammül edemeyerek öfkelenmekteydi. Bu nedenle oğlu Galerius'u da Hristiyanlara karşı kışkırtmaktaydı. Galerius'un ilk Sasani savaşında yenilgi almasına rağmen ikinci savaştan zaferle ayrılması onun siyasi itibarını

¹⁰⁹⁷ Lact. X.1-5. Ayrıca bkz. Barnes, 1981, s. 18-19; Keresztes, 1983, s. 380; Ertekin, 2011, s. 96.

¹⁰⁹⁸ Eus. VIII.4.2.

artırmıştır. Öyleki Lactantius'a göre elde ettiği zaferin etkisiyle kibirlenen ve artık *caesar* olmaktan memnun olmayan Galerius, Diocletianus'u endişelendirmektedir.¹⁰⁹⁹

Diocletianus, doğudaki meseleleri hallettikten sonra 302/303 yılının kış mevsimini geçirmek için Nicomedia'daki sarayına gitmiştir.¹¹⁰⁰ Galerius da aynı yıl imparatorun yanına gitmiş ve saray üyelerine kapalı bir şekilde kendi aralarında görüşmüşlerdir. Ancak Lactantius'a göre bu görüşmeler Hristiyanların saraydan ve ordudan uzaklaştırılmalarının yeterli olmadığını savunan Galerius'un Diocletianus'a büyük bir baskı dönemi başlatması konusundaki ikna konuşmalarını kapsamaktaydı. Diocletianus, Galerius'un konuşmaları karşısında saraydaki dostlarının ve danışmanlarının fikirlerini almaya karar vermiştir. Dostları ve danışmanlarının da genel olarak zulüm yanlısı konuştukları ve bu görüşmede yer alanlardan birinin Bithynia valisi Hierokles olduğu belirtilir. Bu şekilde de takibata ikna olmayan imparator, tanrılara danışmak için Didyma Apollon tapınağında kâhine bir elçi göndermiştir. Apollon kâhininin Hristiyanlara karşı durulması gerektiğini tavsiye etmesi üzerine Diocletianus kan dökülmeden kovuşturma harekâtının başlatılmasına karar vermiştir.¹¹⁰¹

Hristiyanlık karşıtı uygulamalar *Terminalia*¹¹⁰² festivali zamanına denk gelen 23 Şubat 303 tarihinde (*a.d. septimum kalendas martias*) Nicomedia'da başlatılmıştır.¹¹⁰³ O sırada Nicomedia'da bulunan Lactantius, baskının şafak vakti imparatorluk sarayının karşısındaki kilisenin yıkılması, kutsal metinlerin yakılması ve kilise mallarının ele geçirilmesiyle başladığını söylemektedir. Bu yıkım esnasında Diocletianus ve Galerius ise saraydan olan biteni izlemiş ve kilisenin yakılıp yakılmayacağını tartışmışlardır. Olası bir yangının tüm kente zarar vereceğinden endişe eden Diocletianus, yangın çıkarılmasına izin vermemiştir. Sonra muhafız birliği savaş düzeninde ilerlemiş ve tüm kiliseyi yerle bir etmiştir.¹¹⁰⁴ Diocletianus'un özellikle kutsal metinleri yaktırması ve

¹⁰⁹⁹ Lact. IX.8-9, XI.1-2; Eus. VIII.3.2-3; Barnes, 1981, s. 19; Southern, 2004, s. 168; Gračanin, 2014, s. 150.

¹¹⁰⁰ Lact. X.6; Barnes, 1982, s. 55-56.

¹¹⁰¹ Lact. XI.1-8; Keresztes, 1983, s. 381. Eusebius, *Vita Constantini*, II.50, içinde Averil, Cameron, Hall, S.G., **Eusebius: Life of Constantine**, Clarendon Press, Oxford, 1999, s. 112.

¹¹⁰² *Terminalia*, sınırların tanrısı Terminus onuruna düzenlenen festivaldir.

¹¹⁰³ Lact. XII.1; Eus. VIII.2.4; Southern, 2004, s. 168; Rees, 2004, s. 62; Kaçar, 2013, s. 48; Duygu, 2017, s. 266; Duygu, Zafer, **Nikomedeia ve Hristiyanlık: İlk beş yüz yıl**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 55; Boatwright, vd., 2022, s. 282.

¹¹⁰⁴ Lact. XII.2-5.

farklı Hristiyan gruplarına ait metinlerin ortaya çıkmasına sebep olması günümüzde entelektüel faşizm olarak yorumlanmaktadır.¹¹⁰⁵

Terminalia festivalinin ertesi günü yani 24 Şubat'ta Hristiyanlık karşıtı ilk resmi ferman yayınlanmıştır.¹¹⁰⁶ Fermanın tam metni mevcut değildir. Ancak içeriğiyle ilgili bilgilere antik yazarların ifadelerinden ulaşmaktayız. Ferman, Hristiyanların bütün haklarından ve mevkilerinden men edildiklerini, onlara karşı her türlü yasal kararın uygulanacağını, tüm kilise mallarına el konulacağını, kutsal metinlerin toplanıp yakılacağını, Hristiyan ibadetleri için toplanılamayacağını, kendilerinin asla bir hak iddia edemeyeceklerini, imparatorluk üyesi ve asker olan Hristiyanların köle konumuna düşürüleceğini kapsamaktaydı.¹¹⁰⁷ Fermanın emrettiği kurban sunma veya kilise mallarına el konulması gibi eylemler papirüslerde görülmektedir.¹¹⁰⁸

Lactantius'un Nicomedia ile ilgili verdiği bilgilerden fermanın, şehrin merkezinde boyalı bir tahta pano üzerinde sergilenmek üzere asıldığı anlaşılmaktadır. Fakat muhafazakâr bir Hristiyan olan Euethius, fermanı aşağı çekerek paramparça etmiş ve alaycı bir ifadeyle “*İşte Goth ve Sarmat zaferiniz*” diye seslenmiştir. Bunun üzerine Euethius tutuklanmış ve ardından idam edilerek büyük kovuşturma döneminin ilk Hristiyan kaybı olmuştur.¹¹⁰⁹ Antik yazarlara göre Galerius, ilk fermanın hükümlerinden memnun kalmayarak Hristiyanlara daha şiddetli baskıların uygulanmasını sağlamak için Nicomedia'daki imparatorluk sarayında bir yangın çıkarmıştır. Yangından Hristiyanların sorumlu olduğuna dair bir söylenti yayılmış ve Diocletianus saray ahalisine işkence uygulanmasına karar vermiştir. Ancak on beş gün sonra Galerius ikinci bir yangın planlamış ve halkın kendisini yangından canını kurtarmaya çalışan biri olarak görmesi için herkesi çağırarak saraydan uzaklaşmıştır.¹¹¹⁰ İkinci yangın olayından sonra Diocletianus karısı Prisca ve kızı Valeria da dahil olmak üzere tüm hane halkına ve tüm Roma halkına kurban sunmalarını emretmiştir. Bununla birlikte

¹¹⁰⁵ Kaçar, 2013, s. 48.

¹¹⁰⁶ Lact. XIII.1; Eus. VIII.5.1; De Ste. Croix, G.E.M., “Aspects of the “Great” Persecution”, **The Harvard Theological Review**, 1954, 47 (2), s. 75; Keresztes, 1983, s. 382; Corcoran, 1996, s. 179; Duygu, 2017, s. 266; Duygu, 2018, s. 55.

¹¹⁰⁷ Lact. XIII.1-2; Eus. VIII.2.4; Malal. XII.43,45; Oros. VII.25.13; Zon. XII.32; de Ste. Croix, 1954, s. 75; Keresztes, 1983, s. 382, s. 382.

¹¹⁰⁸ **P. Oxy.** XXXIII. 2673, içinde Choat, Malcolm, Yuen-Collingridge, Rachel, “A Church With No Books and A Reader Who Cannot Write The Strange Case of P.Oxy. 33.2673”, **Bulletin of the American Society of Papyrologists**, 2009, 46, s. 111-113.

¹¹⁰⁹ Lact. XIII.2-3; Eus. VIII.5.1; Ertekin, 2011, s. 101.

¹¹¹⁰ Lact. XIV.1-7; Eus. VIII.6.3-7.

suçlu veya suçsuz olsun tüm hadımları öldürmüş, rahipleri tutuklatmış ve Nicomedia'daki tüm Hristiyanları şiddetli işkencelere maruz bırakmıştır. Pek çok kişi idam edilirken pek çoğu da cellatlar tarafından bağlanarak denize atılmıştır. Tutuklananların sayısı artmış ve hapishaneler dolmuştur. Adaletin ağır işlememesi için meclis salonlarında ve mahkemelerin önünde sunaklar kurulmuştur. Halk, davasını yargıya taşımadan önce kurban sunmak ve böylece yargıçlara da tanrılara göstermeleri gereken hürmeti göstermek zorunda kalmıştır.¹¹¹¹ Kurban sunma ritüeli açıkça bir sadakat sınavı olmuş ve kurban sunmayan herkes yangından sorumlu tutulmuştur. Bu zulüm esnasında imparatorluk sarayında hizmet eden Hristiyan görevliler *Dorotheus*, *Gorgonius* ve *Petrus* öldürülmüştür. Nicomedia'daki kilisenin piskoposu olan *Anthimos* idam edilmiştir.¹¹¹² Aynı zaman da diğer pek çok Hristiyan da öldürülmüştür. Bunlar arasında, *Serene*¹¹¹³, *Azize Iuliana*, *Azize Barbara*, *Aziz Andrianos*, *Eulampios*, *Eulampia*, *Irene*, *Khionia*, *Anastasia* ve *Natalia* gibi isimler bulunmaktadır. Bazı kilise ve Hristiyan yazarların rivayetlerine göre Nicomedia'daki zulüm esnasında topluca yakılan ve öldürülen Hristiyanların sayısı yüksek rakamlara ulaşmıştır. Bu nedenle bazı kiliseler “*Nicomedia'nın Yirmi Bin Şehidi*” ismiyle her yıl 28 Aralık'ta anma töreni düzenlemektedirler.¹¹¹⁴

Nicomedia'da bir dizi infaz kararı sürerken Syria eyaletinden ve Melitene'den gelen baskı karşıtı isyan haberleri üzerine Hristiyanların komplo kurduğundan şüphelenen Diocletianus, isyanı kolayca bastırdıktan sonra 303 yılının baharında bütün din adamlarının tutuklanmasını emreden ikinci bir ferman yayınlamıştır. Bu fermanın sadece doğu bölgelerine mahsus olduğu görülmektedir. Fakat çok geçmeden Doğu'daki hapishanelerin hepsi dolmuş ve tutuklama yapan görevliler yetersiz gelmiştir. Bu nedenle Diocletianus, hapsedilen din adamlarının serbest kalmalarını sağlamak için bir af olduğu iddia edilen üçüncü bir ferman yayınlamıştır. Bu ferman Diocletianus ve Maximianus'un 20 Kasım 303'de başlayan *vicennalia* kutlamaları zamanına denk

¹¹¹¹ Lact. XV.1-5.

¹¹¹² Eus. VIII.6.3-7; **Chr. Pasch.** P.515; Barnes, 1981, s. 24; Keresztes, 1983, s. 382; Watkins, D. Basil, **The Book of Saints: A Comprehensive Biographical Dictionary**, Bloomsbury Publishing Plc., UK, 2016, s. 52-53; Duygu, 2017, s. 167; Duygu, 2018, s. 57. İmparator Theodosius döneminde Nicomedia'da Aziz Anthimos şehitliği inşa edilmiştir. Malal. XIV.20.

¹¹¹³ Kardinal Baronius'un (1538-1607) “Aziz Susanna'nın İşleri” metni ile farklı bir metin olan “Aziz Kyriakos'un İşleri'nde” geçen rivayete göre Diocletianus'un karısı Serena da kurban sunmadığı gerekçesiyle idam edildi. Duygu, 2018, s. 60.

¹¹¹⁴ McCabe, 1911, s. 256; Watkins, 2016, s. 11; Duygu, 2018, s. 60-61.

gelmektedir. Fermana göre din adamları kurban sunmayı kabul etmeleri karşılığında serbest bırakılacaklardı. Aksi takdirde işkence görmeye devam edeceklerdi. Ferman, din adamlarının birçoğunun işkenceler karşısında pes etmesi ve serbest bırakılmasıyla amacına ulaşmıştır.¹¹¹⁵

Diocletianus, *vicennalia* kutlamalarından kısa bir süre sonra Roma'dan ayrılmış ve 1 Ocak 304 yılında Ravenna'da *consulluğunu* almıştır. Bu tarihten sonra muhtemelen 304 yılının bahar aylarında Hristiyanlara karşı dördüncü bir ferman daha yayınlamış ve imparatorluk genelinde Roma tanrılarına kurban sunulmasını emretmiştir. Fakat bu ferman da muhtemelen sadece Doğu'da uygulanmıştır.¹¹¹⁶

Tetrarchia Dönemi'nde uygulanan Hristiyanlık karşıtı faaliyetlerin her bölgede aynı şiddetle uygulanmaması *Tetrarchia* imparatorları arasındaki görüş farklılığına dair örnek gösterilmektedir. Çünkü *Tetrarchia* imparatorları Tavan Fiyatlar Kararnamesi'nde olduğu gibi Hristiyanlık karşıtı fermanları uygulama noktasında da farklı tutumlar sergilemişlerdir. Diocletianus, ilk ferman ve sarayda çıkan yangın sonrası tüm halka kurban sunmalarını emredip çeşitli işkenceler uygulamaya başladığı esnada aynı baskıyı uygulamaları için eş *augustus* Maximianus'a ve Constantius'a mektuplar göndermiştir. Maximianus tüm kararları kan dökmeden uygularken, Constantius meslektaşlarının zulüm fikrine katılmayarak, ılımlı davranarak, kiliseleri koruyarak sadece harap haldeki Hristiyan yapılarının zarar görmesine izin vermiştir. Ayrıca Hristiyanlık karşıtı fermanlardan sadece ilk fermanın Batı'da da uygulandığı anlaşılmaktadır. Maximianus ve Constantius'un etkisiyle olacaktır ki Batı'da işkence ve ölüm Diocletianus ile Galerius'un etkili olduğu Doğu'ya nazaran daha az yaşanmıştır.¹¹¹⁷ Elbette bu görüş Doğu'da uygulanan baskının daha şiddetli olduğu izlenimini yaratan Hristiyan yazarlar Lactantius ve Eusebius'un ifadelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü her iki yazar da özellikle Constantius'u Hristiyanlara karşı hoşgörülü olarak tanıtmaktadırlar.¹¹¹⁸ Bununla birlikte Hristiyanlığın imparatorluk

¹¹¹⁵ Eus. VIII.2.4-5; VIII.6.7-10; de Ste. Croix, 1954, s. 76-77; Corcoran, 1996, s. 181; Ertekin, 2011, s. 102.

¹¹¹⁶ de Ste. Croix, 1954, s. 77; Corcoran, 1996, s. 182; Bowman, 2005, s. 87; Rees, 2004, s. 64.

¹¹¹⁷ Lact. XV.6-7; Corcoran, 1996, s. 6; Southern, 2004, s. 168.

¹¹¹⁸ Lact. XV.7; Eus. VIII.13.12-15.

genelinde dağılımının eşit olmaması, Batı'ya göre Doğu bölgelerinde Hristiyanlığın daha yaygın olması da göz önünde bulundurulmaktadır.¹¹¹⁹

Hristiyanların da kovuşturma esnasındaki davranışları farklılık göstermekteydi. Hristiyanların bir kısmı fermanla duyurulan emirlere uymayı tercih ederken bir kısmı ise ısrarla reddetmeyi sürdürmüştür. Bu durum farklı Hristiyan gruplarının doğmasına yol açmıştır. Örneğin Mısır'daki Lycopolis piskoposu olan Meletios, hakkında detaylı bilgi olmamasına rağmen Decius döneminde ortaya çıkan Novatus gibi¹¹²⁰, kovuşturma esnasında inançlarından vazgeçen Hristiyanların tekrar kiliseye kabulünü katı bir şekilde reddetmiştir. Bu konuda daha hoşgörülü olan Alexandria piskoposu Petrus ile fikir ayrılığına düşmüştür. Bu fikir ayrılığının neticesinde kendilerini şehitler kilisesi olarak tanımlayan Hristiyanlarla birlikte Meletioslar (Meletiosçuluk) grubunu oluşturmuştur. Afrika'da ise piskopos Donatus, Abthungi (Aptunga) Piskoposu Felix'i kutsal metinleri imparatorluk yetkililerine teslim ettiği için suçlamıştır. Kiliseler ve piskoposlar arasında çıkan fikir ayrılığıyla Donatus da Hristiyan azizler tarafından kutsanmış ve hatalarından arındırılmış bir Hristiyan birliği oluşturarak Donatizm (Donatusçuluk) grubunu kurmuştur.¹¹²¹

Tetrarchia Dönemi'nde Hristiyanlara karşı eşit muamele edilmemesi fermanın Roma açısından başarısızlığa uğramasına yol açmıştır. Çünkü Diocletianus 1 Mayıs 305 tarihinde Maximianus ile birlikte tahttan feragat ettiğinde imparatorluğun Hristiyanlık inancıyla olan problemi çözülmemiştir. Bu tarihten itibaren yeni *augustus*lar ve *caesar*ları arasında iktidar mücadelesi yaşanırken bir taraftan da 313 yılına kadar özellikle imparatorluğun Doğu bölgelerinde Hristiyanlık karşıtı faaliyetler yürütülmeye devam etmiştir. Doğu'da 311 yılına kadar kovuşturmayı sürdüren Galerius, Hristiyan

¹¹¹⁹ Rees, 2004, s. 66; Gračanin, 2014, s. 151.

¹¹²⁰ Decius döneminde Hristiyanlara yönelik kovuşturma ve ortaya çıkan Hristiyan gruplar için bkz. Özman ve Doğan, 2019, s. 2282.

¹¹²¹ Schaff, Philip, **History Of The Christian Church, Ante-Nicene Christianity: A.D. 100-325**, Vol. II, Charles Scribner's Sons, New York, 1922, s. 197; Cross, Frank Leslie, **The Oxford Dictionary of The Christian Church**, Oxford University Press, Oxford, 1997, s. 499, 1067; Kaçar, Turhan, "Eskiçağ İskenderiye Kilisesinde Politik Bir Araç Olarak Şiddet", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 2002, 17 (2), s. 21; Bunson, Matthew, **Encyclopedia of The Roman Empire**, Facts On File, Inc., New York 2002, s. 184; Sundkler, Bengt, Steed, Christopher, **A History of The Church in Africa**, Cambridge University Press, 2004, s. 27; Kaçar, 2013, s. 48; Kaçar, Turhan, **Geç Antikçağ'da Hristiyanlık**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 55; Merdinger, J.E., "Donatism", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 499; Gwynn, David, "Meletius and Meletians", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1000.

yazarlara göre aynı yıl rahatsızlanınca Hristiyanların duasına ihtiyaç duymuş ve 30 Nisan 311 tarihinde Serdica’da bir hoşgörü fermanı yayınlayarak Nicomedia’da ilan edilmesini emretmiştir. Ferman, Galerius’un teşvikiyle Constantinus, Licinius ve Maximinus Daia’nın adına olacak şekilde *Tetrarchianın* tüm imparatorları adına yayınlanmıştır.¹¹²² Galerius’un hoşgörü fermanına rağmen iktidar mücadelesi sürdüren Maximinus Daia, Doğu bölgelerinde Hristiyanlara yönelik kovuşturmaları 313 yılına kadar devam ettirmiştir. Ancak Constantinus ve Licinius’un, Maximinus Daia’yı yenilgiye uğratarak imparatorluğa hakim olmalarıyla bu kovuşturmalar son bulmuştur. Nihayetinde 313 tarihinde Mediolanum’da bir araya gelen Constantinus ve Licinius, gerçekleştirdikleri görüşmenin sonucunda 13 Haziran 313 tarihinde ünlü Milano Fermanı’nı Nicomedia’da ilan etmişlerdir. Bu fermanla birlikte imparatorluk genelinde Hristiyanlar inançlarını özgürce yaşama hakkına sahip olmuşlardır.¹¹²³

4.2. Hukuki Düzenlemeler

Modern hukukun gelişiminde de büyük öneme sahip olan Roma hukukunun temeli MÖ V. yüzyılda oluşturulan On İki Levha Kanunları’a dayanmaktadır. Roma hukuku, iktidara gelen her yöneticini çıkarttığı yasalarla, fermanlarla, dilekçelerle ve devlet kurumlarında yapılan çeşitli düzenlemelerle tarihi boyunca gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Diocletianus da iktidarı döneminde imparatorlukta yaşamını sürdüren tüm halkarın Romalılık düşüncesiyle hayatını düzenleyecek kanun maddeleri ve fermanlar uygulamaya koymuştur. Bu nedenle imparatorun düzenlemeleri Roma hukukunun özel alanını kapsamaktadır.

4.2.1. Diocletianus Öncesi Roma Hukuku

Roma İmparatorluk Dönemi’nde Roma hukuku, Cumhuriyet döneminde diktatör Sulla’nın koymuş olduğu yasalar ve mahkeme düzenlemeleri üzerinden geliştirilen yasa maddeleri ve fermanlarla şekillendirilmiştir. İmparator Augustus, imparatorluk döneminin ilk hukuki düzenleyicisi olarak mevcut olan altı mahkemeye iki yeni

¹¹²² Lact. XXXIII, XXXIV; Eus. VIII.16-17; Kaçar, 2013, s. 47-48; Lizzi Testa, Rita, “Edict of Toleration”, **The Routledge Encyclopedia of Ancient Mediterranean Religions**, ed. Eric M. Orlin, Routledge, New York and London, 2016, s. 287; A. Çalık Ross, “Hoşgörü Başkenti Nikomedia ve Galerius’un Hoşgörü Fermanının Çeviri Denemesi”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)** 6, 2017, s. 142-144; Duygu, 2017, s. 168; Duygu, 2018, s. 63.

¹¹²³ Lact. XLVIII.1; Eus. VIII.17.1-11, X.5.1-17; Kaçar, Turhan, “Roma İmparatorluğu, Hristiyanlar ve Milano Fermanı’nın 1700. Yılı”, **Toplumsal Tarih**, 2013, 230, s. 46-50; Duygu, 2017, s. 175.

mahkeme daha ekleyerek sayılarını artırmıştır. Mahkemelerden biri evli kadınların dahil olduğu zina olaylarını değerlendirmek, diğeri ise ticari alanda ürün stoğu yaparak gıda fiyatlarının artışına yol açan tüccarların durumunu ve ilgili olayları değerlendirmek üzere kurulmuştur. Mahkeme üyeliği için gerekli olan asgari yaşı 30'dan 25'te düşürerek mahkemelerde daima yeterli üye sayısının bulunmasını kolaylaştırmıştır.¹¹²⁴ Mahkemelerde de görüldüğü üzere Augustus'un özellikle ilgilendiği konulardan biri toplumun düzeni ve ahlakı üzerinde etkili olan aile yapısını kapsayan özel hukuk alanı olmuştur. MÖ 18 tarihinde çıkarttığı *lex Julia de maritandis ordinibus* yasayla evliliği teşvik etmiştir. Evlilik yaşına gelen ancak herhangi bir sebeple evlenmeyen bireylere ve evli olup zina yapanlara cezai yaptırım uygulanması, evlilerin en az üç çocuk sahibi olması gibi aile yapısını ve ahlakını koruyan kararlar almıştır.¹¹²⁵

Augustus döneminin ardından iktidara gelen her Roma imparatoru çeşitli konularda fermanlar, bildiriler ve yasa maddeleri çıkartarak Roma hukukunun gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Roma hukukunda imparatorluk fermanlarının, bildirilerinin ve kararnamelerinin bir araya getirilerek derlenmesine dair ilk örnek II. yüzyılda Hadrianus döneminde başlamıştır. İmparatorun yürüttüğü davalarda dostları, subayları ve senatonun desteklediği Iuventius Celsus, Salvius Iulianus, Neratius Priscus gibi hukukçular da yer almıştır.¹¹²⁶ Hadrianus, muhtemelen 130 yılında Salvius Iulianus'a yetki vermiş ve *Praetor* Fermanı'nı gözden geçirerek kalıcı olacak bir şekilde düzenlemesini emretmiştir. *Praetor* Fermanı, Roma'da göreve getirilen *Praetorun* göreve başlamasıyla ilgili yayınladığı yıllık bir ilkeler beyannamesiydi. Hadrianus'un düzenlemeleriyle söz konusu ferman *Edictum Perpetuum* olarak anılmaya başlamıştır. Ferman eskisi gibi *praetorlar* tarafından yıllık olarak düzenlenmek yerine sadece imparator, senato, meclis üyeleri ve yetkili hukukçular tarafından düzenlenebilecekti. Böylece Hadrianus, Roma özel hukuku açısından *praetor* hukuku üzerinde imparatorluk kontrolünü resmileştirmiştir. İmparatorun bu girişimi Roma hukukunda ona imparatorluğun ilk kanun koyucusu olarak ifade edilebilecek bir statü

¹¹²⁴ Tellegen-Couperus, Olga, **A Short History of Roman Law**, Routledge, London and New York, 2003, s. 88.

¹¹²⁵ Harries, Jill, **Law and Empire in Late Antiquity**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 12; Boatwright, vd., 2022, s. 192-193; Doğan, Ezgigül, Özman, Recep, "Roma'da Bir Sosyal Yardım Uygulaması Alimentum", **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, (INIJOSS)**, 2023, 12(1), s. 130.

¹¹²⁶ SHA, **Hadr.** XVIII.

kazandırmıştır.¹¹²⁷ Fakat bununla birlikte imparatorlar yasal konularda merkeze bağlılık nedeniyle valiler tarafından kendilerine havale edilen dilekçelere ve tarafların temyizlerine cevap vermek zorunda kalmışlardır. Hadrianus'un saltanatından nerdeyse elli yıl sonra iktidara gelen Septimius Severus'un yıllık 1500 dilekçe yanıtladığı tahmin edilmektedir. İmparatorların bu döneme kadar artan yüklerine rağmen Severus hanedanı ve birkaç yıl sonrasındaki dönemde, iyi eğitim gören ve *praefectus praetorio* görevlerinde bulunan Papinianus, Claudius Tryphoninus, Messius, Ulpianus ve Modestinus gibi hukukçular sayesinde Roma hukuk sistemi zirve dönemini yaşamıştır. İmparatorlar iyi eğitilmiş hukukçulara danışmadan yasa tasarısı hazırlamamışlardır.¹¹²⁸ Bu anlamda III. yüzyılda bir başka önemli değişiklik yaşanmıştır. 212 yılında Caracalla, kapsamlı bir fermanla imparatorluğun özgür nüfusunun çoğuna Roma vatandaşlığı veren *Constitutio Antoniniana*¹¹²⁹ olarak bilinen Antoninianus Anayasası'nı çıkartmıştır. Bu durum yeni vatandaşların Latince konuşmalarını ve Roma yasalarına aşina olmalarını sağlamamıştır. Hukukçu Modestinus, metinlerini yazarken mazeretler üretmek Grekçe kullanmıştır. Ancak Latince yasal ve idari işler için Doğu'da öğrenilmeye devam etmiştir. III. yüzyılın başlarından itibaren Beyrut'ta giderek daha fazla gelişen hukuk okulları ün salmaya başlamıştır.¹¹³⁰ Son Severus hanedanı üyesi Severus Alexander'ın ölümüyle imparatorlukta başlayan kaos döneminde hukukun işleyişi hayatın diğer alanlarında olduğu gibi bozulmuştur. Eğitilmiş sınıf arasında ve şehir hayatında olan bozulmalar hukuki davalara da yansımış ve valilerin yürüttüğü mahkemeler sona ermiştir. Siyasi ve askeri meselelere yoğunlaşan imparatorlar kendilerine havale edilen yasal taleplere yanıt verememişlerdir. 240 yılından sonra imparatorluk bildirilerinin çıkarılması, yasaların yayınlanması düzensizleşmiş, eğitilmiş

¹¹²⁷ Tellegen-Couperus, 2003, s. 89; Harries, 2004, s. 14; M. T. Boatwright, "Hadrian", *Lives of the Caesars*, ed. A. Barrett, Malden MA and Oxford, 2008, s. 170; Harries, Jil, *Imperial Rome AD 284 to 363*, Edinburgh University, London, 2012, s. 71; Havel, Tomas, "Praetorian Law: A Contribution To The Beginnings Of Legal Sociology", *Charles University in Prague Faculty of Law Research Paper*, 2014, 1 (2), s. 218-219.

¹¹²⁸ Macmullen, 1976, s. 76; De Blois, Lukas, "Roman Jurists And The Crisis Of The Third Century A.D. in The Roman Empire", *Administration, Prosopography And Appointment Policies in The Roman Empire: Impact of Empire (Roman Empire, 27 B.C. - A.D. 406)*, Ed. Lukas de Blois, J.C. Gieben, Publisher, Amsterdam, 2011, s. 136.

¹¹²⁹ Latince *Constitutio Antoniniana* terimi Türkçeye tam olarak Antoninianus Anayasası olarak karşılık gelmektedir. Ancak Eskiçağ literatüründe Yurttaşlık Yasası veya Caracalla Fermanı olarak da yer almaktadır. https://latinlexicon.org/word_study_tool.php

¹¹³⁰ Macmullen, 1976, s. 73; Corcoran, Simon, "The Publication Of Law in The Era of the Tetrarchs - Diocletian, Galerius, Gregorius, Hermogenian", *Diokletian und die Tetrarchie: Aspekte einer Zeitenwende*, Ed. A. Demandt, A. Goltz, and H. Schlange-Schöningen, (Millennium-Studien 1; Berlin/New York), 2004, s. 58; Corcoran, 2008, s. 245.

hukukçuların çalışmaları neredeyse bütünüyle kaybolmuş ve ordu üyeleri imparatorlukta liderliği almıştır.¹¹³¹

4.2.2. Diocletianus Dönemi Hukuki Gelişmeler

Yaklaşık elli yıl süren kaos döneminin ardından iktidara gelen Diocletianus, onlarca yıl ihmal edilen yasal sistemi tekrar kurmak ve tüm Roma yurttaşlarının bu sisteme ulaşmasını sağlamak için hukuki düzenlemeler konusunda da önemli adımlar atmıştır. Roma hukukunu, ana ilkeleriyle korunması gereken kutsal bir miras olarak görmüştür. Diocletianus döneminde ilk kez bir imparatorluk sarayı Doğu'da Nicomedia'da inşa edilmiş ve imparator çoğunlukla orada ikamet etmiştir. Dolayısıyla çoğunlukla Hellen dili konuşulan ve Grek kültürünün hakim olduğu Doğu'da imparatorluk sarayının bulunması Latincenin yayılmasını zorunlu kılmış görünmektedir. Doğuda ikamet eden Diocletianus, Romalılık düşüncesiyle Latincenin imparatorluğun idari dili olması için çaba sarf etmiştir. Bu amaçla Afrika'da bulunan Latince retorik eğitmeni Lactantius'u Latince eğitimi vermesi için Nicomedia'ya davet etmiştir. Resmi imparatorluk fermanlarının sadece Latince yayınlanmasını kararlaştırmıştır. Böylece Beyrut'taki gibi doğuda yer alan hukuk okullarında Latincenin öğretilmesi zorunlu hale gelmiştir.¹¹³² İmparatorluğun erken dönemlerinde hukuk okullarına imparatorluk desteği verilmezken Diocletianus döneminde bu durum değişmiştir. Hukuk okullarına giriş için gerekli şartlar ve ücretler imparatorluk tarafından önceden belirlenmiştir. Beyrut'taki hukuk okulu öğrencilerine sivil sorumluluklarının oluşturabileceği engeller nedeniyle 25 yaşına kadar eğitimlerini tamamlama hakkı verilmiştir: *"İmparatorlar Diocletianus ve Maximianus'tan Severinus'a ve diğer Arap hukuk bilginlerine. Fenike eyaletine bağlı Beyrut şehrinde kalarak özellikle hukuk mesleğiyle ilgili liberal çalışmalara önem verdiğiniz beyan ettiğinize göre, bireylerin yirmi beş yaşına kadar eğitimden mahrum kalmamaları için kamu yararı ve sizin isteğiniz doğrultusunda önlem alınması gerektiğine karar veriyoruz."*¹¹³³

¹¹³¹ Macmullen, 1976, s. 76; Blois, 2011, s. 136.

¹¹³² Corcoran, 1996, s. 295; Corcoran, 2008, s. 246. Hukuk okullarında Latince eğitim dili olarak belirlenmesine rağmen yaklaşık 400 yılında eğitim dili Grekçe olarak değişmiştir. Tellegen-Couperus, 2003, s. 134.

¹¹³³ **Cod. Iust.** X.50.1, içinde Kehoe, D.O., "Tenth Book", The Codex of Justinian: A New Annotated Translation, Ed. Fred. H. Blume, with Parallel Latin and Greek Text, Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 2016, s. 2453; Hall, Linda Jones, **Roman Berytus: Beirut in Late Antiquity**, Routledge,

Diocletianus ayrıca, seyahatleri esnasında çoğunluğu yasal anlaşmazlıklarla ilgili olan dilekçeleri alıp yanıtlarken Roma nüfusunun büyük bir bölümünün Roma hukuk normlarını bilmediğini fark etmiş olmalıdır. Ancak dilekçelerden sorumlu *magister epistularum* ve *magister libellorum* unvanlı deneyimli hukukçulardan tavsiyeler almayı ve tavsiyeler vererek kendisi adına yanıtlar yazdırmayı da ihmal etmemiştir. Dilekçeler imparatorun yetki ve imzasını taşımasına rağmen hukukçular tarafından kaleme alınmıştır. Yukarıda sözü edilen her iki görev 285-295 yılları arasında üç hukukçu tarafından yürütülmüştür. Bu hukukçuların ilki 284-287 ve 289-291 yıllarında *magister libellorum* olarak hizmet ettiği düşünülen Gregorius'tur. Muhtemelen 291 yılında Diocletianus'un Mediolanum seyahatinde ona eşlik etmiş ve ardından Roma'ya geçmiştir. İkinci hukukçu ise Maximianus'a *magister libellorum* olarak hizmet ederken 290-291 tarihlerinde Diocletianus'un hizmetine geçen ve 294 yılına kadar *magister epistularum latinarum* unvanıyla görevini sürdüren Aurelius Arcadius Charisius'tur. Bu hukukçuların üçüncüsü olan Aurelius Hermogenianus ise 293'ten 295 yılına kadar Diocletianus'a *magister libellorum* olarak hizmet ettikten sonra 295-298'de Maximianus için *magister libellorum* olarak görev yapmış ve 298 yılında *praefectus praetorio* olarak terfi etmiştir.¹¹³⁴

4.2.2.1. Codex Gregorianus ve Codex Hermogenianus

Codex Gregorianus ve *Codex Hermogenianus*, Diocletianus döneminde çıkarılan imparatorluk fermanlarını kapsayan ve sonraki Roma hukuku derlemelerine dair çalışmalara temel olan en eski Roma hukuku kitaplarındandır. Bu eserlerden *Codex* terimiyle söz edilmesi, eserlerin Roma tarihinde ilk kez parşömen yerine modern kitap şeklinde yayınlanmalarıyla ilgilidir.¹¹³⁵ *Magister libellorum* olarak iki dönem Diocletianus'a hizmet etmiş olan Gregorius tarafından derlendiği düşünülen *Codex Gregorianus*, yaklaşık olarak 292 yılında yayınlanmıştır. Çalışmanın ikinci bir nüshası, Doğu'da veya Maximinus Daia'nın sarayında 306 yılında yayınlanmıştır. *Codex Gregorianus*, her biri başlıklara bölünmüş yaklaşık 15 kitaptan oluşmakta ve özel

London and New York, 2004, s. 201; Karakocalı, Ahmet, "Changes in Roman Legal Education", **The Online Journal of New Horizons in Education**, 1016, 6 (1), s. 45.

¹¹³⁴ PLRE I, *Gregorius* I; PLRE I, *Hermogenianus* 2; Potter, 2004, s. 295; Corcoran, 2004, s. 56-57; Corcoran, 2008, s. 246; Corcoran, Simon, "Codex Gregorianus and Codex Hermogenianus", **The Encyclopedia of Ancient History**, ed. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine, and S.R. Huebner, Chichester, 2013, s. 1595.

¹¹³⁵ Tellegen-Couperus, 1993, s. 136.

hukuka dair fermanları kapsamaktaydı. Ancak Hadrianus'tan Diocletianus dönemine kadar yayınlanan bazı fermanları ve mektupları da içermekteydi. Dönemin diğer hukukçusu Aurelius Arcadius Charisius ise sadece üç kısa monografi yazmıştır. *Tetrarchia* imparatorlarına iki dönem hizmet etmiş olan hukukçu Hermogenianus, *Iuris Epitome* isimli 6 kitaplık bir hukuk eseri yayınlamıştır. Fakat Hermogenianus'un en önemli hukuk eseri olan *Codex Hermogenianus*, yaklaşık olarak 295 yılında yayınlanmıştır. 293 ve 294 yıllarına ait özel fermanları içermekte ve başlıklara bölünmüş tek bir kitaptan oluşmaktaydı.¹¹³⁶ Söz konusu her iki *Codex*, imparatorluk yasalarının daha önce hiç olmadığı kadar kapsamlı bir şekilde toplanmasını temsil etmektedir. Bu durum imparatorluk fermanlarının daha fazla insana duyurulması ve imparatorluk genelinde uygulanan tek tip bir Roma hukuk sistemine geçilmesi anlamına gelmektedir. Ancak Gregorius ve Hermogenianus'un, kendi isimleriyle yayınladıkları hukuk kitaplarını gönüllü olarak mı yoksa imparatorluk emriyle resmi görevliler olarak mı yayınladıkları belirsizdir. Gregorius ve Hermogenianus'un imparatorlara resmi olarak hizmet ettikleri göz önüne alındığında her iki *Codexin* de Diocletianus'un emriyle yayınlanmış olduğu kabul edilebilmektedir. Yine de Gregorius ve Hermogenianus'un imparatorluk arşivine kolayca erişebilen yetkililer olmaları hasebiyle kendi istekleriyle özel hukuk derlemeleri yapmış olabilecekleri de dikkate alınmaktadır. *Codexlerin* hiç biri Diocletianus ve Maximianus'un ismiyle veya onların resmi tanrısal sıfatlarıyla (*Iovius* ve *Herculius*) yayınlanmamıştır. *Codexler*, Roma hukuku çalışmaları alanında daha sonra 529 yılında yayınlanan *Codex Iustinianusun* büyük bir parçasını oluşturacaktır. 533 yılında yayınlanan *Digest* ile birlikte Roma hukuk düşüncesinin ve Avrupa medeniyetlerine bırakılan hukuk mirasının temeli olacaktır.¹¹³⁷

¹¹³⁶ Honore, T., **Emperors and Lawyers: With a Palingenesia of Third-Century Imperial Rescripts 193-305 AD**, Clarendon Press, Oxford, 1994, s. 140, 182; Corcoran, 1996, s. 37, 90; Corcoran, 2004, s. 56; Corcoran, Simon, "The Tetrarchy: policy and image as reflected in imperial pronouncements", **Die Tetrarchie: Ein neues Regierungssystem und seine mediale Präsentation**, ed. D. Boschung and W. Eck, (Universität zu Köln, Lehr- und Forschungszentrum für die antiken Kulturen des Mittelmeerraumes [ZAKMIRA] Schriften 3; Wiesbaden), 2006, s. 39; Corcoran, 2013, s. 1595; Connolly, Serena, "Gregorian Code", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 683; Connolly, Serena, "Hermogenianic Code", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 714.

¹¹³⁷ Tellegen-Couperus, 1993, s. 136; S. Corcoran, 2004, s. 57-59; Harries, 2004, s. 15; Corcoran, 2006, s. 39; Harper, Kyle, **Slavery in The Late Roman World AD 275-425**, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 378.

4.2.2.2. Roma Aile Hukuku'na Dair Çıkarılan Fermanlar

Diocletianus'un yasal kararları Roma geleneklerini ve Romalılık düşüncesini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Roma geleneğinde önemli yeri olan aile yapısıyla ilgili pek çok yasa çıkarttığı ve ferman yayınladığı görülmektedir. İmparatorun aile yapısıyla ilgili kararları, Caracalla tarafından 212'de tüm özgür yurttaşlara Roma vatandaşlığının verilmesinden sonra Constantinus Dönemi'ne kadar Roma'nın özel hukukuna dair çıkarılan en önemli yasalardır. Bu açıdan Roma aile yapısının temeli olan *patria potestas* (babanın egemenliği) ve aile bireylerinin hakları belirlenmekte, Roma geleneğine uygun olmayan çok eşli ve aile içi evlilikler yasalar ile yasaklanmaktadır.¹¹³⁸ Diocletianus'un bir fermanı bir babanın terk ettiği çocuğu üzerinde bile babalık hakkını yani otoritesini uygulayabileceğini belirtmektedir. Terk edilmiş bir kızı büyüten bir baba, büyüttüğü kızı kendi oğluyla evlendirmek istediğinde kızın biyolojik babası dilerse bu evliliğe engel olma hakkına sahipti. Ancak bu durumda üvey babaya kızını yetiştirirken yaptığı masrafların karşılığı olarak bir kefalet ödemek zorundaydı.¹¹³⁹ II. yüzyıldan beri çocukların velayeti konusunda genel uygulama cinsiyet ayrımı yapılmaksızın çocukların velayetinin babaya verilmesi yönünde olmuştur. Velayet nadiren anneye verilmekteydi ve buna rağmen baba, aile egemenliğine sahip olmayı sürdürmekteydi. 294 yılında Diocletianus ve Maximianus'un çıkartmış olduğu bir yasayla söz konusu durum değişmiştir. Bu yasa maddesi: *"Augustuslar Diocletianus, Maximianus ve Caesarlardan Caelestina'ya. Bizim veya tanrılaştırılmış seleflerimizin hiçbir yasasında çocukların anne ve babaya verilirken cinsiyetlerine göre bir ayrım yapılması belirtilmemiştir. Yine de yargıç, boşanma yoluyla bir evlilik sona erdiğinde çocukların babaları tarafından mı yoksa anneleri tarafından mı büyütülmesi gerektiğine karar verecektir."* İlk kez çocukların hangi ebeveynleriyle yaşayacağına dair karar yetkisi hâkimlere verilmiştir.¹¹⁴⁰

Velayet sorunu dışında babanın çocuğunu satması Diocletianus dönemine kadar yasal olarak uygulanmaktaydı. İmparator Antoninus (137-161), bir babanın çocuklarını

¹¹³⁸ Williams, 1997, s. 144; Grubbs, J.E., "Diocletian's Private Law: the Family", **Diocleziano: la frontiera giuridica dell'impero**, ed. W. Eck an S. Puliatti, Pavia University Press, 2018, s. 307.

¹¹³⁹ **Cod. Iust.** V.4.16, içinde McGinn, T.A.J., "Fifth Book", The Codex of Justinian: A New Annotated Translation, Ed. Fred. H. Blume, with Parallel Latin and Greek Text, Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 2016, s. 1113; Boswell, 1988, s. 65.

¹¹⁴⁰ **Cod. Iust.** V.24.1, içinde McGinn, "Fifth Book", s. 1247; Treggiari, Susan, **Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian**, Clarendon Press, Oxford, 1991, s. 469.

satmasının yasa dışı ve utanç verici bir durum olduğu kanaatine vararak yasa maddesinde bunu ifade etmiş ancak özel bir yaptırım uygulamamıştır.¹¹⁴¹ Yaklaşık 133 yıl sonra (294) Diocletianus, bir babanın kendi çocuklarını satamayacağını, bir başkasına rehin veya evlatlık olarak veremeyeceğini ve çocukların babalarının borçlarını ödemek için köleliğe zorlanamayacaklarını bir yasayla uygulamaya koymuştur: “Çocukların satışı, bağışlanması veya teminat olarak verilmesi, onları alan kişinin cehaleti bahanesiyle bile ebeveynleri tarafından bir başkasına verilemeyeceği kesin bir kanun maddesidir.”¹¹⁴² Çocukların baba tarafından satılmasıyla ilgili başka bir yasa maddesinde ise tarafların birbirlerine suç yüklememeleri gerektiği karara bağlanmakla birlikte neticeden söz edilmemektedir: “Özgür oğlunuzu, çocuğun statüsünü bilmiyormuş gibi davranacak kadar yakın aile bağlarıyla bağlı olan damadınıza sattıysanız, suç ortaklarından hiçbiri diğerini suçlayamaz.”¹¹⁴³ Böyle yasa maddelerinin çıkarılmasının altında yatan nedenlerden biri çocukların satılmasını engellemek veya babanın çocuk yetiştirme yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlamak değil, esasen özgür Roma vatandaşlarının köleleştirilmesini engellemektir. Çünkü birçok Roma yasası özgür vatandaşların ve soylarının haksız yere köleleştirilmesini önlemek için tasarlanmıştır.¹¹⁴⁴

Yukarıdaki pek çok örnekte görüldüğü gibi çocuk üzerinde baba egemenliğinin öneminin azaltılmasıyla birlikte kadınların evlat edinme hakları ortaya çıkmıştır. Ancak evlat edinmek isteyen kadınlar imparatorlardan özel izin almak zorundaydılar. Bir çocuğu evlat edinen kadın öz evlada sahip olmadığı için çocuk üzerinde egemenlik kuramıyordu. Fakat çocuk, evlat edinen annesi üzerinde öz evladın sahip olabileceği haklara sahip olabiliyordu.¹¹⁴⁵ Diocletianus tarafından 291 yılında öz çocuklarını kaybeden ve evlat edinmek isteyen Syria adlı bir kadına evlat edinme izninin verilmesi *Tetrarchia* Dönemi için bu konuda örnek gösterilebilir: “Kadının kendi çocukları olmadığı için evlat edinebileceği kararlaştırılmıştır. Ama kaybettiğiniz çocuklarınıza teselli olarak üvey oğlunuzun meşru bir evlat olmasını istediğiniz için, ekteki hükümlere

¹¹⁴¹ **Cod. Iust.** VII.16.1, içinde Lenski, N., “Seventh Book”, The Codex of Justinian: A New Annotated Translation, ed. Fred. H. Blume, with Parallel Latin and Greek Text, Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 2016, s. 1825.

¹¹⁴² **Cod. Iust.** IV.43.1, içinde Kehoe, “Fourth Book”, s. 995.

¹¹⁴³ **Cod. Iust.** VII.16.37, içinde Lenski, “Seventh Book”, s. 1839.

¹¹⁴⁴ Boswell, 1988, s. 66-67.

¹¹⁴⁵ Grubbs, vd., **The Oxford Handbook of Childhood and Education in The Classical World**, Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 518.

göre isteklerinizi kabul ediyor ve onu sizden doğmuşçasına kendi öz ve meşru oğlunuz olarak kabul etmenize izin veriyorum.”¹¹⁴⁶

4.2.2.3. Toplumsal Statü

Roma’da toplumsal statü önemliydi ve hür-köle ayrımı imparatorluğun her alanında uygulanmaktaydı. Kölelik, Roma ailesi de dahil olmak üzere toplumsal hayatın her alanında yaygındı. Bu nedenle Diocletianus, Romalılık düşüncesinin etkisiyle hareket ederek toplumsal statülerle ilgili de pek çok yasa çıkartmıştır. Diocletianus tarafından çıkarılan bir yasa maddesinde özgür insanların statülerinin köleliğe düşürülemeyeceği açıklanmaktadır: “*Köle olduklarını iddia eden özgür insanların yasal statülerini değiştiremeyecekleri kanunen açıktır.*”¹¹⁴⁷ Bir diğer madde de özgür insanların borçları için köleliğe zorlanamayacakları kesin olarak belirtilmektedir: “*Yasalar, özgür insanların borçları nedeniyle alacaklılarına köle olarak hizmet etmeye zorlanmasına izin vermez.*”¹¹⁴⁸ Bir başka madde herhangi bir özel anlaşma nedeniyle özgür insanların statülerinin değişmeyeceğini karara bağlamaktadır: “*Özgür kişilerin özel anlaşmalarla veya iş idaresine yönelik herhangi bir işlem nedeniyle statülerinin değişmeyeceği ve köle yapılamayacakları kesin bir hukuk ilkesidir.*”¹¹⁴⁹ Benzer bir şekilde herhangi bir anlaşmayla kölelere ve azatlılara özgürlük statüsünün verilmeyeceği belirtilmektedir: “*Doğuştan özgür olan kişiler özgürdür; Azatlılar ancak azat edilerek azatlı olurlar. Ancak bir antlaşma, kölelere veya azat edilmiş kişilere özgür statüsü veremez ve anlaşmaya rıza göstermeyenlere zarar veremez.*”¹¹⁵⁰ Söz konusu maddede kesin bir dille özgür Roma vatandaşlarının özgür statülerini koruyacakları vurgulanmakla birlikte azatlı ve kölelerin hakları sınırlandırılmıştır.

Kölelerin yasal hakları da oldukça sınırlıydı ve imparatora dilekçe veremezlerdi. Ancak Diocletianus’un bu konuda bir istisna yaptığı ve kölenin efendisiyle ilgili dilekçesini kabul ederek yanıt verdiği görülmektedir: “*Köle statüsündeki birinin dilekçe sunma hakkı olmamasına rağmen işlenen suçun korkunçluğu ve efendinizin öldürülmesinin intikamını almak için gösterdiğiniz sadakat örneği, dilekçenizi sanığın izini sürmesi ve yasaların öngördüğü en ağır cezayı vermesi için adnotatio*

¹¹⁴⁶ **Cod. Iust.** VIII.47.5, içinde B.W. Frier, “Eighth Book”, s. 2195.

¹¹⁴⁷ **Cod. Iust.** VII.16.39, içinde N. Lenski, “Seventh Book”, s. 1839.

¹¹⁴⁸ **Cod. Iust.** IV.10.12, içinde D.P. Kehoe, “Fourth Book”, s. 831.

¹¹⁴⁹ **Cod. Iust.** VII.16.10, içinde N. Lenski, “Seventh Book”, s. 1829.

¹¹⁵⁰ **Cod. Iust.** VII.15.8, içinde N. Lenski, “Seventh Book”, s. 1819.

kararnamemize uygun olarak Praefectus praetorioya vermeye ikna etti."¹¹⁵¹ Davanın sonuçlanmasından sonra ikinci bir dilekçe alan Diocletianus'un yanıtında kölelerin özgürlük olasılığına sahip oldukları da görülmektedir: "*Sadakatin artırılmasını teşvik etmeye yönelik hassasiyet yasalarla ödüllendirilmesi gerektiğinden, efendinizin öldürülmesinin intikamını almak için çabalarsanız uzun zaman önce çıkarılan bir Senatus Consultuma göre, bu tür olağanüstü hizmetler için özgürlükle ödüllendirileceksiniz. Fakat bu hürriyete valiye gidip onun kararını alarak kavuşursunuz.*"¹¹⁵² Verilen mektuplardanda anlaşılacağı gibi Diocletianus, ancak efendilerine sadakati noktasında kölelerin ödüllendirileceğini ve ancak bu şekilde özgürlük verileceğini kabul etmektedir.

Kölelerin özgürlüklerini kazanmaları ihtimali varken geçmiş dönemlerden beri sadece bir durumda azat edilmelerinin ve özgürlüklerine kavuşmalarının söz konusu olmadığı belirtilmektedir: "*Eskiden imparatorlar, hazine görevlileri veya yetkilileri aracılığıyla köleleştirilen haydutların azat edilemeyeceğine karar verdiler.*"¹¹⁵³ Yine bir yasa maddesinde kölelerin ve azatlıların haklarının kesin kararla sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır.

4.2.2.4. Damascus Fermanı: Evlilik Yasası

Tetrarchia Dönemi'nde ele alınan bir diğer önemli konu ise Roma hukukunda geçerliliği olmayan yakın akraba evlilikleriyle ilgilidir. Roma'da geleneksel olarak akraba evlilikleri kabul edilmediğinden dolayı böyle birlikteliklerden doğan çocuklar gayri meşru sayılmaktaydı. Gaius, bu tarz bir birliktelikle aile yapısının kurulamayacağını ve bir erkeğin kanunen eşe veya çocuğa sahip olamayacağını ifade etmektedir. Bu nedenle çocuklar *Spurii* (tek. *spurius*) olarak adlandırılarak babasız olarak kabul edilmekteydiler. Babasız kabul edildikleri için gayri meşru sayılmakla birlikte annelerinin statüsüne sahip olmaktaydılar. Bu tür beraberliklerden doğan çocuklar resmi olarak Roma nüfusunda kayıt altına alınmamış olabilecekleri gibi

¹¹⁵¹ **Cod. Iust.** I.19.1, içinde J.N. Dillon, "Firsth Book", s. 299.

¹¹⁵² **Cod. Iust.** VII.13.1, içinde N. Lenski, "Seventh Book", s. 1813-1815.

¹¹⁵³ **Cod. Iust.** VII.18.2, içinde N. Lenski, "Seventh Book", s. 1845.

imparatorluğun yardım uygulamalarından da ya sınırlı olarak faydalanmaktaydılar ya da hiçbir hak sahibi olmamaktaydılar.¹¹⁵⁴

Roma Tarihi'nin hiçbir döneminde hukuken geçerliliği kabul edilmeyen akraba evlilikleri *Tetrarchia* Dönemi'nde de kabul edilmemiştir. Bu nedenle *Tetrarchia* Dönemi'nde Roma aile hukukuna dair çıkarılan en önemli ferman *Damascus Edictum* olarak bilinen ve Roma geleneklerine uygun olmayan akraba evliliklerini yasaklayan *Damascus Fermanı*'dır. *Augustus*lar Diocletianus ve Maximianus ile *caesarlar* Constantius ve Galerius'un ortak adıyla çıkarılan ferman, 1 Mayıs 295 tarihinde Damascus'ta yayınlanmıştır.¹¹⁵⁵ Dört imparatora atfedilen fermanın ya Diocletianus ya da Galerius tarafından çıkarılmış olduğu düşünülmektedir. Çünkü Diocletianus'un 18 Mart 295 tarihinde Nicomedia'da bulunduğu, oradan Karpiler üzerine sefere gittiği ve 296 yılının sonlarına kadar Suriye bölgesine geçmediği görülmektedir. Bazı bilim insanları IV. yüzyıl el yazması olan *mosaicarum et Romanarum legum collatio*'nun (ayrıca *Lex dei quam praecepit Dominus ad Moysen* olarak da bilinir) üç nüshasında fermanın çıkarıldığı günün *dat(um) kal(endas) Maias* olarak ifade edildiğini ve bir rakamının metinden silindiğini göz önünde bulundurarak fermanın Nisan ayının sonlarında yayınlanmış olabileceği üzerinde durmaktadırlar. Bu tarihlendirme 18 Mart 295 tarihinde Nicomedia'da bulunan Diocletianus'un Suriye bölgesine geçme süresini kısalttığı için fermanı çıkaran kişinin Galerius olma ihtimalini güçlendirmektedir.¹¹⁵⁶

Fermanın tam metni, *Codex Gregorianus*un kayıp beşinci kitabının *de nuptiis* başlığı altında da yazılmış olmasına rağmen *mosaicarum et Romanarum legum collatio* (*Lex dei*) el yazması aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Genel anlamıyla Roma ahlakına aykırı olan kardeşler arasındaki gibi yakın akraba evliliğini yasaklayan bir fermandır.¹¹⁵⁷ *Mosaicarum et Romanarum legum collatio*da yer alan *Codex Gregorianus*un beşinci kitabına göre verilen ferman şöyledir:

¹¹⁵⁴ Gaius, *Institutiones*, I.64, ed. F. De Zulueta, *The Institutes of Gaius: Text With Critical Notes and Translation*, Part I, At The Clarendon Press, Oxford, 1958, s.21; Corcoran, 2000, s. 6. Kuzey Italia'da Veleia Kasabası'nda yer alan bir alimentum yazıtı, yardım uygulamasından faydalanan gayri meşru çocukların kız ve erkek olmak üzere birer tane olduklarını ve meşru çocuklardan daha az miktarda yardım aldıklarını göstermektedir. Bkz. Doğan ve Özman, 2023, s. 132-133.

¹¹⁵⁵ Barnes, Timothy D., "Damascus or Demessus?", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 2005, 151, s. 266; Rees, 2007, s. 16.

¹¹⁵⁶ Barnes, 1982, s. 54; Corcoran, 1996, s. 173; Barnes, 2005, s. 266.

¹¹⁵⁷ Corcoran, 1996, s. 173; Barnes, 2005, s. 266.

“Kutsal din anlayışımıza göre, Roma yasalarıyla belirlenen saf ahlak ilkeleri, her zaman saygı ve titizlikle riayet edilmeye değer görüldüğünden, geçmişte belirli kişiler tarafından işlenen utanç verici ensest birliktelikleri göz ardı etmemeyi görevimiz olarak görüyoruz. Zamanımızın ruhu, bizi bu tür uygulamalara karşı güçlü tedbirler almaya ve hatta bu uygulamaları cezalandırmaya çağırıyor. Ölümsüz tanrılar şüphesiz Roma gücünü desteklemeye ve dost olmaya devam edeceklerdir. Fakat bizim yönetimimiz altında yaşayan herkesin saygılı ve dindar hayatlar sürmesi, her şey de mutlak saflığı ve sessizliği sürdürmeleri tarafımızca yerine getirilecektir. Burada, eski hukuk sistemimize göre dini ve hukuki çerçevede yapılan evliliklerde mümkün olduğunca iki şeyi sağlamamız gerektiğine karar verdik: 1- Dini gerekliliklere uyarak evlilik bağı isteyenlerin ve onların ilgili konuları için itibarlarını korumalıyız. 2- Onların soyundan gelenlerin de doğumlarının saflığını ve lekesiz olduklarını görmeliyiz. Çünkü inancımız gereğince yakın akrabalar arasında kutsal koşullar olması gerektiğini vurgulayarak özel bir noktaya getirdik. Geçmişte, ahlak ve dine bakmaksızın şehvetle yönlendirilen ve vahşi hayvanlar gibi kanunsuz evlilikler yapan birçok insan tarafından dillere düşmüş bir şekilde yapılan böyle uygulamaların devam etmesini beklememiz yanlış olurdu. Fakat şimdiye kadar barbarların korkunç tarzından sonra kısıtlanmış olan tüm bu evliliklere gelince ister cahillik ister hukuk bilgisizliği nedeniyle olsun hak ettikleri ağır cezalandırmaya rağmen merhametimiz nedeniyle bağışlanmalarını istiyoruz. Bununla birlikte, geçmişte kanunsuz ve ensest birlikteliklerle kendilerini kirleten herkese bu hoşgörünün bahşedilmesi, suçlular tarafından bir nimet olarak görülmelidir, çünkü böylesi iğrenç kötülüklerin ardından hayatları merhamet ile bağışlanmıştır. Bununla birlikte, böylesi kötü evliliklerden doğan çocukların meşru olmadığının bilinmesi gerekir. Sonuçta gelecekte hiç kimse dizginlenemez şehvetlerine teslim olmaya cesaret edemeyecek. Çünkü kendilerinden önce bu nitelikte suçlar işleyenlerin devlet affıyla cezadan kurtulmuş olmalarına rağmen, eski sisteme göre Roma yasaları tarafından reddedilen bir hak olan, yasadışı birliktelikten doğan çocukların varisleri olma hakkı reddedilmiştir. Merhametimizin uygulanması veya yasanın düzenlenmesi için böyle eylemlerin yapılmamasını dileyebilirdik. Bundan sonra evlilik sözleşmelerinde din ve ahlakın gereklerine herkes tarafından uyulacak, herkes Roma yasaları ve kurumları altında yaşadığını hatırlayacak ve herkes Roma hukuku tarafından uygun görülen evliliklerin yasal olduğunu bilecektir. Bildirimizde ister kan bağı olsun ister olmasın

evliliğin yasak olduğu akrabaları sıraladık: kız evlat, kız torun, torunun kızı, anne, büyükanne, büyük büyükanne. Yanı sıra bir babanın kız kardeşi, annenin kız kardeşi, kız kardeşinin kızı ve torunu. Evlilik yoluyla oluşan akrabalar arasında kayınvalide, üvey anne, üvey kız, gelin ve eski yasalar tarafından evliliğin yasaklandığı diğer derecelerdeki akrabalar. Bu derecelerdeki evlilikleri herkese yasaklıyoruz. Çünkü yasalarımız saygıya değer ve kutsal olan şeylerden başka bir şey içermez. Roma İmparatorluğu, tanrısal bir lütufla, dinin bilgili yasalarıyla ve ahlak kaygısıyla korunduğu için bugünkü büyüklüğüne ulaşmıştır.

Bu nedenle geçmiş suçlar için bağışlanmayı lütettiğimiz herkes bilsin ki fermanımız, kurumlarımızın ruhuna aykırı gibi görünmesine rağmen sadece Tuscus ve Anullinus'un consullüğünde 30 Aralık'a kadar işlendiği anlaşılan suçları kapsamaktadır. Yukarıda belirtilen tarihten sonra işlendiği tespit edilen, Roma isminin onuruna ve yasaların kutsallığına karşı olan tüm suçlar, ağır bir şekilde cezalandırılacaktır. Herhangi bir kişi fermanımızın yayımlanmasından sonra suç teşkil eden konunun komisyonuna gitmekten çekinmezse suçu için affedilmeyi düşünmesin. Damascus'ta 1 Mayıs'ta Tuscus ve Anullinus'un consullüğünde yayımlandı”¹¹⁵⁸

Ferman, giriş cümlesinden itibaren tanrılara, geleneksel ahlaka ve eski yasalara vurgu yapmaktadır. İmparatorlar, dini yaptırımlarla desteklenen hukukun toplumu korumaya yardımcı olduğuna inanmaktadırlar. Dolayısıyla evlilik fermanına itaatsizlik etmek sadece imparatorlara değil aynı zamanda Roma'nın koruyucusu olan tanrıların da otoritesini küçümsemektir. Tamamen Roma hukukuna aykırı yakın akraba evliliklerini yasaklamakta, kötü ve utanç verici olarak tanımlanan bu tür birlikteliklerden doğan çocukların gayrimeşru sayıldıklarını belirtmektedir. Ancak imparatorların merhametine

¹¹⁵⁸ Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio, IV.4.1-4, içinde M. Hyamson, **Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio**, London: Oxford University Press, London 1913, s. 86-89; Legum Collatio'da daha detaylı bulunan ferman Iustinianus codexinde özet bir yasa maddesi şeklinde yer almaktadır: “Hiç kimsenin kızı, kız torunu, torununun kızı ile aynı şekilde bir anne, büyük anne, büyük büyükanne ile, babanın veya annenin kız kardeşiyle, kendi kız kardeşiyle, kızıyla veya torunuyla, kızından olan torunuyla, bir erkek kardeşin kızı veya torunuyla, üvey kızla, üvey anneye, gelinle, kayınvalideyle yani eski hukuk ilkesi (Ius antiquum) tarafından yasaklanan diğer şeylerle evlilik sözleşmesi yapmasına izin verilmeyecektir. Herkesin bunlardan uzak durmasını diliyoruz. 1 Mayıs'ta Damascus'ta Tuscus ve Anullinus consullüğünde verildi.” **Cod. Iust.** V.4.17, içinde T.A.J. McGinn, “Fifth Book”, s. 1113. Legum Collatio'da, Hermogenianus codexinde evlilikler başlığı altında yer alan alternatif bir metin farklı tarihle verilmiştir: “İmparatorlar Diocletianus ve Maximianus'tan Flavius Flavianus'a: imparatorların merhameti ancak taraflar hatalarının hemen farkına varırlarsa ve hukuka aykırı evliliklerini bozarlarsa hata olarak yaptıkları akraba (ensest) evlilikleri için cezadan kurtulmalarını sağlar. 15 Mart'ta Dio ve [Tiberianus] consullüğünde yayımlandı.” **Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio**, VI.5.1, içinde Hyamson, 1913, s. 91.

vurgu yapılarak bu tür evliliklerden vazgeçenlere 30 Aralık 295 tarihine kadar 8 aylık bir bağışlanma süresi verilmiştir.¹¹⁵⁹ Sözü edilen af süresinin aynı zamanda fermanın imparatorluk genelinde yayılması için verilen bir süre olup olmadığı açık değildir. Damascus'ta yayınlandığı için bölgesel bir durum olduğu da değerlendirilmektedir. Evlilik fermanı, Diocletianus'un Romalılık düşüncesi ve Maniheiztler ile Hristiyanlara yönelik kovuşturma fermanlarıyla bağlantılıdır. Çünkü akraba evliliklerini yasaklayan bu ferman, enstest birlikteliklerle ilişkilendirilen bir toplum olan Sasanilere karşı başlatılan savaş hazırlıklarıyla aynı zamana denk gelmektedir.¹¹⁶⁰ Diğer yandan Roma'nın Mısır gibi akraba evliliklerinin yaşandığı bir eyalete hakim olması şüphesiz *Tetrarchia* imparatorlarının sahip oldukları Romalılık düşüncesi, dini kuralları hukuki kurallarla birleştirerek daha katı ve kesin bir yaptırımla yaklaşmasına neden olmuştur.

Roma hukukunda yasal olmayan çok eşli evlilik konusu yine Diocletianus tarafından çıkarılan bir yasa maddesinde uygunsuz evlilik olarak açıklanmakta ve cezai yaptırım uygulanması emredilmektedir: *“Roma'nın hâkimiyeti altında yaşayan hiç kimsenin iki kadınla evlilik yapamayacağı yaygın bilinen bir uygulamadır. Praetor Fermanı'nda bile bu tür evliliği yapan erkeklerin rezilliği (infamia) belirtilmiştir. Konuyla ilgilenen yargıç yasaya uymayan kişileri cezasız bırakmayacaktır.”*¹¹⁶¹ Fermana ek olarak yasa maddelerinde de kesin bir dille akraba evliliğinin yasaklandığı ve yapılması durumunda cezaya tabi kılındığı görülmektedir.

¹¹⁵⁹ Corcoran, 1996, s. 174; Harries, 2012, s. 74.

¹¹⁶⁰ Corcoran, 1996, s. 174; Corcoran, 2000, s. 9-15; Ayrıca bkz. Birinci Bölüm, Siyasi Olaylar, *Tetrarchia* Dönemi Siyasi Olayları, Sasanilerle Savaş: Nisibis Anlaşması.

¹¹⁶¹ **Cod. Iust.** V.5.2, içinde McGinn, “Fifth Book”, s. 1129.

SONUÇ

İmparator Diocletianus'un Roma imparatorluk tarihindeki başlıca önemi, kriz yıllarında devraldığı Roma Devleti'ni huzur ve istikrara kavuşturmasıdır. İktidara geldiği yıllarda Roma İmparatorluğu'nda siyasi, askeri, hukuki, dini ve ekonomik alanlarda bir kriz dönemi yaşanmaktaydı. Diocletianus, kendisinden önceki imparatorlar gibi ordu saflarında yetişerek iktidara yükselmiş ve saltanatının başlarında pek çok siyasi olayla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Diocletianus, mevcut kriz ortamında siyasi olayları tek başına çözemeyeceğini, her an iktidar karşıtı bir isyanın çıkabileceğini düşünerek iktidarının henüz sekizinci ayında kendisiyle bir kan bağı bulunmayan dostu Maximianus'u *caesar*, 1 Nisan 286 da ise *augustus* ilan ederek yönetime ortak etmişti. Kendisinden önceki imparatorlar askeri isyanla iktidara gelmiş ve yine askeri darbeye tahttan indirilmişlerdi. Diocletianus'un, selefleriyle aynı kaderi paylaşmak istemeyerek siyasi olayların çözümüne ortak bir imparatorla yaklaşmak istemesi dönemin koşullarında makul görünmektedir. Ancak seleflerinin kendi kaderlerini değiştirmek için neden ortak yönetim anlayışı benimsemedikleri akla gelmektedir. Bu durum sadece yönetime ortak edecekleri uygun bir adayın olmaması ve imparatorların Roma'nın tek hakimi olma arzularıyla açıklanabilir. Geçmişte örnekleri bulunan ikili yönetim modelini benimseyen Diocletianus'un yeniliği bu ortaklığı Roma veraset kurallarının aksine kan bağıının veya hanedan bağıının olmadığı biriyle gerçekleştirmesiydi. Diocletianus'un böyle bir ortaklıkta şahsi ismi olan Valerius adını Maximianus'a vermesi imparatorun bir hanedan oluşturma çabasına girdiğini göstermektedir. Bu hanedan kurma çabası iki *augustusun* kardeşlik temasına dayanmaktadır. Ancak bu kardeşlik teması Carausius isyanında olduğu gibi imparatorluğun başka bölgelerinde kardeş *augustus* vurgusuyla isyanların çıkmasına neden olmuş görünmektedir. Neticede kan ve hanedan bağıının olmadığı birinin *augustus* olduğunu gören güçlü kişiler kendilerini *augustus* ilan etme cesaretini gösterebilirlerdi. Bu nedenle Diocletianus'un, ikili yönetimin siyasi olaylarla mücadelede yetersiz kaldığını görünce dörtlü yönetim biçimini benimsediği anlaşılmaktadır. 1 Mart 293 tarihinde Diocletianus, Galerius'u Maximianus ise Constantius Chlorus'u *caesar* olarak ilan etmişlerdir. Böyle bir yönetim modelinin oluşturulmasında dış tehditlerden çok sözünü ettiğimiz Carausius isyanı gibi iç tehditler

etkili olmuştur. Çünkü Constantius Chlorus ve Galerius'un *caesar* olarak ilan edilmeleri olası gasp girişimlerinin önüne geçmek amacıyla yapılmış gibi görünmektedir. *Caesarlar*, *augustuslar* tarafından evlat edinilmişlerdir. Bu durum Diocletianus'un evlat edinilen imparatorlar veya iyi imparatorlar olarak bilinen dönemden esinlenmiş olabilir mi sorusunu akıllara getirmektedir. Diocletianus'un erkek çocuğunun olmaması, Maximianus'un ise çocuğunun küçük olması ona böyle bir seçim yaptırmış olabilir. *Caesarlar* hem Maximianus'un da aldığı Valerius ismini alarak hem de *augustusların* kızlarıyla evlenerek yeni yönetim biçimini şekillendiren hanedanın bir üyesi oldular. Bununla birlikte imparatorlukta dört yöneticinin olması ve farklı bölgelerdeki siyasi olaylara ayrı ayrı müdahale etmeleri imparatorluğun bölündüğü iddialarını ortaya koymaktadır. Ortak imparatorların daima zafer unvanlarını paylaşarak imparatorluğun bölünmezlik ilkesini vurgulamalarına rağmen hakimiyetleri süresince bir araya gelmemeleri imparatorluğun iki ana sorumluluk bölgesine ve dört müdahale alanına fiilen bölündüğünü göstermektedir. Bu durum imparatorların başkent Roma'dan uzaklaşarak dört yeni ikamet merkezi seçmeleriyle de anlaşılmaktadır. İmparatorluğun geniş topraklara sahip olması, iki *augustus* ve iki *caesar* olarak dört yönetici tarafından yönetilmesi, başkent Roma'nın sınır bölgelerine uzaklığı *Tetrarchia* Dönemi'nde yeni başkentlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Diocletianus, imparatorluğun başkentini resmi olarak değiştiremese de sonraki imparator Constantinus'a imparatorluğun başkentini değiştirmesi için gereken alt yapıyı hazırladı.

Augustusların imparatorluğu fiili olarak iki bölüme ayırdıkları ve eş zamanlı meydana gelen siyasi olaylara daha yakın müdahale edebildikleri görülmektedir. Ancak Maximianus'un yönetim bölgesi olan Batı'da donanma komutanı Carausius'un isyan ederek Roma'dan bağımsız Britannia merkezli bir imparatorluk kurması ve Maximianus'un bunu engelleyememesi ikili yönetimin siyasi olayların ve bölgesel isyanların çözümünde yeterli olmadığını ortaya koymuştur. Elbette bu durum Maximianus'un başarısızlığı olarak görülebileceği gibi hala güçlü komutanların askerlerinin desteğini alarak eskiden olduğu gibi kendilerini imparator ilan edebileceklerine de işarettir. Bu işaret ise Diocletianus'un saltanatı için bir tehlikedir. Bu durumda Diocletianus yeni bir yönetim modeli benimseyerek, 1 Mart 293'te Constantius Chlorus ve Galerius'u *caesar* olarak atamıştı. Bu tarihten itibaren imparatorluk coğrafi olarak iki sorumluluk bölgesine bölünmüş, Maximianus ve

Constantius Chlorus, imparatorluğun Batı'sındaki sorunlarla, Diocletianus ve Galerius ise Doğu'daki sorunlarla mücadele etmiştir.

Dörtlü yönetim biçimiyle farklı bölgelerde aynı anda bulunan imparatorların siyasi olaylarda başarılı oldukları görülmektedir. Ancak Maximianus'un başarılı olamadığı Carausius isyanını bastıran kişi olarak Constantius Chlorus öne çıkmaktadır ve Britannia'nın tekrar Roma'ya kazandırılması ona atfedilmektedir. Doğu'da Sasanilere karşı elde edilen zafer de ise *Caesar* Galerius öne çıkmaktadır. Diocletianus'un yönetim anlayışında dörtlü idare biçimini oluşturması siyasi olaylarda başarıya ulaşmış görünmektedir. Eğer böyle bir modeli benimsememiş olsaydı belki de Britannia gibi başka eyaletler de Roma'dan ayrılarak bağımsızlıkları ilan edecekler veya Sasanilerin saldırgan politikası Roma'ya galip gelecekti. Bu tür siyasi olayların yaşanması zayıflama sürecinde miras alınan Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü de hızlandırabilir ve tarih sahnesinden erken silinmesine yol açabilirdi. *Tetrarchia* Dönemi'nde coğrafi olarak bölünme ortaya çıkmış olsa da elde edilen siyasi başarılar Roma'nın toprak bütünlüğünü korumada etkili olmuştur.

Nihayetinde Diocletianus saltanatının yirmi birinci yılındayken, iç çekişmelerin yaşanmadığı imparatorlukta siyasi ve askeri bir huzur ortamı sağlanmışken tahttan feragat etme kararı almıştır. Bu kararına eş *augustus* da uyarak aynı tarihlerde Diocletianus Nicomedia'da, Maximianus Mediolanum'da tahttan feragat ettiklerini açıklamışlardır. Diocletianus'un tahttan feragati Galerius'un baskısı ile olmuş olabilir. Ancak saltanatlarının yirminci yılını kutlamak için Roma'ya giden *augustus*ların bu kararı orada aldıkları, Diocletianus'un Roma halkının olumsuz tepkisinden rahatsız olarak kutlamalardan ayrılarak Nicomedia'ya döndüğünde hastalandığı bilgisi de mevcuttur. Bu bilgilere göre Diocletianus'un huzur ortamı sağlanmışken Roma halkının tepkisi, hastalığı ve yaşlılığı nedenleriyle tahtı bırakma kararı aldığını söyleyebiliriz. Diocletianus ve Maximianus'un tahttan feragat etmelerinin ardından Constantius Chlorus ve Galerius *augustus*, Severus ve Maximinus Daia ise onların *caesar*ları olmuşlardır. Maximianus'un oğlu Maxentius, Constantius Chlorus'un oğlu Constantinus ise bu seçimlerin dışında bırakılmıştı. Yeni seçilen *caesar*ların Galerius'un etkisiyle seçildiği görülmektedir. Ancak yeni *Augustus* Constantius Chlorus'un kısa sürede ölmesi, Galerius'un ise anlaşıldığı kadarıyla iktidar hırsına sahip olması, Maxentius'un mevcut duruma başkaldırarak kendisini Roma'da *augustus* ilan etmesi, eski eş *Augustus*

Maximianus'un davet üzerine yeniden iktidarı paylaşması Diocletianus'tan sonra dörtlü yönetim modelinin başarısızlığa uğradığını göstermektedir. Bir imparatorun öz oğlu varken kan bağı olmayan başka birinin *caesar* veya *augustus* olması iktidar çatışmalarını kaçınılmaz hale getirir. Maxentius'un da tahtta yasal hakkı olduğunu iddia ederek kendisini *augustus* ilan etmesi *Tetrarchia* sisteminin devam etmemesine neden olmuş olmalıdır. Diocletianus'un bir erkek evladının olmaması onu yeni bir yönetim modeli arayışına iterken, Maximianus'un bir erkek evladının olması da *Tetrarchia* sisteminin sonunu getirmiştir denilebilir. Yani Diocletianus'un Roma İmparatorluğu'nda ilk kez uyguladığı *Tetrarchia* sistemi sadece onun ortaklarıyla birlikte hüküm sürdüğü 284-305 yıllarında başarılı olmuştur. Elbette bunda Diocletianus'un tek karar mekanizması olması, akılcı bir liderlik rolü üstlenip tüm yetkileri elinde toplayarak kuvvetler birliğini benimsemesi, hâkimiyetini tanrısalılığa dayandırması, *dominus* sıfatını alarak kendisini efendi konumuna yükseltmesi, ortakları üzerinde sürekli baskın gücünü vurgulaması ve kahraman bir lidere dönüşmesi etkili olmuştur. Dolayısıyla mutlak bir monarşi sistemini benimseyerek Roma'yı siyasi ve askeri krizden kurtarması modern araştırmacıların önerdiği gibi imparator Augustus'tan sonra önemli bir geçiş dönemi ve devrim olarak nitelendirilebilir.

Diocletianus, yirmi bir yıl boyunca başarıyla sürdürdüğü *Tetrarchia* sisteminde, Roma İmparatorluğu için idari, askeri, iktisadi, dini ve hukuki alanlarda reformlar başlatmıştır. Bu alanlarda gösterdiği çalışmaların bütünüyle başarıya ulaştığını söylemek mümkün değildir.

Diocletianus'un idari olarak merkezi yönetim biçimini değiştirmesinin ardından yerelde de Roma'nın eyalet sistemiyle ilgili yaptığı düzenlemelerini görmekteyiz. Eyaletler *dioecesis* adı verilen yeni idari birimler altında gruplandırarak boyutları küçültülerek sayıları artırıldı. Böyle bir düzenlemenin sonucunda eyaletlerin merkeze bağlılığı sağlanırken, sivil ve askeri idare birbirinden ayrılarak memurların sayısı artırıldı. Ancak eyaletlerin boyutunun küçültülerek memur sayısının da artırılması yeni bir ekonomik külfet anlamına gelmektedir. Diocletianus'un böyle bir düzenlemeye girişmesindeki amacın valilerin gasp girişimini engellemek ve eyaletlerin ekonomi ve vergi birimleri için kontrol altında tutulmasını sağlamak olduğu düşünüldüğünde iktidarı süresince başarılı olduğu savunulabilir. Çünkü sınırları geniş olan eyaletlerin ekonomilerinin kontrol edilmesi ve özellikle vergi mükelleflerinin tespit edilmesi daha

zor ve sıkı bir kontrol gerektirebilirdi. Diocletianus'un iktidardan feragat etmesinin ardından eyalet düzenlemeleriyle ayrıcalığını kaybeden Roma'nın Diocletianus'a karşı öfke duygusuyla Maxentius'u desteklediği ve aslında Roma halkının düzenlemelerden hoşnut olmadığı anlaşılabılır. Yine de eyalet düzenlemelerinin başarılı olduğu, Constantinus dönemine kadar ve hatta Constantinus döneminde çok fazla değişikliğe uğramadan devam etmesinden anlaşılmaktadır.

Diocletianus'un eyaletleri daha küçük boyutlara bölmesi, askeri ve sivil idareyi birbirinden ayırması eyaletlerin iç ve dış tehditlere karşı savunulmasında asker ihtiyacının daha da arttığını ortaya koymaktadır. Buna bağlı olarak gerçekleştirilen askeri düzenlemelerde zorunlu askerlik sistemi getirilerek toplam asker ve askeri birlik sayısı arttırılmıştı. Diocletianus'un böyle bir düzenleme yapmasındaki amacın temel olarak yine bölgesel gasp girişimlerini engellemek olduğu söylenebilir. Çünkü bir komutanın emrindeki askeri birliklerin fazla olması geçmiş dönemlerde komutanın güçlü olmasına ve darbe girişiminde bulunmasına olanak tanımaktaydı. Diocletianus askeri birliklerin sayısını artırırken komutan sayısını da arttırmış ve gücü ellerinde toplamalarını engellemiştir. Bununla birlikte merkezi kontrol altında ordu birliklerinin memnun edilmesi için teçhizat atölyelerini devlete bağlı hale getirerek esas denetim mekanizmasının imparatorluk olduğunu ortaya koymuştur. Elbette sayısı artan askerlere yapılacak ödeme miktarı konusunda memnun edilmeleri ve imparatorlara sadakatle bağlanmaları askeri anarşi dönemine dönüşün engellenmesi için hayati öneme sahipti. Dolayısıyla Diocletianus, asker maaşlarının ve eyalet halklarının ekonomik seviyesini düzenlemek için iktisadi alanlarda da düzenlemeler yapmıştır.

İmparator ekonomik alandaki ilk adımı yeni bir vergi sistemi oluşturarak atmış ve daha önceki imparatorların yapmadığı şekilde toplum üzerindeki vergi yükünü arttırdı. Vergilerin artırılması tarihin hiçbir döneminde halkın memnuniyetle karşıladığı bir uygulama olmadığı için Diocletianus'un bu düzenlemelerinin tam anlamıyla başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Roma örneği üzerinden gidilecek olursa, Diocletianus dönemine kadar vergi muafiyeti olan Roma'nın bu ayrıcalığı kaybetmesinden ve vergiye tabi tutulmasından memnun olmadığı, Diocletianus'un emekli olmasının ardından Maxentius'u destekleyerek *augustus* ilan etmelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Yeni vergi sisteminin harcamaları artmış imparatorluğun giderlerini tam anlamıyla karşılayıp karşılamadığını söylemek olanaksız görünmektedir.

Yine de olumlu bir yaklaşımla, imparatorun seleflerine nazaran bir bütçe planlaması yaparak nüfus sayımlarına bağlı olarak halka iş gücü ve toprak üzerinden vergilendirmeye yasal dayanağı olan sistemli bir uygulama oluşturduğu söylenebilir. Ancak bu sistemin olumsuz yanları da görülmektedir. Büyük toprak sahiplerinin daha da zenginleştiği, topraklarda çalışan işçilerin ise vergi ödeme yükümlülüklerinden dolayı toprağa bağlı hale gelerek serflere dönüştükleri görülmektedir. Bu durumun Ortaçağ'da büyük toprak sahibinin toprağında aileden kalıtsal bir şekilde kira ödeyerek çalışan, toprağı terk edemeyen ve serflik olarak bilinen sistemin temeli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Diocletianus, vergi yükünü artırmakla birlikte nakdi ödemeleri karşılayabilmek amacıyla Roma'nın para biriminde de düzenlemeler yaparak gümüş paranın değerini artırmaya çalışmıştı. Ancak para biriminde yaptığı düzenlemelerin ürün fiyatlarının sürekli yükselmesi, değerli paranın değersiz para karşısındaki değer kaybı ve dönemin enflasyon oranlarından anlaşıldığı üzere başarısız olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü III. yüzyıl krizi döneminde yükeslişe geçen enflasyon Diocletianus döneminde düşürülemediği gibi daha da hızlı bir oranla yükselişe geçmiştir. Vergi ve para düzenlemelerine rağmen satışa sunulan ürün fiyatlarının sürekli yükselmesi enflasyon oranının yüksek olduğunun bir kanıtıdır. İmparatorluğun herhangi bir bölgesinde kıtlık ve mevsimsel sorunlar gibi sebeplere bağlı olarak üretim sorununun yaşandığına dair bir bilgiye ulaşılamaması paranın değer kaybetmesi nedeniyle ürün fiyatlarının tüccarlar tarafından da yükseltilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu durum karşısında Diocletianus ürün fiyatlarını sabitleyen ünlü Tavan Fiyatlar Kararnamesi'ni dört imparator adına yayınlamıştır. Fakat ürün fiyatlarındaki artışın önüne geçilememesi kararnamenin ekonomide istenilen sonucu yaratmadığını göstermektedir. Kararnamenin dört yıl sonra sessizce yürürlükten kalkması da ya tam anlamıyla anlaşılmadığını ya da anlaşılrsa bile uygulanamadığını göstermektedir. Uygulanmış olsa bile kısa bir süre devam etmiş ve sonraki dönemlerde kararnamenin yazılı olduğu yazıtlar tahrip edilmiş olabilir.

Diocletianus, Roma doğumlu olmamasına rağmen Romalılık düşüncesine sahip bir imparator olarak saltanat sürmüştür. Gerek kriz koşullarındaki dini ve askeri çalkantıları sonlandırmak gerekse Diocletianus'un tanrılara bağlılığı, imparatoru dini alanda da düzenlemeler yapmaya yöneltmiştir. Diocletianus'un Iuppiter'i koruyucu

tanrısı olarak belirleyerek *Iovius*, eş *Augustus* Maximianus'un ise *Herculius* sıfatını almaları ve bu sıfatlarını *caesar*larıyla paylaşmaları imparatorların Roma tahtı üzerinde tanrısallık vurgusu yaptıklarını ve Roma tanrılarına olan bağlılığı canlandırmayı amaçladıklarını göstermektedir. Elbette tek neden bu değildir. Diocletianus, askerlerin desteğiyle iktidara gelmiş olsa da kendi hayatını ve tahtını güvenceye almak için ordu karşısında gücü tanrıdan aldığını belirtmek istemiştir. Dini, siyasi meşruiyet aracı olarak kullanma amacıyla da yirmi bir yıl boyunca başarılı olmuş görünmektedir. Pek çok Roma tanrısına vurgu yapılmakla birlikte Mısır'da bulunan bir stelde Diocletianus'un Buchis boğasına kurban sunarken tasvir edilmesi imparatorun bölgesel tanrılara da saygı gösterdiğini veya kabul ettiğini kanıtlamaktadır. Zaten Roma Devleti'nde siyasi bir tehdit oluşturmadığı sürece farklı kült uygulamaları benimsenebiliyordu. Diocletianus'un tehdit olarak gördüğü ve benimsemediği inançlar ise Maniheizm ve Hristiyanlıktır. Sasanilerin iç saldırı politikası olarak Maniheistleri Roma topraklarına gönderdiklerini ve Roma dini yapısını bozduklarını düşünen Diocletianus, Roma tarihinde ilk kez Manihesitlere dair inanç yasağı uygulayan imparator oldu. İmparator doğrudan bir ferman çıkarmamış olmakla birlikte bir yerel yöneticinin Maniheistleri suçlayan mektubuna cevabında gerekenin yapılmasını emretmişti. Bu durumda Diocletianus'un aslında Sasanileri ve Roma ahlakını bahane eden yerel yöneticiler tarafından kışkırtıldığı ve imparatorun hiç aklında yokken bir cezalandırma emri verdiği söylenebilir. Aynı örnek Hristiyanlara karşı başlatılan kovuşturma içinde verilebilir. Çünkü Galerius, zulümlerde etkisi olan imparator olarak öne çıkmaktadır. Diocletianus, iktidarının başlarında Hristiyanlara karşı olumlu bir tutum sürdürmüştü. İlk kısıtlamaların ordu içinde başlaması askerlerin itaatini, geleneksel kültlere bağlılığını isteyen ve siyasetle dini bir arada tutan bir Roma imparatoru için makul görülebilir. Ancak daha sonraki kovuşturmalar farklı sebeplere dayanmaktadır. Her ne kadar zulmün başlatılması için Diocletianus'u etkileyen kişinin Galerius olduğu belirtilse de her daim zekâsı vurgulanan bir imparatorun dini konularda başkasının etkisi altında kalması ne kadar mümkün olabilir? Galerius'un arkasında ise Hristiyanlardan hoşnut olmayan annesinin etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Rivayetlere göre annesi Galerius'u, Galerius ise Diocletianus'u baskı uygulaması için zorlamıştır. Başlangıçta zulüm fikrinden uzak olan Diocletianus, Apollon kâhininin de zulmü onaylamaması üzerine ölüm cezası verilmeden kovuşturmaların başlatılmasını istemişti. Fakat yine Galerius'un

etkisiyle süreç hızla ilerlemiş ve tarihe büyük zulüm dönemi olarak geçen kovuşturma yapılmıştır. Galerius'un etkisi olmasa bile imparatorluğun her alanında düzenlemeler yapan Diocletianus'un, Roma inanç sistemini ve geleneklerini yok etmeye çalışan Hristiyanlığı bir tehdit olarak görmesi ve kovuşturma yapılmasını istemiş olması mümkündür. Çünkü Roma'da herhangi bir olay tanrıların ödüllendirmesi veya cezalandırması olarak düşünülüyor ve daima kâhinlere danışılıyordu. Hristiyanların ise misyoner bir yapıda olmaları Roma tanrılarını kızdırabilir ve toplumu cezalandırabilirdi. Bu durumda en yüksek rahip unvanına sahip olan imparatorun önlem alması gerekirdi. Ayrıca Hristiyanlığın Batı'ya nazaran Doğu'da geniş bir halk kitlesi tarafından kabul edilmiş olması değerlendirildiğinde kovuşturmanın Doğu bölgelerinde daha yoğun yürütüldüğü ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle olacaktır ki Maximianus ve Constantius'un sorumluluk bölgesi olan Batı'da yoğun bir kovuşturma izlerine rastlanmamıştır.

Diocletianus'un Roma özel hukuku alanında düzenlemeler yapması yine Romalılık düşüncesi, Roma dini ve ahlakıyla ilgili bir durumdur. Roma hukukuyla ilgili fermanlar ve yasa maddeleri ilk kez Diocletianus döneminde bir araya getirilmiş ve *codexler* oluşturulmuştur. Hukuk görevlilerinin ve toplumun, herhangi benzer konularda genel hukuk normlarını bilmeleri sağlanmıştır. Böylece imparator benzer konular için binlerce mektup ve dilekçeyi yanıtlamak zorunda kalmayacaktı. Bununla birlikte Diocletianus özellikle Roma aile yapısına eğilerek geleneksel Roma ahlakını koruyan yasa maddeleri ve fermanlar çıkartmıştır. Babanın çocuk üzerindeki etkisi azaltılarak anneye de vasi olma hakkı tanınmıştır. Yine kadınlar evlat edinme hakkını elde etmişlerdir. Roma toplumunda hiçbir dönemde kabul edilmeyen akraba evlilikleri kesin bir dille yasaklanmış ve ilgili ferman Damascus'ta ilan edilmiştir. Fermanın Damascus'ta ilan edilmesi sadece Doğu'da mı yayınlandı sorusunu akıllara getirmektedir. Akraba evliliklerinin Sasaniler arasında ve Mısır'da yaygın olduğu düşünüldüğünde evet sadece Doğu'da yayınlanmış olabilir. Ancak fermanın dört imparatorun adına yayınlanması, imparatorluğun tüm bölgelerinde geçerli olduğunu göstermektedir.

Tetrarchia Dönemi fermanları dört imparator adına düzenlenerek tüm Roma topraklarına hitap etse de ele geçen epigrafik kanıtların çoğu Doğu bölgelerindendir ve daha çok Doğu'da yaygın olan durumlarla ilgilidir. Tavan Fiyatlar Kararnamesi'ne dair yazıt parçalarının çoğunun Anadolu'da Karia, Stranokeia ve Aphrodisias gibi kıyı

şeridindeki ticaret kentlerinde bulunmasının nedeni üretim ve ticaretin Doğu'da daha yoğun olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Hristiyanlık karşıtı fermanın Nicomedia'da yayınlanması, Diocletianus'un sarayının karşısında büyük bir Hristiyan kilisesinin olması ve Hristiyanlığın çıkış ve yayılım alanının Doğu olmasıyla ilgilidir. Hristiyan nüfusunun Batı'da az olması belki de imparatorluk için sorun teşkil etmemekteydi. Benzer bir şekilde akraba evliliklerini yasaklayan fermanın Doğu'da ilan edilmesi, bu tür evliliklerin Mısır ve Pers topraklarında yaygın olmasıyla ilgilidir.

İmparator Diocletianus'un yirmi bir yıllık iktidarında siyasi huzurun yeniden sağlandığı, imparatorluğun elli yıl süren krizden kurtularak geleceğe taşındığı ve Constantinus'un güçlü saltanatına temel oluşturulduğu görülmektedir. Büyük bir imparatorluğu tek başına yönetmenin zorluğu karşısında dörtlü bir yönetim modelinin uygulanması Diocletianus dönemi için başarılı olmuştur. Ancak Diocletianus'un feragatinden sonra uygulama başarısız olmuş ve Roma tarihi boyunca bir daha böyle bir yönetim sistemine geçilmemiştir. İmparatorun idari, askeri ve hukuki düzenlemelerinin amacına ulaştığını söylemek mümkündür. Ancak ekonomik ve dini alandaki düzenlemeler başarısız olmuştur. Hristiyanlık karşıtı faaliyetler ve kovuşturmalara rağmen bu dinin kısa bir süre sonra Roma'nın resmi dini kabul edilmesi başarısızlığın göstergesidir.

KAYNAKLAR

Antik Eserler:

- Agathias, (= **Historiae**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Agathias, **The Histories**, çev. Joseph D. Frendo, W. de Gruyter, Berlin, 1975.
- Amm. (= Ammianus Marcellinus, **Rerum Gestarum Libri**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Ammianus Marcellinus, çev. John C. Rolfe, Cambridge Massachusetts, 1935; Ammianus Marcellinus, **Roma Tarihi**, çev. Samet Özgüler, Historia Kitap, 2020.
- Aur. Vict. (= Sextus Aurelius Victor, **Liber de Caesaribus**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **De Caesaribus**, çev. Harold W. Bird, Liverpool University Press, Liverpool, 1994.
- Cass. Dio. (= Cassius Dio, **Historiae Romana**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Dio's Roman History**, Vol. VIII, çev. Earnest Cary, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London, G.P. Putnam's Sons, New York, 1925; **Dio's Roman History**, Vol. IX, çev. Earnest Cary, The Loeb Classical Library, William Heinemann LTD, London, Cambridge-Massachusetts, Harvard University Press, 1955.
- Cedr. **Comp. Hist.** (= Georgius Cedrenus, **Compendium Historiarum**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Georgius Cedrenus, **Historiarum Compendium**, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, ed. Imanuele Bekkero, B.G. Niebuhrii Instituta, Impensis E. Weberi, Bonnae, 1838.
- Chr. Pasch. (= **Chronicon Paschale 284-628 AD**). Kullanılan metin ve çeviriler; **Chronicon Paschale 284-628 AD**, çev. Michael Whitby and M. Whitby, Liverpool University Press, Liverpool, 2007.
- Cod. Iust. (= **Codex Iustinianus**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The Codex of Justinian: A New Annotated Translation with Parallel Latin and Greek Text**, I-III, çev. Fred H. Blume, ed. Bruce W. Frier, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.

- Cod. Theod.** (= **Codex Theodosianus**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The Theodosian Code and Novels and The Sirmondian Constitutions**, I-II, çev. Clyde Pharr, Princeton University Press, Princeton, 1952.
- Digesta** (= **Digesta**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Watson, Alaric, **The Digest of Justinian**, Vol. IV, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.
- Epit. De Caes.** (= **Epitome De Caesaribus**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **A booklet about the style of life and the manners of the imperatores**, çev. Thomas M. Banchich, Canisius College Translated Texts 1. Canisius College, 2018.
- Eus.** (= Eusebius, **Historia Ekklesiastike**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Eusebius The Ecclesiastical History**, Vol. II, çev. J.E.L. Oulton, Loeb Classical Library, William Heinemann LTD, London, Cambridge-Massachusetts, Harvard University Press, 1942.
- Eutr.** (= Eutropius, **Breviarium Historiae Romanae**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Eutropius, **Breviarium**, çev. H.W. Bird, Liverpool University Press, Liverpool, 2011; Eutropius, **Kısa Roma Tarihi**, çev. Çiğdem Menzilioğlu, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017.
- Fest.** (= Rufius Festus, **Breviarium**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Festus, **Breviarium**, çev. T. M. Banchich & J. A. Meka. Canisius College Translated Texts. Number 2, 2001.
- Flavius Vegetius Renatus** (= **De Re Militari**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Flavius Vegetius Renatus, **Roma Askeri Teşkilatı: Roma Ordusunun Yönetim ve Savaş Stratejileri**, çev. Recep Efe Çoban, İdeal Kültür Yayıncılık, 2020.
- Frag. Vat.** (= **Locorum ex iure Romano Anteustiniano ab Incerto Scriptore Collectorum Fragmenta quae Dicuntur Vaticana**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Locorum ex iure Romano Anteustiniano ab Incerto Scriptore Collectorum Fragmenta quae Dicuntur Vaticana**, ed. Angelus Maius, Apud Adolphum Marcum, Bonnae, 1833.
- Gaius.** (= **Institutiones**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The Institutes of Gaius: Text With Critical Notes and Translation**, Part I, ed. F. De Zulueta, At The Clarendon Press, Oxford, 1958.

- Herod. (= Herodianus, **Ab Excessu Divi Marci**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Herodian**, Vol. I-IV, çev. C.R. Whittaker, Loeb Classical Library, William Heinemann LTD, London, Cambridge-Massachusetts, Harvard University Press, 1969.
- Hom. **II.** (= Homeros, **Iliad**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Homeros, **İlyada**, çev. Azra Erhat, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Hom. **Od.** (= Homeros, **Odyseia**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Homeros, **Odyseia**, çev. Azra Erhat, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Iohannes Lydus, (= **De Mensibus**), John Lydus, **On The Months (De Mensibus)**, çev. Mischa Hooker, 2017,
- Iord. (= **Getica**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The Gothic History of Jordanes**, çev. Charles C. Mierow, Princeton University Press, Princeton, 1915.
- Jerome (= **Chronicle**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Jerome, Chronicle, çev. Roger Pearse, UK, 2005. <https://www.attalus.org/armenian/jerome_chronicle_03_part2.htm>
- Lact. (= Lactantius, **De Mortibus Persecutorum**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Lactantius, **De Mortibus Persecutorum**, çev. J.L. Creed, Clarendon Press, Oxford, 1984; Lactantius, **Zalimlerin Ölümleri Üzerine**, çev. Tuğçe Ünver, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2021.
- Laterculus Veronensis**, (= **Laterculus Veronensis**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Prouinciarum Laterculi: Laterculus Ueronensis, in Notitia Dignitatum Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum**, ed. Otto Seeck, Apud Weidmannos, Berolini, 1876.
- Liv. (= Titus Livius, **Historiae Ab Urbe Conditia**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Livy History of Rome**, Books XXI-XXII, çev. B.O. Foster, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England,
- Malal. (= Ioannes Malalas, **Chronographia**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The Chronicle of John Malalas**, çev. E. Jeffreys and M. Jeffreys, R. Scott, Brill, 2017.

- Not. Dig. (= **Notitia Dignitatum**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Notitia Dignitatum Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum**, ed. Otto Seeck, Apud Weidmannos, Berolini, 1876.
- Oros. (= Paulus Orosius, **Historiae Adversum Paganos**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Seven Books of History Against the Pagans**, çev. Andrew T. Fear, Translated Texts for Historians 54, Liverpool University Press, Liverpool, 2010
- P'awstos Buzand, (= **Buzandaran Patmut'iwnk'**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand**, çev. Nina G. Garsoïan, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1989.
- Pan. Lat.** (= **XII Panegyrici Latini**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **XII Panegyrici Latini**, ed. Aemilius Baehrens, In Aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae, 1874; **In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini**, çev. Charles E. V. Nixon and Barbara S. Rodgers, University of California Press, Berkeley, 1994.
- Petr. Patric. **Hist.** (= Petrus Patricius, **Historiae**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Petrii Patricii, **Historiae**, in Fragmenta Historicorum Graecorum, Vol. IV, ed. Carolus Mullerus, Editore Ambrosio Firmin Didot, Parisiis, 1851.
- Pol. (= Polybius, **Histories**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Polybius, **The Histories**, I-II, çev. W. R. Paton, Harvard University Press-Loeb Classical Library, 1922.
- Procopius (= De Bellis). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Procopius, **History of The Wars, I-II**, çev. Henry B. Dewing, Harvard University Press-Loeb Classical Library, 1914.
- SHA (= **Scriptores Historiae Augustae**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Scriptores Historiae Augustae**, çev. D. Magie. Loeb Classical Library, Harvard University Press, Harvard, 1932; **Historia Augusta: Hadrianus'tan Clodius Albinus'a Roma İmparatorları**, çev. Samet Özgüler, Kronik Kitap, İstanbul, 2021; **Historia Augusta: Antoninus Caracalla'dan Calvinus Balbinus'a Roma İmparatorları**, Kronik Kitap, İstanbul, 2021; **Historia Augusta: Valerianus'tan Carinus'a Roma İmparatorları**, Kronik Kitap, İstanbul, 2022.

- Socrates Scholasticus (= **Historia Ecclesiastica**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Ecclesiastical History of Socrates, History of The Church**, George Bell & Sons, York St., London, Covent Garden And New York, 1892.
- Strab. (= Strabon, **Geographika**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Strabon, **Geographika: Kitap: XII, XIII ve XIV**, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- Suetonius (= De Vita Caesarum). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Suetonius, **On İki Caesar'ın Yaşamı**, çev. Gül Özaktürk-Ü. Fafo Telatar, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Sync. (= Georgius Syncellus, **Chronographiae**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The Chronograph of George Synkellos**, çev. W. Adler & P. Tuffin. Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Synesius of Cyrene (= **De regno**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **On Imperial Rule 12**, <<https://www.livius.org/sources/content/synesius/synesius-on-imperial-rule/synesius-on-imperial-rule-12/>>
- Tac. **Ann.** (= Tacitus, **Annales**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Tacitus, **The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero**, çev. J.C. Yardley, Oxford World's Classics, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- Tac. **Germ.** (= Tacitus, **De Germania**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; Tacitus, **Agricola and Germania**, çev. Alfred Gudeman, Allyn and Bacon, USA, 1928.
- The Acts of Maximilian** (= **Acta Maximiliani**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; The Acts of Maximilian, in **The Acts of The Christian Martyrs**, çev. Herbert Musurillo, At The Clarendon Press, Oxford, 2000, s. 245-247);
- Theophanes (= **Chronographia**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813**, ed. Cyril Mango and Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Zon. (= Ioannes Zonaras, **Epitome Historiarum**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The History Of Zonaras-From Alexander Severus to The Death Of Theodosius The Great**, çev. Thomas M. Banchich and Eugene N. Lane, Taylor & Francis Group 2009.

Zos. (= Zosimus, **Historia Nova**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; G.J. Vossius, **The History of Count Zosimus, Sometime Advocate And Chancellor Of The Roman Empire**, Printed J. Davis, London 1814; Zosimus, **New History**, çev. Ronald T. Ridley, University of Sydney, 2006.

Epigrafik ve Numismatik Eserler:

Chr.1.202. in Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, ed. L. Mitteis and U. Wilcken, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1963.

CIL (= Corpus Inscriptionum Latinarum). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Corpus Inscriptionum Latinarum**, Vol. III, ed. Theodori Mommsen and Christiani Hvelsen, 1873; **Corpus Inscriptionum Latinarum**, Vol. V, ed. Theodori Mommsen and Christiani Hvelsen, 1875; **Corpus Inscriptionum Latinarum**, Vol. VI (I), ed. Theodori Mommsen and Christiani Hvelsen, 1876.

Humbach, H. ve Skjærvø, P. O., **The Sassanian Inscription of Paikuli, Part 3.1**, Dr. Ludwing Reichert Verlag Wiesbaden, Germany, 1983.

ILS (= Inscriptiones Latinae Selectae). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Inscriptiones Latinae Selectae**, Vol. I, ed. Hermannus Dessau, Apud Weidmannos, Berolini, 1882; **Inscriptiones Latinae Selectae**, Vol. II (I), ed. Hermannus Dessau, Apud Weidmannos, Berolini, 1902; **Inscriptiones Latinae Selectae**, Vol. II (II), ed. Hermannus Dessau, Apud Weidmannos, Berolini, 1906.

OGIS (= Orientis Graeci Inscriptiones Selectae). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Orientis Graeci Inscriptiones Selectae: Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum**, Vol. II, ed. Wilhelm Dittenberger, Apud S. Hirzel, Lipsiae, 1903.

P. Beatty Panop. (= Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library Dublin). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library Dublin**, ed. T. C. Skeat, Chester Beatty Monographs No. 10, Hodges Figgis & Co. Ltd. 1964.

P. Cairo Isid. (= The Archive of Aurelius Isidorus in the Egyptian Museum, Cairo and the University Michigan). Kullanılan Metin ve Çeviriler; <<http://ipap.csad.ox.ac.uk/Cair.Isid.html>>

P. Oxy. (= **The Oxyrhynchus Papyri**). Kullanılan Metin ve Çeviriler;
<<http://ipap.csad.ox.ac.uk/POxy.1.html>>

RIB (= **The Roman inscriptions of Britain**). Kullanılan Metin ve Çeviriler;
<<https://romaninscriptionsofbritain.org/>>

RIC (= **The Roman Imperial Coinage**). Kullanılan Metin ve Çeviriler; **The Roman Imperial Coinage**, Vol. V (II), ed. Harold Mattingly and Edward A. Sydenham, Spink & Son, LTD, London, 1972; <<https://www.wildwinds.com/coins/ric/i.html>>

The Antinoopolis Papyri, Vol. I, ed. C.H. Roberts, Egypt Exploration Society, London, 1950.

Modern Eserler

Ağtürk, Tuna Şare ve S. Gedik, “Antik Nikomedia’nın Görkemli İmparatorluk Kompleksi”, **Aktüel Arkeoloji**, 2021, (82),

Ağtürk, Tuna Şare, “A New Tetrarchic Relief from Nicomedia: Embracing Emperors”, **American Journal of Archaeology**, 2018, 122 (3), 411-426.

Ağtürk, Tuna Şare, “İmparator’un Dönüşü: Nicomedia Frizine Ait Çalınan İmparator Rölyefi’nin Teknik ve İkonografik Değerlendirmesi”, **TÜBA-KED** 2020, (22), 11-19.

Akşit, Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi**, Cilt II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

Alföldi, Andras, “The Crisis of The Empire (A.D. 249-270).” **The Cambridge Ancient History-The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324**. Vol. XII, ed. S.A. Cook-F.E. Adcock-M.P. Charlesworth-N.H. Baynes, Cambridge at The University Press, Cambridge, 1939, 165-231.

Alova, Erdal, **Latince Türkçe Sözlük**, Sosyal Yayınları, İstanbul 2017.

Alston, Richard, “Roman Military Pay from Caesar to Diocletian”, **The Journal of Roman Studies**, 1994, 84, 113-123.

Andreja, M., M. Harald, vd., “Roman capitals from Sirmium (Sremska Mitrovica, Serbia)”, **Starinar**, 2009, (59), 119-148.

- Anglim, Simon., vd., **Fighting Techniques of the Ancient World 3000-500 BC**, New York 2007.
- Arnheim, M.T.V., **The Senatorial Aristocracy in The Later Roman Empire**, Clarendon Press, Oxford, 1972.
- Arnold, William T., **The Roman System of Provincial Administration on The Accession of Constantine The Great**, Macmillan And Co., London, 1879.
- Arslanbaba, R. Hakan, “**Augustus (MÖ 27-ms 14) ve Diocletianus (284-305) Dönemleri İdari, Ekonomik ve Sosyal Reformlarının İncelenmesi ve İki Dönemin Karşılaştırması**”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- Atlan, Sabahat, **Roma Tarihi’nin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014,
- Baatz, D., “Catapult”, *The Encyclopedia of the Roman Army*, Vol. I, ed. Y. Le Bohec, Wiley Blackwell, Chichester 2015.
- Barnes, T. D., “Damascus or Demessus?”, **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**, 2005, (151), 266-268.
- Barnes, T.D., “Imperial Campaigns, A. D. 285-311”, **Phoenix**, 1976, 30 (2), 174-193.
- Barnes, Timothy D., **Constantine and Eusebius**, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, London England 1981.
- Barnes, Timothy D., **The New Empire of Diocletian and Constantine**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1982.
- Barnes, Timothy, **Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire**, Wiley-Blackwell, 2011.
- Barrow, Reginald Haynes, **Romalılar**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Barschdorf, Jens, “Guilds (collegia)”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Bird, Harold W. “Diocletian and The Deaths of Carus, Numerian and Carinus”, **Latomus**, 1976, 35 (1), 123-132.

- Birley, Anthony R., **The Roman Government of Britain**, Oxford University Press, New York, 2005.
- Bishop, M.C., and J.C.N. Coulston, **Kartaca Savaşlarından Roma'nın Düşüşüne: Roma Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri**, çev. Samet Özgüler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.
- Bishop, Michael C., **The Spatha: The Roman Long Sword**, Bloomsbury Publishing, Weapon, 2020.
- Blockley, R.C., "The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363", **Frorilegium**, 1986, 6 (1), 28-49.
- Boak, Arthur Edward R., **Manpower Shortage and the Fall of the Empire in the West**, University of Michigan Press, Ann Arbour, 1955.
- Boatwright, M. T., "Hadrian", **Lives of the Caesars**, ed. A. Barrett, Malden MA and Oxford, 2008.
- Boatwright, Mary T., vd., **Romalıların Kısa Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2022.
- Bond, Sarah E., "Comitatus", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Boragno, Lorenzo, **The Iron of the Empire: The Production of Iron Made Military Equipment in the Province of Dacia (AD 106-AD 270)**, Doctoral Dissertation, Le Mans Université, 2021.
- Boswell, John, **The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe From Late Antiquity to The Renaissance**, Pantheon Books, New York, 1988.
- Bowman, Alan K., "The Military Occupation Of Upper Egypt in The Reign Of Diocletian", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists**, 1978, 15 (1/2), 25-38.
- Bowman, Alan K. "Diocletian and The First Tetrarchy A.D. 284-305", **Cambridge Ancient History**, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Vol. 12, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

- Bowman, Alan K., "Two Notes", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists**, 1984, 21, (1/4), 33-38.
- Börm, Henning, "Born to Be Emperor: The Principle of Succession and the Roman Monarchy", **Contested Monarchy**, ed. J. Wienand, Oxford University Press, Oxford, 2015.
- Brauer, George C., **The Age of The Soldier Emperors: Imperial Rome A.D. 244-284**, Noyes Classical Studies, Noyes Press, Park Ridge, New Jersey 1975.
- Brown, Peter, **Geç Antikçağ Dünyası**, çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
- Bruce, Lorne D. "Diocletian, the Proconsul Iulianus, and the Manichaeans." **Studies in Latin Literature and Roman History III**, Brussels, 1983, 336-347.
- Bunson, Matthew, **Encyclopedia of The Roman Empire**, Facts On File, Inc., New York 2002.
- Burn, Anrew Robert, **The Romans in Britain: an Anthology of Inscriptions With Translations and a Running Commentary**, Basil Blackwell, Oxford, 1932.
- Butcher, Kevin, "Antoniniani and Radiates", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Cameron, A., "Agathias on the Sassanians", **Dumbarton Oaks Papers**, 1969/1970, 23 (24), 67-183.
- Cameron, Averil, **The Later Roman Empire AD 284 - 430**, Fontana Press, London, 1993.
- Cameron Averil and S.G. Hall, **Eusebius: Life of Constantine**, Clarendon Press, Oxford, 1999.
- Campbell, Brian, "The Army", **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

- Campbell, Brian, “The Severan dynasty”, **The Cambridge Ancient History-The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Second Edition. Vol. 12, ed. A.K. Bowman-P. Garnsey-A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Campbell, Brian, **The Roman Army 31 BC-AD 337: A Sourcebook**, Routledge, London and New York, 1994.
- Canepa, Matthew P., **The Two Eyes of The Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sasanian Iran**, University of California Press, London-England, 2009.
- Caputo, G., R. Goodchild vd., “Diocletian's Price-Edict at Ptolemais (Cyrenaica)”, **The Journal of Roman Studies**, 1955, 45 (1-2), 106-115.
- Carlá-Uhink, Filippo, “Tetrarchic Currency Reform”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Cascio, ELio Lo, “The New State Of Diocletian and Constantine: From The Tetrarchy To The Reunification Of The Empire”, **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Cases, L.J., “Society and Civil War in Africa During the Tetrarchy: The Rebellion of Lucius Domitius Alexander (308–310 CE)”, **Journal of Ancient History**, 2019, 7(1), 233-250.
- Casey, P.J., **Carausius and Allectus: The British Usurpers**, Routledge, London and New York, 2005.
- Cherry, David, “Quinquegentiani”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Choat, Malcolm, Yuen-Collingridge, Rachel, “A Church With No Books and A Reader Who Cannot Write The Strange Case of P.Oxy. 33.2673”, **Bulletin of the American Society of Papyrologists**, 2009, 46, 109-138.

- Chrissanthos, S.G., **Warfare in the Ancient World: From the Bronze Age to the Fall of Rome: From the Bronze Age to the Fall of Rome**, Praeger Publishers, London, 2008.
- Clarke, Graeme, “Third-Century Christianity”, **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Conant, Jonathan, “Moors (Mauri)”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Connolly, Serena, “Hermogenianic Code”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Connolly, Serena, “Gregorian Code”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Corbier, Mireille, “Coinage and Taxation: The State’s Point of View, A.D. 193–337”, **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Corcoran, Simon and A. Hirt, “Edict on prices, Diocletian's”, **The Encyclopedia of Ancient History**, ed. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine, and S.R. Huebner, Chichester, Blackwell Publishing Ltd, 2012.
- Corcoran, Simon, “Codex Gregorianus and Codex Hermogenianus”, **The Encyclopedia of Ancient History**, ed. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine, and S.R. Huebner, Chichester, 2013,
- Corcoran, Simon, “Diocletian”, **Lives of The Caesars**, ed. A. Barret, Malden MA and Oxford 2008.
- Corcoran, Simon, “Grappling With the Hydra: Co-ordination and Conflict in the Management of Tetrarchic Succession”, **Costantino prima e dopo Costantino: Constantine Before and After Constantine**, ed. G. Bonamente, N. Lenski, and R. Lizzi Testa, Munera, 2012.

- Corcoran, Simon, "The Publication of Law in The Era of the Tetrarchs - Diocletian, Galerius, Gregorius, Hermogenian", **Diokletian und die Tetrarchie: Aspekte einer Zeitenwende**, ed. A. Demandt, A. Goltz, and H. Schlange-Schöningen, Millennium-Studien 1, Berlin/New York, 2004.
- Corcoran, Simon, "The Tetrarchy: policy and image as reflected in imperial pronouncements", **Die Tetrarchie: Ein neues Regierungssystem und seine mediale Präsentation**, (ed. D. Boschung and W. Eck), Universität zu Köln, Lehr-und Forschungszentrum für die antiken Kulturen des Mittelmeerraumes, Schriften 3, Wiesbaden, 2006.
- Corcoran, Simon, **The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government AD 284-324**, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Cosme, Pierre, "Diocletian", **The Encyclopedia of The Roman Army**, ed. Yann Le Bohec, Wiley Blackwell, UK, 2015.
- Coulston, Jon, "Protectores", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Coulston, Jon, "Vexillationes", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Cowan, Ross, **Roman Legionary AD 284-337: The Age of Diocletian and Constantine the Great**, Osprey publishing, Warrior 175, 2015.
- Crawford, Michael H., "Discovery, Autopsy and Progress: Diocletian's Jigsaw Puzzles." **Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome**, ed. T.P. Wiseman, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Crawford, Michael H., Reynolds, Joyce M., "The Aezani Copy of the Prices Edict", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**, 1979, (34), 163-210.
- Crawford, Michael H., Reynolds, Joyce M., "The Publication of the Prices Edict: A New Inscription from Aezani", **The Journal of Roman Studies**, 1975, 65), (160-163.
- Crawford, Michael H., Reynolds, Joyce M., "The Aezani Copy of the Prices Edict", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**, 1977, (26), 125-151.

- Cross, Frank Leslie, **The Oxford Dictionary of The Christian Church**, Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Curran, John, **Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century**, Oxford Classical Monographs, Clarendon Press, Oxford, 2000.
- Çalık Ross, Ayşe, F. Tülek vd., “Nikomedia (İzmit) Depremleri ve Arkeoloji”, **Deprem Sempozyumu**, Kocaeli, 2005, 763-767.
- Çalık Ross, Ayşe, “Hoşgörü Başkenti Nikomedia ve Galerius’un Hoşgörü Fermanının Çeviri Denemesi”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)**, 2017, (6), 135-145.
- Davenport, Caillan, “Carausius and His Brothers: The Construction and Deconstruction of an Imperial Image in the Late Third Century AD”, **Antichthon**, 2019, (53), 108-133.
- Davenport, Caillan, “Cassius Dio and Caracalla”, **The Classical Quarterly**, 2012, 62 (2), 796-815.
- Davison, Christine, Young, Bailey, K., “ Trier”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- De Blois, L., “Roman Jurists And The Crisis Of The Third Century A.D. in The Roman Empire”, **Administration, Prosopography And Appointment Policies in The Roman Empire: Impact of Empire (Roman Empire, 27 B.C. - A.D. 406)**, ed. Lukas de Blois, J.C. Gieben, Publisher, Amsterdam, 2011.
- De Blois, Lukas, “The Crisis Of The Third Century AD. in The Roman Empire: A Modern Myth?”, **The Transformation of Economic Life under the Roman Empire**, ed. Lukas De Blois and J. Rich, Brill, 2002.
- De la Bédoyère, Guy, “Carausius, Virgil and the marks RSR and INPCDA”, **Image, Craft and the Classical World**, ed. N. Crummy, Essays in honour of Donald Bailey and Catherine Johns (Monogr. Instrumentum 29), Montagnac 2005.
- De Ste. Croix, G.E.M., “Aspects of the "Great" Persecution”, **The Harvard Theological Review**, 1954, 47 (2), 75-113.

- Decker, Michael J., “Factories, Late Roman and Byzantine”, **The Encyclopedia of Ancient History**, ed. Roger S. Bagnall, K. Brodersen, Craige B. Champion, A. Erskine, and S. R. Huebner, Chichester, 2013.
- Decker, Michael, O. Nicholson, “Weights and Measures”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018,
- Demircioğlu, Halil, “Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1967, 5 (8), 443-459.
- Demircioğlu, Halil, **Roma Tarihi: Cumhuriyet**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.
- Diakov, V. and Kovalev, S., **İlkçağ Tarihi cilt: 2: Roma**, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul 2019.
- Dignas, Beate and Winter, Engelbert, **Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals**, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Dijkstra, Jitse, “Blemmyes”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Dikmen, Çiğdem Belgin, Toruk, Ferruh, “Korunması Gereken Bir Yerleşim Sadak Köyü: Salata Antik Kenti”, **Arış Geleneksel Türk Sanatları Dergisi**, 11, 2015, 12-35.
- Dillon, John Noel, “Dioecesis”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Dillon, John Noel, “Vicarius”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Dodgeon, Michael H. and Lieu, Samuel N. C., **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, AD 226-363: A Documentary History**, Routledge, London and New York, 1994.
- Doğan, Ezgigül, Özman, Recep “Roma’da Bir Sosyal Yardım Uygulaması: Alimentum”, **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, (INIJOSS)**, 2023, 12(1), 129-140.

- Drinkwater, John, “Maximinus to Diocletian and The Crisis”, **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Duncan-Jones, Richard, **Structure And Scale in The Roman Economy**, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Duygu, Zafer, **Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ’da Kilise-Devler İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları**, Divan Kitap, İstanbul, 2017.
- Duygu, Zafer, **Nikomedeia ve Hristiyanlık: İlk Beş Yüzyıl**, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2018,
- Eichholz, D.E., “Constantius Chlorus’ Invasion of Britain”, **The Journal of Roman Studies**, 1953, (43), 41-46.
- Elton, Hugh, “The Transformation of Government under Diocletian and Constantine”, **A Companion to the Roman Empire**, ed. D.S. Potter, Blackwell Publishing, USA, UK, 2006.
- Elton, Hugh, **The Roman Empire in Late Antiquity: A Political and Military History**, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- Ensslin, Wilhelm, “Senate and The Army”, **The Cambridge Ancient History: The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324**, Vol. XII, ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes, Cambridge at the University Press, London, 1939.
- Ensslin, Wilhelm, “The Reforms of Diocletian”, **The Cambridge Ancient History: The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324**, Vol. XII, ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes, Cambridge at the University Press, London, 1939.
- Ensslin, Wilhelm, “The End of The Principate.” **The Cambridge Ancient History-The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324**, Vol. XII. (ed. S.A. Cook-F.E. Adcock-M.P. Charlesworth-N.H. Baynes). Cambridge: Cambridge at The University Press, 2005

- Erim, Kenan T., “Aphrodisias Karia Kazıları”, Birinci Devreye Ait Başlangıç Raporu Temmuz Eylül, **Türk Arkeoloji Dergisi**, 1961, (17), 26-29.
- Erim, Kenan T., Reynolds Joyce, vd., “Diocletian's Currency Reform; A New Inscription”, **The Journal of Roman Studies**, 1971, (61), 171-177.
- Erim, Kenan T., Reynolds, Joyce, “The Aphrodisias Copy of Diocletian's Edict on Maximum Prices”, **The Journal of Roman Studies**, 1973, (63), 99-110.
- Ertekin, E., “Roma Devletinin Hıristiyanlığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat 303–311”, **Seleucia**, 2011, 1, 81-109.
- Evans, A., “Some Notes On The Arras Hoard: Inception Of Solidus Standard On British Model In Medallions Of Constantius Chlorus”, **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, 1930, 10 (39), 221-227.
- Faulkner, Neil, **Roma: Kartalların İmparatorluğu**, (çev. Çağdaş Sümer), Yordam Kitap, İstanbul 2017.
- Fisher, Greg, **The Roman World From Romulus to Muhammad: A New History**, Taylor & Francis Group, Routledge, London and New York, 2022.
- Foss, Clive, **Byzantine and Turkish Sardis**, Monograph-Archaeological Exploration of Sardis; 4, Harvard University Press, 1976.
- Foss, Clive, **Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia**, The British Institute Of Archaeology At Ankara, Monograph no. 21, 1996.
- Frank, Tenney, **Rome and Italy of The Empire**, Vol. V, Octagon Books, New York, 1975.
- Frye, Richard, N., “The Political History of Iran Under The Sasanians”, **The Cambridge History of Iran**, Vol. 3 (1), ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Frye, Richard, N., “The Sassanians”, **The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Vol. XII, ed. Alan K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Gardner, Iain and Lieu, Samuel, N.C., **Manichaean Texts from The Roman Empire**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

- Gibbon, Edward, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, (çev. Asım Baltacıgil), Cilt I, Indie Yayınları, 2019.
- Gil, Moshe, "King Qubādh and Mazdak", **Journal of Near Eastern Studies**, 2012, 71 (1), 75-90.
- Glare, P. G. W. **Oxford Latin Dictionary**, At The Clarendon Press, Oxford 1968.
- Goffart, Walter A., **Caput and Colonnate: Towards a History of Late Roman Taxation**, University of Toronto Press, Toronto, 1974.
- Goldsworthy, Adrian, **Roman Warfare**, Cassel, London, 2000,
- Goldsworthy, Adrian, **How Rome Fell**, Yale University Press, New Haven and London, 2009.
- Goldsworthy, Adrian, **Roma Nasıl Çöktü?: Bir Süpergücün Ölümü**, çev. Samet Özgüler, Kronik Kitap, İstanbul, 2022
- Goldsworthy, Adrian, **The Complete Roman Army**, Thames & Hudson, London, 2007.
- Gračanin, Hrvoje, "Religious Policy and Policizing Religion During the Tetrarchy", **Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration**, Tangra TanNakra Publishing, Sofia 2014,
- Graser, Elsa R. "A text and translation of the Edict of Diocletian", **An Economic Survey of Ancient Rome Volume V: Rome and Italy of the Empire**, ed. Tenney Frank, (1st ed.), Johns Hopkins Press, Baltimore, 1940.
- Gregory, Timothy E. "Tetrarchy", **The Oxford Dictionary of Byzantium III**, ed. Alexander P. Kazhdan and A. Mary Talbot, The Oxford University Press, New York, Oxford, 1991.
- Grey, C., "Contextualizing Colonnatus: The Origo of the Late Roman Empire", **The Journal of Roman Studies**, 97, 2007,
- Grierson, Philip, "Follis", **The Oxford Dictionary of Byzantium, II**, ed. Alexander P. Kazhdan and A. Mary Talbot, The Oxford University Press, New York, Oxford, 1991.

- Grubbs, Evans, vd., **The Oxford Handbook of Childhood and Education in The Classical World**, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Grubbs, J.E., “Diocletian’s Private Law: the Family”, **Diocleziano: la frontiera giuridica dell'impero**, (ed. W. Eck an S. Puliatti), Pavia University Press, 2018,
- Güney, Hale, “Antik Çağ’da Nicomedia (İzmit) Kenti’nin Jeopolitik Önemi”, **ICANAS**, 2013, (38), 1467-1491.
- Gwatkin, William E., “Roman Trier”, **The Classical Journal**, 1933, 29 (1), 3-12.
- Gwynn, David, “Meletius and Meletians”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Gwynn, David, “Taurobolium”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Gwynn, David, and Darley, Rebecca, “Milan (Roman Mediolanum)”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Hall, Linda Jones, **Roman Berytus: Beirut in Late Antiquity**, Routledge, London and New York, 2004.
- Harl, Kenneth W., “The Roman Experience in Iraq”, **Journal of the Historical Society**, 2007, 7(2), 213-227.
- Harl, Kenneth W., **Coinage in the Roman Economy 300 B.C. to A.D. 700**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1996.
- Harper, Kyle, **Slavery in The Late Roman World AD 275-425**, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Harries, Jill, **Imperial Rome AD 284 to 363: The New Empire**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012.
- Harries, Jill, **Law and Empire in Late Antiquity**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Hartmann, Udo, “The Tetrarchy, 284–305.” **The Encyclopedia of Ancient Battles**, 2017, (8), 1-11.

- Havel, Tomas, “Praetorian Law: A Contribution To The Beginnings Of Legal Sociology”, **Charles University in Prague Faculty of Law Research Paper**, 2014, 1 (2), 212-223.
- Hekster, O.J. “The city of Rome in late imperial ideology: The Tetrarchs, Maxentius, and Constantine.”, **Mediterraneo Antico**, 1999, 2(2), 717-748.
- Hekster, Olivier, S. Betjes, vd., “Accommodating Political Change under the Tetrarchy (293–306)”, **Klio** 2019, 101(2), 610-639.
- Hendy, Michael F., **Studies in The Byzantine Monetary Economy c. 300-1450**, Cambridge University Press, London, 1985.
- Hitchner, R. Bruce, “Mauri”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. II, ed. Alexander P. Kazhdan & Alice-Mary Talbot, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Honore, T., **Emperors and Lawyers: With a Palingenesia of Third-Century Imperial Rescripts 193-305 AD**, Clarendon Press, Oxford, 1994.
- Hopkins, Keith, **Conquerors and Slaves, Sociological Studies in Roman History I**, Cambridge University Press, Cambridge, 1978.
- Hyamson, M., *Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio*, London: Oxford University Press, London 1913
- İplikçioğlu, Bülent, **Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.
- İznik, Erkan, “İmparator Diocletianus’un “Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı: Edictum de pretiis Rerum Venalium”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2011, 30(49), 97-130.
- James, Simon, “The Fabricae: State Arms Factories of The Later Roman Empire”, **Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference**, ed. J.C.N. Coulston, Oxford, 1988.
- Janniard, Sylvain, “Comitatenses”, **The Encyclopedia of the Roman Army**, Vol. I, ed. Y. Le Bohec, Wiley Blackwell, Chichester 2015,

- Janniard, Sylvain, "Domestici", **The Encyclopedia of the Roman Army**, Vol. I, ed. Y. Le Bohec, Wiley Blackwell, Chichester 2015,
- Jeličić-Radonić, Jasna, "Avrelia Prisca", **Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji**, 2008, 41 (1), 5-25.
- Johnson, Allan Chester, "Lucius Domitius Domitianus Augustus", **Classical Philology**, 1950, 45(1), 13-21.
- Jones, Arnold Hugh M. **The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey**, Vol. I., Basil Blackwell, Oxford, 1964.
- Jones, Arnold Hugh M., vd., **The Prosopography of The Later Roman Empire, Vol I. A.D. 260-395**, Cambridge At The University Press, London 1971.
- Jones, Arnold Hugh M., "Census Records of the Later Roman Empire", **The Journal of Roman Studies**, 1953, (43), 49-64.
- Jones, Arnold Hugh M., "Inflation under the Roman Empire", **The Economic History Review**, New Series, 1953, 5 (3), 293-318.
- Jones, Arnold Hugh M., "The Roman Colonate", **Past & Present**, 1958, (13), 1-13.
- Jones, Tom B. "The Death of Numerian and the Accession of Diocletian", **Classical Philology**, 1940, 35 (3), 302-303.
- Jovanović, S., A. Cholakova, vd. ..., "The Blues of Romuliana", **Starinar**, 2021, (71), 207-230.
- Kaçar, Turhan, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İran ve Roma", **Doğubatı düşünce Dergisi: Işık Doğu'dan Yükselir II**, 2012, (61) 153-180.
- Kaçar, Turhan, "Eskiçağ İskenderiye Kilisesinde Politik Bir Araç Olarak Şiddet", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 2002, 17 (2), 17-37.
- Kaçar, Turhan, "Origo Constantini Imperatoris: İmparator Constantinus'un Yükselişi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 2005, 20 (1), 135-155.
- Kaçar, Turhan, "Roma İmparatorluğu, Hristiyanlar ve Milano Fermanı'nın 1700. Yılı", **Toplumsal Tarih**, 2013, (230), 46-50.

- Kaçar, Turhan, **Geç Antikçağ'da Hristiyanlık**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- Karababa, İdil, U., **Function and Architecture of the Principal Residences of the Tetrarchy: An Assessment of Their Capitalness**, Doctoral Dissertation, Bryn Mawr College, 2008.
- Karakocalı, Ahmet, "Changes in Roman Legal Education", **The Online Journal of New Horizons in Education**, 2016, 6 (1), 42-45.
- Kaya, Mehmet Ali, "Anadolu'da Roma Eyaletleri; Sınırlar ve Roma Yönetimi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2005, 24 (38), 11-30.
- Kaya, Mehmet Ali, "Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2006, (39), 27-48.
- Kaya, Mehmet Ali, **Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kazhdan, Alexander, "Sirmium", **The Oxford Dictionary of Byzantium III**, ed. Alexander P. Kazhdan and A. Mary Talbot, The Oxford University Press, New York, Oxford, 1991, s. 1906; Schunk and Darley, 2018.
- Keenan, J., "Coptos", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Kent, Roland G., "The Edict of Diocletian Fixing Maximum Prices", **University of Pennsylvania Law Review and American Law Register**, 1920, 69 (1), 35-47.
- Keppie, Lawrence, **The Making of The Roman Army: From Republic to Empire**, Routledge, London, 2005.
- Keresztes, Paul, "From the Great Persecution to the Peace of Galerius", **Vigiliae Christianae**, 1983, 37 (4), 379-399.
- Keyes, Clinton W., "The Date of the Laterculus Veronensis", **Classical Philology**, 1916, 11 (2), 196-201.
- Kleiner, Fred S., **A History of Roman Art**, Wadsworth, Cengage Learning, 2010.
- Kovacs, Peter, "Sarmatian Campaigns During The First Tetrarchy", **Anodos, Studies of the Ancient World**, 2010, (10), 143-155.

- Kropff, Antony, "Diocletian's currency system after 1 September 301: an inquiry into values", **Revue belge de numismatique et de sigillographie**, 2017, 167-187.
- L'Orange, Hans Peter, **Art Forms and Civic Life in The Late Roman Empire**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1972.
- Laflı, Ergün, "Azizler Kenti İzmit: Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemleri'nde Nikomedia'nın Önemli Bazı Dini Şahsiyetleri", **Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri-IV**, İzmir, 2017, (1), 57-87.
- Lauffer, Siegfried, **Diokletians Preisedikt**, Walter de Gruyter & Co. Berlin, 1971.
- Le Bohec, Yann, **The imperial Roman Army**, Routledge, London, 2000.
- Leadbetter, Bill, "Best of Brothers: Fraternal Imagery in Panegyrics on Maximian Herculus", **Classical Philology**, 2004, 99 (3), 257-266.
- Leadbetter, Bill, **Galerius and the Will of Diocletian**, London and New York, Routledge 2009.
- Letki, Piotr, "The State Factories (fabricae) During The Time of Tetrarchy", **Studia nad kulturą antyczną**, 2009, (5), 49-64.
- Lewis, Naphtali and Reinhold, Meyer, **Roman Civilization: Sourcebook II: The Empire**, Harper Torchbooks, Colombia University Press, 1955.
- Lewis, Naphtali, "The Governor's Edict at Aizanoi", **Hellenica**, 1991, (42), 15-20.
- Lewit, Tamara, "Economic Policy and Moral Beliefs in Diocletian's Edict on Maximum Prices (A.D. 301)", **Law in Context: A Socio-Legal Journal**, 1987, (5), 73-80.
- Lieu, Samuel, N.C., **Manichaeism in Mesopotamia & The Roman East**, Brill, Leiden, Boston, Köln, 1999.
- Lightfoot, Chris S., "Armenia and The Eastern Marches", **The Cambridge Ancient History-The Crisis of Empire A.D. 193-337**, Second Edition. Vol. 12, ed. A.K. Bowman-P. Garnsey-A. Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

- Lightfoot, Chris S., "Survey Work at Satala: A Roman Legionary Fortress in North-East Turkey", **Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara** ed. Roger Matthews, British Institute at Ankara, 1998.
- Lizzi Testa, Rita, "Edict of Toleration", **The Routledge Encyclopedia of Ancient Mediterranean Religions**, ed. Eric M. Orlin, Routledge, New York and London, 2016.
- Loar, Matthew P. and Macdonald, C., vd., **Rome, Empire of Plunder: The Dynamics of Cultural Appropriation**, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- Lönnqvist, Minna, Lönnqvist, K., vd. ..., "Tracing new dimensions in the Roman military organization of the Eastern Limes", **The ICOMOS & ISPRS Committee for Documentation of Cultural Heritage**, ICOMOS, 2005, 1074-1080.
- Luttwak, Edward, **The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third**, Johns Hopkins University Press, 1979.
- Luzzatto, Gino, **An Economic History of Italy: From the fall of the Roman Empire to the Beginning of the 16th Century**, Routledge, London and New York, 2006.
- Macdermot, B.C., "Roman Emperors in The Sasanian Reliefs", **The Journal of Roman Studies**, 1954, (44), 76-80.
- Macdowall, Simon, And Embleton, Gerry, **Late Roman Infantryman Weapons 236-565 AD**, Warrior Series 9, 1994.
- MacKendrick, Paul, **Romans on The Rhine: Archaeology in Germany**, Funk & Wagnalls, New York, 1970.
- Macmullen, Ramsay, "Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire", **American Journal of Archaeology**, 1960, 64 (1), 23-40.
- Macmullen, Ramsay, **Roman Government's Response to Crisis: A.D. 235-337**, Yale University Press, 1976.

- Maksymiuk, Katarzyna, **Geography of Roman-Iranian Wars: Military Operations of Rome and Sasanian Iran**, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce, 2015.
- Marechal, Sadi, **Public Baths and Bathing Habits in Late Antiquity: A Study of the Evidence From Italy, North Africa and Palestine A.D. 285–700**, Brill, Leiden-Boston, 2020.
- Maritz, Jessie A., “The Image Of Afrīca: The Evidence Of The Coinage”, **Acta Classica**, 2001, (44), 105-125.
- Marlowe, Elizabeth, “The Multivalence of Memory: The Tetrarchs, the Senate, and the Vicennalia Monument in the Roman Forum”, **Cultural Memories in the Roman Empire**, Los Angeles 240, 2015.
- Martin, Thomas R., **Ancient Rome: From Romulus to Justinian**, Yale University Press, New Haven & London, 2012.
- Mathisen, R.W. “Bacaudae (Bagaudae)”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Mattingly, Harold, “Jovius and Hercules”, **The Harvard Theological Review**, 1952, 45 (2), 131-134.
- Mattingly, Harold, “The Monetary Systems of The Roman Empire From Diocletian to Theodosius I”, **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, Sixth Series, 1946, 6 (3/4), 111-120.
- Mayer, Emanuel, “The Architecture of Tetrarchy”, **A Companion to Roman Architecture**, ed. Roger B. Ulrich and Caroline K. Quenemoen, Wiley Blackwell, 2014.
- McCabe, Joseph, **The Empresses of Rome**, Henry Holt and Company, New York 1911.
- Meijer, Fik, **Emperors Don’t Die in Bed**, Routledge, London and New York, 2004.
- Meijer, Fik, **İmparatorlar Yataklarında Ölmez**, çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.

- Mennen, Inge, "Praetorian Prefects' Power and Senatorial Status in the Third Century: Re-evaluating "Historia Augusta, Vita Alexandri" 21.5", **Mnemosyne**, 2012, 65 (4/5), 656-673.
- Merdinger, J.E. "Donatism", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Michell, Humphrey, "The Edict of Diocletian: A Study of Price Fixing in the Roman Empire", **The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Economie et de Science politique**, 1947, 13 (1), 1-12.
- Millar, Fergus, **Roman Near East 31 BC-AD 337**, Harvard University Press, Harvard, 2001.
- Millar, Fergus, **The Emperor in The Roman World (31 BC-AD 337)**, Duckworth, 1977.
- Milne, J.G., **A History of Egypt Under Roman Rule**, Methuen & Co. Ltd., London, 1913.
- Minor, Clifford E., " 'Bagaudae' or 'Bacaudae'?", **Traditio**, 1975, (31), 318-322.
- Minor, Clifford E., "Bacaudae: A Reconsideration", **Traditio**, 1996, (51), 297-307.
- Mirković, Miroslava, **The Later Roman Colonate and Freedom**, Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Philadelphia, 1997.
- Mlasowsky, A., "Aroura", **Brill's New Pauly, Encyclopaedia of The Ancient World II**, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, Antiquity, Leiden-Boston, 2007.
- Mommsen, Theodor, **The Provinces of The Roman Empire from Caesar to Diocletian**, Macmillan and Co., London, 1909.
- Moser, Muriel, "Adoratio", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Murray, J., **An Edict of Diocletian Fixing a Maximum of Prices Throughout the Roman Empire, A.D. 303**, 1826, London.
- Nicasie, M., "Palatini", **The Encyclopedia of The Roman Army**, II, ed. Yann Le Bohec, John Wiley & Sons, Ltd, UK, 2015.

- Nicasie, Martijn J., **Twilight of Empire: The Roman Army from The Reign of Diocletian Until The Battle of Adrianople**, J.C. Gieben, Publisher, Amsterdam, 1998.
- Nicholson, Oliver, “Illyricum”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nzholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Nischer, Ernst C., “The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum”, **The Journal of Roman Studies**, 1923, (13), 1-55.
- Nixon, Charles E.V., “Constantinus Oriens Imperator: Propaganda and Panegyric. On Reading Panegyric 7 (307)”, **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, 1993, 42 (2), 229-246.
- Norwich, John Julius, **Byzantium: The Early Centuries**, Penguin Books, England, 1990.
- Oman, Charles, “The Decline And Fall of The Denarius in The Third Century A. D.” **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, 1916, (16), 37-60.
- Omissi, Adraostos, **Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire: Civil war, Panegyric, and the Construction of Legitimacy**, Oxford University Press, Oxford 2018.
- Ostrogorsky, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- Özer, Elif, “Antikçağ Dünyasının İlk Borsa Binası”, **Aktüel Arkeoloji**, 2018, (66), 64-71.
- Özman, Recep ve Açıl, Okan, “Roma İmparatoru Elagabalus ve Dönemi”, **Prof. Dr. Salim Cöhce Armağanı: Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür**, ed. Alparslan Ceylan, Güneş Vakfı, Erzurum, 2017.
- Özman, Recep, “İmparator Aurelianus ve Reformları”, **Turkish Studies - History**, 2021, 16(2), 231-249.

- Özman, Recep, Doğan, Ezgigül, “Roma III. yüzyıl Krizinde İmparator Senatus İlişkileri”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2021, 14 (38), 578-600.
- Özman, Recep, Doğan, Ezgigül, “İmparator Decius’un Hristiyanlık Karşıtı Faaliyetleri”, **History Studies**, 2019, 11 (6), 2271-2287.
- Öztüre, Avni, **Nicomedia: İzmit Tarihi**, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1969.
- Parker, H.M.D., “The Legions of Diocletian and Constantine”, **The Journal of Roman Studies**, 1933, (23), 175-189.
- Parker, S.T., “Strata Diocletiana”, **The Encyclopedia of the Roman Army**, ed. Yann Le Bohec, John Wiley & Sons, Ltd, UK, 2015.
- Pohlsander, Hans A. **Emperor Constantine**, Routledge, New York, 2004.
- Pollar, Nigel, “The Roman Army”, **A Companion to The Roman Empire**, ed. D. S. Potter, Blackwell Publishing, USA, UK, 2006.
- Pollard, Justin, **Wonders of The Ancient World: Antiquity's Greatest Feats of Design and Engineering**, Metro Books, New York, 2012.
- Popovic, Ivana, “Sirmium: City of The Tetrarchs”, **Minerva**, London 2008, 14-20.
- Potter, David, **The Roman Empire At Bay AD 180-395**, Routledge, London and New York, 2004.
- Rankov, B., “Military forces”, **The Cambridge History of Greek and Roman Warfare: Rome from the Late Republic to the Late Empire**, ed. P. Sabin, H. Van Wees, M. Whitby, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Rathbone, Dominic, “Earnings and Costs: Living Standards and The Roman Economy (First to Third Centuries AD)”, **Quantifying Roman Economy: Methods and Problems**, ed. A Bowman-A. Wilson, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Rees, R.D., “Diocletian and the Efficacy of Public Law”, **Beyond Dogmatics: Law and Society in the Roman World**, ed. J. W. Cairns and P. Du Plessis, Edinburgh Studies in Law, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007.
- Rees, Roger, “Images and Image: A Re-Examination of Tetrarchic Iconography”, **Greece & Rome**, 1993, 40 (2), 181-200.

- Rees, Roger, **Diocletian and The Tetrarchy**, Edinburgh University Press, Edinburgh 2004.
- Remler, Pat, **Egyptian Mythology A to Z**, Facts on File, New York, 2006.
- Restö, Jan, **The Arabs in Antiquity: Their History From The Assyrians to The Umayyads**, RoutledgeCurzon, New York, 2005.
- Ritner, Robert K., "Egypt under Roman Rule: the Legacy of Ancient Egypt", **The Cambridge History of Egypt**, 1998, (1), 1-33.
- Rogers, Guy M., "The Crisis of the Third Century AD." **Belleten**, 1988, (52), 1509-1526.
- Rostovtzeff, Michael, "The Problem of the Origin of Serfdom in the Roman Empire", **The Journal of Land & Public Utility Economics**, 1926, 2 (2), 198-207.
- Rostovtzeff, Michael, **Rome**, Oxford University Press, London, 1960.
- Rostovtzeff, Michael, **The Social and Economic History of The Roman Empire**, At the Clarendon Press, Oxford 1926.
- Rothman, Margret S.P., "The Thematic Organization of the Panel Reliefs on the Arch of Galerius", **American Journal of Archaeology**, 1977, 81(4), 427-454.
- Rouéche, Charlotte M., "A New Governor of Caria-Phrygia: P. Aelius Septimius Mannus." **Splendidissima Civitas: Études d'histoire romaine en hommage à François Jacques**, 1996, 231-239.
- Rouéche, Charlotte, **Aphrodisias in Late Antiquity**, Society for the Promotion of Roman Studies, Journal of Roman Studies Monographs 5, London, 1989.
- Rousselle, Aline, "Eski Roma'da Beden Siyaseti", **Kadınların Tarihi I: Antik Tanrıçalardan Hristiyan Azizelere**, çev. Ahmet Fethi, ed. G. Duby, M. Perrot and P. S. Pantel, 1992.
- Rutter, Jeremy B., "The Three Phases of the Taurobolium", **Phoenix**, Autumn, 1968, 22 (3), 226-249.
- Salmon, Edward Togo, "Mediolan(i)um", **Oxford Classical Dictionary**, Vol. II, ed. Simon Hornblower and Antony Spawforth, Oxford University Press, Oxford, 2012.

- Santosuosso, Antonio, **Storming the Heavens: Soldiers, Emperors and Civilians in the Roman Empire**, Westview PressA, Member of the Perseus Books Group, The USA, 2001.
- Šašel Kos, M. "The Roman Conquest of Illyricum (Dalmatia And Pannonia) And The Problem of Northeastern Border of Italy." **Studia Europaea Gnesnensia** 7, 2013,
- Schaff, Philip, **History Of The Christian Church, Ante-Nicene Christianity: A.D. 100-325**, Vol. II, Charles Scribner's Sons, New York, 1922.
- Schörle, Katia, "Berenice", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Schörle, Katia, "Myos Hormos", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Schrunk, Ivancica, and Darley, Rebecca, "Sirmium", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018
- Schulzki, H.J., "Iugerum", **Brill's New Pauly, Encyclopaedia of The Ancient World**, Vol. VI, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, Antiquity, Leiden-Boston, 2007.
- Schulzki, H.J., "Pertica", **Brill's New Pauly, Encyclopaedia of The Ancient World**, Vol. X, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, Antiquity, Leiden-Boston, 2007.
- Schulzki, H.J., "Plethron", **Brill's New Pauly, Encyclopaedia of The Ancient World**, Vol. XI, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, Antiquity, Leiden-Boston, 2007.
- Seeck, Otto, **Geschichte des Untergangs der antiken Welt**, II, 2nd ed., Stuttgart, 1921, s. 3-4'ten aktaran Bird, Harold W. "Diocletian and The Deaths of Carus, Numerian and Carinus", *Latomus*, 1976, 35 (1), 123-132.
- Segrè, Angelo, "Studies in Byzantine Economy: Iugatio And Capitatio", **Traditio**, 1945, (3), 101-127.

- Segrè, Angelo, “The Date of the Accession to the Throne of Diocletian”, **The Journal of Egyptian Archaeology**, 1944, (30), 77.
- Sevin, Veli, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- Schrunk, Ivancica, Darley, Rebecca, “Sirmium”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Shadid, Irfan, **Rome and The Arabs**, Dumbarton Oaks, Research Library and Collection, Washington, D.C., 1926.
- Shaw, Brent D. “Ritual Brotherhood in Roman and Post-Roman Societies”, **Traditio**, 1997, (52), 327-355.
- Shotter, David, **Roman Britain**, Routledge, London and New York, 2004.
- Sickle, C.E.V. “Changing Bases of the Roman Imperial Power in the Third Century A.D.”, **L'antiquité classique**, 1939, 8 (1), 157-170.
- Sidnell, Philip, **Warhorse Cavalry in Ancient Warfare**, A& C Black, London 2006.
- Sirks, Boudewijn, “The colonate in the Later Roman Empire”, **Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Revue d'histoire du droit/The Legal History Review**, 2022, (90), 129-147.
- Slootjes, Danielle, **The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire**, Brill, Leiden-Boston, 2006.
- Smallwood, E. Mary, **The Jews Under Roman Rule: From Pompey to Diocletian**, Brill, Leiden 1976.
- Smith, Roland, R.R., I. Jacobs, vd., “Aphrodisias’ta Güncel Çalışmalar”, **Lycus Dergisi**, 2022, (6), 25-63.
- Sophocles, Evangelinus A., **Greek Lexicon of The Roman and Byzantine Periods (from BC. 146 to AD. 1100)**, Charles Scribner’s Sons, New York, 1900.
- Southern, Pat and Dixon, Karen R., **The Late Roman Army**, Routledge, London and New York, 2014.

- Söğüt, Bilal, “Stratonikeia, Takvim ve Diokletian Kararı”, **Aktüel Arkeoloji**, 2012, (82), 114-116.
- Sprengling, Martin, **Third Century Iran: Sapor and Kartir**, University of Chicago, Chicago, 1954.
- Stankovic, Emilija, “Diocletian’s Military Reforms”, **Acta Universitatis Sapientiae: Legal Studies**, 2012, 1 (1), 129-141.
- Starr, Chester G., **The Roman Imperial Navy 31 BC-AD 324**, Cornell University Press, New York, 1941.
- Stern, Henri, “Remarks on the “Adoratio” under Diocletian”, **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, 1954, 17 (1/2), 184-189.
- Strauss, Barry, **Ten Caesars: Roman Emperors from Augustus to Constantine**, Simon & Schuster, 2019.
- Strobel, Karl, “Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great”, **A Companion to The Roman Army**, ed. Paul Erdkamp, Blackwell Publishing, UK, 2007.
- Sumner, Graham, **Roman Military Clothing (2): AD 200-400**, Osprey Publishing, 2003.
- Sumner, Graham, **Roman Military Dress**, The History Press, Britain, 2009.
- Sundkler, Bengt and Christopher Steed, **A History of The Church in Africa**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Sutherland, C.H.V., “Diocletian's Reform of the Coinage: A Chronological Note”, **The Journal of Roman Studies**, 1955, 45 (1/2), 116-118.
- Sutherland, C.H.V., “The First British Empire”, **Archaeology**, 1958, 11 (1), 6-12.
- Syme, Ronald, “Danubian and Balkan Emperors”, **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, 1973, 22 (2), 310-316.
- Syme, Ronald, **Emperors and Biography: Studies in the Historia Augusta**, Oxford, 1971.

- Syv     , Ikka, **Military History of Late Rome, 284–361**, Pen & Sword Military, South Yorkshire, 2015.
- Syv     , Ikka, **The Reign of Emperor Gallienus: The Apogee of Roman Cavalry**, Pen & Sword Military, South Yorkshire, 2019.
- Ta       , Kevser, **Anadolu’da Roma Eyaletleri: Augustus D     **, Bilge K  lt  r Sanat, İstanbul, 2017.
- Tekin, O    , **Eski    da Para: Antik N  mismati  e Giri  **, Eski     Bilimleri Enstit  s   Yayınları, İstanbul, 1998.
- Tellegen-Couperus, O., **A Short History of Roman Law**, Routledge, London and New York, 2003.
- Testa, Judith, **Rome Is Love Spelled Backward: Enjoying Art and Architecture in the Eternal City**, Roma Amor VII, Northern Illinois University Press, Dekalb, 1998.
- Thomas, J. David, “A Family Dispute from Karanis and the Rebolt of Domitius Domitianus”, **Zeitschrift f  r Papyrologie und Epigraphik**, 1977, (24), 233-240.
- Thomas, J. David, “The Date of the Revolt of L. Domitius Domitianus”, **Zeitschrift f  r Papyrologie und Epigraphik**, 1976, (22), 253-279.
- Thompson, Edward Arthur, “Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain”, **Past & Present**, 1952, (2), 11-23.
- Thonemann Peter, and Darley, Rebecca “Nicomedia”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Todd, Malcolm, **A Companion to Roman Britain**, Blackwell Publishing, 2004.
- Tomlin, R.S.O, “Palatini”, **The Oxford Classical Dictionary**, Vol. II, ed. S. Hornblower and A. Spawforth, Oxford University Press, 2012.
- Tomlin, Roger S.O., **Britannia Romana: Roman Inscriptions and Roman Britain**, Oxbow Books, Oxford and Philadelphia, 2018.

- Tougher, Shaun, “Cubicularii”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018
- Treadgold, Warren, **A Coincise History of Byzantium**, Palgrave, New York 2001.
- Treadgold, Warren, **Byzantium and Its Army 284-1081**, Standford University Press, Standford California, 1995.
- Treggiari, Susan, **Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian**, Clarendon Press, Oxford, 1991.
- Tsirkin, J.B., “Once Again About “Military Anarchy””, **Geri3n**, 2010, 28 (1), 141-156.
- Tudorie, Ionut-Alexandru “The Great Persecution Of Diocletian And Its Consequences”, **Costantino il Grande alle radici dell’Europa**, Vatican City, Libreria Editrice Vaticana, 2014.
- Ulug3n, Fikret Yavuz, vd., **Kocaeli evresi ve Tarihi 2. Roma D3nemi Bithynia**, Kocaeli Y3ksek 3ğrenim Derneği tarih yayınları 2007.
- Updegraff, Robert T., “The Blemmyes I: The Rise of the Blemmyes and the Roman Withdrawal from Nubia under Diocletian”, **Halbband Politische Geschichte (Provinzen und Randv3lker: Afrika und Agypten)**, Band 10/1. ed. Hildegard Temporini, Berlin, Boston: De Gruyter, 2016.
- 3nver, Tuğçe, **Lactantius ve De Mortibus Persecutorum**, (Yayınlanmamış Y3ksek Lisans Tezi), Pamukkale 3niversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Denizli, 2012.
- Vagi, David L., **Coinage and History of the Roman Empire: C. 82 B.C.-A.D. 480**, Vol. I, Routledge, London and New York, 1999.
- Van Dam, Raymond, “Gaul”, **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Van Dam, Raymond, **The Roman Revolution of Constantine**, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Vermaat, Robert, “Plumbatae”, **The Encyclopedia of the Roman Army**, ed. Yann Le Bohec, John Wiley & Sons, Ltd, UK, 2015.
- Vermeule, Cornelius C., **Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor**, Oxford University Press, London, 1968.

- Wade, William V., "Carausius, Restorer Of Britain", **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, Sixth Series, 1953, 13 (43), 131.
- Wassink, Alfred, "Inflation and Financial Policy under the Roman Empire to the Price Edict of 301 A.D.", **Zeitschrift für Alte Geschichte**, 1991, 40 (4), 465-493.
- Watkins, D. Basil, **The Book of Saints: A Comprehensive Biographical Dictionary**, Bloomsbury Publishing Plc., UK, 2016.
- Watson, Alaric, **Aurelian and The Third Century**, Routledge, London and New York, 1999.
- Webb, Peter, "Saracens", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Westlake H.D. and Spawforth, Antony "Tetrarchy", **The Oxford Classical Dictionary**, ed. S. Hornblower and A. Spawforth, Oxford University Press, 2012.
- Wilkinson, Kevin W., "Aurelius Gaius (AE 1981.777) and Imperial Journeys, 293-299", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**, 2012, (183), 53-58.
- Williams, Stephen, **Diocletian and The Roman Recovery**, Routledge, New York-London 1997.
- Wolfram, Herwig, **Germanler: Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri**, çev. Tuğba İsmailoğlu Kacır, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- Yegül, Fikret, **Baths and Bathing in Classical Antiquity**, The Architectural History Foundation, New York, 1942.
- Zangenberg, Jürgen K. "Scelerum Inventor et Malorum Machinator. Diocletian and the Tetrarchy in Lactantius, De Mortibus Persecutorum", **Imagining emperors in the later Roman Empire**, ed. D.P. Burgersdijk-Alan J. Ross, Brill, Leiden-Boston 2018.
- Živkov, Stanislav, O., "Varia Diocletianea", **Dioklecijan, Tetrarhija I Dioklecijanova Palaca-O 1700. obljetnici postojanja Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th Anniversary of Existence**, 2009, 501-551.

İnternet Kaynakları

<https://www.wildwinds.com/coins/ric/i.html>

<http://www.kutbo.org.tr/D%C3%BCnyan%C4%B1n%C4%B0lkBorsas%C4%B1/tabid/9946/Default.aspx>

https://latinlexicon.org/word_study_tool.php

<https://whc.unesco.org/en/list/>

<https://iranicaonline.org/>

<https://numismatics.org/search/>

<https://www.tertullian.org/rpearse/mithras/display.php?page=cimrm1697>

<https://kb.osu.edu/handle/1811/99514>

<https://worcester.emuseum.com/objects/29776/head-of-a-man-possibly-diocletian?ctx=ec828dd49e32ba7d415f48cfced5b2b1ab3ffca0&idx=0>

EKLER

Ek 1. Diocletianus'un Sikkeleri

- 1a.** Margus savaşından sonra Siscia'da "*FIDES MILITVM*" lejandı ile darp edilen sikke. https://www.wildwinds.com/coins/ric/diocletian/RIC_0266.jpg (28.10.2020).

- 1b.** Öz yüzünde Diocletianus'un tasvir edildiği, arka yüzünde ise GENIO POPVLII ROMANI lejantının yer aldığı sikke. https://www.wildwinds.com/coins/ric/diocletian/_alexandria_RIC_018a.jpg (07.12.2022).

1c. Ön yüzünde Diocletianus'un tasvir edildiği *nummus* (follis) örneği.
https://www.wildwinds.com/coins/ric/diocletian/_alexandria_RIC_016a.jpg
(04.07.2022).

Ek 2. İsyancı Carausius'a Ait Sikkeler

2a. Carausius'un 286/287 yıllarına tarihlendirilen ve *augustus* olduğunu ilan eden "IMP CARAVSIVS PF AVG" lejantlı sikkesi. https://www.wildwinds.com/coins/ric/carausius/RIC_0005.jpg (01.03.2021).

2b. Carausius'un arka yüzünde kişileştirilmiş Britannia ile el sıkışırken "EXPECTATE VENI" lejantıyla darp edilen sikkesi. https://www.wildwinds.com/coins/ric/carausius/RIC_554.jpg (01.03.2021).

2c. Carausius'un, Diocletianus ve Maximianus ile kardeş *augustus* olduğunu vurgulayan sikkesi. https://www.wildwinds.com/coins/ric/carausius/RIC_0001 [mdc].jpg (01.03.2021).

Ek 3. Constantius'un Londinium'a Girişini Kutlayan Arras Madalyonu

Britannia'nın tekrar Roma topraklarına kazandırılmasından sonra Constantius Chlorus'un zaferini betimleyen madalyon. https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_B-11477 (02.03.2021).

Ek 4. Diocletianus ve Maximianus'un Tanrısal Sıfatlarını Gösteren Sikkeler

4a. Ön yüzünde Diocletianus'un, arka yüzünde Tanrı Iuppiter'in tavsiriyle imparatorun "IOVI" sıfatının kullanıldığı sikke. https://www.wildwinds.com/coins/ric/diocletian/RIC_0028-Cohen151.jpg (13.04.2021).

4b. Diocletianus'un eş *augustus*u Maximianus'un tanrısal sıfatı olan "HERCVLI CONSERVATOR" lejantıyla darp edilen sikkesi. https://www.wildwinds.com/coins/ric/diocletian/RIC_0212.jpg (13.04.2021).

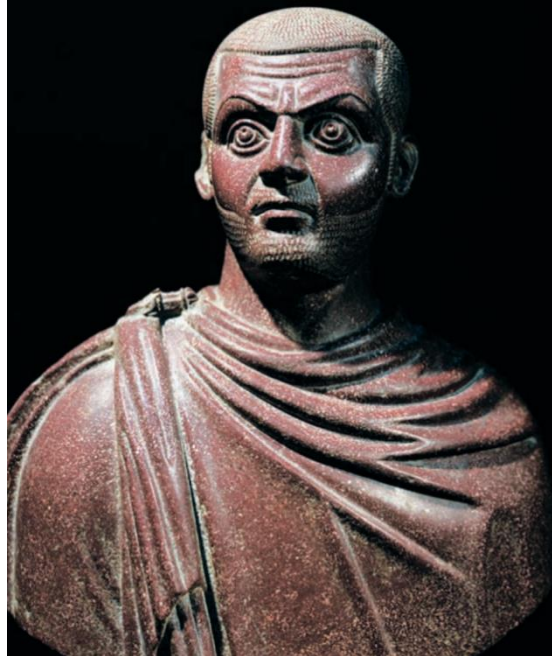

4c. Maximianus'un arka yüzünde Diocletianus'un tanrısai sıfatı olan IOVI CONSERVATOR" lejantıyla darp edilen sikkesi. https://www.wildwinds.com/coins/ric/maximianus/RIC_0620v.jpg (13.04.2021).

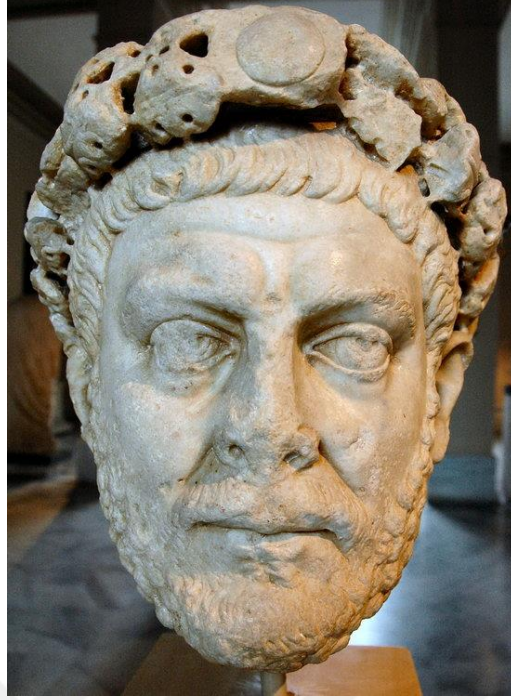
Ek 5. *Tetrarchia* İmparatorlarına Ait Büstler

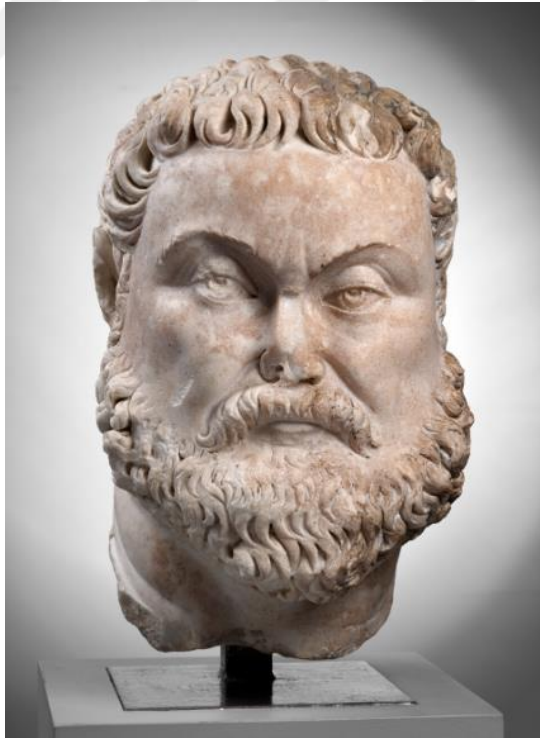
5a. Constantius Chlorus'un Berlin Altes Müzesi'nde Sergilenen Büstü.
<https://www.livius.org/pictures/a/roman-emperors/constantius-i-chlorus/> (18.12.2022).

5b. Mısır'ın Athribis kentinde bulunan ve Kahire'de Mısır müzesinde sergilenen Caesar Galerius büstü (Kleiner, 2010, s. 281).

5c. Diocletianus'un İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde Sergilenen Büstü <https://www.livius.org/pictures/turkey/izmit-nicomedia/diocletian/> (18.12.2022).

5d. Maximianus'un Fransa Toulouse'da Musée Saint-Raymond'da sergilenen büstü. <https://villachiragan.saintraymond.toulouse.fr/partie-04-l-antiquite-tardive/ra-34-b-maximien-hercule> (06.09.2023).

Ek 6. Diocletianus'un Firavun Olarak Temsil Edildiği Stel.

Diocletianus'un Firavun olarak sunulmasının yanı sıra *Buccis* kültüyle de ilişkilendirilen ve British Museum'da sergilenen stel. https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA1696 (23.12.2022).

Ek 7. Askeri Teçhizatlara Dair Örnekler

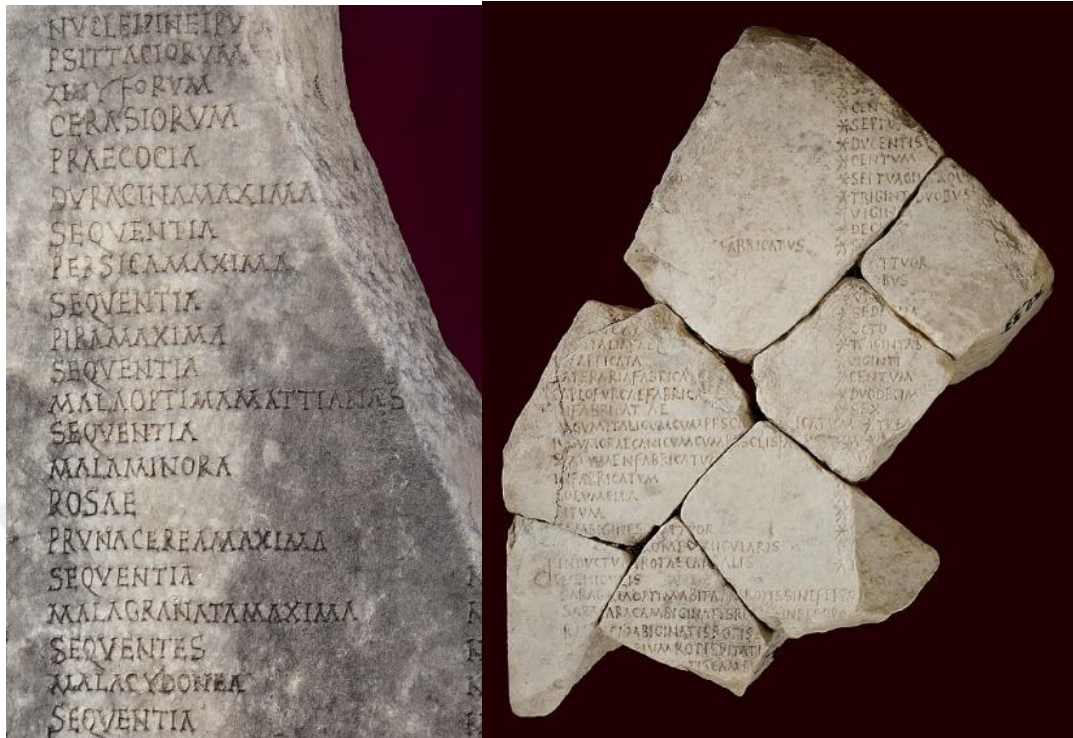

7a. Tokat ilinde yer alan Komana Antik Kenti'nde 2021 yılında yürütülen arkeolojik çalışmalar esnasında yanmış durumda bulunan *spatha* örneği. <https://arkeofili.com/tokattaki-antik-kentte-roma-donemine-ait-kilic-bulundu/> (08.01.2022)

7b. Roma'da Constantinus Takı'nda betimlenen *Pilleus* örneği. <https://sights.seindal.dk/italy/rome/arch-of-constantine/2002-09-04-161239/> (08.01.2022).

Ek 8. Tavan Fiyatlar Kararnamesi (Edictum de Pretiis Rerum Venalium)

8a. Tavan Fiyatlar Kararnamesi'ne ait Aphrodisias'ta bulunan parçalar.
<http://aphrodisias.classics.ox.ac.uk/tr/tr-diocletians.html#prettyPhoto> (14.08.2022).

8b. Antikçağ'ın ilk borsa binası olarak geçen ve Diocletianus'un Tavan Fiyatlar Kararnamesini'nin bir kopyasının bulunduğu Aizanoi'daki *macellum*. <http://www.kutbo.org.tr/D%C3%BCnyan%C4%B1n%C4%B0lkBorsas%C4%B1/tabid/9946/Default.aspx> (05.09.2023).

Ek 9. Decennalia Anıtı

9a. Caesarların onuncu yılı onuruna Roma’da Curia yakınında Rostra’nın arkasında yaptırılan *decennalia* anıtı. (Živkov, Stanislav, O., “Varia Diocletiana”, Dioklecijan, Tetrarhija I Dioklecijanova Palaca-O 1700. obljetnici postojanja Diocletian, Tetrarchy and Diocletian’s Palace on the 1700th Anniversary of Existence 2009, s. 536)

9b. Decennalia atınının kurban sunumunu tasvir eden kaidesi (Kleiner, 2010, s. 284).

Ek 10. *Tetrarchia* İmparatorlarını Temsil Eden Heykeller

10a. Dört imparatorun kardeşliğini vurgulayan Venedik Sana Marco Meydanındaki heykel grubu (Kleiner, 2010, s. 278).

10b. Diocletianus ve Maximianus'u temsil eden Vatikan'daki heykel grubu (Kleiner, 2010, s. 282)

Ek 11. *Tetrarchia* İmparatorlarının Saraylarından Buluntular

11a. Diocletianus'un Nicomedia'daki sarayının merdiven basamakları
<https://cukurbagarchaeologicalproject.com/#dc95d7c7-37a3-40be-81bd-ed0d8b27e1d7>
(13.08.2023).

11b. Diocletianus'un tahttan feragatinden sonra yaşamını devam ettirdiği Split'teki saray kompleksi. <https://whc.unesco.org/en/list/97/gallery/&index=1&maxrows=12>
(13.08.2023).

11c. Gamzigrad'da bulunan Galerius'un sarayından kalıntılar <https://whc.unesco.org/en/list/1253/gallery/&index=1&maxrows=12> (13.08.2023).

Ek 12. Galerius Zafer Takı

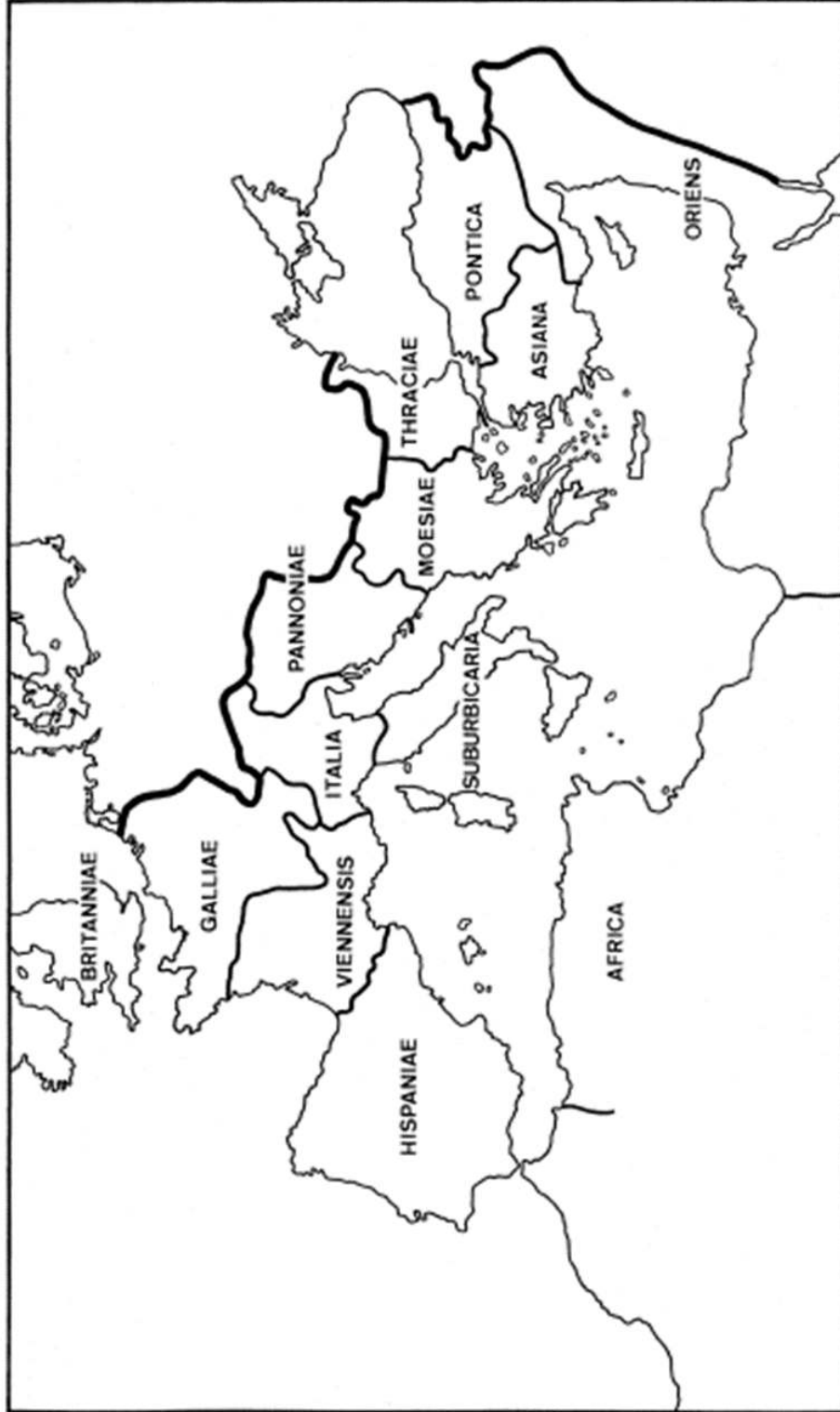

12a. Galerius'un Sasani zaferinden sonra inşa ettirdiği zafer takı (Kleiner, 2010, s. 286).

12b. Tak üzerinde Sasanilerle olan savaşın tasvir edildiği rölfey örnekleri.
<https://www.thebyzantinelegacy.com/galerius-arch> (30.08.2023)

Ek 13. *Tetrarchia* Dönemi Roma İmparatorluğu'nu Gösteren Haritalar

13a. Diocletianus tarafından oluşturulan on iki *diocesis* (Southern, 2004, s. 164).

13b. Strata Diocletiana (Parker, 2015, s. 2).

Ek 14. Tavan Fiyatlar Kararnamesi

İmparator Caesar Gaius Aurelius Valerius Diocletianus, Pius Felix Invictus Augustus, Pontifex Maximus, altıncı defa Germanicus Maximus, dördüncü defa Sarmaticus Maximus, ikinci defa Persicus Maximus, Britannicus Maximus, Carpicus Maximus, Armenicus Maximus, Medicus Maximus, Adiabenicus Maximus, onsekizinci defa Tribunus gücünü alan, yedinci consullüğünde, saltanatının on yedinci yılında Vatanın Babası, Proconsul. İmparator Caesar Marcus Aurelius Valerius Maximianus, Pius, Felix, Invictus, Augustus, Pontifex Maximus, beşinci defa Germanicus Maximus, dördüncü defa Sarmaticus Maximus, Persicus Maximus, Britannicus Maximus, Carpicus Maximus, Armenicus Maximus, Medicus Maximus, Adiabenicus Maximus, on yedinci defa Tribunus gücünü alan, altıncı consullüğünde, saltanatının onyedinci yılında Vatanın Babası, Proconsul; Flavius Valerius Constantius, ikinci defa Germanicus Maximus, ikinci defa Sarmaticus Maximus, ikinci defa Persicus Maximus, Britannicus Maximus, Carpicus Maximus, Armenicus Maximus, Medicus Maximus, Adiabenicus Maximus, dokuzuncu defa Tribunus gücünü alan, üçüncü consullüğünde, Nobilissimus Caesar; Galerius Valerius Maximianus, ikinci defa Germanicus Maximus, ikinci defa Sarmaticus Maximus, ikinci defa Persicus Maximus, Britannicus Maximus, Carpicus Maximus, Armenicus Maximus, Medicus Maximus, Adiabenicus Maximus, dokuzuncu defa Tribunus gücünü alan, üçüncü consullüğünde olan Nobilissimus Caesar; ilan ederler;

“Ebedi tanrılarımız sayesinde başarıyla yürüttüğümüz savaşları hatırladıkça en derin sükûnetin kucağında sakin ve yatışmış bir dünyaya, büyük çabalarla kazanılmış bir barışın nimetlerine minnettar olmalıyız. Devletimizin servetinin sadakatle düzenlenmesi ve uygun şekilde güzelleştirilmesi Roma’nın itibarı, görkemi ve halkı tarafından talep edilmektedir. Bu nedenle tanrıların lütfuyla barbarların yıkıcı dalgasını yok edip bastırarak sonsuza kadar kurduğumuz barışı adalet ile korumalıyız. Gerçekten herhangi bir öz kısıtlama, sınırsız ve aşırı açgözlülüğün öfkелendirdiği alışkanlıklar kontrol altına alınabilseydi (insanlığı hiç düşünmeden devam eden açgözlülük dakikalar içinde artar) veya genel refah düzeni çıkan kargaşadan dolayı günden güne bozulmasaydı belki insan tahammülü bu acınası duruma sessiz bir şekilde dayanabilirdi. Fakat kontrolsüz çılgınlığın yegâne arzusu halkın ihtiyaçlarını düşünmediğinden ve sürekli artan açgözlülük ölçsüz olduğundan halkın servetini yağmalayarak ele geçiren

ahlaksız davranış sahiplerinin önüne geçmek gereklidir. Aşırı talepler karşısında içinde bulundukları talihsiz durumu fark edenler artık bunu görmezden gelmedikleri için insan ırkının koruyucuları olan bizler adaletin bu duruma müdahale etmesine karar verdik. Böylece insanlığın uzun süredir beklediği çözüm, ileri görüşlülüğümüz sayesinde herkesin iyiliği için uygulanacaktır. Doğa yasalarından beklendiği gibi en ciddi suçlarla tutuklanan herkesin kendilerini düzeltebileceği umuduyla bu durumu düzeltmek için planlar yaparken veya önceden planlanmış çareleri saklı tutarken ne kadar geç kaldığımızı kabul ediyoruz. Bizler her gün daha ciddi suçlara karışan ve körlükleri nedeniyle devlete karşı suç işleyenlerin dayanılmaz yağmalama lekelerinin, aynı adamların duygu ve kararıyla insanların zihinlerinden silinmesinin çok daha iyi olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle içinde bulunduğumuz kötü durumu düzeltmek için planladığımız çözümleri uygulamakta acele ediyoruz. Çözüm müdahalemizin zamansız, gereksiz veya bunca yıllık sessizliğimizde bir tehdit olan vicdansızlar arasında önemsiz ve değersiz olarak görülebileceğine dair hiçbir şikâyet olmamasından memnun olacağız. Çünkü pazarlarda veya şehirlerin günlük yaşamında yapılan ticarete yer alan aşırı fiyatların yaygın olduğunu bilemeyecek kadar duyarsız ve insani duygudan yoksun olan, ya da daha doğrusu algılamayan kimdir? Dizginlenemeyen kazanç tutkusu ne verimli yıllarla ne de bol erzakla azalmaz. Bu işlerle meşgul olan insanlar rüzgarları ve havayı yıldızların hareketlerinden sürekli olarak kontrol etmeyi planlarlar ve verimli tarlaların yağmurlarla sulanmasına dayanamazlar. Çünkü bu yağmurlar gelecekte bereketli bir hasat umudunu doğurur ve onlarda bunu kendileri için bir kayıp olarak görürler. Amaçları her zaman tanrıların cömertliğinden bile faydalanmak, genel refaha engel olmak, verimsiz bir yılın hasat kaybını ticarete yansıtma isteyen insanların aç gözlülüğüne halkımız bizi bir sınırlama getirmeye ikna ediyor. Ancak şimdi bile uzun bir gecikmeden sonra acil olan durumdan dolayı harekete geçmemize neden olan gerçekleri tüm dünyayı kasıp kavuran açgözlülüğün belirli bir örnekle ya da daha doğrusu olguyla anlatılması zor olsa da detaylarıyla belirtmeliyiz. Gizlice ürün fiyatlarını dört veya sekiz katı kadar değil, insanın fiyatı anlatmaktan aciz kalacağı şekilde ücretleri ordularımızın geçtiği her yerde yükseltenlerin, halkın refahına saldıranların küstahlığını kim bilmez? Tek bir satın alım esnasında bir askerin maaşı ve ikramiyesi tükenmekte, orduları desteklemek için tüm imparatorluk sakinlerinin yaptığı katkılar hırsızların payına düşmektedir. Bu nedenle askerlerimizin emekleri ve

hizmetleri vurgunculara teslim ediliyormuş gibi görünmektedir ve bunun sonucunda halkı yağmalayanlar daha fazlasını ele geçirmektedirler. Yukarıda detaylarıyla anlatılan gerçeklerin anlaşıldığı ve insanlığın artık serbest kalmak için dua ettiği bir dönemde satış için ürün fiyatlarını değil, refah ayrıcalığını kaldırmayı kararlaştırdık; çünkü böyle bir tutum ara sıra talihinden memnun olan pek çok eyalet için adaletsiz olurdu. Sadece tavan fiyattır, bu nedenle yüksek fiyatların şiddeti herhangi bir yerde ortaya çıktığında tanrılar böyle bir felaketi önlesin! Aşağıdaki ekte listelenen fiyatların imparatorluğumuzun tamamında uygulanacağını, bu oranları aşma izninin kimseye verilmeyeceğini bildirirken arzın bol olduğu yerlerde düşük fiyatların nimetinin sınırlandırılmadığını ifade ediyoruz. Ayrıca, alışılmış olarak limanları ve yabancı illeri ziyaret eden alıcılar ve satıcılar arasında bu evrensel kararname bir kontrol mekanizması olmalıdır. Ürünler için belirlenen tavan fiyatların aşılmasının mümkün olmadığını ve taşınan ürünlerin yerine göre daha yüksek fiyatlarla satılmalarının yasak olduğunu bilmelilerdir. Atalarımızın zamanında bile küstahlığı önceden belirlenmiş bir cezayla sınırlamak için kanun çıkarmanın gelenek olduğu kabul edilmektedir (İnsanlığın yararına olan bir durumun kendiliğinden benimsenmesi çok nadir olduğundan ve korku, bir rehber olarak görevin yerine getirilmesinde her zaman en etkili olduğundan). Bu kararnameye karşı çıkan herkesin bu cesaretlerinden dolayı idam cezasına çarptırılması bizim için memnuniyet vericidir. Ayrıca satın alma arzusuyla, satıcının açgözlülüğüyle birlikte kararnameye uymayan kişilerde cezaya tabidir. Yaşam ve iş için gerekli ihtiyaçlara sahip olmasına rağmen, bu düzenleme sonrasında ürünlerini piyasadan çekmesi gerektiğine karar veren kişi de aynı cezaya tabidir. Çünkü yoksulluğa sebep olan kişiye verilecek cezaya göre onu yasaya aykırı olarak ihlal edene göre çok daha ağır olmalıdır. Bu nedenle, kamu yararı için oluşturulmuş bir yasanın gönüllü itaat ve gereken özenle uygulanması için tüm halkımızın sadakatine çağrıda bulunuyoruz. Bu kararname sadece eyaletler, şehirler ve köyler için değil tüm dünya için geçerlidir.”

Kararname Bölüm No			
I			
Kararname Sıra No	Ürün Adı	Ürün Miktarı	Fiyat
1	Buğday	1 castrensis modius*	100 denarius
2	Arpa	1 castrensis modius	60 den.
3	Çavdar	1 castrensis modius	60 den.
4	Darı, ezilmiş	1 castrensis modius	100 den.
5	Darı, tüm	1 castrensis modius	50 den.
6	<i>Panicum</i> bitkisi	1 castrensis modius	50 den.
7	Kavuzlu buğday, kabuklu	1 castrensis modius	50
7a		...	... den.
8	Kavuzlu buğday (<i>scandula</i>)	1 castrensis modius	30 den.
8a	Burçak (fığ)	...	... den.
9	Fasulye, ezilmiş	1 castrensis modius	100 den.
10	Fasulye, ezilmemiş	1 castrensis modius	60 den.
11	Mercimek	1 castrensis modius	100 den.
12	Mürdümük	1 castrensis modius	80 den.
13	Bezelye, ezilmiş	1 castrensis modius	100 den.
14	Bezelye, tüm	1 castrensis modius	60 den.
15	Nohut	1 castrensis modius	100 den.
16	Acı burçak (<i>hervi</i>)	1 castrensis modius	100 den.
17	Yulaf	1 castrensis modius	30 den.
18	Çemenotu	1 castrensis modius	100 den.
19	Acı bakla, çiğ	1 castrensis modius	60 den.
20	Acı bakla, pişmiş	1 <i>Italicus sextarius</i> **	4 den.
21	Barbunya, kurutulmuş	1 castrensis modius	100 den.
22	Keten tohumu	1 castrensis modius	50 den. (150?)
23	Pirinç, temizlenmiş	1 castrensis modius	200 den.

* *Castrensis modius*, 8.62 litre olan bir *modius* kuru ölçü biriminin bir buçuk katıdır. Yani yaklaşık 12,5-13 litrelik kuru ölçü birimidir. Rathbone, 2009, s. 301; Decker, M., O. Nicholson, "Weights and Measures", **The Oxford Dictionary of Late Antiquity**, Vol. 1 A-I, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1588.

** *Italicus sextarius*, Latince metin esas alınarak tabloda kullanılmıştır. Yaklaşık 0.547 litrelik sıvı ölçü birimidir. Lauffer, Siegfried, **Diokletians Preisedikt**, Walter de Gruyter & Co. Berlin, 1971, s. 54.

24	Arpa ezmesi, temizlenmiş	1 modius	100 den.
25	Kavuzlu buğday ezmesi, temizlenmiş	1 modius	200 den.
26	Susam	1 castrensis modius	200 den.
27	Saman tohumu (<i>faeni se'minis</i>)	1 castrensis modius	30 den.
28	Kabayonca tohumu (<i>Maedic'ae sem'i'nis</i>)	1 castrensis modius	150 den.
29	Kenevir tohumu	1 castrensis modius	80 den.
30	Burçak, kurutulmuş	1 castrensis modius	80 den.
31	Haşhaş	1 castrensis modius	150 den.
32	Kimyon, temizlenmiş	1 castrensis modius	200 den.
33	Turp tohumu	1 castrensis modius	150 den.
34	Hardal	1 castrensis modius	150 den.
35	Hardal, hazırlanmış	1 Italicus sextarius	8 den.

Kararname Bölüm No

II

1	Şaraplar için		
1a	<i>Piceni</i>	1 Italicus sextarius	30 den.
2	<i>Tiburtini</i>	1 Italicus sextarius	30 den.
3	<i>Sabini</i>	1 Italicus sextarius	30 den.
4	<i>Aminnei</i>	1 Italicus sextarius	30 den.
5	<i>Saiti</i>	1 Italicus sextarius	30 den.
6	<i>Surrentini</i>	1 Italicus sextarius	30 den.
7	<i>Falerini</i>	1 Italicus sextarius	30 den.
8	Aynı şekilde, bir yıllık birinci kalite şarap	1 Italicus sextarius	24 den.
9	Bir yıllık şarap, ikinci kalite	1 Italicus sextarius	16 den.
10	Sıradan şarap (<i>vini rustici</i>)	1 Italicus sextarius	8 den.
11	Bira, Kelt veya Pannonia usulü (<i>ceresiae</i>)	1 Italicus sextarius	4 den.
12	Bira, Mısır usulü (<i>zythi</i>)		2 den.
13	Aynı şekilde Maeonia şarabı,		30 den.

	üçte biri kaynatılmış		
14	<i>Crhysattici</i> şarap		24 den.
15	Şıra, kaynatılmış (<i>decocti</i>)		16 den.
16	Şıra, az kaynatılmış (<i>defritis</i>)		20 den.
17	Baharatlı şarap		24 den.
18	Pelinotu aromalı şarap (<i>apsinthe</i>)		20 den.
19	Gül şarabı		20 den.
Kararname Bölüm No			
III			
1	Yağlar için		
1a	Olgunlaşmamış zeytinlerden elde edilen yağ	1 Italicus sextarius	40 den.
2	Yağ, ikinci kalite	1 Italicus sextarius	24 den.
3	Yağ, sıradan (<i>Olei cibari</i>)	1 Italicus sextarius	12 den.
4	Turp tohumu yağı (<i>olei raphanini</i>)	1 Italicus sextarius	8 den.
5	Sirke		6 den.
6	Balık sosu, birinci kalite		16 den.
7	Balık sosu, ikinci kalite		12 den.
8	Tuz	1 castrensis modius	100 den.
9	Baharatlı tuz		8 den.
10	Bal, en iyi kalite		40 den.
11	Bal, ikinci kalite		24 den.
12	Fenike (hurma) balı		8 den.
Kararname Bölüm No			
IV			
1	Etler için		
1a	Domuz eti	1 Italicum pondo unum***	12 den.
2	Sığır eti		8 den.

*** *Italicum pondo unum*, Latince metin esas alınarak tabloda kullanılmıştır. Yaklaşık 327.45 gramlık ağırlık ölçüsüdür. Lauffer, 1971, s. 54.

3	Keçi eti veya koyun eti		8 den
4	Dişi domuz rahmi (<i>Bulbae</i>)		
5	Dişi domuz memesi (<i>Suminis</i>)		
6	İncirle beslenen domuz ciğeri		
7	Domuz pastırması, tuzlanmış, en iyi kalite (<i>Laridi</i>)		
8	<i>Menapicae</i> veya <i>Cerritanae</i> jambonu, en iyi kalite		20 den.
9	Marsicae jambonu		20 den.
10	Domuz yağı, taze		
11	Domuz yağı merhemi (<i>axungiae</i>)		
12	Dört ayak ve mide, domuz etiyle aynı fiyata satılır.		
13	Domuz sosisi	1 uncia****	
14	Sığır eti sosisi		
15	Lucanicae'dan domuz füme sosis		
16	Lucanicae'dan sığır füme sosis		
17	Besili, sülün		250 den.
18	Yabani sülün		125 den.
19	Dişi sülün, besili		200 den.
20	Dişi sülün, besili olmayan		100 den.
21	Kaz, besili		200 den.
22	Kaz, besili olmayan		100 den.
23	Tavuklar	Bir çift	60 den.
24	Keklik (<i>perdix</i>)	1	30 den.
25	Üveyik kuşu, iyi durumda	1	16 den.
26	Yabani üveyik kuşu	1	12 den.
27	Ardıç kuşu	10	60 den.
28	Tahtalı güvercin (<i>Palumborum</i>)	Bir çift	20 den.
29	Güvercin (<i>Columbinorum</i>)	Bir çift	24 den.
30	Çil tavuğu (<i>Attagina</i>)	1	20 den.

**** *Uncia*, Latince metin esas alınarak kullanılmıştır. 27.28 gramlık ağırlık ölçüsüdür. Lauffer, 1971, s. 54. Genellikle değerli metallerin ölçümünde kullanılan ons kütle birimine karşılık gelmektedir.

31	Ördek	Çift	40 den.
32	Yaban tavşanı		150 den.
33	Tavşan		40 den.
34	<i>Ampeliones</i> iyi durumda	10	40 den.
35	Yabani <i>ampeliones</i>	10	20 den.
36	Ak gözlü ötlege (Ficedulae)	10	40 den.
37	Serçe	10	16 den.
38	Fındık faresi (Glires)	10	40 den.
39	Tavus kuşu		300 den.
40	Dişi tavus kuşu		200 den.
41	Bıldırcın	10	20 den.
42	Sığırcık (<i>sturni</i>)	10	20 den.
43	Yaban domuzu eti (<i>aprunae</i>)	1 Italicum pondo unum	16 den.
44	Geyik eti		12 den.
45	Ceylan, yaban keçisi veya karaca eti		12 den.
46	Yavru domuz		16 den.
47	Kuzu		12 den.
48	Oğlak eti		12 den.
49	Süet, sığır eti veya koyun eti		6 den.
50	Tereyağı		16 den.
Kararname Bölüm No V			
1	Balıklar için		
1a	Sert pullu deniz balığı	1 Italicum pondo unum	24 den.
2	Balık, ikinci kalite		16 den.
3	Nehir balığı, en iyi kalite		12 den.
4	Nehir balığı, ikinci kalite		8 den.
5	Balık, tuzlanmış		6 den.
6	İstiridye	100	100 den.
7	Deniz kestanesi	100	100 den.

8	Taze deniz keşanesi, temizlenmiş	1 Italicus sextarius	50 den.
9	Deniz keşanesi, tuzlanmış	1 Italicus sextarius	100 den.
10	Midye	100	50 den.
11	Peynir, kurutulmuş	1 Italicum pondo unum	12 den.
12	Sardalya		16 den.
Kararname Bölüm No VI			
1	Aynı şekilde enginar, büyük boy	5 Italicum pondo unum	10 den.
2	Enginar göbeği	10	6 den.
3	Hindiba, en iyi kalite	10	10 den.
4	Hindiba, ikinci kalite	10	4 den.
5	Ebegümece, en büyük boy	5	4 den.
6	Ebegümece, en küçük	10	4 den.
7	Marul, en iyi kalite	5	4 den.
8	Marul, ikinci kalite	10	4 den.
9	Lahana, en iyi kalite	5	4 den.
10	Lahana, ikinci kalite	10	4 den.
11	Lahana filizi	1 demet	4 den.
12	Pırasa, en büyük boy	10 (Grekçe'de 5)	4 den.
13	Pırasa, daha küçük	20 (Grekçe'de 10)	4 den.
14	Pancar, en büyük	5	4 den.
15	Pancar, en küçük	10 (Grekçe'de 20)	4 den.
16	Turp, en büyük boy	10	4 den.
17	Turp, en küçük	20	4 den.
18	şalgam, en büyük	10	4 den.
19	şalgam, en küçük	20	4 den.
20	Soğan, kurutulmuş	1 Italicus modius	50 den.
21	Soğan, yeşil, birinci ölçü	25	4 den.
22	Soğan, yeşil, en küçük	50	4 den.
23	Sarımsak	1 Italicus modius	60 den.

24	Su teresi	20 demet	10 den.
25	Kapari	1 Italicus modius	100 den.
26	Su kabağı, ilk olgunlaşma	10	4 den.
27	Su kabağı, en küçük	20	4 den.
28	Salatalık, ilk olgunlaşma	10	4 den.
29	Salatalık, en küçük	20	4 den.
30	Tatlı kavun, büyük	2	4 den.
31	Tatlı kavun, en küçük	4	4 den.
32	Karpuz	4	4 den.
33	Barbunya (<i>fasiolorum</i>)	25 demet	4 den.
34	Kuşkonmaz, yetiştirilmiş	25 demet	6 den.
35	Kuşkonmaz, yabani	50	4 den.
36	Çoban püskülü (<i>rusci</i>)	60 demet	4 den.
37	Nohut, yeşil	4 demet	4 den.
38	Fasulye, yeşil, kabuklu	1 Italicus sextarius	4 den.
39	Barbunya, yeşil, kabuklu	1 Italicus sextarius	4 den.
40	Palmiye fidanları	4	4 den.
41	Soğan, <i>Africa</i> veya <i>Fabriani</i> , en büyük boy	20	12 den.
42	Soğan, en küçük	40	12 den.
43	Yumurtalar	4	4 den.
44	Yabani havuç, en büyük boy	25 demet	6 den.
45	Yabani havuç, en küçük boy	50 demet	6 den.
46	Salyangoz, en büyük boy	20	4 den.
47	Salyangoz, en küçük	40	4 den.
48	Karışık otlar	8 demet	4 den.
49	Kestane	100	4 den.
50	Ceviz, yeşil, en iyi kalite	50	4 den.
51	Ceviz, kurutulmuş	100	4 den.
52	Badem, temizlenmiş	1 Italicus sextarius	6 den.
53	Fındık, temizlenmiş	1 Italicus sextarius	4 den.
54	Çam fıstığı, temizlenmiş	1 Italicus sextarius	12 den.
55	Fıstık	1 Italicus sextarius	16 den.
56	Hünnap	1 Italicus sextarius	4 den.

57	Kiraz	4 libra	4 den.
58	Kayısı	10	4 den.
59	Sert etli şeftali, en büyük boy	10	4 den.
60	Sert etli şeftaliler, en küçük boy	20	6 den.
61	Şeftaliler, en büyük boy	10	4 den.
62	Şeftaliler, en küçük	20	4 den.
63	Armut, en büyük boy	10	... den.
64	Armut, en küçük boy	20	... den.
65	Elma, <i>Mattiana</i> veya <i>Saligniana</i> , en iyi kalite	10	4 den.
66	Elma, ikinci kalite	20	4 den.
67	Elma, en küçük	40	4 den.
68	Gül elmaları (<i>s'equ-enti'a</i>)	100	8 den.
69	Sarı erik, en büyük boy	30	4 den.
70	Sarı erik, en küçük boy	40	4 den.
71	Nar, en büyük boy	10	8 den.
72	Nar, en küçük boy	20	8 den.
73	Ayva	10	4 den.
74	Ayva, en küçük	20	4 den.
75	Ağaç kavunu (şadok), en büyük boy		24 den.
76	Ağaç kavunu, en küçük		16 den.
77	Dut, tutma sepeti	1 Italicus sextarius	4 den.
78	İncir, en iyi kalite	25	4 den.
79	İncir, ikinci kalite	40	4 den.
80	Sofralık üzüm, sert kabuklu veya uzun	4 libra	4 den.
81	Arabistan hurması, Nicolaos, en iyi kalite	8	4 den.
82	Arabistan hurması, Nicolaos, ikinci kalite	16	4 den.
83	Arabistan hurma	25	4 den.
84	İncir, Caria	25	4 den.
85	İncir, Caria, ezilmiş	1 sextarius	4 den.

86	Mürdüm, kurutulmuş, <i>moneaea</i>	8	4 den.
87	Mürdüm, kurutulmuş, ikinci kalite	16 sextarius	4 den.
88	İncir, <i>delacere</i>	1 libra	4 den.
89	Tarsus'tan zeytin (<i>Olibae Tarsicae</i>)	20	4 den.
90	Salamura zeytin	40	4 den.
91	Zeytin, olgun	1 Italicus sextarius	4 den.
92	Kuru üzüm, tütülenmiş	1 Italicus sextarius	8 den.
93	Kuru üzüm, en büyük	1 Italicus sextarius	4 den.
94	Yer mantarı (<i>terracuberum</i>)	1 libra	16 den.
95	Koyun sütü	1 Italicus sextarius	8 den.
96	Peynir, taze	1 Italicum pondo unum	8 den.
Kararname Bölüm No			
VII			
1	Ücretler için		
1a	Tarım işçisi, temel ihtiyacıyla	Günlük	25 den.
1b		Günlük	50 den.
2	Taş ustası, temel ihtiyacıyla	Günlük	50 den.
3	Doğramacı, temel ihtiyacıyla	Günlük	50 den.
3a	Marangoz, temel ihtiyacıyla	Günlük	50 den.
4	Kireç ocakçısı, temel ihtiyacıyla	Günlük	50 den.
5	Mermer, kaldırım ve duvar işçisi, temel ihtiyacıyla	Günlük	60 den.
6	Duvar mozaikleri işçisi, temel ihtiyacıyla	Günlük	60 den.
7	Mozaik kaplı zemin işçisi, temel ihtiyacıyla	Günlük	50 den.
8	Duvar ressamı, temel ihtiyacıyla	Günlük	75 den.
9	Figür ressamı, temel ihtiyacıyla	Günlük	150 den.

10	Vagon tamircisi, temel ihtiyacıyla	Günlük	50 den.
11	Vagonlar için demirci, temel ihtiyacıyla	Günlük	50 den.
12	Fırıncı, temel ihtiyacıyla	Günlük	50 den.
13	Gemi yapımcısı, açık deniz gemisinde çalışan	Günlük	60 den.
14	Gemi yapımcısı, nehir gemisinde çalışan	Günlük	50 den.
15	Piştirilen tuğla imalatçısı için; 60.96 cm (2 fit) uzunluğundaki her 4 tuğla için ve kilin hazırlanması için, temel ihtiyacıyla günlük ücret		2 den.
16	Güneşte kurutulan tuğla imalatçısı için: her 8 tuğla ve kilin hazırlanması için, temel ihtiyacıyla günlük ücret		2 den.
17	Deve, eşek veya katır sürücüsü için, temel ihtiyacıyla	Günlük	25 den.
18	Çoban, temel ihtiyacıyla	Günlük	20 den.
19	Katır sürücüsü, temel ihtiyacıyla	Günlük	25 den.
20	Veteriner, toynakları kesmek ve hazırlamak için	Hayvan başına	6 den.
21	Veteriner, kafanın kanaması ve temizlenmesi için	Hayvan başına	20 den.
22	Berber	Kişi başına	2 den.
23	Kırkmacı	Hayvan başına	2 den.
24	Bronz İşi İçin		
24a	Bakırcı, orichalco üzerine, ücret	Libra başına	8 den.
25	Bakır üzerine	Libra başına	6 den.
26	Çeşitli türdeki küçük gemilerde	Libra başına	6 den.

27	Figürler veya heykeller üzerinde	Libra başına	4 den.
28	Bronz mozaik için	Libra başına	6 den.
29	Kalıp ustası, temel ihtiyacıyla	Günlük	75 den.
30	Sıva işindeki diğer işçiler, temel ihtiyaçlarıyla	Günlük	50 den.
31	Su taşıyıcısı, tam gün çalışan, temel ihtiyacıyla	Günlük	25 den.
32	Lağım temizleyicisi, tam gün çalışan, temel ihtiyacıyla	Günlük	25 den.
33	Cıdalayıcı kılıç için, kullanılmış		25 den.
34	Mığfer için, kullanılmış		25 den.
35	Bir balta için		6 den.
36	Çift bıçaklı bir balta için		8 den.
37	Bir kılıç kını için		100 den.
38	Bir dördey (<i>quaternione</i>) için parşömen imalatçısı, beyaz veya sarı parşömenden bir ayak ölçüsü kadar		40 den.
39	Katip, en iyi yazan	100 satır	25 den.
40	Katip, ikinci kalitede yazan	100 satır	20 den.
41	Noter, dilekçe veya yasal belgeler yazmak için	100 satır	10 den.
42	Terzi, birinci kalite kapüşonlu pelerin (<i>birrus</i>) kesmek ve bitirmek için		60 den.
43	Bir kapüşonlu pelerin için, ikinci kalitede		40 den.
44	Bir pelerin için (<i>caracalla</i>), en büyük		25 den.
45	Bir pelerin için, en küçük		20 den.
46	Pantolon için		20 den.
47	Keçe tozluklar için		4 den.
48	Terzi, katlamak ve güzel bir giysi dikmek için		6 den.

49	Terzi, ipek bir yaka bandı için ve onu takmak için		50 den.
50	Terzi, bir parça ipek bir yaka bandı için ve onu takmak için		30 den.
51	Daha kalın bir giysiyi katlamak ve dikmek için		4 den.
52	3 libra ağırlığında, beyaz veya siyah keçeden at örtüsü		100 den.
53	Yukarıdakiyle aynı ağırlıkta birinci kalite, işlemeli at örtüsü		250 den.
54	Kadının sıradan bir tuniği için, yeni		16 den.
55	,kullanılmış		10 den.
56	Bir erkek gömleği için (strictoria), dokuma tezgahından		10 den.
57	,kullanılmış		6 den.
58	Bir çocuğunki için, yeni		6 den.
59	Bir çocuğunki için, kullanılmış		2 den.
60	Bir askerin pelerini için (sagum) ya da rachana, yeni		16 den.
61	kullanılmış		6 den.
62	Bir örtü için, yeni		24 den.
63	kullanılmış		10 den.
64	Jimnastik hocası	Her öğrenci için aylık	50 den.
65	Pedagog	Her erkek çocuk için, aylık	50 den.
66	İlkokul öğretmeni	Her erkek çocuk için, aylık	50 den.
67	Aritmetik öğretmeni	Her erkek çocuk için, aylık	75 den.
68	Stenografi öğretmeni	Her erkek çocuk için, aylık	75 den.

69	El yazısı veya paleografi öğretmeni	Her öğrenci için aylık	50 den.
70	Grek veya Latin edebiyatı öğretmeni ve geometri öğretmeni	Her öğrenci için aylık	200 den.
71	Retorik veya topluluk önünde konuşma eğitmeni	Her öğrenci için aylık	250 den.
72	Avukat veya hukukçu (<i>postulatio</i>), dava açmak için		250 den.
73	Davayı savunmak için (<i>cognitio</i>)		1000 den.
74	Mimarlık öğretmeni	Her erkek çocuk için, aylık	100 den.
75	Koruyucu giysi	Her yıkanan kişi için	2 den.
76	Hamam bekçisi	Her yıkanan kişi için	2 den.
Kararname Bölüm No VIII			
1	Babylonis (<i>Vabulonice</i>), Tralliani veya Phoenice derileri için		
1a	Babylonia derisi (<i>Vabulonice</i>), birinci kalite		500 den.
2	Babylonia derisi (<i>Vabulonice</i>), ikinci kalite		400 den.
3	<i>Tralliani</i> derisi		200 den.
4	<i>Foenicea</i> derisi		100 den.
5	Deri, indigo renginde boyalı		300 den.
6	Öküz derileri için		
6a	Öküz derisi, tabaklanmamış, birinci kalite		500 den.
7	Aynı şekilde, tabaklanmış tek deri için		750 den.
8	Koşum takımı vb. için		600 den.

9	Deri, tabaklanmamış, ikinci kalite		300 den.
10	Aynı şekilde, tabaklanmış		400 den.
11	Keçi derisi, en büyük, tabaklanmamış		40 den.
12	Aynı şekilde, tabaklanmış		50 den.
13	Koyun derisi, en büyük, tabaklanmamış		20 den.
14	Aynı şekilde, tabaklanmamış		30 den.
15	Şapka için koyun derisi, birinci kalite		100 den.
16	Şapka, bitirilmiş		200 den.
17	Oğlak derisi, tabaklanmamış		10 den.
18	Aynı şekilde, tabaklanmış		16 den.
19	Sırtlan derisi, tabaklanmamış		40 den.
20	Aynısı, tabaklanmış		60 den.
21	Ceylan derisi, tabaklanmamış		10 den.
22	Aynı şekilde, tabaklanmış		15 den.
23	Geyik derisi, tabaklanmamış, birinci kalite		75 den.
24	Aynısı, tabaklanmış		100 den.
25	Yabani koyun derisi, tabaklanmamış		20 den.
26	Aynısı, tabaklanmış		30 den.
27	Kurt derisi, tabaklanmamış		25 den.
28	Aynısı, tabaklanmış		40 den.
29	Porsuk derisi, tabaklanmamış		10 den.
30	Aynısı, tabaklanmış		15 den.
31	Kunduz derisi, tabaklanmamış		20 den.
32	Aynısı, tabaklanmış		30 den.
33	Ayı derisi, en büyük, tabaklanmamış		100 den.
34	Aynısı, tabaklanmış		150 den.
35	Vaşak derisi, tabaklanmamış		40 den.

36	Aynısı, tabaklanmış		60 den.
37	Fok derisi, tabaklanmamış		1250 den.
38	Aynısı, tabaklanmış		1500 den.
39	Leopar derisi, tabaklanmamış		1000 den.
40	Aynısı, tabaklanmış		1250 den.
41	Aslan derisi, tabaklanmamış		1000 den.
42	Deri kılıflar için		
42a	8 adet birinci kalite keçi derisinden deri kılıf		600 den.
43	An iyi ve en büyük kılıf (<i>pulicare</i>)		600 den.
Kararname Bölüm No IX			
1	Çizmeler için ayakkabı kalıbı		
1a	Çizmeler için ayakkabı kalıbı en büyük boy		100 den.
2	Ayakkabı kalıbı için orta boy		80 den.
3	Ayakkabı kalıbı, kadınların		60 den.
4	Ayakkabı kalıbı çocukların		30 den.
5	Çizmeler için		
5a	Katır binicileri ve çiftlik işçileri için çizmeler, birinci kalite, çivisiz, bir çift		120 den.
6	Askerler için çizmeler, çivisiz		100 den.
7	Ayakkabılar, <i>patrici</i> iler için		150 den.
8	Ayakkabılar, senatörler için		100 den.
9	Ayakkabılar, Equites üyeleri için		70 den.
10	Çizmeler, kadınların, bir çift		60 den.
11	Askerlerin ayakkabıları		75 den.
12	Sandaletler ve Gallia sandaletleri için		
12a	Çiftlik işçileri için Gallia sandaletleri, çift tabanlı, erkekler için	Bir çift	80 den.

13	Gallia sandaletleri, tek tabanlı, erkekler için	Bir çift	50 den.
14	Koşucular için Gallia sandaletleri	Bir çift	60 den.
15	Öküz derisinden sandaletler (<i>taurinae</i>), çift tabanlı, kadınlara	Bir çift	50 den.
16	Öküz derisinden sandaletler, tek tabanlı, kadınlar için	Bir çift	30 den.
17	Sandaletler için <i>Babylonia</i>, mor renk, <i>Foenicea</i> ve beyaz renk		
17a	Sandaletler, <i>Babylonia</i>	Bir çift	120 den.
18	Terlikler, mor veya <i>Foenicea</i>	Bir çift	60 den.
19	Terlikler, beyaz	Bir çift	...
20	Terlikler, erkekler için, birinci kalite	Bir çift	60 den.
21	Terlikler, kadınlar için, birinci kalite	Bir çift	50 den.
22	Terlikler, yıldızlı		80 den.
23	Terlikler, <i>Babylonia</i> , mor veya beyaz		80 den.
24	Öküz derisi sandaletler, yıldızlı		75 den.
25	Öküz derisi sandaletler, yünle kaplanmış		50 den.
Kararname Bölüm No X			
1	Deri ürünler için		
1a	Seyahat çantası, birinci kalite		1500 den.
2	Askeri eyer		500 den.
3	Kırbaçlı katır eyeri		800 den.
4	At için halkalı ve dizginli yular		75 den.
5	At için gem ile tamamlanmış dizgin		100 den.

6	Bir katır için yularlı dizgin		120 den.
7	Bir katır için yular		80 den
8	Asker kemerleri için		
8a	Kemer, Babylonia.....geniş		100 den.
9	Aynı şekilde,.....geniş		200 den.
10	Göğüs kemeri, Babylonia		100 den.
11	Kemer, beyaz, dört inç genişliğinde		60 den.
12	Aynı şekilde, altı inç genişliğinde		75 den.
13	Deri çuvallar için		
13a	Çuval, birinci kalite		120 den.
14	Yağ çuvalı, birinci kalite		100 den.
15	Bir çuval için, günlük ücret		2 den.
16	Deri eşyalar için		
16a	Bir pint tutan deri kap		20 den.
17	Beş kamyş kalem için kap		40 den.
18	Saplı katır kırbağı		16 den.
19	Sürücü dizginleri		2 den.
Kararname Bölüm No			
XI			
1	Keçi veya Deve Kılı için		
1a	Kıl, işlenmemiş	1 libra	6 den.
2	Kıl, çanta veya elbise çuvalı şeklinde dokunmuş	1 libra	10 den.
3	İp şeklinde bükülmüş kıllar	1 libra	10 den.
4	Semerler için		
4a	Bordo (<i>burdonis</i>) için semer		350 den.
5	Eşek için semer		250 den.
6	Deve için semer		350 den.
7	Giysi ve çantalar için		
7a	Giysiler için çantalar veya çuvallar, 30 libra ağırlığında bir çift		400 den.
8	Çanta, 91.44 cm genişliğinde ve istenilen uzunlukta	Libra başına	16 den.

Kararname Bölüm No XII			
1	Keresteler için		
1a	Kök nar kerestesi, uzunluğu 50 arşın, çevresi 4 arşın olan bir kare		50000 den.
2	Üst çevre uzunluğu 45 arşın olan		40000 den.
3	Üst çevre uzunluğu 40 arşın olan		30000 den.
4	Uzunluğu 35 arşın, çevresi 80 inç olan bir kare		12000 den.
5	Uzunluğu 28 arşın, çevresi 4 arşın olan bir kare		10000 den.
6	30 arşın uzunluğunda, bölgede 72 inç olan bir kare		8000 den.
7	28 arşın uzunluğunda, çevresi 64 inç olan bir kare		6000 den.
8	25 arşın uzunluğunda, çevresi 64 inç olan bir kare		5000 den.
9	Aynı fiyatlar çam için de oluşturulmuştur.		
10	Meşe odunu, 14 arşın uzunluğunda, çevresi 68 inç olan bir kare		250 den.
11	Dişbudak ağacı, 14 arşın uzunluğunda, çevresi 48 inç olan bir kare		250 den.
Kararname Bölüm No XIII			
1	Nakliye için		
1a	Şimşir kerestesi nakliyesi	1	14 den.
2	Farklı ahşapların nakliyesi	2	30 den.

3	Şimşir tarağı		12 den.
4	Farklı ahşaplar, dokumacılık için		14 den.
5	Ağırşaklı şimşir iğı		12 den.
6	Diğer ağaçlardan ağırşaklı iğ		15 den.
7	Kadınlar için şimşir tarağı		14 den.
8	Kadınlar için bıçak		12 den.
9	Balık kazıyıcı		... den.
10	Deri kazıyıcı		... den.

Kararname Bölüm No

XIV

1	Yükler veya sııklar için		
1a	Sııklar	2	40 den.
2	Büyük kamışlar	2	50 den.
3	Daha büyük kamışlar	2	100 den.
4	Kızılçık ağacından şaft		4 den.
5	Şaft, bir mızrak için		50 den.
6	30 basamaklı sıradan büyük merdiven		150 den.
7	Bitki sııklar	100 demet	10 den.
8	Ahşap yüklü yük arabası	1200 libra	150 den.
9	Ahşap yüklü deve	400 libra	50 den.
10	Ahşap yüklü bardo	300 libra	30 den.
11	Ahşap yüklü eşek	200 libra	... den.
12	Demetler halinde fırınlarda kullanılmak üzere küçük veya ince dallar	15 libra	30 den.

Kararname Bölüm No

XV

1	Taşıtlar için ahşap		
1a	Dingil, işlenmiş		250 den.
2	,işlenmemiş		200 den.

3	Tekerlek göbeği, işlenmiş		240 den.
4	,işlenmemiş		200 den.
5	Tekerlek parmağı, işlenmiş		70 den.
6	,işlenmemiş		30 den.
7	Koltuklar, işlenmiş		200 + den.
8	,işlenmemiş		200 den.
9	Çatal, işlenmiş		275 den.
10	,işlenmemiş		175 den.
11	Vagon dili, işlenmiş		... den.
12	,işlenmemiş		100 den.
13	Düz parça, işlenmiş		75 den.
14	,işlenmemiş		35 den.
15	Zincir (kelepçe mi yoksa braket mi?), döndürülmüş		75 den.
16	,işlenmemiş		45 den.
17	Çivili sopa veya kırbaç, işlenmiş		5 den.
18	,işlenmemiş		4 den.
19	Yan parçalar veya nervürler (?), işlenmiş	2	... den.
20	işlenmemiş		30 den.
21	Bir saman aleti (?), işlenmiş		16 den.
22	,işlenmemiş		...
22a	...	...	...
23	...		...
24	...		40 den.
25	...		20 den.
26	...		70 den.
27	...		750 den.
28	... 4 (?)		70 den.
29	... bir tekerin		30 den.
30	... bir yük arabası tekerinin		36 den.
31	Taşıtlar için		
31a	En iyi kalitede yük vagonu,		6000 den.

	demir iskelet hariç, tekerlekleri tek parça halinde		
32	Yük vagonu, demir iskelet hariç, tekerleklerin jantları takılmış		3500 den.
33	Dört tekerlekli yolcu vagonu, demir iskelet hariç, tekerleklerin jantları takılmış		3000 den.
34	Uyumak için vagon, demir iskeleti hariç, tekerleklerin ayakları tek parça halinde		7500 den.
35	Uyumak için vagon, demir iskeleti hariç, tekerleklerin jantları takılmış		4000 den.
36	Jantları tek parça olan yük vagonu, ve yukarıda listelenen lastikli ve demirli diğer araçlar, demirlerin değerinin dahil olduğu bir fiyata satılacaktır.		
37	Dört tekerlekli seyahat vagonu, tek parça halinde jantlarıyla, demir iskelet hariç		7000 den.
38	Vagonlar için		
38a	Boyunduruk ile dört tekerlekli vagon, demir iskelet hariç		1500 den.
39	Demir iskeletli bir vagon ahşap ve demirin dahil olduğu fiyata satılacaktır.		
40	Boyunduruklu iki tekerlekli yük vagonu, demir iskelet hariç		800 den.
41	Harman kızıağı, ahşap		200 den.
42	Boyunduruk ile pulluk		100 den.
43	Sıkıştırıcı veya toprak kırıcı (?), (iki uçlu çatal, işlenmiş)		100 den. (12)

44	Çapa (?) (iki uçlu çapa) veya harman savurma fanı		12 den.
45	Kürek (hasat)		4 den.
46	Üç uçlu çatal		8 den.
47	Üç uçlu çatal, ahşap		4 den.
48	Beş modius fıçı		150 den.
49	Tek modius ölçü, ahşaptan		50 den.
50	Tek modius ölçü, demirden		75 den.
51	Ahşap kase (?), yarım modius, işlenmiş		30 den.
52	Taşlı at değirmeni		1500 den.
53	Eşek değirmeni		1250 den.
54	Su değirmeni		2000 den.
55	El değirmeni		250 den.
56	Elekler için		
56a	Harman için bir elek, deriden		250 den.
57	Elenmemiş un için elek, deriden		400 den.
58	Elek, büyük boy, dokuma		200 den.
59	Elek, sıradan, dokuma		... den.
60	Elek, dokuma		...
61	Elek, dokuma		...
Kararname Bölüm No XVI			
1	...		8 den.
2	...		6 den.
3	...	1 libra	40 den.
4	... renk	1 libra	30 den.
5	... renk	1 libra	20 den.
6	... ve kaplumbağa kabuğu (?)...	1 libra	150 den.
7	... Hindistan, uzaktan (?)...	1 libra	100 den.
8	İğneler için		

8a	Dikiş için iğne ..., çok iyi		4 den.
9	İğne, ikinci kalite	1	2 den.
10	Çuval veya semer dikmek için iğne		2 den.
Kararname Bölüm No XVII			
1	Nakliye ücretleri için		
1a	Kişi başı ücret	<i>Mille passus</i> **** (mil) başına	2 den.
2	... ücret	<i>Mille passus</i>	12 den.
3	1200 kiloluk vagon yükü için taşıma ücreti	<i>Mille passus</i>	20 den.
4	600 kiloluk vagon yükü için taşıma ücreti	<i>Mille passus</i>	8 den.
5	Eşek yükü için taşıma ücreti	<i>Mille passus</i>	4 den.
6	Yemler için		
6a	Fiğ yem	2 libra	2 den.
7	Kuru ot ve saman	4 libra	2 den.
8	Çim	6 libra	1 den.
Kararname Bölüm No XVIII			
1	Tüyler için		
1a	Kaz tüyü	1 libra	100 den.
2	Farklı kuşların tüyleri	1 libra	50 den.
3	Çeşitli kuşların yumuşak tüyleri	1 libra	2 den.
4	Yün ya da tüy hallacı (?)	100 libra	1000 den.
5	<i>lychnis</i> yastıklanması (?)	100 libra	1000 den.
6	Kamış (saz) demetlerinin yastıklanması (?)	100 libra	100 den.
7	Yastıklama veya yün yığını	1 libra	8 den.

**** *Mille passus*, 1.429 kilometreye karşılık gelen uzunluk ölçüsüdür. Lauffer, 1971, s. 55.

8	İkinci kalite	1 libra	4 den.
9	Tavus kuşu tüyü, en iyisi	1	2 den.
10	Akbaba tüyleri	25	6 den.
11	Kamışlar ve mürekkep için		
11a	Mürekkep	1 libra	12 den.
12	Paphia-Alexandria kamışları, tek bir eklemenden yapılmış	10	4 den.
13	Kamış, ikinci kalite	20	4 den.
Kararname Bölüm No XIX			
1	Giyim ürünleri için		
1a	<i>Indictiodaki</i> gibi bir asker pelerini, en iyi kalite		4000 den.
2	<i>Indictiodaki</i> gibi bir gömlek		2000 den.
3	işaretsiz		1250 den.
4	Çadır olarak kullanılacak örtü, 4.87 metre uzunluğunda ve genişliğinde, boyalı	1	2500 den.
5	12 <i>libra</i> ağırlığında bir yatak örtüsü, beyaz, en iyi kalite		1600 den.
6	<i>Arabia, Damascene</i> ya da başka türden boyalı bir örtü, yün ağırlığı ve işlemenin değerinin dahil olduğu bir fiyata satılacaktır.		
7	Örtü, sıradan, 10 <i>libra</i> ağırlığında		500 den.
8	Dalmatia kapüşonu, kalın yünden, <i>archil</i> moru ile çizgili, kadınların		...
9	Dalmatia açık mor ... uzunlukta, erkeklerin		...
10	Gömlek, yarı ipek, açık mor, 3 ... uzunluğunda		...

11	Gömlek, işaretsiz		...
12	Dalmatia kapüşonu, yarı ipek		...
13	Mutina'dan yün Dalmatia kapüşonu, açık mor ... uzunlukta		...
14	<i>Dalmatic</i> ...		...
14a	... <i>Dalmatic</i> ...		
14b	... bir libra açık mor ile ...		
14c	... denizden, yarı ipek ...		
14d	... <i>Dalmatic</i> , tamamen ipek...		
14e	... yarım <i>libra</i> ...		
14f	... beyaz ...		
14g	... yapılmış ...		
14h	... boyanın değerinin hesaplanmasıyla, böylece ...		
14i	... Gömlek, tamamen ipek ...		
14k	... tamamen ipek 45000 <i>denarius</i> ...		
14l	... Yünün kalitesine göre ...		
14m	... altının ağırlığına ve ...		
14n	... satılır ...		
14o	... bir kez boyanmış olan ...		
14p	... diğer ...		
14q	... göre ...		
14r	... Mutina'dan ...		
14s	... tokalı pelerin (<i>fibulatorium</i>) ...		
14t	... 40 den. ...		
14u	... tek ...		
14v	... bir kez boyanmış olan ...		
14w	... Yünler ...		
15	Mutina yününden tokalı, 1 <i>libralık</i> bir kez boyanmış, tek, pelerin (<i>fibulatorium</i>)		...
16	Tokalı pelerin, Laodikeia yününden, tek		...

17	Örtü, birinci kalite		...
18	Örtü, ikinci kalite		... den.
19	<i>Cappadocia</i> veya <i>Pontica</i> 'dan örtü		3000 den.
20	ikinci kalite		2000 den.
21	Örtü, Mısır'dan		1750 den.
22	At için örtü		400 den.
23	Bir divan örtüsü, tek		4500 den.
24	Örtü, Afrika'dan		1500 den.
25	Örtüler, yün, boyama ve işlemelerin ağırlığına göre satılacaktır.		
26	Kapüşonlu pelerin (birrus), <i>Laodicea</i>		4500 den.
27	Kapüşonlu pelerin, <i>Laodicea</i> , <i>Nervii</i> 'den birine benzeyen		10000 den.
28	<i>Dalmatic</i> , işaretsiz, <i>Laodicea</i> , fıllı dokunmuş		2000 den.
29	Kenarlı bir tunik (<i>paragauda</i>), <i>Laodicea</i> , mor değerinin dahil olduğu bir fiyata satılacaktır.		
30	Dalmatia, kırılmamış, mor ile ... erkeklerin		...
31	Kapüşonlu <i>Dalmatic</i> , kırılmamış 1 <i>libra archil</i> moru olan		...
32	Kapüşonlu pelerin, <i>Nervia</i> veya kaba yünlü (?) birinci kalite		...
33	Kapüşonlu pelerin, <i>Taurogastic</i> (?)		10000 den.
34	Kapüşonlu pelerin, <i>Noric</i>		8000 den.
35	Kapüşonlu pelerin, <i>Ripensis</i> (<i>Dacia</i>)		8000 den.
36	Kapüşonlu pelerin, <i>Britannicus</i>		6000 den.

37	Kapüşonlu pelerin, <i>melitomagensis</i> (?)		6000 den.
38	Kapüşonlu pelerin, <i>Canysinus</i> , işaretli, birinci kalite		4000 den.
39	Kapüşonlu pelerin, <i>Numidicus</i>		3000 den.
40	Kapüşonlu pelerin, <i>Argolicus</i> , birinci kalite		6000 den.
41	Kapüşonlu pelerin, <i>Achaea</i> veya <i>Phrygia</i> , en iyi kalite		2000 den.
42	Kapüşonlu pelerin, Afrika		1500 den.
43	βάνατα, Noric, iki katlı veya καταβίων		20000 den.
44	βέδοξ, Noric, güneşlik, en iyi kalite		10000 den.
45	βάνατα, Gallia tarzı		15000 den.
46	βέδοξ, Gallia tarzı		8000 den.
47	Gömlek (<i>singilio</i>), Noric		1500 den.
48	Gömlek, Gallia tarzı		1250 den.
49	Gömlek, Numidia		600 den.
50	Gömlek, <i>Phrygia</i> veya <i>Bessia</i> tarzı		600 den.
51	Kapüşonlu pelerin (<i>paenula</i>), <i>Laodicea</i> , en iyi kalite		5000 den.
52	Kapüşonlu pelerin, <i>Balusium</i> 'dan		4000 den.
53	Tokalı pelerin (<i>fibulatorium</i>), Raetia'dan		12500 den.
54	Tokalı pelerin, Treveri'den		8000 den.
55	Tokalı pelerin, Poetovio'dan		5000 den.
56	Tokalı pelerin, Afrika'dan		2000 den.
57	Harmani, <i>Dardania</i> , iki kat en iyi kalite		12500 den.
58	Harmani, <i>Dardania</i> , tek, en iyi kalite		7000 den.
59	Kısa pelerin (<i>mantus</i>)		1000 den.

60	Pelerin (<i>sagum</i>), Gallia, yani Ambiani veya Bituriges'ten		8000 den.
61	Pelerin, Afrika		500 den.
62	Gömlek (<i>strictoria</i>) tavşan yünü (?)		6000 den.
63	Dalmatic ...		...
Kararname Bölüm No			
XX			
1	Nakışçıların ve ipek işçilerinin ücretleri için		
1a	Yarı ipek, bir gömlek için bir nakışçı	1 uncia	200 den.
2	Tamamen ipek, bir gömlek için	1 uncia	300 den.
3	Mutina'dan hafif bir yün pelerin için	1 uncia	25 den.
4	Laodicea'da yapılmış, Mutina'dan birine benzeyen hafif bir pelerin üzerine	1 uncia	25 den.
5	Birinci kalite iş için altın işlemeli brokar üreticisi	1 uncia	1000 den.
6	İkinci kalite iş için		750 den.
7	Tüm ipek üzerine altın işlemeci	1 uncia	500 den.
8	İkinci kalite iş için	1 uncia	400 den.
9	Yarı ipek üzerinde ipek işçisi, günlük temel ihtiyacıyla	1 uncia	25 den.
10	Tüm ipek üzerine, desensiz, günlük temel ihtiyacıyla		25 den.
11	Tüm ipek üzerine, elmas dokumada		40 den. (60)
12	Teslimat için yumuşak işlenmiş kumaştan kadın dokumacı, günlük temel ihtiyacıyla		12 den.
13	Mutina veya diğer yerlerden kumaş için,		16 den. (12 ya da 10)

Kararname Bölüm No XXI			
1	Yün dokumacılar için		
1a	Mutina'dan veya denizden gelen yün üzerinde çalışan yün dokumacı, temel ihtiyacıyla	1 libra	40 den.
2	Tarentum, Laodicea'dan yün veya sıcak giysiler için		30 den.
3	İkinci kalite yün için	1 libra	20 den.
4	Üçüncü kalite yün için	1 libra	15 den.
5	Birinci kalite işçilik için keten dokumacı, temel ihtiyacıyla	Günlük	40 den.
6	İkinci kalite işçilik için, temel ihtiyacıyla		20 den.
Kararname Bölüm No XXII			
1	Kumaş dolduranlar için		
1a	Kumaş dolduran, hafif bir pelerin için, sergilemek için olanlardan, yeni		50 den.
2	Bir gömlek için, teslimat için olanlardan, yeni		25 den. (20)
3	İşaretsiz, kaba yünden		20 den.
4	Bir örtü veya <i>rachana</i> , yeni		30 den.
5	Kapüşonlu bir Dalmatia tarzı için, kaba yünden, yeni		50 den.
6	Kapüşonlu bir Dalmatia tarzı için, yumuşak yünden, yeni		100 den.
7	Gömlek (<i>strictoria</i>) için, saf yumuşak yünden, yeni		50 den.
8	Kapüşonlu bir Dalmatia tarzı için, yarı ipek, erkeklerin, yeni		200 den.

9	Bir gömlek için, yarı ipek, yeni		175 den.
10	Dalmatia tarzı için, yarı ipek, işaretli, yeni		125 den.
11	Kapüşonlu bir Dalmatia tarzı için, yarı ipek, yeni		300 den.
12	Dalmatia tarzı için, tamamen ipek, erkekler, yeni		400 den.
13	Kapüşonlu bir Dalmatia tarzı için, tamamen ipek, yeni		600 den.
14	Bir gömlek için, tamamen ipek, yeni		250 den.
15	İşaretsiz, tamamen ipek, yeni		200 den.
16	Hafif bir pelerin için, Mutina'dan çift kat yün, yeni		500 den.
17	Hafif bir pelerin için, tek, Mutina'dan yün, yeni		250 den.
18	Tokalı bir pelerin için (<i>fibulatorium</i>), Mutina yününden, yeni		200 den.
19	Tokalı bir pelerin için, Laodicea yününden, yeni		200 den.
20	Hafif bir pelerin için, Laodicea yününden, yeni		200 den.
21	Kapüşonlu bir pelerin (<i>birrus</i>) için, Nervii yünden, yeni		600 den.
22	Kapüşonlu bir pelerin için, Laodicea yününden, yeni		175 den.
23	Kapüşonlu bir pelerin için, Rhipes (Dacia) veya Taurogastric (?), yeni		300 den.
24	Kapüşonlu bir pelerin için, Noric, yeni		200 den.
25	Diğer kapüşonlu pelerinler için		100 den.
26	Kapüşonlu pelerinler için, Afrika veya Achaia		50 den.

Kararname Bölüm No XXIII			
1	İpeklerin ücretleri için		
1a	Beyaz ipek	1 libra	12000 den.
2	Bakımlı ipeği çözenler için	1 uncia	64 den.
Kararname Bölüm No XXIV			
1	Mor için		
1a	Ham ipek, mor boyalı (βλαττα)	1 libra	150000 den.
2	Yün, mor boyalı	1 libra	50000 den.
3	Daha açık mora boyanmış (ύποβλαττα)	1 libra	32000 den.
4	Parlak Tyria moruna boyanmış (όξυτυρία)	1 libra	16000 den.
5	Bir kez boyanmış	1 libra	12000 den.
6	En iyi hakiki Miletus moru ile iki kez boyanmış	1 libra	12000 den.
7	İkinci kalitede Miletus moru ile boyanmış	1 libra	10000 den.
8	Nicene kırmızısıyla boyanmış kırmızı	1 libra	1500 den.
9	En iyi <i>archil</i> moruyla boyanmış	1 libra	600 den.
10	En iyi <i>archil</i> moruna boyanmış, ikinci kalite	1 libra	500 den.
11	Archil moru ile boyanmış, üçüncü kalite	1 libra	400 den.
12	Archil moru ile boyanmış, dördüncü kalite	1 libra	300 den.
13	Mor veya herhangi bir renge boyanmış ham ipek çözenler için	1 libra (?)	3 (?) den.

14	Tüm ipek kumaşlar için mor (ipek) iplik eğirenler için	1 uncia	116 den.
15	Yarı ipek kumaş için mor (ipek) iplik eğirenler için	1 uncia	60 den.
16	Yumuşak işlenmiş kumaş için birinci kalite mor (yün) iplik eğirenler için	1 uncia	24 den.
Kararname Bölüm No XXV			
1	Tarentum'dan yün, yıkanmış	1 libra	175 den.
2	Laodicea'dan yün, yıkanmış	1 libra	150 den.
3	Asturia'dan yün, yıkanmış	1 libra	100 den.
4	Yün, yıkanmış, en iyi orta kalitede	1 libra	50 den.
5	Diğer yünler, yıkanmış	1 libra	25 den.
6	Sırtından (?) deniz yünü (pinna?)	1 libra	... den.
7	Tavşan tüyü, ayrılmamış	1 libra	100 den.
8	Yün, Areia'dan (?)	1 libra	150 den.
9	Atrebates'ten yün	1 libra	200 den.
Kararname Bölüm No XXVI			
1	Ketenler için		
1a	Kıtık denilen keten, birinci kalite	1 libra	24 den.
2	İkinci kalite	1 libra	20 den.
3	Üçüncü kalite	1 libra	16 den.
4	Her tür keten ipliği için satış anında aşılması gereken belirlenen fiyat aşağıda listelenmiştir.		
4a	Birinci kalite	1 libra	1200 den.

5	İkinci kalite	1 libra	960 den.
6	Üçüncü kalite	1 libra	840 den.
7	Yukarıda belirtilen üçüncü kaliteden daha düşük keten ipliği		
7a	Birinci kalite	1 libra	720 den.
8	İkinci kalite	1 libra	600 den.
9	Üçüncü kalite	1 libra	450 den.
10	Sıradan insanların ve kölelerin kullanımı için daha kaba keten ipliği		
10a	Birinci kalite	1 libra	250 den.
11	İkinci kalite	1 libra	125 den.
12	Üçüncü kalite	1 libra	72 den.
13	Gömlekler (στῆλαι), işaretsiz		
13a	Scythopolis'ten birinci kalite	1 tomar	7000 den.
14	Tarsus'tan “	1 tomar	6000 den.
15	Byblus'tan “	1 tomar	5000 den.
16	Laodicea'dan “	1 tomar	4500 den.
17	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	4000 den.
18	Scythopolis'ten ikinci kalite	1 tomar	6000 den.
19	Tarsus'tan “	1 tomar	5000 den.
20	Byblus'tan “	1 tomar	4000 den.
21	Laodicea'dan “	1 tomar	3500 den.
22	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	3000 den.
23	Scythopolis'ten üçüncü kalite	1 tomar	5000 den.
24	Tarsus'tan “	1 tomar	3500 den.
25	Byblus'tan “	1 tomar	3000 den.
26	Laodicea'dan “	1 tomar	2500 den.
27	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	2000 den.
28	Gömlekler, askerler için birinci kalite	1 tomar	1500 den.
29	İkinci kalite	1 tomar	1250 den.
30	Üçüncü kalite	1 tomar	1000 den.

31	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için kaba ketenden		
31a	Birinci kalite	1 tomar	... den.
32	İkinci kalite	1 tomar	... den.
33	Üçüncü kalite	1 tomar	500 den.
34	Dalmatia tarzı, işaretsiz, kadınlar için		
34a	Scythopolis'ten birinci kalite	1 tomar	11000 den.
35	Tarsus'tan “	1 tomar	10000 den.
36	Byblus'tan “	1 tomar	9000 den.
37	Laodicea'dan “	1 tomar	8000 den.
38	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	7000 den.
39	Dalmatia tarzı, erkekler için veya kısa kollu tunikler (colobia)		
39a	Scythopolis'ten birinci kalite	1 tomar	10000 den.
40	Tarsus'tan “	1 tomar	9000 den.
41	Byblus'tan “	1 tomar	8000 den.
42	Laodicea'dan “	1 tomar	7500 den.
43	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	6500 den.
44	Dalmatia tarzı, kadınların		
44a	Scythopolis'ten ikinci kalite	1 tomar	9000 den.
45	Tarsus'tan “	1 tomar	8000 den.
46	Byblus'tan “	1 tomar	7000 den.
47	Laodicea'dan “	1 tomar	6000 den.
48	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	4500 den.
49	Dalmatia tarzı, erkekler için veya kısa kollu tunikler (colobia)		
49a	Scythopolis'ten ikinci kalite	1 tomar	7500 den.
50	Tarsus'tan “	1 tomar	6500 den.
51	Byblus'tan “	1 tomar	6000 den.
52	Laodicea'dan “	1 tomar	5000 den.

53	Alexandria, Tarsus'tan "	1 tomar	4500 den.
54	Dalmatia tarzı, kadınların		
54a	Scythopolis'ten üçüncü kalite	1 tomar	7000 den.
55	Tarsus'tan "	1 tomar	6000 den.
56	Byblus'tan "	1 tomar	5000 den.
57	Laodicea'dan "	1 tomar	4000 den.
58	Alexandria, Tarsus'tan "	1 tomar	3000 den.
59	Dalmatia tarzı, erkekler için veya kısa kollu tunikler (colobia)		
59a	Scythopolis'ten üçüncü kalite	1 tomar	6000 den.
60	Tarsus'tan "	1 tomar	5000 den.
61	Byblus'tan "	1 tomar	4000 den.
62	Laodicea'dan "	1 tomar	3000 den.
63	Alexandria, Tarsus'tan "	1 tomar	2000 den.
64	Keten giysiler için, işaretsiz		
65	Yukarıda geçen üçüncü kaliteden daha düşük bir kalitede olmasına rağmen henüz daha fazla yerde hazırlanan ketenler için kimsenin fiyat aşmasına izin verilmeyecektir.		
66	Dalmatia tarzı, kadınların		
66a	Birinci kalite	1 tomar	2500 den.
67	İkinci kalite	1 tomar	2250 den.
68	Üçüncü kalite	1 tomar	1750 den.
69	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için daha kaba ketenden		
69a	Birinci kalite	1 tomar	1000 den.
70	İkinci kalite	1 tomar	800 den.
71	Üçüncü kalite	1 tomar	600 den.

72	Dalmatia tarzı, erkekler için veya kısa kollu tunikler (colobia)		
72a	Birinci kalite	1 tomar	2500 den.
73	İkinci kalite	1 tomar	2000 den.
74	Üçüncü kalite	1 tomar	1500 den.
75	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için kaba ketenden		
75a	Birinci kalite	1 tomar	800 den.
76	İkinci kalite	1 tomar	600 den.
77	Üçüncü kalite	1 tomar	500 den.
78	Sarılacak kumaş (ἀναβόλαια)		
78a	Scythopolis'ten birinci kalite	1 tomar	7500 den.
79	Tarsus'tan “	1 tomar	7000 den.
80	Byblus'tan “	1 tomar	6000 den.
81	Laodicea'dan “	1 tomar	5500 den.
82	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	4500 den.
83	Scythopolis'ten ikinci kalite	1 tomar	6500 den.
84	Tarsus'tan “	1 tomar	5500 den.
85	Byblus'tan “	1 tomar	5000 den.
86	Laodicea'dan “	1 tomar	4000 den.
87	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	3000 den.
88	Scythopolis'ten üçüncü kalite	1 tomar	5000 den.
89	Tarsus'tan “	1 tomar	4000 den.
90	Byblus'tan “	1 tomar	3500 den.
91	Laodicea'dan “	1 tomar	3000 den.
92	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	2500 den.
93	Sarılacak kumaş (ἀναβόλαια) üçüncü kaliteden daha düşük olanlar		
93a	Birinci kalite	1 tomar	2250 den.
94	İkinci kalite	1 tomar	1750 den.
95	Üçüncü kalite	1 tomar	1250 den.

96	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için kaba ketenden		
96a	Birinci kalite	1 tomar	800 den.
97	İkinci kalite	1 tomar	600 den.
98	Üçüncü kalite	1 tomar	500 den.
99	El-yüz bezi, işaretli		
99a	Scythopolis'ten birinci kalite	1 tomar	3250 den.
100	Tarsus'tan “	1 tomar	3000 den.
101	Byblus'tan “	1 tomar	2500 den.
102	Laodicea'dan “	1 tomar	2250 den.
103	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	1750 den.
104	Scythopolis'ten ikinci kalite	1 tomar	2500 den.
105	Tarsus'tan “	1 tomar	2250 den.
106	Byblus'tan “	1 tomar	2250 den.
107	Laodicea'dan “	1 tomar	2000 den.
108	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	1500 den.
109	Scythopolis'ten üçüncü kalite	1 tomar	2250 den.
110	Tarsus'tan “	1 tomar	2000 den.
111	Byblus'tan “	1 tomar	1750 den.
112	Laodicea'dan “	1 tomar	1500 den.
113	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	1250 den.
114	Bahsedilen üçüncü kaliteden daha düşük olan el-yüz bezleri		
114a	Birinci kalite	1 tomar	1000 den.
115	İkinci kalite	1 tomar	750 den.
116	Üçüncü kalite	1 tomar	500 den.
117	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için kaba ketenden		
117a	Birinci kalite	1 tomar	350 den.
118	İkinci kalite	1 tomar	225 den.
119	Üçüncü kalite	1 tomar	200 den.

120	Kapüşonlar (<i>caracallae</i>)		
120a	Scythopolis'ten birinci kalite	1 tomar	3500 den.
121	Tarsus'tan “	1 tomar	3000 den.
122	Byblus'tan “	1 tomar	2500 den.
123	Laodicea'dan “	1 tomar	2250 den.
124	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	1750 den.
125	Scythopolis'ten ikinci kalite	1 tomar	3000 den.
126	Tarsus'tan “	1 tomar	2500 den.
127	Byblus'tan “	1 tomar	2250 den.
128	Laodicea'dan “	1 tomar	2000 den.
129	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	1500 den.
130	Scythopolis'ten ikinci kalite	1 tomar	2500 den.
131	Tarsus'tan “	1 tomar	2250 den.
132	Byblus'tan “	1 tomar	2000 den.
133	Laodicea'dan “	1 tomar	1750 den.
134	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	1250 den.
135	Üçüncü kaliteden daha düşük kalitede olan kapüşonlar (<i>caracallae</i>)		
135b	Birinci kalite	1 tomar	1000 den.
136	İkinci kalite	1 tomar	750 den.
137	Üçüncü kalite	1 tomar	600 den.
138	Alt sınıflardan kadınların kullanımı için kaba ketenden		
138a	Birinci kalite	...	...
139	İkinci kalite	...	...
Kararname Bölüm No XXVII			
1		1 tomar	1250 den.
2	Yukarıda belirtilen kaliteden daha düşük olan peştemaller veya kuşaklar		
2a	Birinci kalite	1 tomar	1000 den.

3	İkinci kalite	1 tomar	800 den.
4	Üçüncü kalite	1 tomar	600 den.
5	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için kaba ketenden peştemaller veya kuşaklar		
5a	Birinci kalite	1 tomar	400 den.
6	İkinci kalite	1 tomar	300 den.
7	Üçüncü kalite	1 tomar	200 den.
8	Cep mendilleri		
	Scythopolis'ten birinci kalite	1 tomar	1300 den.
9	Tarsus'tan “	1 tomar	1000 den.
10	Byblus'tan “	1 tomar	800 den.
11	Laodicea'dan “	1 tomar	600 den.
12	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	500 den.
13	Scythopolis'ten ikinci kalite	1 tomar	...
14	Tarsus'tan “	1 tomar	700 den.
15	Byblus'tan “	1 tomar	600 den.
16	Laodicea'dan “	1 tomar	500 den.
17	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	400 den.
18	Scythopolis'ten üçüncü kalite	1 tomar	700 den.
19	Tarsus'tan “	1 tomar	600 den.
20	Byblus'tan “	1 tomar	500 den.
21	Laodicea'dan “	1 tomar	400 den.
22	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	300 den.
23	Üçünü kaliteden daha düşük kalitedeki cep mendilleri		
23a	Birinci kalite	1 tomar	250 den.
24	İkinci kalite	1 tomar	200 den.
25	Üçüncü kalite	1 tomar	150 den.
26	Sıradan insanların ve kölelerin kullanımı için kaba ketenden		

	Birinci kalite	1 tomar	120 den.
27	İkinci kalite	1 tomar	100 den.
28	Üçüncü kalite	1 tomar	80 den.
29	 Kadınlar için		
29a	Scythopolis'ten birinci kalite	1 tomar	1500 den.
30	Tarsus'tan “	1 tomar	1000 den.
31	Byblus'tan “	1 tomar	...
Kararname Bölüm No XXVIII			
1	Birinci kalite	1 tomar	1200 den.
2	İkinci kalite	1 tomar	1000 den.
3	Üçüncü kalite	1 tomar	700 den.
4	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için kaba ketenden		
4a	Birinci kalite	1 tomar	600 den.
5	İkinci kalite	1 tomar	450 den.
6	Üçüncü kalite	1 tomar	300 den.
7	Scythopolis, Tarsus, Byblus, Laodicea ve Alexandria'dan Tarsus tarzı keten saç bantları		
7a	Birinci kalite	1 tomar	1500 den.
8	İkinci kalite	1 tomar	1200 den.
9	Üçüncü kalite	1 tomar	800 den.
10	Yukarıda bahsedilen üçüncü kaliteden daha düşük olan saç bantları		
10a	Birinci kalite	1 tomar	400 + den.
11	İkinci kalite	1 tomar	400 den.
12	Üçüncü kalite	1 tomar	300 den.
13	Alt sınıf veya köle kadınların kullanımı için kaba ketenden		

13a	Birinci kalite	1 tomar	250 den.
14	İkinci kalite	1 tomar	200 den.
15	Üçüncü kalite	1 tomar	150 den.
16	Yatak Örtüsü		...
16a	Scythopolis'ten birinci kalite	1 tomar	...
17	Tarsus'tan	1 tomar	...
18	Byblus'tan “	...	...
19	Laodicea'dan “	... tomar	...
20	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	...
21	Scythopolis'ten ikinci kalite	1 tomar	...
22	Tarsus'tan “	...	...
23	Byblus'tan “	1 tomar	...
24	Laodicea'dan “	1 tomar	50 den.
25	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	...
26	Scythopolis'ten üçüncü kalite	1 tomar	...
27	Tarsus'tan “	1 tomar	700 den.
28	Byblus'tan “	...	...
29	Laodicea'dan “	1 tomar	5250 den.
30	Alexandria, Tarsus'tan “	1 tomar	...
31	Bahsedilen üçüncü kaliteden daha düşük olan yatak örtüleri		
31a	Birinci kalite	1 tomar	3000 den.
32	İkinci kalite	1 tomar	2500 den.
33	Üçüncü kalite	1 tomar	1750 den.
34	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için kaba ketenden		
34a	Birinci kalite	1 tomar	1750 den. (1400)
35	İkinci kalite	1 tomar	1000 den.
36	Üçüncü kalite	1 tomar	800 den. (700)
37	Kuşaklar		
37a	Scythopolis, Tarsus, Byblus veya Laodicea'dan veya herhangi bir diğer saf ketenden birinci kalite keten		1700 den. (1500)

38	İkinci kalite	Bir parça	1500 den. (1250)
39	Üçüncü kalite	Bir parça	1400 den. (1000)
40	Yukarıda bahsedilen üçüncü kaliteden daha düşük olanlar		
40a	Birinci kalite	Bir parça	750 den.
41	İkinci kalite	Bir parça	500 den.
42	Üçüncü kalite	Bir parça	400 den. (300)
43	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için kaba ketenden		
43a	Birinci kalite	Bir parça	300 den.
44	İkinci kalite	Bir parça	200 den.
45	Üçüncü kalite	Bir parça	150 den.
46	Tralles veya Antinoe'dan yatak yüzü ve yastık kılıfı		2750 den.
47	Damascus, Cyprus ve diğer yerlerden		
	Birinci kalite		1750 den.
48	İkinci kalite		1250 den.
49	Üçüncü kalite		800 den.
50	Yukarıda bahsedilen üçüncü kaliteden daha düşük olanlar		
50a	Yatak yüzü ve yastık kılıfı		
	Birinci Kalite		600 den.
51	İkinci kalite		500 den.
52	Üçüncü kalite		400 den.
53	Sıradan insanların veya kölelerin kullanımı için kaba ketenden		
53a	Birinci Kalite		350 den.
54	İkinci kalite		300 den.
55	Üçüncü kalite		250 den.
56	Sıradan insanların kullanımı için yatak yüzü (<i>pulvinus</i>)		100 den.

57	Keten havlular, Gallia		
	Birinci Kalite	1 tomar	3500 den.
58	İkinci kalite	1 tomar	2500 den.
59	Üçüncü kalite	1 tomar	820 den.
60	Keten havlular, ... ve ...		
60a	Birinci Kalite	1 kare (metre) (?)	1800 den.
61	İkinci kalite	1 kare	1200 den.
62	Üçüncü kalite	1 kare	
63	Havlular kullanılmak üzere kaba ketenden		
64	Ve ... sıradan insanların...		
65	Havlular 250 denarius... birinci kalite ...	1 kare	
66	Kare (metre) İkinci kalite		
67	... üçüncü kalite ...		
68	Küçük çuval (?) ... işaretsiz ...		
69	... ağırlık ...		
70	Kare		
71	Gallia tarzı ...		
72	Birinci		
73	İkinci kalite... kare ...		
74	...		
75	...		
76	Kalitenin altında ...		
77	İkinci kalite ...		
Kararname Bölüm No			
XXIX			
1	... açık mor		3000 ...
2	... parlak Tyrius moru		10000 + ...
3	... parlak Tyrius moru		10000 + ...
4	... bir ...		10000 den.
5	... yukarıdaki gibi		
6	...		10000 den.

7	... çizgili, askeri, ... bir		2000 den.
8	... çizgili, askeri, ... bir		1200 den.
9	... <i>archil</i> moru çizgili, askeri (?), bir		1000 den.
10	... altı uncia mor içeren çizgili		4000 den.
11	... açık mor		
...			
16	... uncia		
17	Gömlek ...		
18	...	...	...
19	...	...	...
20	<i>Archil</i> çizgili ...		
21	Geniş çizgili ...		
22	Sahip ... uncia...		
23	Dalmatia tarzı		
24	... dikey çizgili		
25	Altı uncia, bir tomar ...		
26	Çizgili, dikey ...		
27	... altı uncia		
28	... sahip ...		
29	... altı uncia, bir tomar ...		
30	Dalmatia tarzı, çizgili, bir <i>libra</i> <i>archil</i> moru içeren	1 tomar	4500 den.
31	Çizgili, altı uncia <i>archil</i> moru içeren	1 tomar	4000 den.
32	Dalmatia tarzı, altı uncia mor renk içeren dikey çizgili	1 tomar	32000 den.
33	Altı uncia açık mor içeren	1 tomar	22000 den.
34	Altı uncia parlak Tyrius moru içeren	1 tomar	13000 den.
35	Altı uncia basit veya bir kez boyanmış mor içeren	1 tomar	10000 den.
36	Bir <i>libra archil</i> moru içeren	1 tomar	2500 den. (?)
37	Altı uncia <i>archil</i> moru içeren	1 tomar	3500 den.

38	Yüz bezleri, çizgili, 6 uncia mor içeren	1 tomar	30000 den.
39	Altı uncia açık mor içeren	1 tomar	22000 den.
40	Altı uncia parlak Tyrius moru içeren	1 tomar	12000 den.
41	Altı uncia basit veya bir kez boyanmış mor içeren	1 tomar	8500 den.
42	Bir <i>libra archil</i> moru içeren	1 tomar	3500 den.
43	Altı uncia <i>archil</i> moru içeren	1 tomar	2500 den.
44	Kapüşonlar (<i>mafortia</i>), kadınlar için, dikey çizgili, 1 libra mor içeren	1 tomar	55000 den.
45	Bir <i>libra</i> açık mor içeren	1 tomar	36000 den.
46	Bir <i>libra</i> parlak Tyrius moru içeren	1 tomar	20000 den.
47	Bir <i>libra</i> basit veya bir kez boyanmış mor içeren	1 tomar	15000 den. (10000)
48	Bir <i>libra archil</i> moru içeren	1 tomar	3500 den.
49	Yukarıda belirtilen tüm ürün türlerinde, kadın, çocuk ve diğer tüm ürünler için tüm standartlara uyulmalıdır. Özel olarak bir standart belirlenmemiş her türlü mal, morun ve ketenin kalitesi, ağırlığı, işçiliği ve kumaşı dikkate alınarak satıcı ile alıcı arasında bir hesap yapıldıktan sonra satılacaktır.		
Kararname Bölüm No XXX			
1	Altın için		
1a	Altın, arıtılmış, külçe veya	1 libra	50000 den.

	madeni para halinde		
2	Altın, esnetilmiş	1 libra	12000 den.
3	Metal üzerinde çalışan ustalar	1 libra için	5000 den.
4	Altın kesiciler	1 libra için	3000 den.
5	Altın levhalar üzerinde altın kabartmacılar	1 libra	... den.
6	Altın eğiriciler	1 libra için	2500 den.
7	Kuyumcu	1 uncia için	2400 den.
8	Kuyumcular veya süslenmemiş işler ...	1 uncia için	2000 +
Kararname Bölüm No XXXI			
1	Gümüş için ...		
2	Birinci ...		
3	İş için ...		
4	...		
5	Genel ...		
6	Köle (?) ...		
7	Erkek (?) ...		
8	...		
9	...		
Kararname Bölüm No XXXII			
1	...	1 ...	218 den.
2	...	30.48 cm	208 den.
3	Orta değer ...		200 den.
4	...	30.48 cm	150 den.
5	... çeşitli	1 ...	100 den.
6	...		100 den.
7	...		75 den.
8	...		...
9	...		...

10	...		...
11	...		4 den.
12	...		2 den.
13	...		...
14	...		24 den.
15	... ve halfa otu		...
16	Kenevir, temizlenmiş	1 libra	4 den.
17	Kenevir, ıslatılmış (?) örme için (?)	1 libra	6 den.
18	Ağırlığa göre hasır işi veya sepet		10 den.
19	...		2 den.
20	...		8 den.
21	...		8 den.
22	... yapraklar (?)		...
23	...		2 den.
24	...		...
25	...		2 den.
26	Keten demetleri (?) ...		...
27	...		4 den.
28	...		2 den.
29	... (?)		4 den.
30	... erkek (?)		...
31	... ve ...		40 den.
32	Kenevir, ...	1 ...	24 den.
33	Sabun, ...	1 libra	100 den.
34	Sodyum karbonat (niter köpüğü), ... en iyisi	1 libra	250 den.
35	Yaprak (<i>malabathrum</i> 'un?) ...		60 den.
36	Hint sümbülü, ...		...
37	Kabuk, ...		120 den.
38	Tarçın (kök, kabuk ve çubuk)	1 libra	125 den.
39	<i>Bdellium</i>	1 libra	100 den.
40	<i>Bdellium</i> , dört yıllık	1 libra	175 den.

41	Maydanoz	1 libra	120 den.
42	Buhur, en iyisi	1 libra	100 den.
43	Cilicia'dan <i>storax</i> (<i>styrax</i>) (Ayıfındığı ağacı)	1 libra	500 den.
44	Antiochia'dan <i>storax</i>	1 libra	200 den.
45	Amonyak sakızı	1 libra	150 den.
46	Arabia'dan safran	1 libra	2000 den.
47	Arabia Felix'ten (?) safran	1 libra	1000 den.
48	Afrika'dan (?) ...	1 libra	600 den.
49	Sakız Adası'ndan sakız	1 libra	175 den.
50	...	1 ...	24 den.
51	Pelin otu		...
52	Alüminyum sülfat, lifli		...
53	Alüminyum sülfat ...	1 libra	30 den.
54	...		150 den.
55	Sarı arsenik sülfür (<i>orpiment</i>)		...
56	...	1 libra	20 den.
57	<i>Opopanax</i> (çakşır otu)	1 libra	10 den.
58	..., birinci kalite	1 libra	...
59	Kabuklu yemiş		...
60	...		275 den.
61	İçin de ...	1 ...	500 den.
62	<i>Amomum</i>	...	...
63	Kokulu reçine (opobalsam), birinci kalite	1 libra	...
64	<i>δύχθα</i> , birinci kalite	1 libra	...
65	<i>δύχθα</i> , ikinci kalite	1 libra	...
66	Mürrüsafî yağı	1 libra	600 den.
67	(<i>malabatrū</i>) yaprağı yağı	1 libra	...
68	Gül yağı, birinci kalite	1 libra	60 den.
69	Gül yağı, ikinci kalite	1 libra	...
70	<i>Storax</i> (<i>styrax</i>) yağı	1 libra	...
71	İris yağı	1 libra	30 den.
72	Canopus'tan kına yağı	... libra	...

73	Dumanlı (?) bir kokuya sahip yağ	1 libra	...
74	Yağ, <i>Parthia</i>	1 libra	...
75	Zambak yağı	1 libra	...
76	Gül balı	1 libra	...
77	Hint sümbülü yağı	1 libra	...
78	Mercanköşk yağı	1 libra	100 den.
79	Kırlangıçotu yağı	1 libra	105 den.
80	Zencefil, hazırlanmış	1 libra	50 den.
81	Zencefil, kuru	1 libra	250 den.
82	Sütleğen otu (<i>Euphorbium</i>)	1 libra	...
83	Mürrüsafı, <i>Troglodyticus</i>	1 libra	... den.
84	Mürrüsafı, en iyi kalite (<i>stacte</i>)		...
85	Mürrüsafı, ... birinci kalite		...
86	...		...

İmparator Diocletianus'un 301 yılında yayınlamış olduğu Tavan Fiyatlar Kararnamesi'nde yer alan ürünlerin, miktarların ve fiyatların listesi (Murray, 1826, 8-41; Graser, 1940, s. 310-421; Lauffer, 1971, s. 90-211).